

**НАУКОВІ ПРАЦІ  
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО  
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО  
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

**Том 1**

Кам'янець-Подільський  
2017

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

Н16

*Друкується згідно з рішенням наукової ради Центру пам'яткознавства  
НАН України, протокол №\_\_ від 25 квітня 2017 р.*

*та рішення науково-методичної ради Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника, протокол №\_\_ від \_\_\_\_.*

**Рецензенти:**

**Завальнюк О.М.**, доктор історичних наук, професор, академік АНВШ,  
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

**Шеломцев-Терський В.С.**, доктор історичних наук, професор, Національний  
університет «Львівська політехніка»

**Редакційна колегія:**

**Баженів Л.В.**, доктор історичних наук, професор, директор Центру  
дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України,  
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка;

**Ващук Д.П.**, кандидат історичних наук, провідний співробітник Інституту  
історії України НАН України;

Вербицька П. В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри  
історії України та етнокомунікації, Національний університет «Львівська  
політехніка»;

**Заремба О.О.**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного  
музею-заповідника (голова);

**Йолтуховський Р.В.**, вчений секретар Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника;

**Майор Р.І.**, кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного  
відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;

**Старенький І.О.**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;

**Титова О.М.**, кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства  
НАН України;

**Щур С.А.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДІКЗ  
«Межибіж».

Н16 **Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника:** зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – Т. 1. – 352 с.

До першого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» увійшли матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Поділля в 1793-1917 рр.» та круглого столу «Археологічно-дослідники Кам'янця-Подільського».

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

## ЗМІСТ

### Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Поділля в 1793-1917 рр.»

#### Суспільно-політичне та військове життя

Адамський В.Р. Кам'янець-Подільський у суспільно-політичних трансформаціях навесні 1917 року.....	6
Вітюк О.О., Завальнюк К.В. Правове регулювання суспільних відносин населення Подільської губернії у 1914 році.....	23
Герасимов Т.Ю. «Гаряче літо» 1915-го: епізод з повсякденного життя міст Подільської губернії.....	35
Григоренко О.П. Постать землевласника-реформатора Ігнатія Сцібор Мархоцького на тлі епохи.....	43
Захар'єв В.А. Гуманітарна сфера – важлива складова функціонування «Миньковецької держави» реформатора Ігнатія Сцібор Мархоцького.....	58
Логінов О.В. Лютнева революція 1917 р. у Вінниці.....	68
Луговий Б.В. Фінансово-економічний розвиток військових поселень Київської і Подільської губернії.....	81
Мельничук К.В., Стецюк В.Б. Коменданти Кам'янець-Подільської фортеці (1793-1812 рр.): просопографічний портрет.....	89
Пагор В.В. План Кам'янця-Подільського 1803 р. П.К. Сухтелена як остання спроба посилити фортифікаційний захист міста.....	97
Рендюк В.О. Скарги поміщика Арсенія Косякова як джерела про аграрний рух села Шустовець Кам'янецького повіту другої половини 1907 р. ....	107
Скрипник А.Ю. Організація оборони Поділля під час Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. ....	114
Хоптяр А.Ю. Діяльність конспіративних організацій в Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст.....	123
Шпаковський С.М. Барони Местмахери – власники села Песець Ушицького повіту в кінці XIX – на початку XX ст. ....	135

### *Культурно-освітнє та релігійне життя*

<b>Леськів І.Я.</b> Відомості про навчальні заклади початкової освіти Летичівського повіту в другій половині XIX ст. ....	146
<b>Волошенко В.О.</b> Популяризація регіонально-історичних досліджень на Поділлі наприкінці XIX ст. в «Історіях для народу» П. Вікула та О. Тарнавського.....	153
<b>Косицька З.М.</b> Витинанки Поділля кінця XIX – початку XX ст. ....	164
<b>Нестеренко В.А.</b> Культура та освіта польської спільноти Подільської губернії на початку XX ст. ....	174
<b>Погорілець О.Г., Западєнко І.В.</b> Поділля у 1793-1917 рр. на сторінках наукового вісника «Межибіж». Анотований бібліографічний покажчик.....	184
<b>Савченко Т.М.</b> Щити до сувою Тори з Волині та Поділля в колекції Музею історичних коштовностей України.....	194
<b>Семенко Л.І.</b> Будівництво Вінницького міського театру .....	202
<b>Старенький І.О.</b> До історії будівництва Георгіївської церкви в Кам'янці-Подільському .....	209

### *Економіка. Медицина. Повсякдення*

<b>Войнаровський А.В. Черняк В.В.</b> Ян Філіп Фоккельман .....	217
<b>Єсюнін С.М.</b> Судноплавство у межах Подільської губернії в другій половині XIX-на початку XX ст.....	222
<b>Калуцький С.С.</b> Приєднання Поділля до Російської імперії: економічно-господарський аспект.....	228
<b>Клименко О.О.</b> Гончарство Поділля другої половини XIX – початку XX ст. як мистецьке явище.....	236
<b>Майор Р.І.</b> Санітарний стан і соціальна гігієна в Кам'янці-Подільському в XIX – на початку XX ст. ....	254
<b>Старенький І.О., Зайшлюк Я.О.</b> Побут кам'ячан другої половини XIX – початку XX ст. за даними археологічних досліджень по вулиці Троїцькій, 4а .....	262

### **Матеріали круглого столу**

#### **«Археологи-дослідники Кам'янця-Подільського»**

<b>Западєнко І.В., Погорілець О.Г.</b> Археологія Кам'янця-Подільського та археологи-дослідники Кам'янця-Подільського на сторінках видань ДІКЗ «Межибіж». Анотований бібліографічний покажчик.....	282
<b>Захар'єв В.А., Шпаковський С.М.</b> Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах археології міста Кам'янець-Подільський .....	290
<b>Кулішова А.А., Пагор В.В.</b> Археологічні дослідження і консервація фундаментів Іоанно-Предтеченської церкви (1980-1985 роки).....	295
<b>Нечитайло П.О.</b> До питання датування будівельних розчинів Кам'янця-Подільського .....	302
<b>Смірнова С.Д.</b> Археологічні дослідження Фондації м. Кам'янця-Подільського в 1991-1999 роках.....	308
<b>Старенький І.О.</b> До питання створення археологічної карти Кам'янця-Подільського .....	326
<b>Щур С.А.</b> Кам'янець-Подільський в працях Миколи Борисовича Петрова (1952-2008).....	345

## Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Поділля в 1793-1917 рр.»

### СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ВІЙСЬКОВЕ ЖИТТЯ

**Віктор Адамський**

кандидат історичних наук, доцент  
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

#### КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ НАВЕСНІ 1917 РОКУ

*У повідомленні аналізуються суспільно-політичні трансформації, що відбувалися в Кам'янці-Подільському після Лютневої революції 1917 р. Особлива увага приділена організаційним засіданням громадських організацій, які намагалися виробити власне ставлення до революційних подій, зафіксоване в різноманітних рішеннях та вітальних телеграмах на адресу нових державних діячів та інституцій. Окремо розглядається ситуація, що склалася навколо функціонування Кам'янець-Подільської міської думи, ухвалення гласними принципових та актуальних питань, які мали важливе значення для забезпечення життєдіяльності громадян. У контексті трансформаційних процесів на Поділлі розглянуто участь військових підрозділів, що дислокувалися в Кам'янці-Подільському, включно з реакцією на події головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова, а також об'єднаний рух міських громадських організацій та національних угруповань на шляху створення Кам'янець-Подільської ради та виконавчого комітету громадських організацій.*

**Ключові слова:** революційні події, Кам'янець-Подільський, громадські організації, національні угруповання, гласні, міський голова, вітальні телеграми, трансформаційні процеси.

Новітній історіографічний період є достатньо насиченим у плані прискіпливої уваги вітчизняних науковців до розгляду різнопланових проблем, що віддзеркалюють соціально-економічні, суспільно-політичні та культур-

но-освітні процеси знакової доби національного відродження 1917-1921 рр. Зрозуміло також, що кількісні та якісні параметри нових розробок змістовно збагачують наші знання про різні царини державотворчої практики, й водночас є основою для формування адекватних тогочасним реаліям оціночних суджень [1; 2; 3; 4; 5]. Та попри це визнання, мусимо констатувати, що регіональний вимір осмислення революційних подій початку ХХ ст. ще далекий від свого завершення. Щобільше, мікроісторичний аналіз важливих сюжетних ліній Української революції 1917-1921 рр. у територіальному контексті лише набуває свого належного обґрунтування та студіювання.

У пропонованому повідомленні ставиться за мету проаналізувати суспільно-політичні трансформації, що сталися в губерньському центрі Поділля після Лютневих подій 1917 р. у Петрограді. При цьому хронологічно ми свідомо обмежуємося коротким історичним періодом, власне березнем 1917 р. З одного боку, це пояснюється значною інтенсивністю процесів, що відбувалися в цей час у Кам'янці-Подільському, а з іншого – все ж таки відчутним браком фактографічної канви, якою оперує сьогодні гуманітарне знання.

Вперше в регіоні на офіційному рівні про зречення царя Миколи II оголосили увечері 3 березня 1917 р. під час засідання чергового VI зібрання Подільського губерньського земства, що відбувалося у Вінниці. Відразу ж по цьому гласні ухвалили звернення до жителів краю і окремо до голови Державної думи М. В. Родзянко. Зокрема, у першому документі констатувалося про неспроможність колишніх міністрів управляти країною і відповідно надати належну допомогу Діючій армії. Тому на їхнє місце Комітетом Державної думи призначено нових урядовців. Цей крок гласні оцінили початком величного часу в історії Російської держави.

Наразі губерньські збори застерегли подолян від можливих безпорядків, наголосивши, що останні матимуть вкрай негативний вплив на проблему забезпечення «героїчної армії». Власне гучним заклик до організаційної праці з метою допомогти військам закінчувався текст звернення: «Подоляни, ми знаходимося у найближчому тилу ворога і на нас, у першу чергу, дивляться наші дорогі брати-воїни, від нас чекають поставок хліба та фуражу. Продавайте для армії усе їй необхідне, і продане швидко доставляйте. Не вірте різним чуткам і пліткам: їх навмисне будуть розповсюджувати вороги Батьківщини, щоб мучити народ. Отже, усі будемо працювати спокійно, наполегливо і за допомоги Божої здолаємо ворога» [6].

У телеграмі на ім'я М. В. Родзянка Подільське земське зібрання вітало створення нового порядку управління країною. Зі свого боку, гласні запевняли голову Державної думи, що докладуть усі старання та застосують увесь свій вплив на населення задля полегшення становища нової влади в питанні замирення Батьківщини та доведення війни до переможного завершення [6].

Наступного дня періодичний орган регіональної влади газета «Подольские губернские ведомости» оприлюднила два офіційні документи – «Височайший маніфест» Миколи II, яким він зрікався влади на користь свого брата Михайла Олександровича [7] та «Маніфест» останнього про неможливість зайняття престолу без чітко висловленої волі всього народу [8].

У цьому ж номері газети також було вміщено два документи за підписом Головного начальника Одеського військового округу, до складу якого входила територія Балтського повіту Подільської губернії. Генерал М. І. Ебелов довів до відома місцевих органів виконавчої влади розпорядження Штабу Верховного головнокомандувача про цілковите виконання рішень нового уряду [9].

5 березня 1917 р. з великою відозвою до населення району Південно-Західного фронту звернувся генерал О. О. Брусилов. Безапеляційно визнавши владу Тимчасового уряду, він ствердив, що основне завдання останнього полягає в скликанні Установчих зборів, вибори до яких мають відбутися шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування. У свою чергу, державний обов'язок народних обранців полягатиме у встановленні форми правління та формуванні інститутів влади.

Під час виборів усі матимуть право висловити своє бачення з цих принципів питань, і в демократичний спосіб реалізувати волю народу. Але сьогодні, продовжував О. Брусилов, коли Росія майже три роки веде криваву боротьбу з ворогом, не час для суперечок між окремими політичними партіями, станами чи народностями, позаяк саме на це розраховує ворог, а його перемога знаменує «роздроблення великої Росії та її погибель».

Відтак зусилля усіх громадян мають бути спрямовані на досягнення однієї заповітної мрії – допомогти нашим арміям завершити переможно безприкладну війну. Ворог поніс значні втрати, але все ще тримається. Необхідно витіснити його за межі Батьківщини, цілковито розгромити і тим самим уможливити нашій «Великій Росії досягнути своїх заповітних історичних завдань і при нових умовах її Державного життя швидко відновити свої сили і вибудувати світле і щасливе майбутнє».

На завершення О. Брусилов закликав населення району Південно-Західного фронту припинити будь-які суперечки. «Закликаю усіх до єднання, до збереження необхідного для успіху порядку та спокою, до беззаперечної підпорядкованості новому Уряду та усій військовій і громадянській владі, яка виконує його розпорядження, – стверджував він; – усі ми служимо одній загальній справі – захисту Батьківщини для щастя та успіху. Будь-які безпорядки, чвари та непослух недопустимі в жодному разі; вони ведуть лише до ослаблення бойової могутності армії та загрожують безпеці Батьківщини. Я глибоко сподіваюсь, що усі ми без жодних винятків виконаємо свій обов'язок перед Богом і Батьківщиною» [10].

6 березня 1917 р. Подільський губернатор О. П. Мякінін отримав телеграму від міністра внутрішніх справ князя Г. Львова, в якій повідомлялося, що уряд визнав необхідним тимчасово відсторонити вищих краєвих урядників від виконання обов'язків та поклав управлінські функції на голів губернських земських управ, яким і належало передати справи [11]. При цьому процедури оформлення нового стану прописано не було. З часу отримання циркуляру голови губернських управ автоматично ставали комісарами Тимчасового уряду, навіть якщо на цей час вони знаходилися у відпустці, тривалому відраженні чи були відсутніми з будь-яких інших причин [12, с. 57]. Саме так трапилося в Кам'янці-Подільському. З огляду на те, що в місті не було ані голови Подільської губернської земської управи П. М. Александрова, ані його заступника І. О. Четверикова, то О. П. Мякінін передав справи члену управи С. Л. Градовському, котрий приступив до виконання обов'язків [11].

7 березня 1917 р. відразу з'явилося два важливі документи за підписами Головного начальника Одеського військового округу генерала М. І. Ебелова та командуючого арміями Південно-Західного фронту О. О. Брусилова. У першому з них, звертаючись до жителів губерній, що входили до складу Одеського військового округу, генерал вкотре наголосив на завданнях нового уряду, передусім пов'язаних із встановленням твердого порядку та доведення війни до переможного завершення [13].

Другий документ засвідчував появу наказу генерала О. О. Брусилова військам Південно-Західного фронту. Командуючий впевнено заявив, що у своєму державному житті Росія стала на новий історичний шлях. У цю знаменну годину священний обов'язок армії Південно-Західного фронту – стояти непохитною стіною супроти ворога, який знаходиться у вкрай важкому становищі. Смути поміж військами була б для нього спасінням і радістю, а тому допустити цього не можна в жодному разі. Відповідно О. Брусилов наказав військовим дотримуватися жорсткої дисципліни та зберігати спокій [14].

8 березня 1917 р. у Кам'янці-Подільському відбулася чергова передача владних повноважень. У зв'язку з поверненням до міста І. О. Четверикова, С. Л. Градовський передав йому функції тимчасового управління губернією до часу повернення П. М. Александрова [15].

Цього ж дня зафіксовано перші збори громадян, які за нових політичних обставин виявили бажання включитися в боротьбу за владу. Зокрема, у приміщенні міської управи на своє засідання зібралося товариство подільських лікарів, на яке прийшло багато місцевих жителів. Збори відкрив віце-президент товариства Я. М. Гольдентрестер. Він наголосив на тому, що засідання відбувається у світлий і радісний час в житті країни, який подає надію на якісні перетворення та оновлення. Відповідно товариство,

яке існує уже впродовж 41 року, не може не відреагувати на нові події, тим більше, що до складу Тимчасового уряду міністром землеробства увійшов доктор А. І. Шингарьов. Сама ж форма реакції мала бути вироблена в процесі обговорення питання. Дискусія мала запальний характер і призвела до рішення організуватися товариству в союз, мобілізувавши для цього усіх Подільських лікарів. Задля досягнення першої мети зібрання обрало комісію в складі Удовенка, Рождественського та Ганицького, а задля другої – лікарю Ільницькому доручили скласти спеціальну доповідь. Потому збори обрали президентом товариства лікаря Т. В. Заленського, секретарем – Рождественського. Врешті, зібрання доручило президії надіслати вітальні телеграми Державній думі, А. Шингарьову та І. Годневу як лікарям-колегам, міністру юстиції О. Керенському з побажанням найшвидшої відміни смертної кари та головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генералу О. Брусилову. Найбільш лаконічно та концентровано позицію Подільських лікарів на суспільно-політичні процеси виражено в телеграмі на ім'я М. Родзянка: «Товариство Подільських лікарів вітає у Вашій особі Державну думу за усі дії після розпуску її» [16].

9 березня 1917 р. відбулася ціла низка засідань громадськості. Так, у приміщенні Кам'янець-Подільської повітової управи зібралися службовці управи, які, обговоривши поточні події, одногосно ухвалили резолюцію на підтримку Тимчасового уряду та визнали необхідним об'єднатися в союз земських службовців. Для реалізації цього завдання таємним голосуванням обрали представників ради. Ними стали Ф. Г. Пехтерев, А. С. Ганджій, К. О. Ковальський, В. П. Золотов та В. В. Сціборський. Сформованій раді запропонували в стислий термін ініціювати скликання загальних зборів усіх службовців повітового земства, на яких планувалося обрати постійних представників від службовців для участі в усіх громадських організаціях та союзах міста [17].

Наразі в приміщенні міської управи зібралися вчителі навчальних закладів м. Кам'янця-Подільського. Основне питання, яке дебатовалося на зборах, полягало у виробленні ставлення до політичних змін та у якій реальній формі зафіксувати їх у свідомості молоді. Після обговорення педагогі вирішили звернутися до юних громадян із спеціальною відозвою. У ній, зокрема, констатовалося: «Імператор Микола II зрікся престолу за себе та сина; його брат Михайло вирішив прийняти на себе Верховну владу лише в тому випадку, якщо на це буде воля Великого Народу Російського. Сьогодні влада належить тимчасовому уряду, створеному Державною Думою з кращих і відданих Росії людей. Усі, кому дорога наша Батьківщина та її безпека, визнали новий народний уряд і присвятили йому свої сили та працю. Наша доблесна армія також приєдналася до народу і охороняє

батьківщину ще більш грізною, нездоланною стіною. Юні громадяни та громадянки! Вас очікує славетна доля служіння великій Росії. Будьте ж достойні цієї великої честі та, не покладаючи рук, посиленою працею і підпорядкуванням владі виконуйте щастя та міць звільненої Батьківщини. Ми, педагоги, підемо з вами тим же шляхом. Хай живе могутня, щаслива та грізна для ворога вільна Росія» [18]. Крім того, учительське зібрання надіслало вітальні телеграми за підписом директора народних училищ Беляєва Верховному головнокомандувачу великому князю Миколі Миколайовичу, Виконавчому комітету Державної думи, голові Ради міністрів князю Г. Львову, міністру народної освіти та головнокомандувачу Південно-Західним фронтом генералу О. Брусилову.

О 8 год. вечора 9 березня 1917 р. у приміщенні Подільського губернського правління на перше організаційне зібрання зібралися службовці усіх установ міністерства внутрішніх справ, об'єднаних спільними інтересами у зв'язку з «державним переворотом». Головою обрали В. І. Петропольського, а секретарем – С. В. Ранеті. Сповненні оптимізму телеграми за підписом голови зборів були відправлені міністру внутрішніх справ кн. Львову та голові Державної думи М. Родзянко. Окремо на адресу голови Тимчасового уряду була схвалена ще одна вітальна телеграма, яку підписав за губернського комісара І. О. Четвериков. У ній також пафосно стверджувалося: «Дев'ятого відбулося багатолюдне перше загальне організаційне зібрання усіх членів союзів службовців в урядових інституціях та підприємств міністерства внутрішніх справ міста Кам'янця-Подільського. Радий довести Вашому сіятельству, що службовці міністерства внутрішніх справ, зустрівши з перших днів із повним співчуттям перехід вищого управління державою з старих рук до рук осіб, які користуються загальним довір'ям країни, ні на хвилину не переривали своїх занять та сповнені палкої готовності докласти усі свої зусилля до будівництва Росії на засадах свободи, рівності та братерства» [19].

Цього ж таки дня своє зібрання скликали купці м. Кам'янця-Подільського. Відбувалося воно в будинку Л. І. Стерника. Передусім присутні обрали представників до складу міських громадських організацій. Ними виявилися купецький староста Л. Стернік, Я. Коган та Шраг. Засвідчуючи свою прихильність до суспільно-політичних трансформацій, купці на кшталт інших подібних зібрань спрямували вітальні телеграми голові Державної думи М. Родзянко, голові Ради міністрів князю Г. Львову, міністру торгівлі та промисловості, головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту О. Брусилову. Останній досить оперативно відповів на запевнення купецької спільноти віддати усі свої зусилля задля знешкодження ворога: «Сердечно дякую Кам'янецьке Купецьке Товариство за вітання і побажання перемоги на славу та щастя Вільної Росії» [20].

Врешті, необхідно наголосити на тому, що власне 9 березня 1917 р. розпочалися активні консультації низки структур, які за шість днів сформують у місті над Смотричем Раду громадських організацій [21].

Надто важливим у житті Кам'янець-Подільської громади виявилось 10 березня 1917 р. Цього дня рішенням Тимчасового уряду Подільський губернатор О. П. Мякінін офіційно був звільнений з посади з м'яким формулюванням «згідно поданої заяви» [22]. Однак, це уже було не актуальним питанням.

10 березня 1917 р. запам'яталося кам'ячанам проведенням присяги головнокомандувачем арміями Південно-Західного фронту генералом О. Брусиловим, начальником та чинами штабу, а також частиною війська, що перебувала при штабі, Тимчасовому уряду. З цієї нагоди було влаштовано гучні урочистості. З самого ранку на Семінарську площу почали збиратися війська, учні міських шкіл та багато жителів. Посеред площі був влаштований критий поміст, призначений для проведення богослужіння. Усе навкруги прибрано червоними та національними прапорами.

Перед початком урочистого молебню з короткою промовою до присутніх звернувся генерал О. Брусилов. Він роз'яснив сутність перемир'я, що відбулися в державному устрої Росії, значення Тимчасового уряду і майбутніх Установчих зборів та вказав на необхідність енергійної роботи і жорсткої дисципліни для забезпечення остаточної перемоги над ворогом.

О 10 год. ранку єпископом Подільським та Брацлавським Митрофаном за участі міського духовенства було відправлено молебень з проголошенням багатоліття «Державі Російській, Уряду, Святішому Синоду та її військам».

Після молебню військових привели до присяги. Урочисті слова були вислухані зосереджено та спокійно. Після цього відбувся парад військ. Повз головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала О. Брусілова під звуки музики та крики «ура» пройшла частина військ церемоніальним маршем [23].

У цей час у самому місті по обидва боки Романівського проспекту, по якому рухалася процесія, стояли учні з червоними прапорами. Біля міської управи колона зупинилася. З балкону управи до головнокомандувача, війська та присутніх жителів звернувся міський голова К. В. Турович. Після промови музиканти зіграли марш, лунали крики «ура». Із зустрічним словом виступив генерал О. Брусилов, котрий в черговий раз привітав присутніх із змінами в державі.

Погиблим за звільнення Росії в супроводі церковного хору під керівництвом о. Сергія Калиновського проспівали «вічну пам'ять». До кам'ячан від української частини громади звернувся В. К. Приходько. Далі натовп з червоними прапорами, плакатами та співом «Марсельєзи» вирушив містом. На

плакатах написи: «Слава Вільній Росії», «Тил перемир'я – фронт переможе ворога», «Слава революційній армії та генералу Брусилову», «Вічна пам'ять погиблим за свободу» та ін. У багатьох місцях виступали промовці, вітали оновлену Росію та закликали до організованої праці. До 4 год. дня шум і гамір потроху затих [24].

Цього ж дня вкрай важлива подія відбулася в стінах міської думи, пов'язана з проведенням її надзвичайного засідання за головування міського голови К. В. Туровича. Передусім дума обрала до реквізиційної комісії гласного Вінарського та кандидатом В. К. Приходька, після чого перейшла до питання про вибори делегатів на зібрання кам'янецьких громадських організацій. Воно викликало гарячу дискусію, внаслідок якої дума вирішила прибути на засідання в повному складі, водночас запропонувавши присутнім поповнити склад міського представницького органу представниками різних груп. Врешті, дума ухвалила рішення, яким заборонила власникам булочних та кондитерських випікати на продажі тістечка та здобні булки [25].

10 березня 1917 р. вперше за нових суспільних умов простежується організаційна активність й політичних партій. За безпосередньої організації місцевих соціал-демократів був проведений мітинг [24], а в приміщенні вільно-пожежного товариства, що розташовувалося на губернаторській площі, відбулося зібрання соціал-демократичної робітничої партії. Про цей захід громадськість міста повідомили заздалегідь спеціальною листівкою [26, арк. 1]. Основне питання, яке стало предметом ґрунтовного обговорення пов'язувалося з делегуванням своїх представників до виконавчого комітету Ради громадських організацій. Остаточне їх затвердження в кількості трьох осіб остаточно було затверджено наступного дня [26, арк. 2].

10 березня 1917 р. продовжували самоорганізовуватися й окремі громадські структури. Так, службовці Подільського відділення Селянського поземельного банку, зібравшись на організаційне засідання в кількості 73 осіб, ухвалили утворити товариство взаємодопомоги службовців Подільського відділення Селянського поземельного банку та доручили уповноваженим своїм представникам розробити до наступного засідання ґрунтовну програму подальшої його діяльності. Головою організації обрали В. К. Константиновича, а секретарем – В. Ф. Мацієвського. До складу громадських організацій м. Кам'янця-Подільського делегували трьох своїх представників – В. К. Константиновича, П. А. Соколова та М. Я. Потапенка. Крім того, на ім'я голови Державної думи М. В. Родзянка надіслали вітальну телеграму, в якій виразили «палкий привіт будівничим нової Росії, що мужньо ведуть її в час важких випробувань до світлого майбутнього» [27].

Наступного дня зібрання службовців духовної консисторії також вирішило засвідчити своєю увагою Синодального обер-прокурора В. М. Льво-

ва, надіславши йому телеграму за підписом секретаря В. Соколовського наступного змісту: «У повній відданості новому Державному устрою нашої Батьківщини Канцелярія Подільської Духовної Консисторії радісно вітає у Вашій особі члена нового уряду. З повним довір'ям надаємо скромні сили і працю свою Вашій величності на користь рідної і вільної Церкви» [28].

12 березня 1917 р. відбулося чергове надзвичайне засідання Кам'янець-Подільської міської думи. Самоврядний орган одностайно вирішив усю внутрішню охорону міста перейменувати в міліцію та обрати її керівниками П. Вержиківського і Городецького. Затим дума вирішила направити до складу виконавчого комітету громадських організацій своїми представниками К. В. Туровича, О. П. Шульмінського та І. Вайсловича.

На пропозицію Ф. П. Велико-Шапка було звернено увагу на питання формування міліцейських підрозділів. Гласний повідомив про надходження скарг від військових, суть яких полягала в тому, що служба в поліції надавала можливість ухилятися від військової служби. З огляду на це, на його думку, необхідно було заборонити приймати в поліцію військовозобов'язаних.

Коментуючи обговорюване питання, міський голова К. В. Турович відзначив, що в разі схвалення цього принципу постане нова проблема, оскільки внаслідок посилення наборів до армії в місті залишилися лише престарілі, малолітні та інваліди війни. Інакше, склалися умови вкрай несприятливі для формування персонального складу міліцейських підрозділів. А гласний В. Собічевський додав, що міліціонерами мають бути достатньо сильні фізично чоловіки, бо вони постійно перебувають на лінії фронту із злочинцями. Відтак дума погодилася з необхідністю надати відстрочку від призову міліціонерам [29].

У суспільному житті Кам'янця-Подільського 12 березня 1917 р. відбулася ще одна знакова подія. У Пушкінському домі зібралося майже 200 військових як представники частин фронту та місцевого гарнізону, з них лише чверть становили офіцери. Після обрання тимчасового голови полковника Баранова присутні взялися за вивчення спільних завдань та мети своєї майбутньої діяльності. Основний лейтмотив практично усіх учасників дискусії – необхідність сконцентрувати усі зусилля задля того, щоб забезпечити завойовані свободи від зовнішнього ворога. Особливо присутнім імпонував виступ підполковника Бутузова та солдата Рогози. «Ми зібралися тут, – йшлося у зверненні останнього, – щоб здійснити проголошене Урядом єднання офіцерів і солдат Армії. До цього часу, треба зізнатися, такого єднання не було. Причиною тому були не особисті якості тих і інших, але весь старий устрій відносин... Такого більше не повинно

бути... Я зрозумів, що і офіцер тепер прагне того ж, що й я. Тому обов'язок офіцера розвіяти останні сумніви, виправдати ті надії, які покладаються на них солдатами, як на своїх керівників» [30].

14 березня 1917 р. до Кам'янця-Подільського повернувся голова Подільського губернського земства П. М. Александров і приступив до виконання своїх обов'язків як голова управи, так і губернський комісар [31].

Цього ж дня вирішили зібратися на своє зібрання домовласники Кам'янця-Подільського, аби також відреагувати на поточні події. Крім обговорення суто фахових питань, вони створили власний комітет та надіслали вітальну телеграму Тимчасовому уряду [32].

Дещо пізніше, перебуваючи в еміграції, культурно-громадська діячка цього періоду О. М. Пашенко писала, оцінюючи надмірну активність різних громадських інституцій: «... і пішла така конкуренція тих організацій, що за два-три дні їх нароста сотка. Два-три фотографі закладали свою спілку і висилали з протоколом про вибори свого представника в міську думу. А 20 фрізієрів розбилися на три компанії: зв'язок фрізієрів християн, зв'язок фрізієрів жидів і зв'язок фрізієрських учнів... чи щось в цьому роді» [33, с. 279].

Переговорний процес громадських організацій м. Кам'янця-Подільського завершився 15 березня 1917 р., коли усі зібралися на спільне засідання. Згідно з попередніми домовленостями вирішили формувати раду та виконавчий комітет громадських організацій міста за національними куріями. Не дивлячись на національну структуру міста, кожна з найбільш чисельних етнічних груп – євреї, росіяни, поляки та українці – делегувала рівну кількість представників – по 15 від кожної.

Однак у процесі обговорення за пропозицією представника групи організованих типографських робітників понад встановленої квоти виділили ще шість додаткових місць у раді для представників робітничих організацій та два місця в складі виконавчого комітету. Крім того, на зібраннях визнавалося можливим, що в раду та виконком мають повне право увійти й представники військових організацій. Тобто, як бачимо, фундатори нової структури не займали жорстких підходів в питанні творення керівних органів, намагаючись тим самим довести, що рада й виконавчий комітет не є якоюсь замкненою чи непорушною структурою, а готова враховувати суспільно-політичні реалії.

Усі принципи моменти були зафіксовані в спеціальній угоді. Спільне зібрання розпочалося о 8 год. вечора в залі Пушкінського дому за участі делегатів та жителів міста відкрив засідання міський голова К. В. Турович. Його ж обрали головою. Товаришами голови виступили К. Г. Солуха, Т. В. Заленський, присяжний повірений Д. А. Шлейфер та П. І. Гриневиц. Секретарями – П. А. Вержиківський, І. Л. Вайсман та Ю. О. Богацький.



Досить оперативно та конструктивно делегати обрали раду та виконавчий комітет. З цього приводу «Подільський» писав: «Попередня організаційна робота окремих особистостей та громадських груп не пропала даремно. Швидка організація громадських сил, цілковите підкорення директивам, отриманих на попередніх зібраннях, одностайне голосування списку кандидатів всіма національними групами справляє сильне враження» [34].

До ради громадських організацій Кам'янець-Подільського від росіян були обрані: А.А. Анципо-Чакунський, К.К. Блаудзевич, А.Г. Ветвинський, П.І. Гриневич, І.А. Голенкін, А.М. Доронович, В.М. Ємельянов, Ф.В. Євфимов, М.Н. Матрохін, В.Ф. Подвисоцький, К.І. Свинцов, А.Ф. Смирнов, Г.А. Соколов, В.А. Собічевський та І.І. Ястребцов; від українців: Ю.О. Богацький, В.Г. Гловацький, Ю.І. Гриб, В.Л. Злотчанський, С.А. Ільницький, Н.П. Карпович, В.К. Приходько, О.М. Пашенко, Т.І. Павловський, К.Г. Солуха, протоієрей Ю.Й. Сіцінський, К.В. Турович, З.А. Трофимов, Ф. М. Шумлянський та протоієрей К. С. Якубович; від поляків: П.М. Бучинський, ксьондз І. Борисюк, Вторжевський, Виржиковський, Ю.А. Гіжицький, Т.В. Заленський, С.К. Квятковська, Кук, О.В. Котович, І.І. Нацкевич, ксьондз І. Орловський, К. Подгородецький, Ф. Піотровський, Г. Станішевський, О.П. Шульмінський; від євреїв: М.А. Альтер, І.І. Барщевський, Г.І. Вольфман, І.Л. Вайсман, З. Гальперин, М. Клейдерман, Я.З. Коган, З. Оксман, А.І. Коган, Я.М. Крайз, доктор Ф. Кнопінг, Б. Коган, Л.О. Стерник, Д.А. Шлейфер, М.Я. Шилькрот; від робітників: В.А. Анатолієв, Ф.М. Жучков.

До виконавчого комітету увійшли: В.А. Анатолієв, М.А. Альтер, І.І. Барщевський, П.А. Виржиковський, П.І. Гриневич, Ф.М. Жучков, Т.В. Заленський, А.І. Коган, В.К. Приходько, К.К. Блаудзевич (за відмови В. Собічевського), К.В. Турович, О.П. Шульмінський, протоієрей Якубович, Ястребцов [34].

Результати голосування були підтримані присутніми гучними оплесками.

Після виборів до присутніх звернувся міський голова К. В. Турович. Він запропонував вставанням вшанувати пам'ять усіх борців за свободу, що знайшло одностайну підтримку. Також одногосно ухвалено рішення щодо відправлення телеграм на адресу Державної думи, голови Ради міністрів та ради робітничих депутатів.

Допоки президія займалася складанням вітальних текстів, доповідачі з загальних питань розпочали свої виступи. Зокрема, присяжний повірений М. А. Альтер зупинився на становищі єврейської громади в минулі часи, Ю. І. Гриб виступив від українців та О. П. Шульмінський від польської спільноти. Усі промовці були підтримані гучними оплесками. Це спонукало представника від росіян А. Г. Ветвинського взяти слово, аби спростувати факт вини російського народу в переслідуванні євреїв.

За цей час текст вітальних телеграм вдалося узгодити. Також присутні встигли зібрати 722 карб. 51 к. на «червоне яйце» для військових. Гроші вирішили передати через дружину головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту Н. Брусиліву.

Присутні готові уже були розійтися, але раптово до зали увійшло багато нових людей. Частина з них піднялася до президії. З виступу одного із активістів стало зрозумілим, що це представники «робітничого люду», як вони себе ідентифікували. Проведене зібрання було визнаним недійсним, оскільки відбувалося без участі робітників. Крім того, активісти наполягли на відставці К. В. Туровича, О. П. Шульмінського та повітового комісара В. Маркевича і терміновій заміні поліції міліцією, що мала формуватися з інвалідів.

Реакція останніх не заставила себе довго чекати. К. В. Турович та О.П. Шульмінський відразу заявили, що з огляду на висловлене недовір'я, вони виходять із складу ради та виконавчого комітету. По цьому засідання продовжилося, результатом чого стало поповнення персонального складу ради та виконавчого комітету представниками від робітників. До ради увійшли доктор Кость, Окін, Львов-Базилевич і Фікс, а до виконкому – Смолич, Бондаренко та Сирота [34]. Після ухвалених рішень присутні розійшлися.

18 березня 1917 р. у залі міської управи відбулося перше спільне засідання ради та виконавчого комітету громадських організацій. Його відкрив тимчасовий голова виконавчого комітету доктор Т. В. Заленський, запропонувавши обрати голову зібрання. Шляхом голосування була підтримана кандидатура члена окружного суду В. Собічевського.

На пропозицію одного з членів ради вирішили обговорити питання щодо формування постійного складу президії ради. Після проведених дебатів та голосування вирішили обрати постійну президію, до складу якої повинні увійти представники кожної національності, а також представники робітників та військових організацій.

Після цього провели підрахунок наявних на зборах членів ради та виконавчого комітету. На засіданні виявилися присутніми 54 члени. Далі оголосили перерву для консультацій щодо виборів кандидатів до президії ради. За півгодини обговорення завершилося. Шляхом голосування до складу президії увійшли від росіян В. Собічевський, від українців – В. Злотчанський, від поляків – О. Котович, від євреїв – Д. Шлейфер, від робітників – Зав'ялова. Після цього головою президії обрали В. Собічевського, а його товаришів і секретаря доручили обрати уже самій президії.

Завершивши з організаційними питаннями, для доповіді про діяльність виконавчого комітету запросили М. Альтера. З повідомлення останнього з'ясувалося, що комітет розпочав свою діяльність 16 березня 1917 р., пославши своїх уповноважених Гриневича, Анатолієва та Кантора до Балтського повіту

з метою попередження безпорядків. Затим комітет відреагував на критичну ситуацію, яка склалася в міській управі через вихід з її складу трьох членів. У зв'язку з цим члену комітету Ястребцову було доручено взятися за керівництво справами управи. Крім того, комітет намітив для розробки декілька важливих питань, які стояли на порядку денному. Одним з таких було формування губернського виконавчого комітету. Не менш важлива проблема крилася в діяльності жандармського управління, справи якого також перебрав комітет у своє відання і тимчасово передав на збереження міської управи. Внаслідок цих дій управління розпустили і воно перестало існувати. Також у розшуковому відділенні були переглянуті усі справи, з-поміж яких залишили лише справи кримінального характеру.

Врешті, комітет уповноважив власну делегацію до головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту О. Брусилова в складі Заленського, Блавдзевича, о. Віктора, Смолича та Барцевського. Генерал прийняв делегацію, підтримавши усі починання виконавчого комітету.

Доповідь М. Альтера була позитивно схвалена присутніми [35].

Після цього перейшли до обговорення питання щодо організації міліції. Спочатку зібрання вислухало ґрунтовну доповідь з цього питання тимчасового начальника міліції присяжного повіреного П. Виржиківського. З одного боку, враховуючи телеграму міністра внутрішніх справ князя Г. Львова про організацію міліції, до якої допускалися кращі «елементи» зі складу колишніх поліцейських, з іншого боку, неможливість залишити місто без охорони та в короткий термін створити нову міліцію з нових громадян, змусили його приймати міліціонерами колишніх городових та призначати їх на посади, але останні кожного разу знімалися жителями міста і солдатами. З огляду на це П. Виржиківський наполягав на скорішому вирішенні питання про організацію охорони Кам'янця-Подільського.

У результаті жвавого обговорення рада ухвалила залишити в складі міліції лише тих поліцейських, котрі поступили на службу з армії, як такі, що не могли її продовжувати за станом здоров'я. Саме вони мали скласти ядро майбутньої міліції, до якої передбачалося залучити й громадян міста. Крім того, рада вирішила звернутися до головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова з проханням про відрядження в розпорядження ради на посади міліціонерів солдат «слабосильної команди», незалежно від очікуваних ста осіб, які мали прибути до Кам'янця для цієї ж мети.

Цього вечора відбулися певні зміни в персональному складі виконавчого комітету. Замість К. Блавдзевича, котрий відмовився від участі у виконкомі, обрали Ємельянова. Врешті, зібрання анулювало усі рішення, які були ухвалені в Пушкінському домі до часу створення повноважної ради та виконавчого комітету громадських організацій [35].

19 березня 1917 р. відбулося надзвичайне засідання міської думи, яке відкрив гласний І. А. Гербановський як самий старший за віком серед обранців. Розпочалося воно внесенням пропозиції протоієрея О. А. Шманкевича вшанувати вставанням міського голову К. В. Туровича, котрий відійшов у вічність та організувати похорони коштом міського бюджету, оскільки родина залишилася без жодних засобів до існування. За винятком окремих осіб, котрі залишили зал засідання, усі піднялися в жалобі.

Після цього М. Альтер зробив заяву від імені членів виконавчого комітету про відмову від завідування міськими справами, як від непосильної для нього праці, оскільки мав ще обов'язки в справах комітету. При цьому він заявив, що до виконкому надійшла заява від службовців міської пекарні, яке тут же публічно озвучили. Основний її зміст полягав у тому, що усі звинувачення на адресу О. П. Шульмінського, висловлені на минулому засіданні, були безпідставними. М. Альтер наголосив про ухвалену комітетом постанову, згідно з якою створювалася комісія для ревізії справ міської управи. До неї увійшло 11 осіб – по три від ради, виконавчого комітету, міської думи та двох прокурорів. У свою чергу, дума доповнила цей склад комісії представниками власної ревізійної комісії.

Після заяв Ф. П. Велико-Шапка щодо постачання міста продовольством, гласний П. Виржиківський вніс постанову, яка містила вияв довіри О.П. Шульмінському. Дума більшістю голосів при шести гласних, що утрималися, підтримала її. З огляду на такий результат П. Виржиківський запросив до зали Олександра Петровича, аби взяти участь у виборах міського голови.

По цьому голова засідання І. А. Гербановський склав з себе обов'язки голови, передавши вести зібрання гласному І. С. Маковському.

Далі дума обрала Ф. П. Велико-Шапка та І. С. Вайсловича до складу виконавчого комітету, залишивши третє місце для участі в комітеті міського голови, який мав бути обізнаний у всіх його справах.

У цей час до зали увійшов О. П. Шульмінський, якому влаштували гучні овації з криками «браво». Голова відразу запросив його зайняти попередню посаду. О. П. Шульмінський публічно подякував за теплий прийом, однак заявив при цьому, що про своє рішення зможе повідомити тільки після похорон міського голови. Від обов'язків гласного він не відмовився.

Голова зібрання запропонував обрати міського голову. У залі почулися крики: «Олександра Павловича Шульмінського». У процесі голосування він отримав 21 голос, проти його кандидатури було подано 8 голосів. Далі оперативно був сформований персональний склад міської управи, до якої шляхом голосування увійшли Аксюк, Панасюк та Ястребцов. По цьому зібрання закрилося [36].

За день, 21 березня 1917 р., до Кам'янця-Подільського приїхали депутати Державної думи. Зустріч з кам'янчанами відбулася в Пушкінському домі. Депутати закликали до підтримки нової влади, забезпечення армії усім необхідним та дотримання рівних відносин між національними угрупованнями міста [37].

24 березня 1917 р. своє слово вирішило сказати об'єднане дворянство. Їхня позиція була виражена в повідомленні на ім'я Подільського губернського предводителя дворянства. У ньому відзначався факт здійснення «великого перевороту, що змінив основи державного життя». За таких умов, на думку дворянського зібрання, особливо загрозовою була зовнішня небезпека. На це, зокрема, розраховували вороги. Тому завдання дня усіх «російських людей» полягало в єднанні навколо Тимчасового уряду, як єдиного в Росії законного органу влади. Відтак «просякнута цими переконаннями, Постійна рада закликає все російське дворянство визнати цю владу і усіляко сприяти їй в досягненні поставлених завдань. Нехай кожний із нас у всіх галузях своєї діяльності докладе усі сили до загальної спільної роботи зі всіма відданими батьківщині синами її» [38].

Таким чином, після Лютневих подій 1917 р. у Петрограді хвиля революційних подій швидко докотилася до Поділля. Місцеві органи державної влади та структури військових інституцій, що базувалися в Кам'янці-Подільському, на рівні ухвалення відозв та нормативно-правових документів, засвідчують прихильне ставлення до змін державного управління країною. Це надало певної впевненості громадським ініціативам у плані формування офіційних претензій на владу. Досвід реалізації цієї стратегії в умовах губернського центру Поділля демонструє вагомое значення національного чинника, що проявилось у формуванні Кам'янецької ради та виконавчого комітету громадських організацій та досить слабке представлення в місті партійного фактору. Разом з тим суспільно-політичні трансформації на цьому етапі розвитку були позбавлені будь-якої системності в плані вибудовування нової моделі системи влади як на центральному, так і регіональному рівнях.

### Список використаних джерел та літератури

1. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради: історичний нарис / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : Комітет виборців України, 1999. – 28 с.
2. Воловик В. П. Події Лютневої революції 1917 р. революції на Поділлі / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 1999. – Вип. I. – С. 58-62.

3. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 220 с.
4. Олійник С. В. Поділля в умовах розгортання національно-визвольного руху в Україні (березень-червень 1917 р.) / С. В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 19. – С. 438-450.
5. Вітюк О. О. Розвиток місцевого самоврядування на Поділлі на початковому етапі національно-визвольних змагань українського народу (березень-листопад 1917 р.) / О. О. Вітюк // Інтелігенція і влада. – 2013. – Вип. 28. – С. 32-42.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 233, оп. 1, спр. 37, 133 арк.
7. Высочайший манифест // Подольские губернские ведомости. – 1917. – 4 марта.
8. Манифест Его Императорского Высочества, великого князя Михаила Александровича // Подольские губернские ведомости. – 1917. – 4 марта.
9. Объявление Главного Начальника Одесского военного округа по губерниям и градоначальствам в районе Одесского Военного Округа // Подольские губернские ведомости. – 1917. – 4 марта.
10. Воззвание к населению Юго-Западного фронта // Армейский вестник (издаваемый при Штабе Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта). – 1917. – 9 марта.
11. Копия телеграммы, полученной Подольским Губернатором 6 марта 1917 г. из Петрограда // Подольские губернские ведомости. – 1917. – 8 марта.
12. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
13. Воззвание Главного Начальника Одесского Военного Округа и Генерал-Губернатора к населению губерний и градоначальств Одесского Военного Округа // Подольские губернские ведомости. – 1917. – 15 марта.
14. Приказ по войскам Юго-Западного фронта // Подолянин. – 1917. – 11 марта.
15. Служебные перемены // Подольские губернские ведомости. – 1917. – 11 марта.
16. В обществе врачей // Подолянин. – 1917. – 12 марта.
17. Собрание служащих Каменец-Подольского уездного земства // Подолянин. – 1917. – 12 марта.

18. Собрание педагогов // Подолянин. – 1917. – 12 марта.
19. Местная хроника // Подолянин. – 1917. – 12 марта.
20. Собрание купцов // Подолянин. – 1917. – 14 марта.
21. В собрании делегатов общественных организаций г. Каменец-Подольска // Подолянин. – 1917. – 17 марта.
22. Служебные перемены // Подолянинские губернские ведомости. – 1917. – 22 марта.
23. Хроника // Армейский вестник. – 1917. – 11 марта.
24. Праздник революции. 10 марта // Подолянин. – 1917. – 12 марта.
25. Городская дума // Подолянин. – 1917. – 12 марта.
26. Держархів Хмельницької області, ф. П-1475, оп. 2, спр. 26, 10 арк.
27. Собрание служащих крестьянского поземельного банка // Подолянин. – 1917. – 16 марта.
28. Местная хроника // Подолянин. – 1917. – 14 марта.
29. Городская дума // Подолянин. – 1917. – 14 марта.
30. Я. Собрание офицерских и солдатских делегатов частей Штаба Юго-Западного фронта и местного гарнизона / Я. // Армейский вестник. – 1917. – 14 марта.
31. Местная хроника // Подолянин. – 1917. – 14 марта.
32. Граждане-домовладельцы г. Каменца-Под. // Подолянин. – 1917. – 12 марта.
33. Пащенко О. М. Народне земство Кам'яниччини на Поділлі за 1917-1920 рр. (Із спогадів Пащенко О. М.) / О. М. Пащенко // Пащенко О. М. Матеріали до життєпису / упор., автор передм. В. Адамський. – Хмельницький: Мельник А. А., 2012. – С. 275-339.
34. В собрании делегатов общественных организаций г. Каменец-Подольска // Подолянин. – 1917. – 17 марта.
35. Собрание совета и исполнительного комитета // Подолянин. – 1917. – 21 марта.
36. Городская дума // Подолянин. – 1917. – 21 марта.
37. Передовая. Каменец-Подольск, 24 марта 1917 года // Подолянин. – 1917. – 24 марта.
38. Местная хроника // Подолянин. – 1917. – 24 марта.

**Олександр Вігюк,**  
кандидат історичних наук, старший  
викладач кафедри соціальних технологій  
Вінницького соціально-економічного інституту  
Університету «Україна»

**Костянтин Завальнюк,**  
кандидат історичних наук, головний спеціаліст  
відділу інформації та використання документів  
Державного архіву Вінницької області

## ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1914 РОЦІ

*У статті зроблено спробу проаналізувати суспільні відносини населення Подільської губернії у 1914 р. з точки зору їх правового регулювання. Висвітлено життя населення у переддень та на початку Першої світової війни, охарактеризовано діяльність органів влади щодо надання освітніх послуг усім категоріям населення та розвитку навчальних закладів. Звернуто увагу на нормативні документи, які суттєво впливали на життя населення в умовах Першої світової війни у 1914 р.*

**Ключові слова:** Подільська губернія, Указ, Положення, міська дума, земство, Перша світова війна, опікунство, воєнний стан.

Сучасне суспільство потребує принципово нових та об'єктивно обґрунтованих пояснень історичного минулого нашої держави. Початок ХХ століття в житті нашої держави став надзвичайно насиченим у питаннях формування системи державного управління, яка б функціонувала на користь територіальних громад, а не самодержавного ладу. Політичні інститути Російської імперії були далекі від реальних проблем населення в регіонах. Маючи важливе стратегічне значення для імперії, родючі землі та безперечно працьовитих людей, наша держава була об'єктом зацікавлень багатьох європейських країн.

1914 рік для громад губернії став роком суспільно-політичних та військових катаклізмів, що розгорнулись з початком Першої світової війни, події та наслідки якої, нажаль, не минули наш край у багатьох аспектах життя населення.

Про трагізм подій Першої світової війни було не прийнято говорити в радянський час. Вчені сучасності останнім часом намагаються звертати все більше уваги цій проблемі, однак, не достатньо вивченою та проаналізованою залишається правова сфера організації життя територіальних

громад на місцях. У зв'язку з цим, звернення до даної тематики на регіональному рівні є актуальним у наш час.

У запропонованій статті вперше в українській історіографії розглянуті питання правового регулювання суспільних відносин населення Подільської губернії у 1914 р., зокрема, у переддень та на початку Першої світової війни.

Серед сучасних дослідників, науковців та краєзнавців, які зосередили свою увагу на вивченні окремих аспектів даної проблеми, необхідно відзначити М. Байдак [2], О. Вітюка [3], Т. Герасимова [6], Л. Жванко [9], П. Клищинського [10], С. Круглікову [11], А. Лисого [13], О. Реєнта [29] та інших.

Основна мета публікації полягає в тому, щоб на основі вагомих здобутків історіографії, значної джерельної бази проаналізувати правову сферу організації та регулювання суспільних відносин населення Подільської губернії у 1914 р., дати оцінку діяльності місцевих органів влади, які були безпосередніми учасниками юридично регламентованого життя краю.

У Подільській губернії на початку 1914 р. діяло чимало підприємств різної галузі. Серед найбільших на той час безперечно був чавуноливарний механічний завод «Молот», насіннєвий завод («Товариство Раббетге і Гізеке»), суперфосфатний завод, а також, горілчаний завод, цегельно-черепичні заводи, пивоварний завод на лівому березі р. Південний Буг, взуттєва фабрика «Ястреб», тютюнова фабрика, миловарні та інші підприємства [4, с. 70].

На початку 1914 р. край розвивався як у промисловому так і культурно-освітньому напрямках. Велика увага зверталась на надання освітніх послуг міським та сільським жителям, створення притулків для дітей робітників, які працювали в денний час. Завдяки активній діяльності органів самоврядування влаштовувались безкоштовні і загальнодоступні курси з різних напрямків. Зокрема, кооперативні курси були відкриті 12 січня 1914 р. в м. Вінниці в Народному домі терміном на 10 днів. На курсах слухачі мали змогу навчитись читати, отримати інформацію про значення і стан кооперації в Західній Європі і Російській імперії, набутти навичок з основ і форм кооперації, організації діловодства та звітності [15, с. 4].

Для реалізації освітніх проектів на Поділлі вирішувались також питання забезпечення житлом слухачів та працівників вчительських семінарій. 15 січня 1914 р. попечитель Київського навчального округу вніс клопотання до Вінницької міської управи щодо включення до порядку денного міської думи питання про виділення коштів в сумі 5000 крб. на облаштування інтернату для вчительської семінарії. Вінницькі повітові земські збори погодились виділити для цих потреб таку ж суму коштів, однак, вони в кошторис звітного року не були внесені. При обговоренні даного питання міська дума зупинилась на з'ясуванні питання необхідності побудови інтернату для

вчительської семінарії, мотивуючи тим, що в м. Вінниці вже функціонує 8 навчальних закладів (крім училищ) і в жодному з них немає інтернату [7, арк. 32]. При обговоренні даного питання міська дума вирішила, якщо все ж таки виділяти кошти для цих цілей, то варто залучити і земство, яке участі в цьому році не брало, а лише вимагало в своє розпорядження 10000 крб. від казни і 5000 крб. – від міста [7, арк. 32 зв.]. Дане питання так і не було вирішено на той час.

Вирішення в судовому порядку питань було покладено на З'їзди мирових суддів, які діяли на підставі «Нового закону про місцевих суд» від 15 червня 1912 р. [14]. Губернія згідно вказаного Закону мала 12 таких організацій. Для прикладу наведемо дані Гайсинського повіту. Гайсинський повіт був розподілений на 7 судово-мирових дільниць, тобто мав 7 суддів (по одному на дільниці). У першу мирову дільницю увійшло м. Гайсин, в другу – Гранівська, Краснопільська і Севаст'янівська волості, до третьої – Тепликська і Тернівська волості, четверту склали Ладжинська і Соболівська волості, до п'ятої дільниці було віднесено Кунянську, Нижньо-Кропивнянську волості і Гайсинський цукровий завод, шосту дільницю сформували Кислякська, Кибличська волості і Гайсинські хутори, а до сьомої дільниці було включено Хашеватську, Красносільську і Джулинську волості [16, с. 4]. Окрім 7 суддів, був ще 1 додатковий, 1 секретар при мировому з'їзді та 7 секретарів при мирових суддях.

Вже на початку лютого 1914 р. жителі краю мимоволі готувались до початку війни, про яку ще тоді взагалі не згадували, але чутки поширювались. Стан передчуття війни ставив питання сенсу життя та переосмислення власних цінностей жителів територіальних громад, які, знаючи про дану загрозу, не противились так званим «навчальним зборам», адже в цей час ще офіційно не було оголошено про мобілізацію в імперії. По Могилівському повіту з 24 квітня 1914 р. було призвано на навчальний збір терміном на 4 тижні ратників першого розряду державного ополчення [17, с. 4]. Такі навчальні збори були проведені по усьому краю.

Заходи соціального характеру, що реалізовувались на місцях, були в першу чергу спрямовані на надання допомоги найменш захищеним категоріям населення – дітям-сиротам. Висловлювались побажання про відкриття для них спеціальних дитячих притулків, які реалізовувались по мірі можливості. Могилівське опікунство дитячих притулків відомства імператриці Марії запропонувало відкрити в м. Могилів-Подільський постійний дитячий притулок для дітей-сиріт. Місцеве земство як орган самоврядування пішло на зустріч, зі свого боку виділило кошти на обладнання в сумі 1216 крб., а також, прийняло під свій патронат 15 дітей [18, с. 4].

Очікування майбутньої війни для селян краю мало свої світоглядні орієнтири. До мешканців сіл інформація надходила із запізненням та не завжди регулярно. Вони переймалися перш за все питаннями проведення сільськогосподарських робіт, покращення способів землекористування та створенням об'єднаних товариств для вирішення спільних питань. У Гайсинському повіті жителі територіальних громад Манджурія, Жакчин і Осипівка утворили самостійні сільські товариства [19, с. 3], а с. Гунча мало хутірське поселення, в якому нараховувалось більше 500 одноосібних власників. Враховуючи це, місцеве земство, з метою покращення серед хуторян способів землекористування, створило в їхньому районі дослідне поле, на якому велось раціональне господарство. У такий спосіб, селяни навчилися використовувати власні земельні ділянки з більшою вигодою та прибутком для себе і родини [20, с. 3].

Життя територіальних громад краю оберталось навколо новин, чуток і прогнозів на найближчі дні. Більшість з них: «...живуть лише з дня на день, з години на годину, з хвилини на хвилину. Короткий сон, скромна їжа, а поза тим постійна гонитва за враженнями, за новинами, збиранням вістей і пліток» [2, с. 21]. Надійних джерел інформації бракувало на той час, недостовірні дані часто зустрічались у місцевій пресі. Не розуміючи де правда, а де чутки, люди керувалися власними переконаннями. Багато з них розпочали міграцію в більш безпечні райони Російської імперії, і як виявилось згодом, не безпідставно. З Гайсинського повіту лише за березень 1914 р. в Приморську і Амурську області імперії переселилось 57 сімей – 332 особи, з яких 162 чоловіки і 170 жінок [21, с. 3].

Однак, не зважаючи на це, місцева влада все ж таки намагалась реалізувати поставлені перед нею завдання. Зокрема, Гайсинська міська дума своєю постановою офіційно регламентувала продаж губернському земству земельної ділянки площею 150 десятин, починаючи від лісу до Білоусова Яра, по 500 крб. за десятину, для побудови закладу для психічнохворих осіб, і 20 десятин лісу під побудову парку при закладі [22, с. 4].

Через декілька днів після цього в імперії було оголошено воєнний стан. Законодавчо він був введений в дію Указом від 30 липня 1914 р. «Про оголошення в деяких місцевостях імперії воєнного стану» [1, с. 15-16]. Відповідно до якого було визнано за необхідність оголосити армію і флот на військовому положенні. У зв'язку з цим, в цілях повного забезпечення приведенні даної норми у відповідність було оголошено військовий стан в Подільській губернії [1, с. 15].

Після оголошення воєнного стану Указом від 31 липня 1914 р. «Про призов нижчих чинів запасу армії і флоту в губерніях, областях і повітах Європейської та Азійської Росії» [1, с. 40-42] було офіційно регламен-

товано призов на дійсну військову службу ратників ополчення першого розряду, призначених для поповнення постійних військ і для формування ополченських частин в Подільській губернії [1, с. 41]. Нагадаємо, що так звані «навчальні збори» розпочались в краї ще у лютому 1914 р.

У зв'язку із складною суспільно-політичною ситуацією, начальник краю генерал-ад'ютант Ф. Трепов заборонив усілякі маніфестації та вуличні ходи, оскільки вони є «...гальмом напруженої діяльності в усіх сферах життя, викликаних обставинами воєнного часу» [5, с. 2].

Передчуття війни в багатьох жителів змушувало змінювати власні орієнтири, які не завжди були спрямовані на переосмислення різних життєвих цінностей. Траплялися випадки незрозумілої та нічим не підтвердженої агресії з боку представників місцевої влади до освітян. Яскравим прикладом слугував наступний факт. У с. Олександрівка Гайсинського повіту під час занять в церковно-приходській школі зайшов сільський староста і вимагав, щоб вчитель в 12 годин дня розпустив учнів і звільнив школу для зібрання в ній сільського сходу. Вчитель повідомив, що до кінця занять цього не зробить. Пізніше увійшли волосний писар і двоє селян та заявили: «Яке ви маєте право тут розпоряджатись? Це наша школа». Вчитель попросив їх вийти, а то він буде змушений скаржитись на них мировому посереднику [19, с. 4]. Лише після такого вислову вчителя, відвідувачі покинули заклад.

Військовий конфлікт згуртував певні прошарки суспільства без огляду на соціальну чи національну належність та навіть політичні погляди. Несподівано лояльність до уряду виявила деяка частина інтелігенції, міського населення, яка демонструвала піднесення, свідомість свого громадянського обов'язку, навіть прагнення до самопожертви [13, с. 245].

У перші місяці бойових дій відбулось різке падіння життєвого рівня населення. Катастрофічно зростали ціни на продовольчі та промислові товари при незмінній заробітній платі. Влада на місцях, враховуючи це, усіма можливими способами намагалась не допустити подорожчання товарів. Однак, вирішальну роль у цьому мав закон попиту і пропозиції, що для простих людей означав недоступність товарів, які з'являлись в першу чергу там, де вони мали більшу ціну. Невдоволеність серед робітників зростало щоденно, а проте населення серйозно від цього потерпало [24, с. 22].

Початок війни історично сформував категорію населення, до якої відносились сім'ї осіб, що були призвані на фронт. Для їх соціального захисту та надання допомоги російській урядовці виробили спеціальний документ – «Положення про комітет з надання благодійної допомоги сім'ям осіб призваних на війну» від 24 серпня 1914 р. [1, с. 109-112].

Відповідно до пункту 6 Положення, у всіх губерніях утворювались місцеві відділення Комітету [1, с. 110]. До місцевих відділень Комітетів

входили губернатор, губернський предводитель дворянства, голова губернської земської управи – в тих губерніях, де введено положення про земські установи; міський голова губернського міста, керівник Казенної Палати, повітовий військовий начальник [1, с. 111]. Згідно із пунктом 11 Положення, місцеві відділення надавали, по мірі можливості, необхідну допомогу, яку потребували сім'ї осіб, призваних на війну із запасу та ополчення, в межах губернії, а саме: утворювали притулки та ясла, надавали дешеві, а якщо були, то і безкоштовні квартири, допомагали в пошуку та влаштуванні на роботу, надавали харчі, речі, паливо та інші необхідні предмети, і лише в крайньому випадку призначали грошову допомогу.

Місцеві відділення утворювали повітові, волосні, приходські та дільничні комісії. Голови та їх члени призначались відділеннями, які були зобов'язані спостерігати за діяльністю комісій. У той же час місцеві відділення і комісії надавали в Комітет у визначений ним термін звіти про свою діяльність у встановленій формі. Інформація цих звітів в обов'язковому порядку опубліковувалась для загального інформування [1, с. 112]. Після закінчення воєнного стану і необхідності в допомозі, відділення і комісії мали бути закриті, а їх переписка і звітність пересилалась в Комітет, який після складання загального звіту про свою діяльність припиняв їх діяльність.

З метою економії коштів місцевих бюджетів 24 серпня 1914 р. до губернаторів та міських голів від Головного управління по справам місцевого господарства надійшла вказівка про першочергове забезпечення витрат найменш захищених категорій громадян. Міські голови та губернатор мали забезпечувати: опалення та освітлення житла учасників війни, одягом їхніх родин; допомагати членам родин, що були не в змозі самі себе доглядати; доглядати за пораненими та надавати їм медичну допомогу. Також, було звернуто увагу міських громадських управлінь на усунення статей з бюджету 1914-1915 рр., які не є особливо важливими [8, арк. 37]. Вінницький міський бюджет було скорочено на 58760 крб. Довелося відмовитися від придбання 4-х трамвайних вагонів, брукування вулиць, каналізації. Міська дума встановила такси на продовольство і предмети першої необхідності [13, с. 245].

Для залучення земських і міських установ, а також громадських діячів, до справи забезпечення сімей військових, що призвані на дійсну службу, 11 вересня 1914 р. було видано Указ «Про порядок введення в дію закону від 25 червня 1912 р. в частині визнання сімей нижчих чинів, що призвані на дійсну військову службу» [1, с. 208-210]. Функції по виконанню даного нормативного акту були покладені на відповідні державні органи влади. До складу Губернського присутствія чи відповідного йому закладу, при виконанні ними обов'язків, зазначених у статтях 871, 878, 880 «Статуту про пенсії», входили члени губернської земської та міської управ губернского земства [1, с. 208].

У кожному повіті, в якому було оголошено мобілізацію, утворювались повітові опікунства, під керівництвом повітового предводителя дворянства, де він був, або голови повітового з'їзду, у складі повітового військового начальника, повітового справника, одного з місцевих податкових інспекторів, члена повітової землевпорядної комісії, земських керівників, представника духовенства, міського голови і всіх членів міської управи повітового міста, а також двох гласних міської думи повітового міста, голови і всіх членів повітової земської управи, двох гласних повітових земських зборів. Також входили голови приходських опікунських рад [1, с. 209].

Міські опікунства, з правами повітових, для діяльності в межах територіальної громади, утворювались розпорядженням: в містах з населенням більше 75 тис. чол. – Міністра Внутрішніх Справ; а в інших містах – губернатора, згідно із клопотаннями міських громадських управлінь. У склад опікунства, під керівництвом міського голови входили: представник духовенства, начальник місцевої поліції, один з місцевих податкових інспекторів, голова повітової земської управи, всі члени міської управи, голови приходських опікунських рад, два гласних міської думи.

Для здійснення контролю щодо визначення та надання допомоги особам, що дійсно потребували допомоги, було вироблено Особливий журнал Ради Міністрів від 01 вересня 1914 р. «Про порядок застосування закону від 25 червня 1912 р. «Про визнання сімей нижчих чинів, що знаходяться на дійсній службі в мобілізованих частинах армії і флоту, державному ополченні чи військових дружинах»» [1, с. 211-213]. Відповідно до закону від 25 червня 1912 р. правом на допомогу з державної казни мали право дружини і діти призваних, батьки, матері, брати і сестри, якщо вони утримувались коштом призваних. Інспектування особистого складу цих сімей проводилося волосними опікунствами. Отримані таким шляхом висновки і дані надавалися через земського начальника в повітовий з'їзд, який визначав і остаточно призначав розмір допомоги кожній окремії сім'ї [1, с. 211].

Відомості, що надходили з місць, часто вказували на неправильне розуміння Закону від 25 червня 1912 р. Волосні опікунства надто широко трактували поняття про осіб, що утримувались працею призваного. Внаслідок цього, в списки членів сім'ї, що мали право на допомогу, часто потрапляли особи працездатного віку та які жодним чином не утримувались працею призваного на військову службу. Траплялися випадки, коли за одного призваного його сім'ї призначалась допомога до 30 крб. в місяць, що надто перевищувало суму, яку він не тільки коли-небудь давав своїм близьким, але й сам заробляв. Таким чином, створювались випадки спекуляції для певних осіб, які наслідки війни використовували для власного збагачення. Відповідно до вказаного За-

кону найбільша можлива фінансова допомога для вдови нижчого чину складала до 8 крб. в місяць.

На місцях жителі громад намагалися власними силами допомагати хтось міг як пораненим військовим та їх родинам, так і товариству Червоного Хреста. Правління товариства Вендичансько-Хрнівецького цукрових заводів Могилівського повіту пожертвувало комітету Червоного Хреста автомобіль для перевезення поранених [22, с. 4].

Свідомість нашого народу налаштована на думку, що будь-які обмежувальні і заборонні заходи в жодному разі не призведуть до позитивних змін. У повсякденному житті населення Подільської губернії, поряд із мобілізаційними заходами, подорожчанням життя, біженством, російський імперський уряд вводить заборону на продаж горілки. З початком Першої світової війни так званий «сухий закон» 1914 р. став свого роду однією із урядових новацій, який безперечно мав свою мету.

Активно у 1914 р. в краї велась боротьба з нелегальними закладами продажу горілочних виробів. Згідно Положення Ради Міністрів від 10 жовтня 1914 р. «Про строки призупинення торгівлі міцними напоями за результатами клопотань про те міських і сільських управлінь» [1, с. 331-332], волосним, сільським, селищним, хутірським сходам, міським думам надавалось право в установленому законом порядку клопотати про заборону в місцевостях, на які поширюється їх влада, а також, на відстані 100 сажнів від кордонів даних місцевостей – продажу міцних напоїв.

Продаж напоїв заборонявся відповідно до клопотань вказаних установ, розпорядженням місцевого управляючого акцизними зборами за погодженням з відповідною адміністративною владою, починаючи з дня закінчення виданих в цих місцевостях дозволів на виробництво напоїв та торгівлі, але в будь-якому випадку, не пізніше трьох місяців з дня надходження відповідного клопотання. Дозвіл на право торгівлі спиртними напоями видавався приватним особам строком не більше одного року [1, с. 332]. В Нижньо-Кропивнянській волості Гайсинського повіту, рішеннями сільських сходів було закрито по всій волості казенні винні лавки і погреба, трактири, пивні заклади [23, с. 4].

На нашу думку, антиалкогольна компанія та «сухий закон» 1914 р. були по суті соціальним експериментом в імперії. З одного боку, це політичний хід, який дозволив побачити та зрозуміти механізм впливу влади на поведінку населення. З іншого, дійсно спробувати подолати страшну загрозу зі сторони «зеленого змія», особливо у сільських місцевостях. Залишився не менш важливий фактор проти політики уряду – звичай традиційного застїлля, яких було дуже важко позбутися. Споживання алкогольних напоїв на початку ХХ ст. в імперії було суттєвим традиційним фактором повсякденного життя населення. Важко навіть було уявити, що

алкогольні заборони як каталізатор економічної кризи і розвитку революційної ситуації співставні з наслідками Першої світової війни.

Безконтрольна торгівля та виготовлення спиртних напоїв в містах та селах Подільського краю призводила до негативних наслідків у суспільстві. Процвітання таємних закладів не єдина причина до введення «сухого закону» у 1914 р. Влада втратила по суті вплив на впорядковану торгівлю алкоголем, в чому були зацікавлені і більшість чиновників. В результаті державний апарат залишався винним у алкоголізації суспільства. Російський уряд, приймаючи для себе та всього населення імперії доленосне рішення, керувався багатьма факторами: дохідність бюджету, таємна торгівля, висновки лікарів, наслідки для суспільства, ставлення до влади тощо.

Дії, що вчинялись жителями територіальних громад краю ще раз доводили необхідність радикальних дій з боку імперського уряду. Абсурдність вчинків, що здійснювались під впливом алкоголю, сприяли поширенню девіантної поведінки та впливали на свідомість населення. Вчинення хуліганських дій, згвалтувань, самогубств та вбивств – це далеко не весь перелік наслідків вживання «зеленого змія».

Часто траплялися випадки, що, споживаючи в нерозумних об'ємах спиртні напої, люди навіть не замислювались про наслідки, які можуть для них наступити. В с. Жилинці Проскурівського повіту Подільської губернії 29 січня 1914 р. на полі було знайдено труп невідомого чоловіка. Згодом селяни ідентифікували його, це був труп селянина Околита 55 років з сусідньої територіальної громади. У результаті розслідування, з'ясовано, що 28 січня того ж року він пішов на ярмарок продавати корову, а вже ввечері, зустрівшись з односельчанами, зайшов у трактир і пропив всі гроші. Повертаючись додому у стані сильного алкогольного сп'яніння, ліг відпочити, заснув і замерз [25, с. 4]. Такі випадки були непоодинокі. Наприкінці січня 1914 р. в с. Бохоники Вінницького повіту Подільської губернії селянин Я. Гаврилук 25 років після вечірки повертався додому і замерз в болоті [26, с. 4].

Слід відзначити, що не всі клопотання сільських громад про закриття шинків були об'єктивними. «Сухий закон» насамперед був вигідним для підпільних торгівців (шинкарів), які бажали позбутися конкуренції та підбурювали різноманітними способами і методами односельчан писати клопотання про заборону торгівлі горілкою.

Можна з впевненістю констатувати той факт, що боротьба з алкоголізмом в територіальних громадах до запровадження «сухого закону» не набула визначеної форми. Будь-яка діяльність у цьому напрямку була зосереджена виключно на особистому переконанні, яке, на жаль, не завжди давало бажаний результат. Не в повній мірі досягали своєї мети і народні читання та бесіди, які демонстрували шкідливість горілки і наслідки алкоголізму. Селянство до



таких заходів відносилося доволі байдуже, хоча в певній мірі поділяли думки «діячів тверезості», але на шлях виправлення ставали лише одиниці. Таке відношення було цілком природне на той час. Особисте переконання, на якому було все це засновано, було недостатньо міцним фундаментом, на якому можна було б побудувати всю боротьбу з алкоголізмом. Воно не встановлювало конкретних відносин між побутом села та ідеєю тверезості. За споживання алкоголю селянство не несло жодних покарань, тому і вважало це питання особистим та залежним лише від своєї волі [3, с. 237].

На частині територіальних громад краю свідомі жителі ще до введення «сухого закону» позбавлялись від впливу на них «зеленого змія». У с. Кузьмин Ольгопільського повіту Подільської губернії відзначався відносний спокій у житті громади, який було встановлено після закриття таємних шинків [27, с. 4]. Причиною такого переродження стало усвідомлення самими селянами згубного впливу спиртного на їх поведінку та життя загалом. Так зване «прозріння» прийшло до селян після звернення одного з них до акцизного контролера, якому було повідомлено про зберігання горілки у місцевого єврея. Вказаного єврея було заарештовано на 6 місяців. Цей випадок позитивно вплинув на інших торгівців, які припинили свою діяльність.

На півдні Подільської губернії громади сіл неохоче приймали рішення про закриття шинків. Громада с. Новосілка Балтського повіту Подільської губернії, прийняла таке рішення лише після того як побачила поширення та «процвітання» дитячого алкоголізму [12, с. 4].

У питаннях зменшення торгівлі алкогольними напоями «сухий закон» мав здебільшого позитивний результат для громад краю, однак, був і «темний» його бік. До позитивних зрушень варто віднести зменшення хуліганства, нецензурних висловлювань, підвищення продуктивності праці, зростання рівня зайнятості населення, оздоровлення стосунків у сім'ях. Представники духовенства зазначали, що після заборони продажу горілки, більше населення стало ходити до храмів. Журналісти повідомляли про збільшення кількості реалізованих номерів газет та зменшення кількості бідних. Більшість жінок сприймали похід чоловіків на фронт як звільнення їх від чоловічого «ярма», а більшість з них взагалі висловлювались за те, щоб «...війна тривала якомога довше» [30, с. 65].

Як наслідок, «сухий закон» збільшив прірву між містом і селом. Промислові товари після підняття на них цін стали мало цікавити селян, які жили переважно на самозабезпеченні. Чи була альтернатива «сухому закону»? І чи був «сухий закон» дійсно «законом»? Влада намагалась віднайти підходящу культурну заміну алкоголю, однак, в умовах війни це було не просто.

Після жорстоких заходів влади у боротьбі з іноземним «зеленим змієм», на місцях набуло поширення споживання альтернативних джерел

спирту: самогону, одеколону та різного роду сурогатів (денатурат, лак, ханжа, політура). Варто відзначити, що самогонваріння не було особливо поширено через складність технологічного процесу, однак, «технічно спиритні» військові переселенці ходили по селам і варили самогон, а за додаткову плату навчали місцеве населення користуватись самогонними апаратами. Народний промисел самогонваріння свідчив про провал соціального експерименту із «сухим законом».

Не зважаючи на складний 1914 р. для населення Подільської губернії, воєнний стан, складне фінансово-економічне становище, зниження їх життєвого рівня, різного роду спекуляції, органи влади як виконавчої так і місцевого самоврядування намагалися чітко регулювати суспільні відносини населення у правовому полі. Життя населення краю у переддень та на початку Першої світової війни характеризувалось певною невідомістю, змінювалась поведінка та свідомість мешканців, переосмислювались власні цінності, однак, підтримка правового режиму у всіх галузях господарства створювала певний порядок та давала впевненість в недопущенні хаосу.

### Список використаних джерел і літератури

1. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914-1915 гг. / О. И. Авербах. – Петроград, 1916. – 700 с.
2. Байдак М. «Живий живе думає»: жіноче розуміння часу в роки Великої війни 1914-1918 рр. / М. Байдак // Матер. Всеукр. наук. конф. «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть». – Житомир: Полісся, 2015. – С. 19-26.
3. Вітюк О. О. Вплив антиалкогольної кампанії на суспільну поведінку і свідомість населення Правобережної України в переддень та на початку Першої світової війни / О. О. Вітюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. – Вип. 9. – С. 232-243.
4. Вінниця: історичний нарис. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
5. Воспрещение манифестаций и уличных шествий // Киевская мысль. – 1914. – 27 июля. – С. 2.
6. Герасимов Т. Ю. Самогубства в містах Правобережної України напередодні та в роки Першої світової війни / Т. Ю. Герасимов // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. – Вип. 9. – С. 244-254.
7. Держархів Вінницької області, ф. Д-262, оп. 1, спр. 22, 393 арк.

8. Держархів Хмельницької області, ф. 409, оп. 1, спр. 192, 66 арк.
9. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні : Документи і матеріали (1914-1918) / Л. М. Жванко. – Харків, ХНАМГ, 2010. – 360 с.
10. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам'янець-Подільський: б. в., 2010. – 20 с.
11. Круглікова С. С. Вінниччина в роки великої війни / С. С. Круглікова // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матер. Всеукр. наук. конф. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 269-275.
12. Кореспонденція. с. Новосілка // Подолія. – 1914. – 27 черв. (№ 76). – С. 4.
13. Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914-1917 роки / А. К. Лисий // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матер. Всеукр. наук. конф. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 244-252.
14. Мордухай-Болтовский И. Д. Свод Законов Российской империи. Том XVI. Часть Первая. Судебные уставы / И. Д. Мордухай-Болтовский. – Спб: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – 680 с.
15. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 17 січ. (№ 8). – С. 4.
16. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 26 січ. (№ 12). – С. 4.
17. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 12 лют. (№ 19). – С. 4.
18. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 09 лют. (№ 18). – С. 4.
19. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 05 бер. (№ 28). – С. 3-4.
20. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 07 бер. (№ 29). – С. 4.
21. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 13 квіт. (№ 44). – С. 3.
22. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 16 лип. (№ 84). – С. 4.
23. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 14 верес. (№ 95). – С. 4.
24. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 17 верес. (№ 96). – С. 4.
25. Місцева хроніка // Подолія. – 1914. – 28 лют. (№ 26). – С. 4.
26. Пажитнов К. А. Влияние войны на условие сбыта и на стоимость жизни / К. А. Пажитнов // Вестник кооперации. – 1914. – № 6-7. – С. 22-26.
27. По Подоліі // Подолія. – 1914. – 09 лют. (№ 18). – С. 4.
28. По Подоліі. с. Кузьмин // Подолія. – 1914. – 20 черв. (№ 73). – С. 4.
29. Реєнт О. П. Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
30. Щербинин П. П. Алкоголь в повседневной жизни российской провинции в период Первой мировой войны 1914-1918 годов / П. П. Щербинин // Вестник Челябинского государственного института. – № 2. – Т. 1. – 2003. – С. 62-72.

**Тимофій Герасимов,**  
кандидат історичних наук,  
докторант кафедри історії та культури України  
Вінницького державного педагогічного університету  
імені Михайла Коцюбинського

### «ГАРЯЧЕ ЛІТО» 1915-ГО: ЕПІЗОД З ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

*У статті розглянуто особливості повсякденного життя подільських міст улітку 1915 р. Висвітлено реакцію міського населення на поразку російських військ у травні 1915 р. Вказано на спричинені воєнною добою окремі соціальні явища, становище продовольчого ринку, наслідки дії «сухого закону».*

**Ключові слова:** Перша світова війна, повсякденність, міста, Поділля, криза.

Останнім часом події Першої світової війни дедалі більше привертають увагу вітчизняних науковців. В українській історіографії перипетії воєнної доби 1914-1918 рр. розглядаються з багатьох ракурсів, з-поміж яких особливе місце посідає соціальний, зокрема й повсякденний. Руйнація звичної картини світу під впливом змін економічної кон'юнктури та військово-політичної ситуації зумовлювала трансформацію людської поведінки, спрямовану в бік пристосування до нових суворих реалій. Подібні ексцеси українці відчували після військової агресії Російської Федерації, розпочатої в 2014 р.

Літо 1915 р. для Подільської губернії, як і для Російської імперії загалом, стало переломним у соціально-економічному та суспільно-психологічному аспектах. Тогочасна гнітюча атмосфера, що склалася в містах регіону, підігрівалася його наближеністю до театру воєнних дій. Здійснена австро-угорськими та німецькими військами Горлицька операція в травні 1915 р. спричинила так званий «Великий відступ» царської армії та створила загрозу окупації окремих губерній Російської імперії, до числа яких належала і Подільська [10, с. 37].

Чутки про нібито наближення ворожих збройних підрозділів спричинили в містах неймовірну паніку. Її, своєю чергою, роздмухувала військова пропаганда, яка майже рік формувала вкрай негативний образ ворога, сіючи серед населення почуття ненависті та страху. Боязнь окупації спонукала багатьох городян негайно залишати міста в пошуку безпечного місця,

недосяжного для «кровожерливих німців». Інстинкт самозбереження брав гору над здоровим глуздом. У проскурівському фейлетоні, надрукованому на початку липня, було яскраво змальовано панічну атмосферу в місті, зумовлену чутками, переданими «зіпсованим телефоном». За спостереженням його автора, панічні розмови на кшталт «треба негайно тікати звідси» вели, як жінки, так і чоловіки [2, с. 4].

У свідомості обивателя почуття страху підживлювалося появою біженців та єврейських виселенців із залишених російськими територій та з прифронтових районів. Саме вони наглядно демонстрували місцевому тиловому населенню ті жахіття війни, які тогочасна пропаганда старанно замовчувала. Значну підтримку виселенцям, чий маршрут на схід пролягав через подільські міста, надавали місцеві єврейські громади. На початку липня через Проскурів проходили сотні євреїв з Сатанова та Тарноруди. Жалюгідний стан виселенців одразу впадав у вічі. Це й підтверджувала статистика. Відповідно до даних проскурівського єврейського комітету допомоги жертвам війни понад 250 родин не мали жодних засобів на проїзд до кінцевих пунктів призначення – Чернігівської та Катеринославської губерній. Небагатий фінансами Комітет працював на межі повного виснаження [11, с. 4]. Того літа аналогічна робота кипіла й в інших містах Подільської губернії. Зокрема, 11 липня, у Вінниці відбулася широкомасштабна акція надання допомоги 3000 щойно прибулим євреям з Галичини. Місцем стоянки став маєток Росановського, де вінницьке єврейське товариство щедро роздавало виселенцям чай, хліб, м'ясо та яйця. Під час руху містом колона з галицьких євреїв розтягнулася більше, ніж на кілометр. Небайдужі вінничани частували їх різними продуктами [1, с. 2]. Тоді ж свій «наряд» отримав єврейський актив Кам'янець-Подільського, коли зовсім несподівано гостями міста стали виселенці зі спішно залишених прикордонних подільських містечок Жванця та Гусятина. Від військової влади вони отримали наказ будь-що дістатися Кременчука [22, с. 4]. Водночас не варто й переоцінювати масштаби поширення філантропічних почуттів серед місцевого єврейського населення щодо своїх виселених єдинорівців із західних територій. Про це, зокрема, йшлося в одному з рапортів Подільського губернського жандармського управління, в якому констатовалося вороже ставлення до приїжджих галицьких євреїв через економічну конкуренцію [33, арк. 81].

Упереджене ставлення влади до євреїв проявилось навіть у такій пікантній сфері, як проституція. На думку російського військового командування, невдачі царських військ безпосередньо були пов'язані зі збільшенням числа нелегальних повій. Так, наприкінці червня вінницький «Юго-Западный край» розповів про велику кількість хворих «жриць кохання», що тулилися біля місцевих казарм [8, с. 2]. Там же постійно друкувалися випадки про

їхнє затримання. Наприклад, на початку серпня газета розмістила інформацію щодо двох 19-річних дівчат «легкої поведінки», в яких були виявлені венеричні захворювання на пізніх стадіях [18, с. 3]. В одному з наступних газетних номерів повідомлялося про затримання поліцією 8 повій, 5 з яких виявилися хворими. На останніх чекали відправлення на лікування та адміністративне покарання [26, с. 2]. Зазначена тенденція дала привід до появи неймовірних конспірологічних теорій. Саме того літа командування російських армій з усією серйозністю звинувачувало стихійну проституцію в підривної діяльності. 28 липня до начальників поліції Подільської губернії надійшов наказ такого змісту: «Згідно зі свідченнями, які надійшли до Штабу Верховного головнокомандувача, встановлено, що протягом останнього часу серед війська значно почастишали випадки захворювання венеричними хворобами. Є відомості, що німецько-єврейська організація витрачає великі кошти на утримання заражених сифілісом жінок для того, щоб вони замановали до себе офіцерів та заражали їх. Верховний головнокомандувач наказує встановити у великих центрах нагляд за готелями, мебльованими будинками та підозрілими приватними квартирами й нещадно карати в адміністративному порядку штрафами та тюрмою їх утримувачів, а жінок примусово доставляти до лікувальних закладів» [32, арк. 10].

Інспірована царатом антинімецька кампанія призвела до цькування на сторінках подільської преси найвідомішого тогочасного виробника швейних машинок. Оголошення інформаційної війни супроти фірми «Зінгер» супроводжувалося публічними обвинуваченнями, як у шпигунстві, так і в підривної діяльності. У липні «Юго-Западный край», передруковуючи одну з петроградських газет, писав: «Горезвісний продаж швейних машин у розстрочку спричинив немало горя біднякам, кравчиням і т. ін., оскільки агенти фірми уклали спритні умови, які повністю віддавали клієнтів фірми в її матеріальну залежність» [14, с. 2]. В іншій публікації названого видання доводилося, що покупці швейних машин переплачували у 5 разів, оскільки, як було підраховано, собівартість виробу разом із доставкою мала насправді становити лише 17 руб. [21, с. 4]. Тоді ж із недвозначним заголовком «Зінгер і Ко – шпигунська організація» вийшла проскурівська газета «Земская мысль». У статті, зокрема йшлося про опубліковану в Петрограді записку колишнього працівника компанії з відвертими свідченнями про спосіб її організації. Зазначалося, що «дисципліна серед службовців – не комерційна, а чисто військова: старший молодшому не має права подавати руку, у присутності старшого молодший не має права сидіти, палити і т. ін.» [19, с. 4].

Водночас у суспільстві поступово накопичувалася втома від воєнної доби, про що могла свідчити популяризація прогнозів щодо закінчення війни. На початку липня вінницький часопис змалював типову для тих

часів сцену: «На базарі сидить якийсь «пророк-старець» і збирає біля себе натовп народу. Чути зітхання жінок і дзвін монет, які рясно опускали до чашки за «пророцтво». Підійшовши ближче, ви чуєте гугнявий речитатив: «І ось, брати й сестри, настала велика війна, і відкрив мені Бог, що закінчиться вона тоді, коли буде кінець світу. А світу кінець буде наприкінці цього місяця». Народ хреститься й відходить. Стає тихо» [7, с. 2].

Величезний соціальний запит на дату закінчення війни існував у всій Європі. Результати тамтешніх «експертів» активно передруковувала подільська преса. Завдяки тому, скажімо, в середині 1915 р. місцева публіка дізналася про досить цікаве пророкування кінця війни, оприлюднене французьким виданням «Фігаро». Спосіб підрахунку базувався на досвіді обчислення кінця франко-пруської війни, завдяки якому тоді вдалося точно визначити дату підписання Франкфуртського мирного договору – 10 травня 1871 р. ( $1870+1871=3741$ ;  $3+7=10$  (число);  $4+1=5$  (місяць)). Аналогічно до того Перша світова війна мала скінчитися 11 листопада 1915 р. ( $1914+1915=3829$ ;  $3+8=11$ ;  $2+9=11$ ) [34, с. 4]. Те, що похибка становила рівно 3 роки, виглядає неймовірним збігом. Ще більш вражаючим здається прогноз, передрукований зі столичної газети «Новое время» у Вінниці в грудні 1916 р. Відповідно до нього дата закінчення війни – 25 жовтня 1917 р. (!). Вона була підрахована методом кабалістичної нумерології, з використанням року народження німецького імператора Вільгельма II (1859) й «звіриного числа» 666 [23, с. 2].

Водночас увагу міського населення до проблем політичного характеру значною мірою відволікали створенні війною побутові незручності. Улітку 1915 р. у подільських містах раптово вибухнула так звана «розмінна криза», що спричинила не набагато менший переполох, ніж тодішня поразка російських військ. Вона полягала в зникненні з грошового обігу дрібної срібної та мідної монети.

Все розпочалося з ажіотажу довкола міді. Чималий попит на метал призвів до того, що того літа ціни на нього в 4-5 разів перевищували довоєнні [29, с. 2]. Тоді ж влада зробила розпорядження щодо заборони закупівлі приватними особами міді та деяких інших металів, караючи за непослух штрафом, ув'язненням чи висланням [30, с. 4]. Незважаючи на це, у червні-липні преса повідомляла про чисельні випадки виявлення поліцією підпільних сховищ міді по всій території Подільської губернії. У них зберігалися не лише залишки боєприпасів, а усілякі мідні речі широкого вжитку, скупленими в населення. Після того, як запаси того мотлоку вичерпалися, спекулянти взяли за мідну монету [12, с. 32], вимінюючи її на паперові гроші [31, арк. 53].

Внаслідок того підігріта панічними настроями публіка довгими чергами тримала в облозі міські казначейства та банки для грошового розміну. У

могилів-подільському казначействі городяни відчайдушно намагалися розмінати купюри номіналом 3 та 5 рублів бодай на «однорублівки» [25, с. 2].

Монетна ваханалія перетворила звичний проїзд у трамваї на трагікомічну виставу. У серпні вінницька поліція фіксувала появу окремих пасажирів, котрі неодноразово сідали в трамвайні вагони для отримання решти дрібним срібними та мідними монетами під час розрахунку за проїзд. Кондукторам вони навмисно давали купюри номіналом по 1, 3 та 5 рублів [4, с. 2].

Варто зауважити, що саме влітку 1915 р. внаслідок напливу біженців, у порівнянні з аналогічним періодом 1914 р., навантаження на вінницькі трамваї зросло 30 %. Як наслідок, трамвайні вагони, особливо в години-пік, здебільшого були переповненими. Людям часто доводилося подовгу стояти на трамвайних зупинках, не без роздратування пропускаючи вщерть забиті пасажирами вагони. Своєю чергою, сувора заборона стояти на підніжках трамвая спричинювала неодноразові сварки між городянами. У липні на сторінках місцевої газети в дотепній формі була зображена суперечка між двома пасажирами, в якій один з них доводив, що його тіло «законно» перебуває на площадці вагону, хоча його ноги стояли на підніжці [5, с. 2].

Літо 1915 р. запам'яталося своїм щедрим хлібним врожаєм [35, с. 119], внаслідок чого впали ціни на окремі продукти харчування [17, с. 2]. Це дало змогу Вінниці та Проскуріву [27, с. 2] відмовитися від таксування продуктів харчування, оскільки ця практика зазвичай не приносила бажаного результату. З високою ймовірністю можна стверджувати, що останньою краплиною терпіння проскурівчан стало зникнення наприкінці літа в місті вершкового масла. Всі запаси продукту місцевого виробництва вичерпали російські війська, що перебували в околицях Проскурова у великій кількості. Привозити масло з інших районів торгівці не хотіли, оскільки через таксу його продаж був би збитковим [16, арк. 224].

Влітку 1915 р. минув рік після запровадження імперською владою так званого «сухого закону», який забороняв продаж у державі міцних спиртних напоїв. Наслідки антиалкогольної кампанії були суперечливими. З одного боку, зменшилася кількість злочинів, що зазвичай скоювалися під дією «зеленого змія». Проте з боку іншого, спрагле до горілки населення шукало альтернативні напої, вживання яких зазвичай становило для здоров'я значну небезпеку. Преса раз по раз публікувала випадки смертельних отруєнь. Так, 7 липня, близько 18.00 селянка А. Басиста, що «працювала» повією, придбала в проскурівській аптеці флакончик одеколону й одразу випила. Потім вона зайшла до своєї знайомої й стала жалітися на погане самопочуття, втративши свідомість. О 1-й год. ночі селянка померла в місцевій єврейській лікарні, так і не приходячи до тями [28, с. 4].

Своєю чергою, через «сухий закон» виникла необхідність спрямування колосального потоку вивільненої людської енергії. Саме цим феноменом варто пов'язувати раптове зростання цікавості населення до азартних ігор. Однією з них був більярд, гра в який, між іншим, нерідко супроводжувалася розпиванням алкоголю. В липні «Юго-Западный край» опублікував розповідь про чоловіка, який увечері завітав до однієї з вінницьких кав'ярень, де стояли більярдні столи, й повернувся додому наступного ранку з порожнім гаманцем. Після програних ним кількох партій йому спочатку запропонували випити спирту, а потім – відігратися у гри в карти [20, с. 2].

Крім того, в населення спостерігався небувалий потяг до різного роду видовищ. На тлі цього в подільських містах, немов гриби після дощу, з'явилися театри мініатюр. Невисокий художній рівень їхніх вистав відповідав невибагливості місцевої публіки. Дедалі більше мистецтво витіснялося видовищем. У червні цю тенденцію яскраво продемонстрував прокурівський газетний фейлетон. У ньому порівнювалася кількість глядачів на виставах у старому «класичному» театрі та в новому театрі мініатюр. У першому актори грали за порожніх глядацьких місць. У другому ситуація виглядала цілком протилежною:

«Но зато охотно  
В «миниатюр» спешат,  
Фарсы смотрят беззаботно,  
Хохочут, «бис» кричат.  
Битком набиты ложи,  
Занят весь паркет,  
Танцы с подниманьем ножек,  
С «маслицом» куплет!  
В зале душно, жарко, тяжело и тесно,  
Но зато пикантно – очень интересно!» [24, с. 3].

Дещо іншу роль у міській культурно-розважальній сфері відігравав кінематограф, оскільки вже на самому початку війни він активно долучився до військової пропаганди. Місцеві кінопрокатники керувалися не стільки патріотичними почуттями, скільки бажанням якнайшвидше заробити на показах воєнних картин, на які тоді в суспільстві виник величезний попит. Останнє навіть призводило до демонстрування кінострічок, що ненароком пропагували німецький мілітаризм. Такі казуси варто пояснювати тогочасним браком якісної кінохроніки. Відтак кінопрокатники показували все, що так чи інакше стосувалося воєнної тематики. [13, с. 212]. Так, у липні влада звернула увагу на неодноразову появу солдатів у німецькій формі в фільмах у вінницьких кінотеатрах. Усім цим власникам кінематографів оголосили під розписку циркулярне розпорядження про заборону прокату подібного роду стрічок [3, с. 2].

Попри те, що влітку 1915 р. війська Троїстого союзу на Поділля не зайшли, регіон не був забезпечений від потрапляння небезпечних хвороб. Загалом того року епідемія холери в регіоні забрала сотні життів, на що вказували проміжні статистичні дані місцевих лікувальних закладів. Так, наприклад, лише з 8 по 15 серпня у шпиталях Подільського губернського земського комітету на азійську холеру захворіло 34 особи, з яких померло 12 [15, арк. 238]. У зв'язку з цим досить своєчасним виглядало відкриття того літа Вінницької міської лікарні, яку назвали Вознесенською – на честь розташованої біля неї однойменної церкви. Урочисте освячення закладу включало в себе хресну ходу, попереду якої йшли з образом Вознесіння член Державної Думи І. Авчінніков та міський голова П. Оводов. Лікарня була розрахована на 100 хворих та 40 «заразних» [34, с. 3]. Завдяки Всеросійському союзу міст вона отримала першокласне обладнання, призначене для найскладніших хірургічних операцій. Щоправда, здебільшого все це передбачалося для лікування військових [9, с. 190].

Отже, літо 1915 р. стало для подільських міст «найгарячішим» за останні багато років. Усі його перипетії зумовлювалися тогочасними невдачами російської армії. Загроза перед іноземною окупацією, що спричинила неабияку паніку, водночас зруйнувала віру городян у швидку та переможну війну. Саме в цей період чітко вимальовувалися негативні тенденції в системі життєзабезпечення міст та в сфері моральних цінностей, котрі в майбутньому спричинять колапс царського режиму.

### Список використаних джерел та літератури

1. 28 июня проследовала... // Юго-Западный край. – 1915. – 1 июля. – С. 2.
2. Войцеховский А. Болтовня и её последствия / А. Войцеховский // Земская мысль. – 1915. – 21 июня. – С. 4.
3. Администрацией обращено внимание... // Юго-Западный край. – 1915. – 7 июля. – С. 2.
4. В последнее время... // Юго-Западный край. – 1915. – 18 авг. – С. 2.
5. В трамвае // Юго-Западный край. – 1915. – 12 июля. – С. 2.
6. Винница // Подолянин. – 1915. – 18 июля. – С. 3.
7. Винницкие картинки // Юго-Западный край. – 1915. – 19 июня. – С. 2.
8. Винницкий полицмейстер... // Юго-Западный край. – 1915. – 16 июня. – С. 2.
9. Винница у спогадах: у 3 т. Т. 1. XIX – початок XX ст. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 720 с.: іл.
10. Волковинський В. М. Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни / В. М. Волковинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. IX. – С. 21-60.

11. Выселенцы // Юго-Западный край. – 1915. – 24 июня. – С. 4.
12. Герасимов Т. Ю. Спекуляція в сфері грошового обігу в Києві в серпні 1915 р. / Т. Ю. Герасимов // Матер. Всеукр. наук. конф. «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть». – Житомир: Полісся, 2015. – С. 32-34.
13. Гинзбург С. С. Кинематография дореволюционной России / С. С. Гинзбург. – М.: Аграф, 2007. – 496 с.: ил.
14. Грандиозные обыски у фирмы «Зингер» // Юго-Западный край. – 1915. – 12 июля. – С. 2.
15. Державний архів Вінницької області, ф. д-255, оп. 1, спр. 41, 336 арк.
16. Державний архів Хмельницької області, ф. 409, оп. 1, спр. 193, 378 арк.
17. Дешевизна сельских продуктов // Киевская мысль. – 1915. – 13 окт. – С. 2.
18. Задержаны третьего дня... // Юго-Западный край. – 1915. – 18 июля. – С. 3.
19. Зингер и КО – шпионская организация // Земская мысль. – 1915. – 15 июля. – С. 4.
20. Игроки // Юго-Западный край. – 1915. – 17 апр. – С. 2.
21. Как богатеют на Руси // Юго-Западный край. – 1915. – 17 сент. – С. 4.
22. Камень-Подольск // Южная копейка. – 1915. – 4 июля. – С. 4.
23. Когда кончится война? // Юго-Западный край. – 1916. – 20 нояб. – С. 2.
24. Маленький фельетон // Земская мысль. – 1915. – 4 июня. – С. 3.
25. Недостаток разменной монеты // Южная копейка. – 1915. – 15 августа. – С. 3.
26. По первой полицейской части задержано... // Юго-Западный край. – 1915. – 21 июля. – С. 2.
27. Подобно в Виннице и в Проскурове... // Юго-Западный край. – 1915. – 8 сент. – С. 2.
28. Происшествия // Земская мысль. – 1915. – 27 июля. – С. 4.
29. Скупка меди и медной монеты // Юго-Западный край. – 1915. – 11 июля. – С. 3-4.
30. Согласно обязательному постановлению... // Подолянин. – 1915. – 17 июня. – С. 4.
31. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 278, оп. 1, спр. 309, 70 арк.
32. ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 1742, 69 арк.
33. ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 1872, 340 арк.
34. Что говорят цифры // Юго-Западный край. – 1915. – 25 июня. – С. 4.
35. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / Н. О. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.

**Олександр Григоренко,**  
доктор історичних наук, професор,  
академік Міжнародної академії інформатизації,  
дійсний член Центру дослідження історії Поділля  
Інституту історії України НАН України,  
член Національної спілки краєзнавців України

## ПОСТАТЬ ЗЕМЛЕВЛАСНИКА-РЕФОРМАТОРА ІГНАЦІЯ СЦІБОР МАРХОЦЬКОГО НА ТЛІ ЕПОХИ

*У статті розповідається про життєвий шлях і реформаторську діяльність землевласника польського походження з Поділля Ігнація Сцібор Мархоцького. Основна увага акцентується на кардинальній реформі взаємостосунків з селянами в умовах феодально-кріпосницької Російської імперії.*

**Ключові слова:** Ігнацій Сцібор Мархоцький, Україна, Поділля, Польща, Миньковецька держава, панщина, кріпосне право, експеримент, реформи.

Наприкінці XVIII століття відбувалися драматичні події світової історії: у результаті трьох поділів Речі Посполитої ця держава втратила свою незалежність. Внаслідок тотальної соціально-політичної та конфесійної кризи польського суспільства, ослаблення міжнародного впливу Речі Посполитої у 1772 році відбувся перший розподіл її земель поміж значно сильнішими сусідами – Росією, Пруссією та Австрією. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої із числа її східних територій до Австрії відійшла Галичина, а Росія отримала литовські та білоруські землі. За другим поділом (1793р.) до Росії відійшов увесь масив земель Правобережної України – колишнє Волинське, Київське, Подільське, Мінське та інші воєводства. Третій поділ (1795 р.) передав Росії землі на схід від річки Буг та решту територій колишнього Великого князівства Литовського і Курляндського герцогства [52, с. 728].

З огляду на історичне минуле правобережні території мали свої особливості, на які мав зважати російський уряд. Насамперед, слід було рахуватися з самобутньою соціальною структурою, провідні позиції в якій належали польській шляхті. Маніфест від 27 березня 1793 року урівнював шляхту в правах з російським дворянством, звільняючи від сплати податків і військової служби, а також надаючи право дворянського самоврядування і володіння селянами.

На Поділлі, складовій частині Правобережної України, цілеспрямовано реалізовувалися два самостійних, але протилежних за своєю спрямованістю курси, що нещадно руйнували все українське. З боку Росії велася

політика інкорпорації всіх сфер його життя, русифікації українців і ліквідації їх великої внутрішньої різниці від росіян. Другий курс був пов'язаний з активізацією польського елемента, який становив тісно згуртоване суспільство, що мріяло про відновлення «своєї вітчизни». Втративши Поділля як складову частину Речі Посполитої, поляки не втратили кріпосницької влади і поводити себе справжніми панами, повними свідомості свої старих прав над українцями. Це пояснювалося не стільки великою питомою вагою польських магнатів і шляхти, скільки суттю державної конструкції, створеного на Правобережжі, і, зокрема, на Поділлі механізму політичного управління, націленого на максимальне забезпечення національного пригнічення. У цій конструкції управляв не лише державний місцевий апарат, а й дворянський, переважно польський клас, який щодо своїх кріпосних селян здійснював владу і опіку на патріархальних засадах. За цих обставин кожна спроба царату обмежити станові права і привілеї польських землевласників так чи інакше означала підрив головної опори кріпосницького режиму. Тому, приборкавши польську шляхту в її політичних аспіраціях, самодержавний уряд змушений був йти на компроміс: за свій адміністративний і військовий контроль над приєднаними землями він повинен був визнавати соціальне й культурне домінування польського дворянства [14, с. 18-19]. Польська аристократія, у свою чергу скориставшись тим, що росіяни залишили їм «повну гегемонію в обсягу культурно-освітнього життя» [17, с. 269], з величезною енергією і ентузіазмом взялася за збереження і закріплення своєї влади та своїх впливів [6, с. 31]. Управляти над подільцями вони стали насамперед силою розуму, культури і освіти [42, с. 216].

Поблажливість царату до поляків і потурання їхнім тенденціям у Подільській губернії, як і в усьому Правобережжі, призвело до нового періоду пригноблення українців, поневолення та переслідування православних. На перших порах, за часів Катерини II, яка пильно стежила за ходом справ у приєднаних землях, ці ворожі ставлення до українців були м'якшими і не такими жорсткими. Пояснювалося це тим, що приєднання застало ще майже все Поділля в руках небагатьох польських родів – людей часто з високою європейською освітою кінця XVIII століття, що відзначалися пробудженням гуманістичних засад. Ці родовиті магнати вважали для себе принизливим чинити всілякі утиски щодо подільців шляхом дрібних інтриг або прямого насильства. З другого боку, багато з них та їх прихильників з дрібної шляхти, які на собі випробували польські порядки, майже примирилися з думкою про необхідність розпаду Речі Посполитої і передачі українських земель під владу Російської імперії. Однак ставлення до корінного населення з боку заможних поляків погіршилося, коли з

подібного великого стану вийшло багато дворян, поміщиків і навіть магнатів, що недавно були економами, вахмістрами, писарями, навіть надвірними козаками і лісниками, які вже не мали такої, як їхні попередники, освіти. Попавши з челяді у дворянство, ця частина поляків з економічних служителів перетворилися в утискувачів селян та безжалісних експлуаторів кріпаків [39, с. 1029-1030].

У період царювання Олександра I, що перебував під впливом польських магнатів, члени негласного (неофіційного) комітету, який відігравав набагато більшу роль у державному устрої Росії, ніж Державна Рада [22, с. 152], на Поділлі було відновлено польське управління майже в усій повноті [40, с. 279]. Тоді ще більше запанували польські пригноблювачі.

У Подільській губернії була найвища в Україні питома вага кріпацького населення – воно становило 59,5% [26, с. 19]. Поміщики вважали селян-кріпаків своєю власністю, майном. Продаж та обмін кріпаків на речі і тварини, програвання в карти, заставлення під позику було звичайним явищем. Крім того, селяни відбували різні повинності без зарахування в дні панщини: вартування, ремонт будівель, прядіння ниток, біління полотна тощо. Відбуваючи важку панщину, селяни змушені були платити поміщикам ще й різноманітні натуральні та грошові данини: десяту віцю від приплоду, десяту частину зібраного меду, по дві-три курки, податок на худобу, який весь час збільшувався. Щоб убити в селян будь-яке прагнення до волі і примусити ще більше працювати на панщині, поміщики застосовували різки, канчуки, колоди, рогатки й кайдани. Вони цькували кріпаків хортами, тримали в смердючих приміщеннях, обливали на морозі водою, морили голодом.

Протестна реакція селян на посилення соціального визиску проявлялася в скаргах селян на своїх поміщиків в різні владні інстанції, де шукали захисту від поміщицького свавілля. Стихійної форми протесту набуло псування реманенту, підпали поміщицьких садиб, убивства поміщиків, управителів, прикажчиків. Соціально активною формою протесту виступали втечі селян, динаміка яких постійно зростала. Радикальні форми протесту народних мас виявлялися в селянських бунтах, виявах непокорності властям, повстаннях. Ареною розгортання жорстких соціальних конфліктів була Правобережна Україна, де соціальний визиск селянства був особливо важким. Так, у 1802-1804 роках у заворушеннях на Поділлі брали участь мешканці 11 сіл [31, с. 293]. Як зазначає з цього приводу відомий сучасний історик А. Г. Філінюк, «регіон став найбільшою в імперії національною окраїною за кількістю і часткою поміщицьких селян» [53, с. 28].

На такому історичному тлі наприкінці XVIII – першій чверті XIX століття на Поділлі й далеко за його межами стало відоме ім'я землевласника-ре-

форматора Ігнація Сцібор Мархоцького, котрий з 1788 по 1827 роки був можновладним господарем Миньковецького ключа, проголошеного власником у 1827 році незалежною «Миньковецькою державою». Сюди входили такі поселення: Миньківці, Мислиборж, Городище, Катеринівка, Антонівка, Кружківці, Отроків, Хапанівка, Притулія, Тимків, Побуйна, Побуянка, Старик, Свируги, Сеферівка. Впровадження І. С. Мархоцьким «автономії» в умовах самодержавної Росії можна пояснити свідомою поступливістю російського уряду, імператора Олександра I, а за їх вимогами і місцевої губерньської влади щодо польських поміщиків, які проживали на російських землях. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в петербурзьких урядових колах активно обговорювалися проекти відтворення Царства Польського під російським скіпетром. Щоб схилити до цієї ідеї широкий загал польського суспільства, насамперед землевласників і гонорової шляхти, потрібно було сформулювати громадську думку, начебто полякам живеться найліпше під захистом російської держави. Очевидно, це був той ґрунт, на якому вільно діяв і химерив не схожий ні на кого граф І. С. Мархоцький.

«Миньковецька держава» та реформи І. С. Мархоцького періодично цікавили дослідників історії Подільського краю, України та Польщі. Найбільш плідно в цьому напрямку працює дослідник з міста Хмельницького В. А. Захар'єв. Без залучення бюджетних коштів він створив у Миньківцях науково-дослідницьку структуру «Центр Мархоцькознавства» (2009 р.), що є філією Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені І. Огієнка [11, с. 79-95]. У 2012 році він відкрив ціною титанічних зусиль Меморіальний музей графа-реформатора Ігнація Мархоцького [23, с. 61]. Станом на 2016 рік за його редакцією вже вийшло 8 томів «Наукових записок Центру Мархоцькознавства». За останні роки у вітчизняних та зарубіжних виданнях вийшла ціла низка його праць, які присвячені детальному аналізу життя і діяльності І. С. Мархоцького. Ці публікації викликали жвавий інтерес наукової спільноти, на них є посилання в працях відомих істориків, філософів, економістів, правознавців і літераторів. В. А. Захар'єв є здобувачем кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Робота над кандидатською дисертацією «Рід Сцибор-Мархоцьких в Україні: господарчі, суспільно-політичні та культурологічні аспекти (XVIII – початок XX ст.)» вже знаходиться на завершальній стадії [12, с. 43].

Першим повідомленням про І. Мархоцького з відомих на сьогодні є подана подільськими землемірами Екстером та Рулицьким інформація у своїх звітах за 1800 та 1819 рр. Але вона дуже скупа і стала доступною широкому загалу лише 2005 р. після опрацювання архівних справ у Держав-

ному архіві Хмельницької області сучасними дослідниками В. Дячком та Ю. Земським [38, с.29, 31, 39, 41]. Тому пальма першості, безперечно, належить В. Марчинському, який у датованій 1820 р. книзі «Статистичний, топографічний й історичний опис Подільської губернії» присвятив І. Мархоцькому та його дітищу майже 2 сторінки тексту [33, с. 82-83]. Далі – майже через півтора десятиліття після смерті реформатора – 1841 р. його, як особистість і реформатора, згадав О. Пшездецький у своєму двотомнику «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу» [44, с. 69-75], а К. Несецький у виданні «Польський гербівник» – про рід Мархоцьких [10, с. 343-344].

Певний сплеск інтересу до цієї особистості на рубежі 60-х років XIX ст. зробив Ф. Ковальський, який 1859 р. опублікував свої спогади [27, с. 89-104]. Згадуючи молодість, він детально переповів те, що бачив у «Миньковецькій державі» 1820 р., побувавши там зі своїм другом, поетом, прозаїком та перекладачем Станіславом Стажинським (Стахом із Заміхова) на «Святі обжинки» (Церери). Услід за ним про І. Мархоцького та його діяльність пригадав у свої нотатках про минуле Божидар Шашор, який часто відвідував свої родичів з сусіднього Жванчика Ліпінських [56, с. 359-389]. Відтак, нарис про неординарного графа авторства Ю. Бартошевича потрапив і на сторінки «Універсальної енциклопедії Польщі» [4, с. 966-968]. Але якщо усі вищезазначені дослідники позитивно відгукувалися про графа, то православний священник М. Симашкевич, розповідаючи про католицьке духівництво Поділля, чомусь приєднав сюди реформи Ігнація Мархоцького, розкритикувавши їх організатора [45, с. 399-402]. Щоправда, через вісім років, коли вже він виступав у цивільній іпостасі, М. Симашкевич визнавав чимало здобутків свого колишнього візаві [46, с. 62, 88-89]. Найвагоміший внесок у мархоцькознавство XIX ст. зробив Ю. Ролле, котрий під псевдонімом «Д-р Антоній» 1884 р. опублікував широкий нарис «Граф Редукс» про І. Мархоцького як особистість та діяча [16]. Саме на цей нарис та спогади Ф. Ковальського, в основаному, посилалися подальші автори статей про І. Мархоцького в тодішній цивільній та релігійній періодиці Російської імперії А. Копилов [30, с. 175-195], О. Л. [37, с. 78-98], Є. Свѣтхѣв [21, с. 55-75]. На загальному тлі вирізняється лише праця Ю. Лотоцького, але про графа в ній йдеться пунктирно, бо то спогади подільського священника про своє життя і перебування в роки молодості в родича, що опікувався побіанською парафією [32, с. 288-289, 296].

Зауважимо, що на рубежі XIX-XX століття про І. Мархоцького чотири рази згадали в енциклопедичних виданнях: тричі – у польських [20, с. 546; 5, с. 301-303; 51, с. 207-210 ], один – у російських [43, с. 410-973]. Напередодні Першої світової війни значну увагу роду Мархоцьких приділив польський історик М. Дубецький, який 1914 р. опублікував дві статті про діяльність Ігнація та Кароля [18, с. 305-320; 19, с. 1-32]. Того ж року про



Мархоцьких вказав у мемуарах ботанік А. Анджеевський [1, с. 172-173]. З отриманням Польщею незалежності 1918 р. та відродженням патріотизму обидва вони посіли стабільне місце в мемуарах, енциклопедіях, газетах, журналах, навіть і тоді, коли держава стала соціалістичною. Натомість в радянській Україні єдина багатотиражна публікація про І. Мархоцького та його реформи датована 1926 р., коли дослідник етнографії та фольклору К. Копержинський опублікував книгу «Обжинки» [29, с. 29-59]. Відтоді, незважаючи на те, що І. Мархоцький був піонером відміни панщини на українських землях, що ставився до селян та міщан як до вільних громадян, було накладено негласне табу на інформацію про нього для широкого загалу. Певним натяком на те є нещодавно виявлений Н. Черкаською такий факт. Коли наприкінці 1927 р. в Одесі знайшли родинний архів Мархоцьких, то за резолюцією заступника завідувача Центрального Архівного відділу УСРР Токарева його статус визначено як «таємний матеріал і для роботи з науково-дослідною метою до особливого розпорядження ЦАУ його не слід давати» [55, с. 84-108].

Першим відновив історичну пам'ять про діяльність І. Мархоцького аж у розпал запровадженої М. Горбачовим перебудови подільський письменник Броніслав Гришук у романі-фантастичній «Поділля, колиско і доле» [15, с. 17-22, 79-106]. Згодом його підтримали журналіст В. Сутковецький [48; 49] краєзнавець С. Оліневич [36] з Дунаєвця, науковець з Кам'янця-Подільського В. Нечитайло [35, с. 151-155] та інші. Влітку 2009 р. зусилля розрізаних дослідників об'єднав вище згаданий Центр Мархоцькознавства. Сьогодні кількість мархоцькознавців сягнула за п'ятдесят, більше половини з них – науковці та краєзнавці [13]. Однак широкомасштабна робота тільки розгортається. Тому, наприклад, точно вказати, коли стала фігурувати як така назва «Миньковецька держава», поки що остаточно не можливо.

Найближчий до тих давніх часів мемуарист Ф. Ковальський у своїх спогадах повідомляв, що «під час війни 1812 р. І. Мархоцький наказав позабавити навкруг свого маєтку на межах стовпи з написами: «Кордон держави нейтральної миньковецької з державою Російською» [27, с. 89-104]. Йому вторив О. Л., вказуючи, що «существует даже такой анекдот, будто по вступлению Наполеона в Россию Мархоцкий приказал поставить на межах свого поместья пограничные столбы и на них прибить таблицы «granica państwa neutralnego Minkowieckiego od państwa rosyjskiego» [37, с. 78-98]. Однак, більш аргументованим, як на нас, є позиція Р. Афтаназі, який інтерпретує точку зору своїх попередників, зокрема, М. Дубецького, і схильний до того, що це сталося невдовзі після переходу Поділля під протекторат Росії – «при впорядкуванні свого господарства, однією з перших

дій було обнесення володінь стовпами з написом «Кордон держави Миньковецької від Царства Російського», а з іншого боку «... від Австрії». Врешті це мало ознаки патріотичного невизнання анексованих у Польщі територій [3, с. 255-265]. І хоча це, на перший погляд, здається неможливим і могло призвести до нищівних наслідків, оскільки росіяни були переможцями, так могла вчинити лише людина, яка вже відчула на собі все або мала для того достатньо переконливих аргументів. Понад сорок попередніх років життя Ігнація Мархоцького засвідчили, що йому вже нічого було боятися, що він у змозі довести свою правоту, а смак життя для нього полягав саме в тому, що робиш так, як хочеш, і втілюєш свої задуми.

Ігнацій Мархоцький народився на рубежі 50-х років XVIII століття. Поки що теж не відома точна дата, але ми схиляємося до 1749 року [24, с. 93-95]. У малолітстві залишився сиротою. Його, трьох сестер і звідного брата взявся опікувати дядько – вмільний орендар панських маєтків Войцех Мархоцький. На оренді він заробив чималий куш та й від покійного брата на час, поки підросали діти, йому перепало три села у Сквирському повіті на Київщині. Через домінуючий характер майбутній реформатор виростав не в любові дядька, а згодом і його дружини – вдови Юзефа Баворовського Ельжбети Ленкевич-Іпохорської, з якою Войцех побрався 1767 р. і не мав спільних дітей. Їм більше припали до душі піддатливі та сумирні племінниці. Ігнацій з дитинства твердо відстоював свою позицію, а в юнацтві не захотів піти шляхом старшого брата, який став церковним діячем. Тому дядько, який добряче витратився на підготовче навчання хлопця в Золочівській та Львівських чернечих школах [41, с. 550-553], вирішив перевиховати його в інший спосіб і віддав до пруського війська. «Коли я досяг повноліття і потрібно було визначитися, як жити далі, – писав пізніше у спогадах Ігнацій, – я зважив на волю стрія і дав згоду стати жовніром – і не добровільно, не за власним бажанням, а покладаючись на інстинктивне бачення того ж таки стрія пішов до чужого краю і був відданий до пруської військової служби. Там я у великій нужді, у нестатках перетерпів кілька років справжньої неволі».

Призвичаївшись до нових умов і навіть успішно пішовши вверх щаблями службової драбини, у 1774 році Ігнацій Мархоцький був змушений перервати військову кар'єру, бо Войцех Мархоцький захворів і, очевидно, подумував про смерть. Відтак вирішив розділити між Ігнацієм та Адамом спадщину їхнього батька Міхала. Однак в останній момент передумав і віддав Ігнацієву частку швагрові Баворовському, який перед цим одружився з молодшою Юлією Мархоцькою. Свій вчинок мотивував побоюванням, що Ігнацій змарнує батьків дарунок. Чим, звичайно, розізлив племінника та ще раз налаштував проти себе. «Повернення з-за кордону, – стверджу-

вав І. Мархоцький, – не зробило мене милішим в очах стрія. Не беруся пояснювати його невдоволення тим, що я повернувся до свого гнізда, на свою батьківщину, але подальше його ставлення до мене було очевидним для кожного, хто бачив би як мимовільна, але невідступна з його боку ненависть чи заздрість, що раз більше загострювала розум і серце стрія; до кінця усього свого життя я його ласки так і не зазнав» [16]. Хоча роки важкої муштри аж нітрохи не зламали характер молодого Мархоцького. Навпаки, він долучився до вільнодумства, захопився ідеями Вольтера та Руссо. Водночас досконало вивчив античні та римські закони [48].

Подальший період життя Ігнація Мархоцького поки що дещо оповитий таємничістю. Йому не було сенсу залишатися в дядьковому маєтку. Доступні на сьогодні факти та документи не дають можливості виокремити єдину лінію і хронологічно розкласти події, що сталися з ним між 1774 та 1788 роками, а саме служба в польському війську, викладання музичного мистецтва, перебування у Варшаві та Кам'янці-Подільському, одруження з Євою Руффо, дядькове несприйняття цього шлюбу, добровільна чи примусова відставка зі служби. Все, що згадано нашими попередниками мало місце в біографії І. Мархоцького, однак джерела, якими користувалися вони, потребують пильнішого аналізу. І над цим зараз працює Центр Мархоцькознавства. Перед відходом в інший світ Войцех Мархоцький встиг ще раз добряче попсувати нерви племіннику. Складений ним заповіт виявився своєрідною міною уповільненої дії. Чотири роки текст не оголошували і врешті 1887 р. І. Мархоцький дізнався з нього, що дядько, який повинен був за законом залишити після себе все єдиному спадкоємцю, робить це як поблажку, бо вважає що «любий Ігнацій Мархоцький, племінник мій, з причин учиненої мені прикрості повинен бути віддалений від вступу в володіння після мене власністю, що я її обіймав... і т. п.» [16]. Емоційний, давно не юнак, а вже екс-майор, натомість подав до міських кам'янецьких книг протест на таку образу. Це поглибило конфлікт, адже тим скористалися звідні родичі по лінії дядькової дружини, які за такої ситуації, потенційно могли отримати спадок. Та в березні 1788 р. Войцех Мархоцький помер. Ігнацію довелося відстоювати своє право в суді і врешті він домігся правди [7, с. 7-22]. Проте лише наприкінці 1790 р., вирішивши всі майнові справи з братом та сестрами, «пан Ігнацій поселився в побіянській резиденції, з дружиною, її батьками і двома малими дітьми» [16]. Вже після цього він зміг спрямував свої зусилля на реалізацію давнього задуму: конкретних актуальних реформ на конкретній території.

Першим пунктом стало введення у дію так званого «Права міста Миньківці», яким надавалися рівні повноваження представникам різних вірувань та національностей, що тут мешкали. Є різні версії дати цієї події. Проте го-

ловний дослідник, який перед написанням книги опрацював достеменні документи Мархоцького, Юзеф Ролле, у своїй роботі вказав, що закон складено Мархоцьким 29 грудня 1791 р. в містечку Миньківці, а 1 січня 1792 р. – проголошено людям в сімейній побіянській каплиці [16]. Саме такі дати, як свідчить традиція, шанували в Миньківцях протягом всього життя реформатора. Свобода вибору та ініціативи дозволила міщанам швидкими темпами розвивати економіку містечка. За підтримки І. Мархоцького тут розвинуло дрібне приватне та цехове ремісництво, з'явилися цегельні та черепичні виробництва, гончарні, вапнярки, млини, запрацювали дві суконні фабрики, фабрика байкової тканини, фабрика анісової олії, майстерня, де виготовляли та ремонтували карети [33, с. 82-83]. У центрі містечка збудували нову ринкову площу з баштою найточніших на Поділлі ваг та різних еталонів. Звичною справою для миньківчан стали велелюдні ярмарки, на які з'їжджалися торговці з різних міст Поділля. Більше того, миньківчани випалювали в довколишніх лісах поташ, освоїли процес виготовлення паперу, наявність останнього дозволила І. Мархоцькому відкрити власну друкарню, в якій, зокрема, надрукований перший переклад «Гамлета» польською мовою [9, с. 97-98]. З дозволу графа свою друкарню організували і євреї.

В останні для Речі Посполитої роки І. Мархоцький був військово-цивільним комісаром Подільського воєводства, провів якісну лоцію Дністра, запропонував чітку систему перепису населення. Як патріот своєї держави, спочатку він виступав проти Торговицької конференції і навіть написав для короля проект «достойної загибелі Польщі». Але зрозумівши, що боротьба марна, після другого її поділу 1793 р. присягнув на вірність Катерині II.

Далі Ігнацій Мархоцький запровадив реформи і на селі. 1795 р. відмінив обов'язкові раніше «десятину» та інші податі з усього, що вирощували на полях та виробляли вдома мешканці «держави» [8, с. 426-428], а 2 січня 1804 р. – панщину й уклав з підданими офіційний документ «Закони землеробів» [3, с. 255-265]. Адекватні сучасники називали його «новим агрономом», бо навчав селян новим підходам до землеробства, запроваджував сортове садівництво, вирощування тутових шовкопрядів, створив суспільну комору для зберігання насіння на випадок неврожаю чи поганих погодних умов. Він же став і надійним економічним партнером своїх колишніх кріпаків. Зокрема, платив за роботу в трьох панських фільварках «живі» гроші, як найманим працівникам. Восени від викупляв у селян вирощене зерно за вищою ціною, ніж конкуренти. Придбане сплавляв великими баржами річками Ушиця та Дністер до Одеського порту. Цю роботу виконували, отримуючи за те зарплату від організатора перевезення, спеціально навчені чоловіки з сільських родин.

Володар «Миньковецької держави» визначив і документально оформив принципи взаємостосунків з іншими громадянами. Зокрема, крім вище згаданих, надрукованими в його друкарні актами «Для облаштування земель власних устави» (1796), «Право шляхетське» (1806) та іншими [47, с. 9-12]. Як новий володар Миньковецького ключа ще 1791 р. І. Мархоцький підтвердив надані раніше дядьком Войцехом привілеї росіянам-пилипонам, які мешкали в с. Катеринівка.

За порядком у населених пунктах держави слідували добровільні міліціонери. У кожному селі діяв суд, до складу якого обирали терміном на рік найдостойніших односельчан. Суд вищої інстанції діяв у Миньківцях. Судді розглядали усі адміністративні та інші некримінальні порушення. Усі рішення суддів після того перевіряв та візував особисто І. Мархоцький. Він був противником важких тілесних покарань, більше покладався на перевиховання тих, хто оступився. Найсуворішим вироком було переселення винуватця в причорноморські володіння Мархоцьких, так званій «Руфополіс» під Одесою. До речі, для олюднення тамтешніх поселень граф заохочував бажаючих до зміни місця проживання відчутними пільгами [2, с. 29-48; 54, с. 16-36]. Задля емоційного єднання громадян «Миньковецької держави» І. Мархоцький запровадив три свята: взимку тут урочисто відзначали день затвердження «Права міста Миньковець», весною – так зване Гайове свято, а влітку – 15 серпня – обжинки. Останнє тепер частіше називають Святом Церери. Сам же граф не сприймав таку назву, бо її видумали і спеціально внесли в офіційні документи католицькі та православні керівники Подільської губернії, щоб звинуватити І. Мархоцького в язичництві. Насправді ж, то було величне театралізоване дійство, в якому брали участь тисячі місцевих жителів: селян, міщан, шляхтичів, і сотні гостей, серед яких сусіди-землевласники, командири військових частин, що дислокувалися в околицях Миньковець, губернські і повітові чиновники, представники тодішньої подільської влади та місцеві священнослужителі [27, с. 89-104; 29, с. 29-59]. З середини 90-х років XVIII ст. до 1813 р. свято усіх влаштовувало, а наступні п'ять років його організатор терпів нападки недоброчинців у сутанах, які хотіли зламати його і відмовитися від традиції. Як людина запальна і гаряча, І. Мархоцький твердо відстоював свої шляхетські права та запроваджені ним свята в межах власних землеволодінь. Інколи, занадто емоційно. Наприклад, не скорився волі судового виконавця та спробував забрати його зброю. Через це його арештували й утримували в спеціальному арештантському будинку для дворян повітового міста Ушиця та під підпискою про невізід у Кам'янець-Подільський. Втретє, у 1818 р., суд постановив припровадити його до в'язниці. І лише завдяки зустрічі І. Мархоцького з імператором Олександром I, який їхав через Миньківці до Могилева-Поділь-

ського, виконання вироку було анульовано, а проведення миньковецьких обжинок дозволено. До свого відходу в інший світ старий граф у середині серпня тишив земляків та гостей черговою зустріччю в Миньківцях, бо мав до такого непересічний талант [21, с. 55-77].

Як обдарована абсолютним художнім смаком людина, Ігнацій Мархоцький облюбував красиві місцини Миньковеччини і облаштував там свої чотири резиденції [25, с. 53-74]. Зимову – Лицарський замок, розташував за околицею Миньковець, на горі, що назвав на французький манер Бельмонтом (Дивовижною горою) [34, с. 77-80]. Тут же знаходилися головний суд, архів та друкарня. В Отрокові на мису при з'єднанні стрімких долин річок Отроківка та Ушиця виріс ще один будинок у стилі середньовічного замку – весняна резиденція з бібліотекою, залом для балів, великими підвалами [50, с. 13-14]. На схилах нижче отроківського замку фахівці заклали парк під назвою Біловежа. Туди, а заодно, до літньої резиденції в Притулівці через красиву велику арку, яка збереглася і нині, вела брукована дорога. Нею ж можна було потрапити в так звані «Сади (Салони) Притулії» – місцину з дзвінкими струмками, водопадами, таємними печерами і скелями, алтанкою, лавками в заростях бузку та різних дивовижних для цього краю кущів, берізок, кленів і карпатських буків. Четверта – осіння резиденція в стилі італійської вілли розташовувалася у Великій Побійні [28, с. 404-408; 56, с. 359-389]. До речі, граф власним коштом звів будинки для дітей, що залишилися сиротами після смерті батьків від чуми; для усіх, хто мешкав у «Миньковецькій державі», відкрив аптеку, лікарню, найняв на роботу лікарів, аптекаря, акушерку, цирульника. Підтримував І. Мархоцький сільські початкові школи та обдарованих людей, планував створити в містечку музичну академію [28, с. 404-408]. Мав пожежну службу, створив навіть спеціальну похоронну команду, яка дотримувалася спеціального розробленого ним ритуалу.

Нитка життя самого ініціатора розквіту Миньковеччини обірвалася у березні 1827 року. Започатковане він залишив громадянам «держави» та сину Кароллю, котрий відповідно до заповіту та й поклику серця ретельно дотримувався традицій. Проте 1836 р. «миньковецький ключ» у К. Мархоцького конфіскували. Через патріотичні переконання та участь у повстанні 1830-31 рр. та зв'язках з заколотником Ш. Конарським Кароля заслали до Сибіру [2, с. 29-48; 18, с. 305-320; 54, с. 16-36].

Реформи Ігнація Мархоцького дозволили майже 4,5 тисячі громадянам створеної ним «Миньковецької держави» пожити в умовах, які для інших так і не стали реальністю, крім того, що лише через 35 років після його смерті з них зняли ярмо кріпацтва. То великий і поки що недостатньо оцінений нинішнім суспільством здобуток. Адже цей експеримент, як стверджує

відомий дослідник історії Поділля та України XVIII-XIX ст., видатний представник наукової еліти нашої країни, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка Л. В. Баженов, сповна вдаввся тільки у Миньківцях. Життя І. Мархоцького – достойний приклад того, як кращий син польського народу прислужився українцям, незважаючи, що між ними була прірва різного становища в суспільстві та релігійного виховання, привніс в Україну найпрогресивніші на той час європейські цінності, набагато випередивши свій час.

### Список використаних джерел та літератури

1. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu / A. Andrzejowski. – Wilno, 1914. – Т. 3. – С. 172-173.
2. Аргатюк С. С. Кароль Сцибор Мархоцький / С. С. Аргатюк // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2013. – Т. 4. – С. 29-48.
3. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – С. 255-265.
4. Bartoszewicz J. Marchocki Ignacy / J. Bartoszewicz // Encyklopedia Powszechna Polska. – Warszawa, 1864. – Т. XVII. – С. 966-968.
5. Boniecki A. Herbarz Polski / A. Boniecki. – Warszawa, 1911. – Т. XIV. – С. 301-303.
6. Вериґа В. Нариси з історії України ( кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Вериґа. – Львів, 1996. – С. 31.
7. Випис реманіфесту до книг міських Кам'янецьких Подільських, внесеного Дня Десятого Серпня Року Божого Тисяча Сімсот Вісімдесят Восьмого // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 5. – С. 7-22.
8. Wilka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana. – Warszawa, 1911. – Т. 35-36. – С. 426-428.
9. Гарбузюк М. Перші постанови «Гамлета» В. Шекспіра на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / М. Гарбузюк // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Івано-Франківськ, 2010. – Т. 2. – С. 97-98.
10. Herbarz szlachty polskiej Kaspra Niesieckiego S.J., wyd. J. N. Bobrownicki. – Lipsk, 1841. – Т. 8. – С. 343-344.
11. Григоренко О. Центр Мархоцькознавства: віхи діяльності / О. Григоренко // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2013. – Т. 4. – С. 79-95.
12. Григоренко О. Володимир Захар'єв: «...Й до скону буду тільки ним іти» / О. Григоренко. – Хмельницький, 2013. – С. 43.

13. Григоренко О. Граф Мархоцький і його послідовники / О. Григоренко // Подільські вісті. – 2013. – 3 груд.
14. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – С. 18-19.
15. Гришук Б. Поділля, колиско і доле / Б. Гришук. – Львів, 1988. – С. 17-22, 79-106.
16. Д-р Антоній (Юзеф Ролле). Граф Редукс / Д-р Антоній; переклад з польської В. Ганушака. – Дрогобич, 2008. – 81 с.
17. Дорошенко Д. І. Історія України. У 2-х томах / Д. Дорошенко. – К., 1991. – Т. 2. – С. 269.
18. Dubiecki M. Z wrazen odeskich / M. Dubiecki // Na kresach i za kresami. – K., 1914. – С. 305-320.
19. Dubiecki M. Przymierze dziedzica z poddanyimi rolnikami / M. Dubiecki // Archiwum do dziejow literatury i oswiady w Polsce. – Krakow, 1914. – С. 1-32.
20. Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. – Warszawa, 1900. – Т. 8. – С. 546.
21. Евтихийев Е. Миньковецкое государство (Новое слово. – 1913. – № 3. – С. 34-52) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2013. – Т. 5. – С. 55-75.
22. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М., 1981. – С. 152.
23. Захар'єв В. Ідея, що стала реальністю / В. Захар'єв. – Хмельницький, 2014. – С. 61.
24. Захар'єв В. Коли ж насправді народився Ігнацій Сцибор-Мархоцький? / В. Захар'єв // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Миньківці-на-Ушиці, 2009. – Т. 1. – С. 93-95.
25. Захар'єв В. Минуле та сучасне архітектурних пам'яток Миньковецької держави графа-реформатора Ігнація Мархоцького / В. Захар'єв // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 53-74.
26. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 19.
27. Ковальський Ф. Спогади. Щоденник. – Київ, 1859. – Т. 2. (Витяги. Переклад П. Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 89-104.
28. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 404-408.
29. Копержинський К. Обжинки / К. Копержинський. – Одеса, 1926. – С. 29-59.
30. Копылов А. Миньковецкое государство. Исторический очерк / А. Копылов // Русский вестник. – 1895. – № 1. – С. 175-195.
31. Литвин В. Історія України / В. Литвин. – К., 2009. – С. 293.

32. Лотоцкий Ю. Воспоминания / Ю. Лотоцкий // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1911. – Т. XI. – С. 288-289, 296.
33. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Wilno, 1820. – S. 263-264. (Витяги. Переклад Л.Дзіндяловської) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 82-83.
34. Михайловський Я. Бельмонт: минуле і сучасність / Я. Михайловський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Миньківці-на-Ушиці, 2009. – Т. 1. – С. 77-80.
35. Нечитайло В. Аграрні відносини у «миньковецькій державі» Ігнація Мархоцького» / В. Нечитайло // Поляки на Поділлі. – Хмельницький, 1994. – С. 151-155.
36. Оліневич С. Миньковецька держава. Історичний нарис / С. Оліневич. – Дунаївці, 1993. – 70 с.
37. О. Л. Праздник Цереры (Из воспоминаний польського шляхтича о событиях в Юго-Западном крае 1819-1824 гг.) / О. Л. // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2013. – Т. 5. – С. 78-98.
38. Описи Подільської губернії (1800-1819 рр.) / упоряд.: Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький, 2005. – 106 с.
39. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 45. – С. 1029-1030.
40. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х томах / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – С. 279.
41. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1974. – Т. 19. – S. 550-553.
42. Польский катехизис. Польское дело по отношению к Западной России. Сборник статей. – Вильно, 1885. – Вып. 1. – С. 216.
43. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. 9. – С. 410-973.
44. Przeddziecki A. Uszyckie jary / A. Przeddziecki // Podole, Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841. – Т. 2. – S.69-75.
45. Симашкевич М. Римское католичество на Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольск, 1872. – С. 399-402.
46. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1880. – Вып. 1. – С. 62, 88-89.
47. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880-1902. – Т. I-XV. – S. 448-450.(Витяг. Переклад

- П. Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Івано-Франківськ, 2010. – Т. 2. – С. 9-12.
48. Сутковецький В. О. Віск і криця / В. О. Сутковецький. – Хмельницький, 1990. – 68 с.
49. Сутковецький В. О. Тасмниця старого майстра / В. О. Сутковецький. – Хмельницький, 1994. – 70 с.
50. Urbański A. Memento kresowe / A. Urbanski. – Warszawa, 1929. – S.13-14.
51. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / S. Uruski. – Warszawa, 1913. – Т. 10. – S. 207-210.
52. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.
53. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії. Автореф. дис. ... доктора іст. наук. – К., 2013. – С. 28.
54. Цесельський Т. На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесельський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 16-36.
55. Черкаська Н. Доля Печерського архіву Потоцьких / Н. Черкаська // Пам'ятки: археограф. щорічник. – К., 2005. – Т. 5. – С. 84-108.
56. Szaszor Bozydar. Ignacy hr. Ścibor Marchocki. Opowiadanie [Wspomnienia z pierwszej ćwierci XIX w.] / B. Szaszor // Przegląd Europejski. – 1863. – Т. IV. – S. 359-389.

**Володимир Захар'єв,**  
керівник науково-дослідницького  
«Центру Мархоцькознавства» –  
філії Центру дослідження історії Поділля  
і Південно-Східної Волині Інституту  
історії України НАН України  
при К-ПНУ ім. І. Огієнка, здобувач кафедри  
історії України К-ПНУ ім. І. Огієнка,  
директор «Меморіального музею  
Графа-реформатора  
Ігнація Сцібор Мархоцького у с. Миньківці

## ГУМАНІТАРНА СФЕРА – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ «МИНЬКОВЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ» РЕФОРМАТОРА ІГНАЦІЯ СЦІБОР МАРХОЦЬКОГО

*У статті йдеться про медицину, освіту і культуру в «Миньковецькій державі», зміни в якій були невід'ємною складовою реформ, які проводив наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. граф Ігнацій Сцібор Мархоцький. Цим крацій син польського народу І. Мархоцького прислужився українцям, створивши належні умови для життя і роботи, та зробив їх своїми соратниками у втіленні найпрогресивніших на той час європейських цінностей.*

**Ключові слова:** Поділля, «Миньковецька держава», Ігнацій Мархоцький, медицина, освіта, культура, реформи на селі.

Проводячи реформи у своїх подільських володіннях, які він гордо називав «Миньковецькою державою», гуманіст за світоглядом, відомий реформатор кінця XVIII – першої чверті XIX ст. граф Ігнацій Сцібор Мархоцький, не оминув гуманітарну сферу. Свідченням того є пласт документів з вітчизняних та закордонних архівів, які опрацьовуються зараз автором в рамках дисертаційного дослідження «Рід Сцібор-Мархоцьких в Україні: господарчі, суспільно-політичні та культурологічні аспекти (XVIII – початок XX ст.)». Вагомі підтвердження того знаходимо у роботах його сучасників О. Пшездецького [1, с. 69-75], Ф. Ковальського [2, с. 89-104], Б. Шешора [3, с. 359-389] і дослідників XIX-XX ст. Ю. Ролле [4], Є. Євтіхієва [5, с. 55-75], К. Копержинського [6, с. 29-59], Р. Афтаназі [7, с. 255-265], Л. Баженова [8, с. 7-12], Т. Цесельського [9, с. 16-36] та ін.

Послідовник ідей Вольтера, Жан-Жака Руссо, Анрі Сен-Симона, Томаса Мора, Шарля Фур'є, античних та римських філософів і книги-книг Біблії, всотав у себе філософію просвітництва і справжнього людянолюбства. Ігнацій Мархоцький щиро вважав, щоб людина могла досягати кращих здобутків, її не повинні турбувати проблеми зі здоров'ям і, отримавши у власність «Миньковецького ключа», дбав про медичне обслуговування населення та належний санітарний стан у населених пунктах його землеволодіння.

Важливу справу реформатор доручив фахівцям, запросивши на роботу двох лікарів – Петра Герінга і Стефанія, а також аптекаря, цирульників і акушерку [10, с. 257]. Але перед тим побудував у Миньківцях лікарню, притулок для калік, дім для сиріт. Лікар-алопата Петро Герінг був родом з Варшави, захистив докторську дисертацію в Лейпцигу. Стефаній був добрим гомеопатом [11, с. 30].

Особливо яскравою сторінкою в біографії «Миньковецької держави» Ігнація Мархоцького та його підданих були події, що пов'язані з епідемією чуми наприкінці 90-х років XVIII ст. На відміну від інших сіл та містечок Поділля хвороба забрала відносно небагато життів у Миньківцях та околицях.

На початку 1796 року, дізнавшись про поширення хвороби теренами губернії, І. Мархоцький влаштував ряд превентивних заходів. Зокрема, забезпечив населення необхідними лікувальними засобами, запросив на Миньковеччину і оплатив послуги успішнішого фахівця барона Асха, лікувальна методика якого була на той час найефективнішою з відомих, найняв на підмогу йому кількох медиків. Більше того реформатор особисто роздавав ліки і навіть доглядав хворих. Коли епідемія вщухла, з метою дієвої профілактики І. Мархоцький видав у миньковецькій друкарні 16-сторінкову брошуру «Спосіб лікування чуми, в Яссах практикований бароном Асхом, при епідемії, що виникла, як в цім 1797 році серед обивателів Ушицького повіту, є необхідний для лікування самих себе і своїх підданих, стараннями обивателя того ж Ушицького повіту до друку віддані».

Досить емоційно описав ті дні Ю. Ролле: «...Істотно, граф Сцібор, мимо інших дивацтв, мав багато невдаваної любові до люду, прагнув зблизитися до нього, побрататися, об'єднатися...

Найбільша заслуга, що власне, досягла серця, – то відношення екс-майора до вдів і сиріт, що залишилися після померлих від тієї страшної хвороби. Він взяв їх під свою опіку, а було то немало. Зараза вибухнула на початку 1796 року і тривала до кінця 1798 року, вимерло 33 господарства, по них залишилося стільки ж вдів і 58 дітей від півтора до 16 років. Згідно обов'язкових приписів, хата, у котрій помер звалений неміччю від вище згаданої хвороби, підлягала разом з усім в ній майном знищенню, будинок

спалювали, речі, гардероб, запаси кормів і зерна – все. Сироти буквально залишалися без даху над головою.

Отож людяний поміщик миньковецького панства годував і одягав їх за свої кошти, вдови отримували пенсію до повторного заміжжя, а дітей окрім годування навчав різних ремесел: хлопців віддавав в шевці, ковалі, до фабрики; дівчата йшли до панських гардеробних.

Навіть тоді адміністрація дбала за сиротами, коли їх приймали до себе багаті і бездітні кровні. Зі списків старанно записаних урядовцями «політично-економічної адміністрації» легко з того переконалися» [12, с. 38].

Саме тоді, за рахунок нової вулиці з понад тридцятьма новими побудованими І. Мархоцьким для сиріт господарствами значно розрослося село Притулія. За сільською легендою, нібито і назване село на честь тієї події.

У Державному архіві Хмельницької області знайдено документи, які свідчать, що у «Миньковецькій державі» існувала добра традиція. Кожен, хто подавав письмове прохання до адміністрації чи І. Мархоцького, купував виготовлені на місцевій папірні аркуші вартістю 2 червоних злотих. Дохід з того спрямовували на утримання притулку для калік. Зауважимо, що проти цього виступав місцевий православний священник Іван Скотинський [13].

Силами селян чи містян на територіях, де вони жили, утримувався ідеальний порядок. Громади населених пунктів «Миньковецької держави» дбали за стан криниць, джерел та ставків. Ніхто і ніде не влаштував стихійних звалищ сміття або скотомогильників, спускання нечистот у струмки чи річку, кладовища були обкопані ровами та обваловані. Ігнацій Мархоцький, до речі, запровадив урочисті похорони кращих представників громад, чим займалася спеціальна команда. Такі поховання проходили згідно складеного «Батьком і Дідичем «Миньковецької держави» сценарію ритуалу, обов'язковим учасником якого був сам граф.

Окрім мешканців сіл та містечка за дотриманням належного санітарного стану слідували й представники міліції, яких вони обирали.

І. Мархоцький підхопив і успішно реалізував ідею свого дядька Войцеха, який ще 1786 року влаштував в Отрокові невеличку водолікувальницю. На місці старого двору він побудував гідропатичний заклад. Ю. Ролле писав, що «сусіди спочатку сміялися з пана Сцібора, – однак в кінці-кінців змушені були признати доцільність його запобігливості, бо швидко зростав наплив пацієнтів, це створювало чимало вимог і всі вони були виконані адміністрацією миньковецького панства» [14, с. 30].

Граф вирішив задовольнити потребу шляхти та чиновників помірною статку і подбав про належні умови в Отрокові. При цьому зобов'язав усіх, хто так чи інакше причетний до діяльності закладу проявляти ввічливість та люб'язність «до обивателів, особливо до жінок...», зауваживши, що «з ве-

ликою елегантністю і вишуканістю потрібно відноситися до усіх прибулих осіб» [15, с. 72-73]. Організатор водолікувальниці в Отрокові, висловлюючись по-сучасному, навіть проводив промоушен-кампанії в Кам'янці-Подільському та інших містах, де жили потенційні відпочиваючі – як по один, так й інший береги Збруча та Дністра. У поєднанні з гарною славою про лікарів Петра Геринга та Стефанія, вигода була потрібною: для пацієнтів, лікаря і, безпосередньо, графа. Маючи такий приклад, призвичаювалися до системи правильного споживання місцевої води, звичайно, й селяни.

Оскільки першим кроком на шляху до звільнення землеробів від кріпацтва польські теоретики втілення ідей вільного селянства вважали просвітництво серед сільського люду, то задля цього вони відкривали у своїх володіннях початкові школи. Відомо, наприклад, про такі заклади освіти в «Павлівській республіці» (1769-1794) Павла Бжестовського на межі Литви та Білорусі [16, с. 67], надністрянських селах Ярошів, Лядава і Слобідка Ярошинська Валеріана Дзедушицького [17, с. 166], які багато в чому були еталоном для «Миньковецької держави» І. Мархоцького. Зауважимо також, що останнім часом переоцінено деякі відомі раніше факти ділових стосунків І. Мархоцького з Едукаційною комісією (оренда с. Сеферівка) і підтверджено його дружбу з колишнім членом цього освітнього міністерства Речі Посполитої Т. Чацьким, який після переходу України під російський скіпетр, з 1803 року був куратором шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній.

Проте на даному етапі дослідження спадщини реформатора поки що маємо обмежені свідчення про школи в селах Миньковеччини. Посилаючись на видані 1796 р. І. Мархоцьким «Устави для управління поміщицькими землями», Ю. Ролле вказував, що там згадані парафіяльні школи [18, с. 33]. Р. Афтаназі ще лаконічніший: «заснував школи» [19, с. 258]. Про масштаби освітньої реформи побічно свідчить вересневий номер журналу «Киевская старина» за 1900 рік. У статті «Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст.», вказано, що в період з 1792 по 1802 р. у Миньковецькій друкарні «издан для малолетних детей букварь» [20, с. 88]. Зрозуміло, що було б не вигідним розпочинати такий дороговартісний проект заради малого тиражу. Потенційно за миньковецькими букварями могли отримувати ази освіти діти поляків багатьох сімей так званої ходячкової шляхти Поділля. Адже поки що не відомі миньковецькі книги російською чи старослов'янською мовами, не кажучи вже про українську.

Про початкові освітні заклади в «Миньковецькій державі» згадував у повчальній промові на серпневому святі Обжинків 1804 р. союзник І. Мархоцького Якуб Підгородецький. Зокрема, згідно тексту його виступу, що зберігся в збірці подільського колекціонера старовини Богдана

Жебровського, він сказав: «...аби їли хліб добре вироблений і випечений, аби жили в світлих хатах з високими коминами над дахами, аби діти ваші ходили до школи, аби свої обов'язки перед Богом вірно виконували, аби в згоді жили, аби взаємно величалися, аби, на кінець, звичаїв в цілості дотримувалися – щоб жили в здоров'ї, вигідно і достойно» [21, с. 58].

Той же Ю. Ролле повідомив цікавий факт, що датований 1822 роком. Наприкінці року І. Мархоцький повернувся до Отрокова з кам'янецької в'язниці і найперше «розпочав клопотання з проектом закладання вищої школи в Миньківцях, звернувся навіть в тій справі до порад пана Рудзького, секретаря едукативної комісії, з яким зав'язав досить інтенсивну кореспонденцію» [22, с. 70]. Але до тепер ця переписка не збереглася. І швидше всього в цьому випадку йдеться про заклад для навчання майбутніх костельних працівників, бо в старості граф мав сильне бажання присвятити себе релігії, чому не сприяли католицькі зверхники краю, з якими мав давній конфлікт через таємне укладання шлюбу між єдиним сином графа Каролом та Боною Тшціньською ксьондзом миньковецької каплиці Ярмінським.

Сам миньковецький реформатор, за Ю. Ролле, в дитячі роки «виховувався вдома» [23, с. 9]. Біобібліографіст Е. Рабовіч та сучасний дослідник Т. Цесельський з Польщі стверджують, нібито він навчався в школах ордену ченців-піаристів та єзуїтів Золочева і Львова [24, с. 550-553; 25, с. 17], очевидно, спутавши долі зведених братів Мархоцьких, один з яких – Адам готував себе і врешті став ксьондзом.

В дорослі роки І. Мархоцький дуже полюбляв пізнавати щось нове, про що свідчить освоєння ним шести європейських та давньоарамейської мов, читання філософських книг в оригіналах. Проте в освітніх питаннях інших він був досить демократичним. Виховуючи власного сина і трьох доньок за так званім «натуральним методом» Ж. Руссо, І. Мархоцький, як пише Ю. Ролле, «...не перевантажував їх навчанням», бо «сам не дуже в юності навчався, а став поважним членом суспільства» і додав: «це забралось йому в голову і було може одним з тогочасних його дивацтв» [26, с. 43]. Однак Р. Афтаназі у свою чергу зауважив: «...більше дбав про єдиного сина Кароля і для розширення його світогляду виїздив навіть з ним кілька разів за кордон» [27, с. 262].

Як видно з представлених вище фактів, вагоме значення в реалізації просвітницько-гуманітарної політики І. Мархоцького відіграла друкарня. Більшість дослідників схильні вважати, що вона розпочала свою роботу 1792 року [28; 29, с. 165], окремі – 1802 року [30, с. 51].

Безперечно, що таку ідею І. Мархоцький виношував ще відколи сформував свій реформаторський світогляд, бо це сприяло б поширенню нових думок, які мали змінити суспільство. Каталізатором стали відвідини

містечка Яришева над Дністром, після того як отримав статус крупного подільського землевласника і на початку 1790 року – посаду цивільно-військового комісара Кам'янецької землі. Там він познайомився зі своїм майже однолітком, реформатором Валеріаном Дзедушіцьким (1754-1832). Той, будучи з 1788 р. цивільно-військовим комісаром, у листопаді того ж року заснував друкарню, яка де-юре мала служити потребам комісії, але, насправді, перш за все виконувала замовлення власника. За чотири роки існування тут надруковані «Prawo miejskie» («Право міське»), деякі праці духовного штибу та букварі для селян [31, с. 166]. А вже 1788 року випускник Віденського університету Валеріан Дзедушіцький створив для своїх підданих в Яришеві 3-класну парафіяльну школу, а через 2 роки, коли учні показали чудові результати в освоєнні читання та письма, до дня народження короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського звільнив 10 найуспішніших кріпаків з наймолодшими дітьми від панщини та оголосив про це в Летичівських міських книгах. Проте 2 липня 1792 року конфедерати конфіскували в нього обладнання друкарні, перевезли разом з друкарями до Тульчина і стали використовувати її для власних потреб.

І. Мархоцький врахував гіркий досвід сусіди і одностудця, тому ніде немає свідчень про приналежність миньковецької друкарні державній структурі. А приватне право на власність тоді неухильно шанувалося. За час існування друкарні у Миньківцях (1792-1829 рр.) в ній надруковано такі важливі для функціонування Миньковецької держави закони як «Право міста Миньківців», «Настанови для управління поміщицькими землями», «Примирення зі своїми підданими землеробами», «Право землеробів», «Шляхетське право». Друкарня виконувала свою просвітницьку функцію, бо в ній окрім вище згаданих букварів для учнів місцевих шкіл та праці барона Асха, продукували збірки віршів та прозових творів відомих тоді на Поділлі, у Галичині, Волині та Польщі літераторів Т. Заборовського, Б. Кіціньського, Й. Каменського та ін. Саме в Миньківцях, а не в Кракові чи Варшаві, 1805 року вперше надруковано польською мовою переклад шекспірівського «Гамлета», а дехто стверджує, що й «Іліаду» Гомера.

Заодно І. Мархоцький надав можливість відкрити спочатку одну, а згодом й другу друкарні єврейській громаді, де було надруковано понад 40 релігійних книг, більшість з яких, як і ті, що випущені в друкарні Мархоцького сьогодні є бібліотечними раритетами [32, с. 64]. Зрозуміло, що певна кількість екземплярів потрапляла в бібліотеки І. Мархоцького та його оточення. Безперечно, їх читали освічені представники інтелігенції, світські дами, чиновники з повітових та губерньської управ.

І. Мархоцький від природи був наділений музичним талантом. Початкову музичну освіту отримав ще в Тарноруді над Збручом, де його батько



Міхал Мархоцький був писарем в Августа-Олександра Чарторийського, відповідаючи за фінансову документацію дорученого йому маєтку.

Незважаючи, що після смерті батька у 1760 р. і потрапляння під опіку дядька Войцеха, який не дуже любив племінника, майбутній реформатор настільки зумів відточити на піаніно та скрипці, що це практично допомогло в суцужні роки життя. 1782 р. після відставки з військової служби, він виїхав до Варшави, де жив, надаючи уроки музики [33, с. 18; 34, с. 256].

Тому, отримавши у власність «Миньковецький ключ», І. Мархоцький не жалів грошей на розвиток музичного мистецтва. Про його важливість реформатор 1796 р. наголосив навіть в теоретичних основах існування свого дітища «Миньковецької держави» – вищезгаданих «Настановах для управління поміщицькими землями», де вказав, що після відкриття пріоритетних «аптеки, лікарні, притулку для сиріт, а насамперед, парафіяльних шкіл» – «доходи необхідно виділити на фінансування оркестру під назвою «Академія музична» [35, с. 33]. І слово академія тут не випадкове, бо музиканти і співаки, фактично, були ще й артистами – найважливішими дійовими особами організованих реформатором «Свята обжинків». Зрозуміло, що громада міста вишукувала певні кошти у своєму бюджеті, але левова частка грошей на придбання інструментів, концертних та інші костюмів, утримування диригента і капельмейстера надходила від ініціатора.

У середині 20-х років ХХ століття, уродженець Наддністрянщини, український етнограф Кость Копержинський, зробив детальний аналіз цього свята і наголосив, що без участі та майстерності артистів свято було б занадто офіційним, малоемоційним, і не стало притягальним для усіх прошарків громадян «держави» та багаточисельних гостей з сусідніх містечок, повітового міста Ушиці та губернського центру Кам'янець-Подільського [6].

Схильний до творчості І. Мархоцький і сам час від часу складав релігійні пісні, полюбляв спільно з домашнім хором і оркестром відправляти вечірні молитви співом у сімейній каплиці маєтку Притулія. Ю. Ролле уточнив: «Кілька фоліантів таких творів віднайдено в архівах, що колись належали миньковецькому пану. Отож, заголовок одного з них: «Служба Божа, гімни, псалмодії, молитви на різні урочистості, молитви присвячені пам'яті сходження Духа Параклета утішителя, Духа святого, Духа божого, мудрості, розуму і правди, у сольній обробці, для обходу в святинях Отрочова і Притулії» [36, с. 60].

Життя І. Мархоцького – достойний приклад того, як кращий син польського народу приніс на Україну найпрогресивніші на той час європейські цінності і прислужився українцям, незважаючи, що між ними була прірва різного становища в суспільстві та релігійного виховання.

На переконання К. Копержинського, одним з прикладів такої взаємодобови була його повага до всього місцевого: «Миньковецьке свято з боку складу його учасників (українці), їхньої мови (укр. пісні) було в значній мірі українським. Все це, а також його форма, робила те, що забезпечило йому популярність серед населення» [37, с. 54].

Діяльність І. Мархоцького свідчить, що завдяки ініціативності та наполегливості, будь-яка справа, за яку він брався, сприяла прогресу та розквіту громад сіл і столиці «Миньковецької держави», реформи долали ретроградство, робили людей заможнішими і щасливими. Та його досвід не знайшов поширення серед землевласників краю і України, яких цілком влаштовували ті взаємовідносини, що склалися віками.

### Список використаних джерел та літератури

1. Przewdziecki A. Uszyckie jary / A. Przewdziecki // Podole, Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841. – Т. 2. – С. 69-75.
2. Ковальський Ф. Спогади. Щоденник / Ф. Ковальський. – К., 1859. – Т. 2. (Витяги. Переклад П. Даниляка) // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 89-104.
3. Szaszor Bozydar. Ignacy hr. Ścibor Marchocki. Opowiadanie [Wspomnienia z pierwszej ćwierci XIX w.] / B. Szaszor // Przegląd Europejski. – 1863. – Т. IV. – С. 359-389.
4. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – 81 с.
5. Евтихийев Е. Миньковецкое государство (Новое слово. – 1913. – № 3. – С. 34-52) / Е. Евтихийев // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2013. – Т. 5. – С. 55-75.
6. Копержинський К. Обжинки / К. Копержинский. – Одеса, 1926. – С. 29-59.
7. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – С. 255-265.
8. Баженов Л. Граф Ігнатій Мархоцький у зарубіжній та українській історіографії ХІХ – поч. ХХІ ст. / Л. Баженов // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2009. – Т. 1. – С. 7-12.
9. Цесельський Т. На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесельський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 16-36.
10. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – С. 257.
11. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 30.

12. Там само. – С. 38.
13. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп 1, т. 1, спр. 1003.
14. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 30.
15. Там само. – С. 72-73.
16. Философия и идеология жизнедеятельности Беларуси: теоретические основы антикризисной модели и механизмы её реализации. – Минск, 2009. – С. 67.
17. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 166.
18. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 33.
19. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – S. 258.
20. Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. // Киевская старина. – К. – 1900. – сент. (Том LXX). – С. 88.
21. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 58.
22. Там саме. – С. 70.
23. Там саме. – С. 9.
24. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1974. – Т. 19. – S. 550-553.
25. Цесельський Т. На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесельський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 17.
26. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 43.
27. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – S. 262.
28. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – Київ, 1994. – 448 с.
29. Кароєва Т. Книгодрукування у Миньківцях Подільської губернії наприкінці XVIII – першої третини XIX ст. / Т. Кароєва // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій: зб. наук.-краєзн. пр. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 5. – С. 165.
30. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI-XX ст.) / О. Я. Мацюк. – К., 1974. – С. 51.
31. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 166.
32. Лукин В. Евреи – подданные государства Миньковецкого (к истории еврейского книгопечатания на Украине) / В. Лукин // Наукові

- записки Центру Мархоцькознавства. – Миньківці на Ушиці, 2009. – Т. 1. – С. 64.
33. Цесельський Т. На Поділлі і на Чорному морі – родина Сцібор-Мархоцьких / Т. Цесельський // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2011. – Т. 3. – С. 18.
34. Aftanazy R. Dzieje rezydencje na dawnich kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Warszawa, 1996. – Т. IX. – S. 256.
35. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / переклад з пол. В. Ганущака. – Дрогобич, 2008. – С. 33.
36. Там саме. – С. 60.
37. Копержинський К. Обжинки / К. Копержинський. – Одеса, 1926. – С. 54.

**Олександр Логінов,**  
старший науковий співробітник  
Вінницького обласного краєзнавчого музею

## ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 Р. У ВІННИЦІ

*У статті описано революційні події, які відбулися в місті Вінниці після падіння у 1917 р. самодержавства в Російській імперії. Наводяться приклади створення громадських об'єднань та органів влади, які перебрали на себе важелі муніципального управління після усунення старої адміністрації. На основі документальних джерел, повідомлень у тогочасних ЗМІ та спогадах безпосередніх учасників подій проаналізовано рухи за громадянські права в робітничому та солдатському середовищі, відтворено початкові кроки «Союзу подільських українців» – однієї з перших українських національних організацій у Вінниці.*

**Ключові слова:** Вінниця, революція, Рада громадських організацій, Грохольський, Рада робітничих і солдатських депутатів, робітничий рух, Центральна Рада, Маркович.

Перші повідомлення про початок революції Вінниця зустріла відносно спокійно. Вже до 1 березня керівники міських органів влади та найвпливовіших організацій (Військово-промислового комітету, повітової Земської управи, Загальноросійської спілки міст, Всеросійського земського союзу) за власними каналами одержали інформацію про заворушення в Петрограді, але вирішили за краще тримати її в таємниці, спостерігаючи за подальшим розвитком подій і вичікуючи, як складеться ситуація. Серед населення циркулювали чутки, почуті ними від переїжджих та залізничників.

В умовах інформаційного вакууму почалась спекуляція київською пресою, на шпальтах якої відкрито повідомлялось про революційні події та страйки в країні. Так, у перші дні березня ціна одного примірника «Киевской мысли» злетіла до 50 карбованців. Представники місцевої ліберальної інтелігенції організували постійне чергування на залізничному вокзалі, скуповуючи та поширюючи на вулицях через газетярів свіжі видання.

Реакція більшості населення на повалення влади Миколи II була стриманою, дехто перебував у захваті, але прості люди передчували щось не добре. Більшовик Олексій Снегов, згадуючи ті дні, розповідає про жінку, яка, торгуючи пірижками на станції, і дізнавшись про події в столиці, йшла додому, голосячи: «Матінко моя, як же тепер буде...» [1, с. 21]. Відповідні настрої панували і в середовищі місцевої аристократії. «У повітрі висіло

одне велике запитання, але ніхто не міг на нього відповісти», – свідчила польська поміщиця Летта Ярошинська.

Режим, хоча й ослаблений, все ще здавався всесильним і вічним. Коли 3 березня, вже після зречення царя, у № 59 газети «Юго-Западный Край» з'явилося повідомлення про зіткнення в столиці, проти редакції, за вимогою подільського губернатора, військовий цензор миттєво вжив заходів, наказавши конфіскувати весь наклад та опечатати приміщення.

Однак тримати всі новини потайки для місцевої влади виявилось неможливим і, одержавши повідомлення Державної Думи про імператорський маніфест та телеграму командуючого Одеського військового округу про підтримку комітету на чолі із Головою Державної Думи М. В. Родзянко [2], керівники найбільших підприємств та представники земства вирішили взяти владу у свої руки.

Надвечір 3 березня в Білій залі міської Думи розпочалося організаційне засідання тимчасової ради громадських організацій, на яке прийшло близько 50 впливових у Вінниці осіб. Ініціаторами зібрання були голова повітового Військово-промислового комітету, землевласник та фабрикант граф З. С. Грохольський, діяч земського руху Й. І. Лозино-Лозинський, голова Вінницької повітової земської управи П. М. Ренненкамф, адвокат Л. А. Длуголенцький, голова Подільської спілки споживчих кредитів та позиково-ощадних товариств Д. В. Маркович.

Погодившись утворити новий орган влади, але не будучи впевненими в остаточній перемозі революції та, відповідно, побоюючись репресій з боку вірних монархії військ, учасники зборів вирішили направити до частин гарнізону делегацію в складі Грохольського, Ренненкампа та Лозино-Лозинського для переговорів і отримання гарантій підтримки. Під час очікування дехто з присутніх, нервуючи, спробував залишити залу. Намагаючись їх заспокоїти, Длуголенцький став доводити, що негативних результатів чекати не слід, адже ця делегація складається з таких трьох осіб, в яких, за його словами, втілені найкращі людські якості – делікатність графа Грохольського, поміркованість Ренненкампа та революційність Лозино-Лозинського [3, с. 141].

Нарешті, пізно вночі, посланці повернулися з повідомленням, що війська залоги не чинитимуть перешкод. Зітхнувши з полегшенням, «батьки міста» розпочали формування Тимчасового комітету представників громадських організацій, головою якого обрали З. С. Грохольського. «Іронією долі можна вважати, – згадував більшовик О. Снегов, – що першого, кого я побачив у Вінниці з червоним бантом, – це був знаменитий граф Грохольський. Без банта він застерігався піти до залоги» [4, арк. 16].

Одночасно зі зборами Тимчасового комітету, чергове Подільське губернське земське зібрання під головуванням П. М. Александрова визнало

повалення монархії і надіслало на адресу голови Державної Думи Родзянко вітальну телеграму: «Зібрання зі свого боку докладе всіх сил і впливу на населення, – сповіщали земці, – щоб полегшити новій владі заспокоїти батьківщину й перемогою закінчити війну» [5, с. 6].

Також на підтримку Тимчасового уряду 4 березня від подільського губернатора офіційно надійшла пропозиція опублікувати маніфест Миколи II про зречення престолу, та особливого резонансу вона не набула, адже завісу мовчання було знято, – скрізь і так йшла ліквідація органів царської адміністрації, а владу безперешкодно почали перебирати губернські та повітові комісари, призначені, або, правильніше було б сказати, – згодом затверджені Тимчасовим урядом. Комісари, у переважній своїй більшості, були представниками різноманітних земських установ. Того ж дня із залів Вінницької міської Думи та Управи були прибрані всі портрети і погруддя колишнього царя та членів імператорської родини. Залишилося тільки зображення реформатора Олександра II.

Без особливих наслідків звістка про падіння монархії досягла і розташованих у Вінниці частин. За спогадами очевидців, 4 березня о 16:00 командир повітряної ескадри генерал М. В. Шидловський вишикував підлеглих у центрі насінневого заводу і оголосив, що отримано телеграму про зречення Миколи II та передачу ним влади брату Михайлу. Генерал закликав солдатів «служити новому царю вірою та правдою і перемога буде гарантована» [6, арк. 2]. Вночі телеграфісти ескадри отримали нову телеграму про зречення і Михайла. Коли чутки про неї рознеслися частиною, молоді солдати Зноєв та Григоренко розпочали агітацію на підтримку революції та миру «без анексій і контрибуцій». Справа дійшла до конфлікту між солдатами та офіцерами, розв'язати який вдалося лише тоді, коли до своїх підлеглих звернувся Шидловський, визнавши, що Михайло відмовився від престолу і передав владу голові Державної Думи Родзянкові. Того ж дня, відчуваючи небезпеку для власного життя, з місця розташування ескадри втік помічник Шидловського генерал-майор О. Л. Войнилович-Няньковський, відомий поганим ставленням до підлеглих, за що отримав від них прізвисько «чорний генерал».

Поглиблення, породжене звісткою про революцію, світоглядної прірви між солдатами та офіцерами підкреслює навіть тон спогадів, в яких вони по-різному трактують одну й ту ж подію. Вночі 4 березня на одному з складів ЕПК з невідомої причини сталася пожежа. Розповідаючи про неї, К. Фінне визнає, що, скоріш за все, це був свідомий підпал, а не випадковість. Але «до честі нижчих чинів урядова власність не була розкрадена. Багато з солдатів взяли участь у гасінні пожежі. Деяких навіть довелося силоміць відтягувати від палаючого будинку... Вартовий, який стояв на

посту біля бензинової цистерни не пішов зі свого посту навіть тоді, коли поруч з ним стали сипатися іскри» [7, с. 123].

Натомість прості солдати відразу ж звинуватили в цьому інциденті керівництво ЕПК. Ось як оцінив цей епізод Зноєв: «Шидловський, як видно відчув, що його витівки [солдати звинувачували його у спекуляціях військовим майном – авт.] можуть бути розкриті і доведеться відповідати, тому, щоб замести сліди, спалили склад з майном ескадри, в якому містилося на 2 мільйони цінностей... Шидловський зі своїм ад'ютантом стояли і сміялися над солдатами, що намагалися гасити і рятувати майно... Але мені довелося з'ясувати про причини пожежі. Я опитав солдатів, які працювали на складі, і вони розповіли таке: «Коли закінчили роботу, то останнім вийшов зі складу офіцер, який завідував складом, і він довго щось там робив, в одному місці помітно було розлито бензин або ж гас, і стояв горщик доверху дном, і вони [солдати] винесли таке рішення, що під горщиком була поставлена свічка, розраховано в який час вона може догоріти до полу, де все було облите паливом» [6, арк. 45]. Не вдаючись до детального розслідування, як свічка могла горіти під горщиком без кисню, солдати інтуїтивно відчули в цей день першу тріщину в колісній цілісному організмі російської армії. Тріщину, яка за кілька місяців переросла у взаємну ненависть, а, згодом, і в громадянську війну.

5 березня з амвонів православних церков, кафедри костюлу та в синагогах були прочитані маніфести Миколи II та Михайла Олександровича, священники співали «многая лета Великому князю», хоча той і відмовився до скликання Установчих зборів приймати корону. Для усіх мешканців Вінниці революція стала довершеним фактом.

Вранці наступного дня З. С. Грохольський розіслав представникам міських громадських організацій та учасникам наради 3 березня запрошення на вечірнє засідання для обрання постійного виконавчого комітету Ради громадських організацій (РГО, також вживалась назва – Громадський комітет). Президію скликаного зібрання очолив Д. В. Маркович. Також до неї увійшли присяжний повірений І. С. Олтаржевський та працівник взуттєвої фабрики В. М. Рабинович. Секретарями стали директор Вінницького міського банку А. Р. Фанстіль та лікар Гаєвський. Після тривалих дебатов о пів-на-четверту ночі було офіційно оголошено про створення Ради представників громадських організацій, затверджено її статут та обрано виконавчий орган – комітет ради. До його складу увійшли З. С. Грохольський, Л. А. Длуголенцький, В. Е. Ващенко, І. В. Каплан, Й. І. Лозино-Лозинський, П. М. Ренненкамф, В. М. Рабинович, І. Л. Некрич, П. В. Юрьєв, Д. В. Маркович, А. А. Мутафов та І. С. Олтаржевський. Президія виконкому складалась з 4 осіб: Грохольського (голова), Ренненкамфа, Лозино-Лозинського та Рабиновича (секретар). Крім зазначених осіб, до президії Ради згодом увійшли адміністратор фабрики

ки «Ястреб» графа Ярошинського Мутафов як представник від робітників, а також делегат від 15 запасного піхотного полку капітан Ф. А. Чамара [8]. За декілька днів Рабиновича на посаді секретаря президії виконкому РГО змінив Длуголенцький.

З початку роботи керівники РГО намагалися перетворити її в демократичний надкласовий орган самоврядування, який забезпечив би нормальне функціонування влади до майбутніх загальних виборів і представляв інтереси широких кіл населення міста. Політична позиція Ради за весь час її недовгого існування в радянській літературі визначалася як намагання «затримати революцію». Власне, так воно і було. «Докласти усіх зусиль до впливу на населення для заспокоєння вітчизни», – формулювали власні цілі члени Громадського комітету.

Цього ж 6 березня, після триденної перерви, вийшов «Юго-Западный Край», в якому було опубліковано обидва маніфести, телеграму голови Державної Думи Росії Родзянко та «Відозву Подільського губернського земського зібрання до населення Поділля» із закликком підтримати нову владу і зберігати спокій.

Спочатку РГО формувалась з числа всіх, хто бажав брати участь в її діяльності. 4-5 березня було вирішено, що кожна організація або установа обиратиме серед своїх співробітників та членів по два представники для участі в засіданнях Ради. Таких організацій на 6 березня виявилось 49 – крім 3-4 впливових (Військово-промисловий комітет, Єврейське благодійне товариство м. Вінниці) більшість з інших існували декілька днів і не мали жодного впливу серед населення міста, що, однак, не завадило їм на цьому етапі стати ледь не головним виразником його інтересів. До першого розширеного засідання РГО 11 березня провели збори і кооптували до її складу власних представників різноманітні кооперативні, споживчі, земські, професійні спілки і товариства, учнівські колективи і навіть священики. Але з числа робітничих до неї увійшли лише декілька малозначимих організацій (спільна каса хворих при Вінницьких підприємствах, каса хворих фабрики «Ястреб», робітничий організаційний комітет при фабриці «Ястреб», представники робітників підковного заводу графа Грохольського).

Робітничий рух у Вінниці розгортався, як і в інших містах Росії, незалежно від команд «згори» та побажань нової влади. Вже 3 березня пройшли збори робітників міської друкарні та шорної майстерні [9, арк. 7]. Вранці 6 березня на фабриці «Ястреб», під головуванням В. Рабиновича відбулося зібрання 500 осіб. Перед засіданням присутні проспівали «Вічну пам'ять» жертвам революційного руху [9, арк. 1]. Для формування Вінницької Ради робітничих депутатів (ВРРД), що було погоджено із представниками інших підприємств, учасники зібрання делегували 26 членів,

яким був сформульований наказ – приєднатися до вимог Петроградської Ради про скликання Установчих Зборів на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. Мітинг завершився ухваленням тексту вітальної телеграми, яку робітники «Ястреба» направили на адресу Тимчасового уряду. 7-10 березня аналогічні збори відбулися на більшості підприємств та установ Вінниці. До зазначених вимог, як правило, додавалися наступні: проголошення політичної амністії, ліквідація таємної поліції та цензури, заснування народної міліції.

Увечері 6 березня в буфеті міської управи відбулось перше засідання Ради робітничих депутатів, на якому були присутні 56 представників від 5 підприємств: фабрики «Ястреб», підковного та валкового заводів графа Грохольського, заводу «Молот» та шкіряного заводу Клейнерта [4, арк. 24]. Одним з організаторів цього зібрання був «гасовий король» Вінниці – власник декількох нафтових складів – купець Я. М. Волошин. Після тривалих дебатів про структуру й завдання Ради, збори перенесли на наступний день.

7 березня було вирішено відрядити представників до Києва, щоб на місці з'ясувати цілі діяльності Рад. Але із процедурними формальностями делегати вирішили не зволікати. На цьому ж засіданні був обраний виконавчий комітет ВРРД, головою якого став один з фундаторів РГО, власник фотоательє І. Гроссман, його заступником – робітник Ф. Салтиков (згодом його місце зайняв Юрих), секретарем обрали технік фабрики «Ястреб» В. Гантимурова (Дев'яткіна). Волошина зі складу Ради виключили. Як підсумок було прийнято декларацію, в якій заявлялось про підтримку Тимчасового уряду та війни до переможного завершення, що мало б запобігти знищенню здобутків революції зовнішнім ворогом – «країні загрожує небезпека з боку німецької імперіалістичної буржуазії» [5, с. 46].

Політична позиція Ради першого скликання зводилася до проголошення свободи слова й друку, страйків, утворення спілок та легалізації політичних партій, відокремлення школи від церкви і церкви від держави, недоторканості особи і житла, демократизації міського і земського самоврядування, запровадження 8-годинного робочого дня, наділення селян землею тощо. Підприємствам та організаціям, які ще не делегували власних представників до ВРРД, пропонувалося обирати таких за квотою – 1 депутат від 25 виборців. Адміністратори та господарі підприємств не могли бути обраними.

Рада створювалася як орган, в якому узгоджувалися би позиції та інтереси робітників. На владу навесні 1917 року вона не претендувала, визнаючи зверхність урядових комісарів та РГО, але, разом з підтримкою, наполягаючи і на контролі за їхньою діяльністю. Те саме, горезвісне «двовладдя», про яке люблять згадувати в контексті розповіді про Лютневу революцію, фактично встановилося у Вінниці значно пізніше – наприкінці літа.

Одночасно з організацією Ради робітничих депутатів, почали створюватися комітети у військових частинах. З 7 березня під головуванням полковника Е. О. Змунчилло в приміщенні Кримських казарм розпочала свою роботу Вінницька рада офіцерських та солдатських депутатів (ВРСД) та був створений її виконавчий комітет, керівництво в якому належало офіцерам, хоча «головою правління» було обрано солдата С. П. Ігнатенка. Головою солдатського комітету ЕПК став відомий у майбутньому письменник І. С. Соколов-Микитов. ВРСД теж одностайно заявила про підтримку Тимчасового уряду та висловилася за війну до переможного завершення, що і було зафіксовано у зверненні «Товариші солдати» від 23 березня. Незважаючи на участь старших чинів у діяльності виборних комітетів, майже всі сучасники згадують про загальну розгубленість офіцерами з перших же днів революції.

До середини березня солдатські та робітничі комітети сформувалися у всіх військових підрозділах та на багатьох підприємствах.

7 березня прокурор Вінницького окружного суду Якубовський телеграфував міністру юстиції і голові Одеської судової палати про лояльність до Тимчасового уряду та виконав наказ останнього про звільнення в'язнів, засуджених за політичні та релігійні злочини. З Вінницької тюрми був випущений на волю релігійний екстреміст Ігнатій Комарницький, а з окружної психіатричної лікарні арештант Сава Словенко, Михайло Перлинський, Федір Мартиненко та Роха Шерлінг [10].

Того ж дня, на підтримку Тимчасового уряду з'явилося «Звернення до громадян Південно-Західного фронту», за підписом командуючого фронту генерала Олексія Брусилова, в якому він закликав громадян зберігати спокій і підтверджував, що віднині верховенство влади належить Тимчасовому уряду, укази якого мають найвищу юридичну силу.

8 березня відбулась анонсована напередодні урочиста маніфестація вінницької залози, вояків якої привели до присяги на вірність Тимчасовому уряду. Зранку центр міста був обклеєний листівками, в яких від імені солдатів попереджалися всі прихильники старої влади, що в разі провокації безладів, вони будуть знешкоджені силою зброї. Але демонстрацію це не зірвало. О 10:00 колони військових під головуванням командира 15-го запасного полку полковника та в. о. начальника залози В. Шмельова пройшли Миколаївським проспектом до жіночої гімназії (нині – СЗОШ № 2) і повернули до міської Думи, з балкона якої їх вітали члени виконкому з червоними стрічками на одязі.

Відповідаючи на привітання Шмельова і, очевидно, відчуваючи себе консулом часів Римської республіки, до солдат звернувся граф Грохольський: «Виконавчий комітет Ради представників громадських організацій у Вінниці вітає Вас, пане полковнику, і Ваші загони вояків, і разом з Вами

радісно зустрічає світло зорі нового життя – життя вільного, що основане на повноправ'ї всіх жителів країни.

Так, гасло цього повноправ'я та свободи, що проголошено створеним народним представництвом Владою, об'єднає нас всіх, всіх без виключення, в товариському, щирому зусиллі зберегти, скріпити внутрішній порядок, спокій, безпеку всіх.

Нехай будуть виключені чвари національні, релігійні, станові.

Ви, панове офіцери і солдати, об'єднуйтеся з нами у спільних намірах та почуттях. Але якщо Вас наділяє мундир вояків, якщо на Вас тримається захист країни від зовнішнього ворога, якщо в справжній великій світовій боротьбі за права та благоденства народів на Вашу долю випала найважча, але й доблесна – бойова праця, не забувайте, що міць армії в її згуртованості, в її свято дотриманій дисципліні, в повазі та щирому підпорядкуванню бойовим начальникам і в преклонінні перед невідмінними та триваючими бути обов'язковими для всіх узаконеннями. Вашими поступками дайте можливість всім Вашим співгромадянам поважати у Вас кращих синів Вітчизни.

А ви, які присвоїли собі найменування «Робітників», під час загального нашого об'єднання пам'ятайте, що ми всі робітники, кожен відповідно до своїх обов'язків для кращої користі та блага Батьківщини.

Об'єднуємось, але не забуваємо ані на мить у нашому підйомі духу, в нашій вільній віднині праці, що війна не закінчена, ворог не відбитий, що ми не настільки далеко від лінії фронту і що від нашого спокою, безперервної праці для суспільства багато в чому залежить успіх героїчної ратної праці доблесного війська.

Хай міцнітиме створена народним представництвом Влада! Хай живе героїчне військо! Хай квітне вільне, повноправне життя Батьківщини!»

Після Грохольського слово взяв Лозино-Лозинський, який у тому ж дусі звернувся до командира 15-го полку зі словами: «Від імені виконавчого комітету, гаряче вітаю Вас, пане полковнику, і громадян солдат 15 піхотного полку. Вільні та об'єднані віднині військо і народ зломлять наполегливого ворога та відкриють шлях до щастя і благ культури для всіх. Хай живе новий уряд! Хай живе доблесне наше військо! Хай живе вільна Росія!»

У відповідь командир полку Шмельов заявив, що вінницька залага підтримує новий уряд. Потім офіцери і солдати склали присягу. Деякі офіцери, відомі власними монархічними поглядами відмовились це зробити (їх, очевидно, і попереджали солдати-революціонери), за що тут же були заарештовані і попереджені про притягнення до публічного суду, проте, через певний час відпущені. Інший інцидент трапився з самим Грохольським, до якого перед маніфестацією підійшов селянин і, зі словами

«скиньте червоний бант, він у крові, з нього капас наша кров, не маскуйтеся червоними стрічками, ми вас кровопивців, впізнаємо здалеку» плюнув графу в обличчя [6, арк. 6].

У цілому ж маніфестація пройшла в піднесеному святковому настрої. Грав військовий оркестр, з балкону реального училища грав, зустрічаючи війська, оркестр учнівський. Під час параду над містом кружляв аероплан «Буазен». Солдати кричали «Ура!». У відповідь їм з тротуарів, дерев та дахів, куди забрались зацікавлені вінничани, теж лунали «Ура!», «Марсельєза», французький «Гімн Свободі» та викрики подяки. Над наговпом майорили червоні прапори та транспаранти з написами «Привіт військам – Рада робітничих депутатів», «Хай живе Тимчасовий уряд», «Хай живуть вільні громадяни вільної Росії». Солдат закидали букетами квітів [10].

Підбадьорений підтримкою військових та вінничан, виконком РГО того ж дня прийняв два принципових рішення: оголосив про відставку Вінницького міського голови М. В. Оводова, призначивши комісарами при міській Управі Й. І. Лозино-Лозинського, а при поліції – Л. А. Длуголенцького, якому відразу ж довелося зіткнутись з неприємною ситуацією.

Виявилось, що натхнені звільненням політичних в'язнів 730 злочинців, засуджених за карні злочини, дезертирство та антивоєнну пропаганду, 8 березня стали вимагати відчинити двері міської в'язниці, що деморалізовані наглядачі і зробили. Близько 100 ув'язнених тут же зникли, інші розбивши кайдани і вишикувавшись у колони під червоними прапорами, з піснями підійшли до приміщення міської Думи, щоб взяти участь у маніфестації, вимагаючи офіційно визнати їх звільненими.

Після переговорів з членами РГО, які церемоніально привітали їх зі звільненням, ув'язнені згодилися на те, щоб, у зв'язку із наявністю в тюрмі хворих на тиф, пройти кількатижневий карантин. Але висунули відповідні умови: 1) звільнити стару охорону, замінивши її на чергових з числа колишніх ув'язнених; 2) не замикати двері камер; 3) негайно дезінфікувати всі камери, коридори і лазню; 4) всіх хворих на тиф перевести в міські лікарні. Для контролю за виконанням домовленостей був обраний тюремний комітет.

Погодившись з усіма наведеними вимогами, керівники виконкому пообіцяли, що будуть клопотати за них, роздали всім бажаним хліб, посадили у вантажівки і під конвоем поліції відправили назад за ґрати [12, арк. 1-2]. Постраждав при цьому начальник в'язниці Соколовський, якого, за втрату революційної пильності, піддав арешту Длуголенцький.

10 березня на засіданні міської Думи була озвучена телеграма Тимчасового уряду про перейменування поліції в міліцію та перехід її в підпорядкування місцевому самоврядуванню. Наступного дня вінницький поліцмейстер С. А. Мончинський здав справи новопризначеному началь-

нику міліції – присяжному повіреному Н. Г. Мілеанту. Впродовж місяця було спочатку роззброєно, а, згодом, і звільнено майже всіх колишніх поліцейських, замінивши їх міліціонерами, переважно з числа одужуючих солдатів; кількох офіцерів «охранки» на деякий час було заарештовано. З початку квітня в місцевій пресі почали публікувати списки розсекречених агентів жандармського управління.

Було змінено і склад редакції «Юго-Западного Краю», зі шпальт якого зникло прізвище Оводова, натомість з'явилося – Лозино-Лозинського як головного редактора. 12 березня вийшов останній (№ 66) номер «Краю», видання якого було припинено новою владою як акт розриву з символами самодержавства. 15 березня вийшло з друку перше число нового часопису «Свободный голос» із зазначенням, що передплатники «Юго-Западного Краю» отримуватимуть нову газету без переоформлення. У силі залишилась і ціна – 6 копійок. До складу нової редакційної колегії увійшли А. П. Баранов, М. О. Литвицький, М. М. Ренненкамф та В. М. Сведерський. Авторам та кореспондентам, як і раніше, платили по 2 копійки за кожний опублікований рядок.

11 березня відбулося перше засідання РГО в розширеному складі. Неприємним для виконавчого комітету моментом став виступ робітників-друкарів Х. Г. Шварца і Ш. Б.-А. Палатніка, які заявили, що нинішній його склад далекий від представництва всіх верств населення. Подібні звинувачення лунали і надалі. За спогадами колишнього солдата ЕПК Зноєва, у 10-х числах березня, під час першого спільного засідання РГО, ВРРД і ВРСД, відбулася і взагалі скандальна ситуація: «Зібралися у театрі. Ми зайняли лівий бік, вони – правий, обрали президію, головою обрали графа Грохольського. Почали з доповіді графа про його роботу. Граф звинуватив наш комітет, що ми [ВРРД – авт.] не даємо жодних відомостей про нашу роботу і заважаємо вести плідну роботу... беру слово і заявляю від імені війська, вимагаю, щоб розпустити Раду громадських організацій і якщо ж це не буде виконано, прийміть бій. Відповідь за 10 хвилин, демонструю власний годинник. У залі зашуміли, кричали «насилля, насилля». Граф продзвонив у дзвоник, коли заспокоїлися, він оголосив перерву на 10 хвилин. Президія пішла на нараду і рівно за 10 хвилин вийшли, попереду йшов граф, він зняв з руки пов'язку – стрічки червона, біла і синя, кинув її на стіл, стукнув по столу, і оголосив від імені виконавчого комітету, що Рада громадських організацій розпущена» [6, арк. 7]. Зноєв, скоріш за все, не зовсім правильно зрозумів хід подій, – Грохольський оголосив про припинення спільного засідання, але сигнали про недоречність графської фігури на чолі демократичного органу, якою намагалася бути РГО, ставали все більш чіткими. Зміни її керівництва категорично вимагала і Рада робітничих депутатів [13, арк. 4].

Виконавчий комітет Ради більш-менш стабілізувався лише після переобрання 25 березня, коли до його складу увійшли А. П. Баранов, І. Б. Бернштейн, В. Е. Ващенко, Л. А. Длуголенцький, Й. І. Лозино-Лозинський, Д. В. Маркович, А. А. Мутафов, П. М. Ренненкамф, М. М. Ренненкамф, П. В. Юр'єв, Черкаський. Одне місце зберігалось для представника студентства. Наступного дня було обрано президію виконкому в складі М. М. Ренненкамфа (голова), А. А. Мутафова та Ф. А. Чамари (товариші), А. П. Баранова та Л. А. Длуголенцького (секретарі), І. Б. Бернштейна (скарбник) [14].

Структуризацію пройшли й Ради. 19 березня Вінницька Рада робітничих депутатів, розпочавши переговори про об'єднання з Радою солдатських депутатів, прийняла рішення: «У зв'язку з тим, що Вінниця є центром Поділля, іменуватися Радою робітничих і солдатських депутатів Поділля» [13, арк. 6]. 25 березня було проголошено необхідність злиття, а з 4 квітня почалися спільні засідання виконкомів обох Рад. У Статуті нового представницького органу зазначалось, що «Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів ставить собі за мету об'єднати солдатів, робітників і селян Вінниці та її повіту, керувати політичним рухом, організацією робітників, солдат та трудового селянства Подолії на ґрунті політичної боротьби за їх вимоги, культурне просвітництво і вирішення різних питань моменту» [15, арк. 1]. Одним з перших рішень після об'єднання стала вимога надання половини місць у РГО робітникам, селянам і солдатів [13, арк. 15].

Марною залишилася спроба РГО протиставити ВРРСД підконтрольну йому робітничу організацію «союзу трудящих». Присутні на її установчих зборах 300 робітників майже одностайно вказали на «недоцільність утворення нової спілки у зв'язку з наявністю у Вінниці Рад робітничих і солдатських депутатів» [16].

Хоча певні політичні колізії відбувалися і в Раді. Наприкінці березня з нез'ясованих причин виник конфлікт між Гроссманом та Гантимуровом, внаслідок якого обидва були усунені від керівництва, і на початку квітня новий об'єднаний виконком ВРРСД очолив офіцер Всеросійської спілки земств і міст (недоброзичливці називали її членів «земгусарами») есер-інтернаціоналіст П. С. Казанасмас. Його товаришем (заступником) та керівником робітничої секції незабаром був обраний впливовий у пролетарських колах активіст «Бунду» друкар І. Ш. Лейбельман, військову секцію очолив підполковник Остапенко, секретарем Ради став офіцер ескадри – Козлов.

Завершальним акордом зміни влади у Вінниці стало обрання 6 квітня радними міської Думи нового міського голови Івана Степановича Олтаржевського [17, арк. 222]. До складу Управи були кооптовані М. Литвицький та А. Баранов, а до 38 радних «старої» Думи приєдналися близько 30

представників від РГО, Ради, профспілок, політичних партій та громадських організацій.

Взагалі, різноманітні громадські спілки й товариства з'являлися навесні 1917 року у Вінниці як гриби після дощу: різноманітні професійні союзи, товариство вінницької учнівської молоді «Єднання», гурток жінок-демократок, спілка службовців урядових установ Вінниці, спілка адвокатів, спілка громадян-єврейок, спілка чиновників Вінниці, спілка приватних вчителів Вінниці, «Вінницьке православне братство», «союз домовласників», «союз службовців урядових установ», «союз вагоноводів і кондукторів», і, навіть, «союз офіціантів та працівників готелів». Революція вивела на поверхню громадського життя ті приховані сили, які довгі роки зріли в думках і серцях більшості підданих престолу Романових. «І трапилося диво... – захоплювався у своїй редакційній статті «Свободный голос», – прийшло свято всенародного примирення... настало свято відродження до громадського життя народу» [18].

Найбільший вплив і найбільш чіткі цілі серед цих новостворених товариств мав «Союз подільських українців», який виник 5 березня та задекларував «захист національних інтересів корінної нації», що й прописав у власному Статуті. «Повна воля для розвитку української нації на основах автономії й забезпечення прав меншості. Запровадження в Російській державі демократично-федерального ладу», – формулювалися політичні цілі організації. Членами «Союзу» на початковому етапі його діяльності були переважно кооператори з Подільського Союзу кредитних кооперативів (установ). Першочерговим завданням «Союзу», згідно з відозвою Центральної Ради, про однозначну підтримку якої заявили його члени, стало збирання коштів до «Українського національного фонду» [19].

Провідні позиції в «Союзі» зайняли українські есери та соціал-демократи, але кращої кандидатури на посаду голови, ніж «поступовця» Дмитра Марковича ніхто запропонувати не зміг. 9 березня «Юго-Западный Край» оприлюднив звернення Центральної Ради «До українського народу», в якому та закликала домагатися від Тимчасового уряду автономії для України в складі Росії та публічного використання української мови «в державних, судових та освітніх установах».

Взагалі, роль Марковича в розгортанні українського руху відразу ж після падіння самодержавства важко переоцінити. «Не було навкруги Вінниці і по сусідніх повітах жодного селянського або учительського з'їзду, на якому не виступав би старий Маркович з палкою мистецьки складеною промовою... Старий роками Маркович жив нервами і працював по цілих днях, не знаючи ані втоми, ані міри своїх сил. Часто його привозили цілком непритомного додому (маніфестації, з'їзди, мітинги)» [20, арк. 13].



Косметичні зміни в органах влади, якими сподівалися обмежитися ліберальні противники царату, відбулися вже до кінця березня. Але революція тривала. Основні національні, соціальні та економічні протиріччя, які призвели до лютого вибуху, залишилися неподоланими. Попереду була нова боротьба.

### Список використаних джерел та літератури

1. Снегов О. За владу Рад / О. Снегов // Вінниччина: Літ.-худ. альманах. – Вінниця, 1957.
2. Подольские губернские ведомости. – 1917. – 2 марта.
3. Лейбельман И. Воспоминания печатника / И. Лейбельман // Наша кузница. – 1922. – № 5-7.
4. Снегов А. Боевое прошлое. Октябрьская Социалистическая революция на Подолии (Воспоминания участника) / А. Снегов. – [Машинопись]. – [Б. м.], [1957].
5. Тарнопольский Л. Жовтень на Вінниччині / Л. Тарнопольский, С. Федулкін. – Вінниця, 1927.
6. Держархів Вінницької області, ф. П-138, оп. 2, спр. 65.
7. Финне К. Н. Русские воздушные богатыри И. И. Сикорского / К. Н. Финне. – Белград, 1930.
8. Юго-Западный край. – 1917. – 7 марта.
9. Держархів Вінницької області, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 22.
10. Юго-Западный край. – 1917. – 9 марта.
11. Юго-Западный край. – 1917. – 9 марта.
12. Фёдоров Ф. А. Воспоминания / Ф. А. Федоров // Центральный державный архив громадських об'єднань, ф. 59, оп. 2, спр. 5.
13. Держархів Вінницької області, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 3.
14. Свободный голос. – 1917. – 28 марта.
15. Держархів Вінницької області, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 1.
16. Свободный голос. – 1917. – 19 марта.
17. Держархів Вінницької області, ф. Д-262, оп. 1, спр. 22.
18. Свободный голос. – 1917. – 16 марта.
19. Юго-Западный край. – 1917. – 12 марта.
20. Спогади С. Русової, читані на засіданні наукової шкільної Ради Кам'янецького університету 24 липня 1921 р. / С. Русова // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. X, № 6357-6358.

**Богдан Луговий,**  
кандидат історичних наук,  
доцент, завідувач кафедри  
гуманітарних дисциплін  
ВП НУБіП України «Бережанський  
агротехнічний інститут»

## ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КИЇВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

*У статті узагальнено та проаналізовано ідейно-концептуальні засади та організаційні принципи ведення фінансово-економічного розвитку військових поселень в Київській та Подільській губерніях у 1836-1866 рр. Розкрито процес формування та обсяги загального, позичкового грошового та іншого капіталу військових поселень та офіцерського допоміжного капіталу.*

**Ключові слова:** військові поселення, поселянин, загальний капітал, позичковий грошовий капітал, господарсько-матеріальна база.

На Правобережній Україні в першій половині XIX ст. визначальні позиції в економічному розвитку краю займала польська шляхта та єврейське населення. З переходом регіону до Російської імперії з'явилася потреба змінити цю ситуацію на користь нової влади, створити нову військову силу на цій місцевості. З метою полегшення утримання військ, які постійно перебували в Київській і Подільській губернії, було прийнято рішення організувати тут військові поселення. Ще одним завданням, яке прагнула реалізувати тогочасна влада, було спрощення управління конфіскованими маєтками учасників польського повстання 1830-1831 рр. Отже, зі створенням військових поселень у Київських і Подільських губерніях царський уряд намагався вирішити декілька гострих проблем, що стояли перед ним у той час.

Розвиток господарської системи поселень був підкріплений формуванням власних фінансових ресурсів. Фінансові потоки військових поселень становили один загальний капітал. Складовими цього капіталу були поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний капітал, артільні кошти нижчих чинів, кошти, які виділяла держава та ін.

Питання економічного розвитку та грошових надходжень у фінансову систему військових поселень Київської та Подільської губерній є мало висвітленими в сучасній історичній науці. Окремі фрагментарні відомості загального характеру містяться у працях Т. Д. Липовської [3], К. М. Ячмені-

хіна [14], Т. Н. Кандаурової [2] та ін. Монографія В. Л. Цубенко висвітлює основні принципи утворення та функціонування офіцерського допоміжного капіталу та позичкового грошового капіталу військових поселень [13]. Першоджерелами в даній проблемі є справи Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві [10, 12].

На початку формування поселенської системи від конфіскованих маєтків надійшло 511880 руб. сріблом, 1293297 руб. асигнаціями в казну військового відомства. З них 74165 руб. 90 коп. сріблом та 48722 руб. 66 коп. асигнаціями було виділено на утримання апарату економічного управління. На різні господарські потреби було надано 99937 руб. 20 коп. сріблом та 139483 руб. 14 коп. асигнаціями. Сплата земських повинностей становила 25523 руб. 89 коп. сріблом та 124161 руб. 49 коп. асигнаціями, що була частиною загальних коштів. На сплату боргів було витрачено 10280 руб. 81 коп. сріблом та 332103 руб. 85 коп. асигнаціями. Чистий прибуток становив 301972 руб. 58 коп. сріблом та 648825 руб. 9 коп. асигнаціями [11, с. 68].

У кожному окрузі військового поселення існував позичковий грошовий капітал. Обов'язок накопичення позичкового капіталу був покладений на військових поселенців. Для цього вони сплачували податки і працювали на користь держави. Ще однією статтею надходжень до цього фонду були кошти вилучені від продажу майна втікачів, яке продавали на аукціоні [6, с. 721]. Гроші з позичкового капіталу використовувалися для всіляких непередбачуваних потреб як особистих, так і громадських. Видавалися вони у формі позики. Особиста позика військовим поселенцям надавалися окружними комітетами за підтвердженням ротних або волосних комітетів про дійсну необхідність у допомозі тому, хто про неї просить, та про здатність його повернути дану позичку. Для військових поселенців існувало два види особистих позик з позичкового грошового капіталу: перший – для забезпечення своїх господарських потреб (купівля худоби, оновлення реманенту, купівля солі та інших необхідних домашніх запасів і речей); другий – для збільшення торгових оборотів. Для забезпечення господарських потреб кожний господар мав право отримати кредит з позичкового грошового капіталу 200 руб. без процентів, а при особливих трагічних випадках (пожежа, повінь, падіж худоби, неврожай) ще до 200 руб., але вже з них стягували 5% від суми [9, с. 61-62].

У серпні 1848 року військовим поселенцям-негосподарям було дозволено користуватися позикою з позичкового грошового капіталу на господарські потреби та на розширення торгівлі. Позики військових поселенців для торгових цілей не обмежувалися. Суми визначалися на розсуд окружних комітетів. Право позики для торговельних оборотів надавалося тільки тим, хто мав дозвіл на торгівлю від окружного комітету. Всі позики для торгівлі, не залежно від суми, надавалися зі стягненням 6% [4, с. 517].

Для повернення позичених коштів на господарські потреби військовим поселенцям визначали різні терміни. Кредит до отримання прибутків з власних виробів, надавали на термін 6 місяців. Селянам, що хотіли покращити свої господарські справи, позика надавалася на 1 рік. У випадку, якщо сума кредиту перевищувала 100 руб., то селянин був змушений погасити її впродовж наступного року. На повернення позик для торгівлі встановлювався термін 4 і навіть 2 місяці. Відстрочки за особистими позиками передбачалися для боржника у випадках довготривалої хвороби його або близьких родичів; захворювання робочої худоби або її загибелі; неврожаю на одному з полів; знищення посівів градом або дощами; пожежі, повені. Отже, цей капітал повинен був працювати на розвиток сільськогосподарської системи та торгівлі у військових поселеннях. Проте, це в більшості діяло лише на папері, селяни даними кредитами скористатися практично не могли.

Для офіцерів військових поселень у кожному окрузі був створений окремий допоміжний капітал. Початкову основу його складала сума, одержана шляхом притримання половини надбавки, яку окрім щорічної платні призначали офіцерам. Надалі примножувало цей капітал надходження сум, що становили 1/3 головного штатного окладу молодших офіцерів, яких переводили в обер-офіцери. Кожен, хто став учасником капіталу, мав право користуватися його допомогою і процентами на відповідну суму [10, с. 30].

У військових поселеннях ще одним видом капіталу були артільні гроші, що належали нижчим чинам. Кошти у випадку втечі солдата переходили в загальну артільну суму. Вони не поверталися навіть у випадку, коли втікача було знайдено. До 1849 року, якщо втікач був одружений, то ці кошти переходили дружині та дітям. А за наказом від 20 листопада цього ж року гроші в будь-якому випадку родичам не віддавали, вони переходили в економічну суму, якщо вона була наявна в роті, або в загальну артільну суму. Ще одним джерелом поповнення фінансів округів були грошові стягнення. Штрафи у військових поселеннях було явищем досить звичним. Так, селяни сплачували штраф за те, що худоба вільно ходила вулицями міст військового відомства. Розмір стягнення становив 5 коп. сріблом за велику рогату худобу та 1 коп. – за дрібну. Накладалися також штрафні санкції на поселенців за неохайне утримання дворів у місті Умані та ін.

Матеріально-продовольчою базою у військових поселеннях були господарські установи або «майновий капітал». До нього належали запасні зернові магазини і запаси фуражу. Причиною їх створення стала неможливість господарів повністю забезпечити харчами з власних запасів військовослужбовців та фуражем їх коней. З цієї ж причини запроваджувалися також громадські посіви та сінокоси у військових поселеннях [1, с. 460]. Зернові магазини створювалися із метою забезпечення належних умов зберігання

збіжжя, яке до цього часу було в скиртах на токах у незадовільних умовах. При такому способі зберігання воно псувалося. З 1845 року на поселян поклалися додаткові обов'язки обмолоту, помолу на борошно та транспортування його в зернові магазини [5, с. 427-428]. Це ще більше ускладнювало становище поселян і забирало час, необхідний для ведення свого господарства. Для держави було вигідно створення запасних магазинів, оскільки їх існування значно полегшувало утримання військовослужбовців. Запаси цих установ створювалися працею селян, однак право розпоряджатися ними належало державі а не селянинові. Також на громадські посіви в поселян забирали найкращу землю, а це ще більш погіршувало вкрай важке становище поселянина. І сам селянин, не був зацікавлений у тому, щоб всі свої запаси віддавати на користь військових та їх забезпечення.

Організуючи запасні магазини, керівництво округів прагнуло щорічно забезпечувати харчами нижчих чинів, кантоністів, круглих сиріт, а коней і волів фуражем. Запаси цих магазинів кожного року поповнювалися з нового врожаю. Ці резерви у випадку неврожаю повинні були повністю забезпечити продуктами харчування всі квартируючі в окрузі війська. Тоді ж надавали необхідну кількість насіння для засівання державних полів, а також виділяли зерно для допомоги поселянам на харчування їх родин та посіву полів. У кожному запасному магазині повинні були зберігатись запаси в такій кількості, щоб у разі потреби можна було видати по 2 четверті (148 кг) пшениці та по 2 четверті вівса на кожну особу, що була закріплена за даною установою [14, с. 240]. Проте скористатися запасними магазинами селяни практично не могли.

Корпусні командири здійснювали періодичні перевірки запасів магазинів, бо хотіли забезпечити регулярне надходження зерна, правильний його розподіл та облік наявних залишкових запасів. Про причини перевірки та її результати звітували вищому керівництву. З цих магазинів у 1854 році відправлено для військ діючої армії муки 10000 четвертей (741 т), круп 937 четвертей (69 т), вівса і ячменю 22000 четвертей (1631 т), а загалом 32937 четвертей (2441 т) [10, с. 30].

Крім цих магазинів кожний військовий поселянин був зобов'язаний мати річний запас зерна на власному току. 20 серпня 1848 року були затверджені правила видачі зерна військовим поселянам з резервних зернових магазинів. Військовим поселянам, що втратили весь або частину свого врожаю від граду або сарани, видавалася та кількість зерна, яка потрібна була до нового врожаю на прогонування поселянина і його постояльца та на новий посів. Для того, щоб поселянин отримав зерно із запасів, йому потрібно було подати дані про розміри і причини втрат у комітет округу. Всі дані округів подавали головному начальнику округів. Хліб видавали снопа-

ми, щоб поселянин сам міг обмолотити, а солому, що залишалася, використати для годівлі худоби. Насіння на посіви видавали за умови повернення такої ж кількості з нового врожаю. Зерно, яке видавали на харчування, не повертали. Нагляд за поверненням хліба здійснювало місцеве керівництво.

Під постійним контролем Міністерства військових поселень перебувало використання та приріст грошових і майнових капіталів військових поселень, а саме: розподіл зерна з резервних зернових магазинів та запасів фуражу; законність видатків з резервних і допоміжних капіталів та реальні підстави; збільшення грошових капіталів за рахунок використання їх у кредитних установах [8, с. 154]. Поселенська грошова казна поповнювалися надходженнями з різноманітних джерел. Міністерство фінансів виділяло суму за продаж ниток у поселеннях, що входили до складу військових округів. Сюди ж надходили суми з повинностей, які виконували військові поселенці, а також проценти з капіталів, що зберігалися в державних кредитних установах.

Цей загальний капітал використовувався у двох напрямках. Перший напрямок – утримання Департаменту військових поселень, корпусу інженерів, що йому належав, і загалом на утримання та облаштування округів військових поселень. Другим напрямком було утримання квартир для квартируючих військ. Всі видатки здійснювалися за щорічними кошторисами, що їх затверджував імператор [9, с. 48-49]. З 1851 року було значно зменшено видатки округів військових поселень кавалерії. При цьому скасовували ряд посад, а також зменшували кількість нижчих чинів інвалідів, які служили, тимчасових робочих рот та ін. [7, с. 23].

Основною діючою ланкою було господарство поселянина, яке йому надавала держава. В особі військових поселян створювався особливий прошарок, що був ізольований від основної маси селянства. Саме на нього було покладено обов'язок забезпечити ефективність всієї нової системи. Перехід державних селян до розряду військових поселян посилював адміністративний нагляд за селом. Це передбачало і значне збільшення повинностей, які вони повинні були виконувати.

Господарі з самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли. Вони були позбавлені права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Поселенці звільнялися від державних податків та податку на землю. Невійськовозобов'язані поселенці не брали участі у військових походах і навчаннях, але повинні були годувати свої сім'ї, постояльців, діючих резервістів і постійно брати участь у будівництві, транспортуванні лісу, збиранні сіна для полків, обробітку державних полів для поповнення зерном запасних зернових магазинів. Таким чином господарі відривались від хліборобства, втрачали бажання до ведення господарства, очікували певних змін і не були впевнені у своїй власно-

сті. Також на селян покладалося зобов'язання працювати на будівництвах з метою забезпечення військових необхідними приміщеннями.

Попри всі ці обов'язки поселяни повинні були також обробляти вчасно державні наділи і сінокоси. Ведення ж власного господарства відходило на другий план. А це ніяк не сприяло підвищенню ефективності господарської праці поселенців, що в результаті привело до відмови від такої системи забезпечення армії. Сусідні селяни, бачачи важке становище поселян, говорили: «У нас рай, у них – пекло». Самі ж поселяни, порівнюючи своє становище з попереднім, скаржилися, що ніде не знаходять захисту та помилування. Якщо б вернувся Потоцький, зразу понесли б його на руках [14, с. 183].

На 1840 рік у Києво-Подільських військових поселеннях діяли винокурні, пивоварні, а також поташні, миловарні, шкіряні, кінські, овечі заводи та завод рогатої худоби покращеної породи, були розвинуті такі галузі як бджільництво, садівництво. Винокурні заводи, млини, крамниці, фруктові сади і право на риболовлю віддавалося з торгів в оренду. Орендатори, що винаймали млини, зобов'язувалися в першу чергу молоти державний і поселенський хліб, отримуючи за послугу не більше 10-ї частини. У 1840 році у військових поселеннях Київської та Подільської губерній пройшли зміни. Був закритий кінський, поташний, пивоварний, миловарний і шкіряний заводи, як такі, що не приносили прибутків. Їх будівлі були пристосовані для потреб округів. Худоба із заводу була роздана поселянам для покращення породи. 16360 шт. овець із заводів, які були на території Києво-Подільських військових поселень, через малоземелля були переведені в останні 4 округи Новоросійського військового поселення.

На території військових поселень Київської і Подільської губерній діяло до 1845 року 8 винокурних заводів. Наказом військового міністра від 5 травня 1845 року всі ці заводи були закриті. З них 4 заводи планувалося пристосувати під різні приміщення для військових потреб. Для цього їх плани були передані в Департамент військових поселень. Решта заводів виявилися непридатними для подальшого використання. У зв'язку з цим їх було розібрано. Весь посуд та облаштування були продані із торгів.

Розвиток округів військових поселень відбувався в умовах практично повної ізоляції їх від інших територій країни. Система мала закритий характер, що зумовлювало деяку корпоративність воєнно-землеробського прошарку населення, представленого воєнними поселенцями. Закритість цього нового державного утворення обумовлювала і специфіку його розвитку у всіх проявах.

Отже, Києво-Подільське військово-поселення, як і всі інші, повинно було працювати на покращення рівня сільськогосподарського виробництва, економічної та фінансової системи. Більш досконалі методи ведення господарства спочатку давали кращі результати. Однак вони не могли знівелювати

таких явищ, як плановість, адміністративний метод управління, незацікавленість поселянина в покращенні результату своєї праці. Не покращували дану ситуацію і численні повинності та обов'язки, що були покладені на селян: перевезення лісу, зерна, фуражу, боеприпасів, армійського спорядження та ін. Керівництво всіляко старалося створити належні умови для ефективного ведення господарства. Для покращення породи поселенської худоби закуповувалися племінні особини. Запроваджувалися нові додаткові види діяльності: бджільництво, шовківництво, вирощування тютюну. Для збільшення загальних державних капіталів було дозволено поселянам на певних умовах займатися торгівлею. Проте перехід у купецький стан був досить важким. Такий перехід в інший стан міг бути як поодиноким, так і цілими родинами. Для цього необхідно було виконати ряд умов. Військовий поселянин, що бажав перейти в купці, повинен був сплатити в позичковий грошовий капітал свого округу 1500 руб. сріблом. Крім того, ця особа в цей же капітал повинна була сплатити за кожного зі своїх синів. Чітко розуміється, що поселянин такими коштами не оперував. У рамках військових поселень та при обмеженій специфіці товарного виробництва цей вид діяльності не давав у казну очікуваних прибутків. Тому землеробство та скотарство й надалі залишалося основними видами діяльності в поселенській системі. Такий широкий спектр господарських занять призводив до браку часу для якісного виконання всіх цих робіт. У результаті чого й спостерігається низька ефективність та занепад поселенських господарств загалом.

З початку створення даної системи велику увагу приділяли створенню грошових масивів для забезпечення квартируючої армії, поселенських господарств та управлінського апарату. Основними видами накопичення були: поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний та артільні кошти нижчих чинів. Ці фінансові ресурси доповнювалися значними матеріальними резервами. Мова йде про господарські і негосподарські будівлі, запаси зерна, фуражу та ін. Ці грошові та матеріальні фонди використовувалися для підвищення ефективності господарства поселенців, а також надання допомоги їм у разі неврожаю, природної стихії, загибелі худоби та ін. Накопичення та використання цих резервів відбувалося під пильним наглядом вищого керівництва округів.

В економічному плані господарство військових поселень не могло розвиватись та функціонувати ізолювано. Воно переживало такі ж самі процеси як і економіка країни загалом. В останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, яка була зумовлена стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Останньою краплею була Кримська війна, яка значною мірою підірвала сили поселенського господарства загалом.

### Список використаних джерел

1. Из записок сенатора А. Я. Стороженка. Военные поселения кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – С. 447-477.
2. Кандаурова Т. Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии: статистический анализ массовых источников / Т. Н. Кандаурова // Круг идей: традиции и новации: труды Четвертой конф. ассоциации «История и компьютер». – М., 1997. – С. 175-182.
3. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине: Учебное пособие / Т. Д. Липовская – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.
4. О дозволеннии пользоваться ссудою из заемного денежного капитала округов военных поселений, военным поселянам нехозяевам // ПСЗРИ. II. – СПб, 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 22506. – С. 517.
5. О запасах хлеба и фуража в округах военного поселения // ПСЗРИ. II. – СПб, 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19053. – С. 425-428.
6. О причислении к заемному денежному капиталу денег, выручаемых продажою с публичного торга имуществ бежавших военных поселян // ПСЗРИ. II. – СПб, 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1844. – № 24438. – С. 721.
7. О сокращении расходов по ведомству Департамента Военных Поселений // ПСЗРИ. II. – СПб, 1852. – Т. XXVI. – Отделение второе. – 1851. – № 25615. – С. 20-24.
8. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. – СПб, 1838. – 408 с.
9. Свод Военных постановлений. Ч. 4. Устав хозяйственный. К. 1. О заготовлении снабжении. – СПб, 1839. – 556 с.
10. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУК), КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44 к.
11. ЦДІАУК, ф. 445, оп. 1, спр. 2, 620 арк.
12. ЦДІАУК, ф. 445, оп. 1, спр. 208, 311 арк.
13. Цубенко В. Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817-1857 рр. / В. Л. Цубенко – Одеса: Optimum, 2006. – 218 с.
14. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

**Катерина Мельничук,**  
молодший науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

**Вадим Стецюк,**  
кандидат історичних наук,  
Кам'янець-Подільський національний  
університет імені Івана Огієнка

### КОМЕНДАНТИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Приєднання Правобережної України до Російської імперії помітно вплинуло на роль і становище Кам'янець-Подільської фортеці. Упродовж ХVІІІ ст. Кам'янець, хоч і втратив стратегічне значення, яке мав до турецького завоювання 1672 р., все ж залишався важливим фортифікаційним та гарнізонним осередком Речі Посполитої. Показово, що в місті розташовувалась одна із двох людвисарень коронної армії, а наприкінці існування Речі Посполитої, коли стала очевидною необхідність вдосконалення системи вищої військової освіти, саме адміністративний центр Поділля планувалось зробити місцем дислокації інженерної школи. Керівником гарнізону міста був комендант у чині генерал-майора, що для невеликої польсько-литовської армії було надзвичайно високим рівнем.

Після включення Поділля до складу Російської імперії кам'янецька твердиня певний час розглядалась як імовірний об'єкт модернізації, здатний стримувати значні сили противника. У 1797 р. капітан-інженер Опперман навіть запропонував проект масштабної перебудови фортеці, котрий, однак, так і не було реалізовано [3, с. 325].

Керівництво фортецею, що була одночасно фортифікаційною спорудою та військовою частиною, вимагала чималої кваліфікації. Тому командування твердиною було зосереджено в руках єдиної військово-адміністративної посадової особи – коменданта. На жаль, діяльність комендантів часів Російської імперії досі вивчена лише в загальних рисах (на відміну від кам'янецьких комендантів Речі Посполитої, діяльність найбільш відомих серед яких – К. Дальке, Я. де Вітте – достатньо детально висвітлена в науковій літературі). Наша розвідка покликає принаймні частково

виправити ситуацію, створивши просопографічний портрет комендантів кам'янецької фортеці кінця XVIII – початку XIX ст.

Слід зазначити, що відомості щодо осіб, які обіймали посаду коменданта, доволі уривчасті й неповні, щодо певних періодів невідоме навіть ім'я коменданта.

Першим російським комендантом Кам'янецької фортеці став Антоній Полікарп Злотницький. Слід зазначити, що на момент призначення Злотницького комендантом Кам'янець залишався центром Подільського воєводства Речі Посполитої, а сам новопризначений комендант був на той час підданим Литовсько-Польської держави. При цьому Злотницький практично не мав військового досвіду – ключову фортецю на південно-східних рубежах Речі Посполитої він очолив за розпорядження керівництва Тарговицької конфедерації, активним діячем якої був з моменту створення. До цього ж перебував лише на адміністративних і представницьких посадах – був хорунжим червоноградським, представляв Подільське воєводство на Чотирилітньому сеймі. 20 квітня 1792 р. саме Антоній Злотницький вручив російському генералу В. Дерфельдену ключі від воріт Кам'янця і того ж дня присягнув на вірність російській імператриці в римо-католицькому кафедральному соборі святих Петра і Павла [14, с. 82].

За влучним спостереженням Є. Лоска, саме посада кам'янецького коменданта стала «виграшним квитком» для Злотницького, котрий із маловпливового провінційного чиновника і клієнта магнатського роду Потоцьких перетворився на самостійну впливову фігуру. За перехід на російський бік він отримав звання генерал-поручника російської армії, золоту табакерку з діамантами, пенсію та маєток [5, с. 226].

На комендантській посаді генерал Злотницький залишався близько трьох років, однак згодом його військова кар'єра фактично застопорилась. Очевидно, вище командування не ризикувало довірити командування з'єднанням людині, яка не мала жодного військового досвіду. Вже згадуваний Є. Лоск стверджував, що кар'єра Злотницького в російській армії тривала близько сорока років і що в період російсько-перської війни 1826-1828 рр. генерал командував однією з дивізій на Кавказі [5, с. 226]. Однак офіційне видання військового відомства Російської імперії, «Список генералітету за старшинством», вже у 1801 р. зафіксувало відсутність генерала Злотницького на військовій службі [7].

У 1799 р. комендантом Кам'янецької фортеці був призначений Ілля Олексійович Глухов. Ілля Олексійович народився 12 липня 1762 р., у 1776 р. закінчив Артилерійський та інженерний шляхетський корпус, після чого обіймав різноманітні посади у військово-інженерному відомстві. Зокрема, відомо, що у 1783 р. молодого офіцера було відправлено на Урал

для топографічної зйомки Сибірської прикордонної лінії, у 1786-1787 рр. був учасником будівництва шляху Санкт-Петербург-Москва, а згодом долучався до спорудження фортець на півдні України. 22 травня 1796 р. Ілля Глухов отримав звання майора.

Стрімкий кар'єрний злет Іллі Олексійовича розпочався після сходження на престол Павла I. Вже 11 жовтня 1799 р. Глухову було присвоєно звання генерал-майора, у тому ж році його було призначено комендантом фортеці в Кам'янці.

Курйозним виглядає сам факт призначення генерала Глухова до губернського центру Поділля. Адже в певний момент військово відомство з'ясувало, що через неузгодженість дій різних структурних підрозділів Кам'янецька фортеця залишилась без коменданта, котрий у цей час знаходився на острові Корфу в Адріатичному морі. З ініціативи військового губернатора генерал-майор Глухов був виключений зі служби за тривале неприбуття до місця служби [4]. Хоча пізніше вияснилось, що він фізично не міг приїхати швидше, тож інцидент ніяк не вплинув на подальшу кар'єру офіцера. З 1804 р. генерал Глухов керував Київським департаментом фортець, а у 1811-1812 рр. очолював Київський інженерний округ. Помер 4 лютого 1840 р. у Санкт-Петербурзі, був похований на Митрофанівському кладовищі.

5 травня 1800 р. замість І. Глухова комендантом було призначено 31-річного генерал-майора Євграфа Федотовича Комаровського. Представник відомого дворянського роду, син чиновника палацової канцелярії, він зробив блискучу кар'єру – по закінченні престижного пансіону Массона ще підлітком був записаний до лейб-гвардії Ізмайловського полку, а з вісімнадцятирічного віку перебував на дипломатичній службі. У листопаді 1795 р. молодий офіцер (нам не вдалось встановити, який чин він мав на цей момент, однак відомо, що лише за три роки до цього, у 1792 р., Комаровський отримав перше офіцерське звання прапорщика) був призначений ад'ютантом великого князя Костянтина Павловича – другого сина імператора Павла, що стало поштовхом до його швидкої кар'єри – уже у 1798 р. Євграфу Федотовичу було присвоєно звання полковника. У 1799 р. Комаровський взяв участь в Італійському та Швейцарському походах російської армії, відзначився в низці боїв, був відзначений високими нагородами – орденами святої Анни 2-го ступеня з діамантами і святого Іоанна Єрусалимського. У листопаді 1799 р. йому було присвоєно генеральське звання, після чого імператор визнав недоречним перебування генерала на ад'ютантській посаді при одному з синів. Як вже було зазначено, у травні наступного року Є. Комаровський був призначений комендантом Кам'янець-Подільської твердині [4].

Слід зазначити, що Євграф Комаровський – єдиний кам'янецький комендант, що залишив по собі спогади. У своїх мемуарах Євграф Комаров-

ський зазначає, що засмутився призначенням в Кам'янець: «Я відчував себе вже нездоровим, а це призначення і більше погіршило моє здоров'я. Я, зібравшись, проте ж, з силами, поїхав до спадкоємця просити його високість дозволити мені на кілька днів залишитися в Петербурзі» [4].

У спогадах новий комендант описує військового подільського губернатора графа Гудовича: «був надмірно гордий, старовинного віку вельможа, особливо супроти поляків, але до мене він був дуже ласкавий» [4].

Є. Комаровський вельми здивувався ситуації, пов'язаній з любовним трикутником, у центрі якої була графиня Потоцька: «Я бачив одного разу за столом у графа Гудовича те, що тільки можна бачити в одній Польщі, – жінку, що сиділа між двома чоловіками. Це була графиня Потоцька: по одній стороні від неї сидів граф Потоцький, а по інший – граф Вітте, колишній її чоловік, і щоб довершити цю картину, навпроти графині сидів біскуп Раковський, який робив її розлучення і здійснював другий шлюб» [4].

Через кілька місяців граф Гудович був відставлений, а на місце його призначили військовим губернатором Андрія Григоровича Розенберга. Ця новина потішила коменданта. З новим губернатором він ніс службу під час Італійської кампанії: «Мені ще приємніше було служити з цим новим начальником, який мав до мене повну довіреність» [4].

У цей час великий князь Костянтин Павлович був посланий імператором Павлом інспектувати війська легкої кавалерії, розташовані по австрійському кордоні. Князь перебував недалеко від Кам'янця. Він виявив бажання відвідати Кам'янець-Подільський: «Дізнавшись, що великий князь вже близько від міста, я виїхав до нього назустріч верхи. Він обійшовся зі мною дуже милостиво і зволив мені сказати, що він навмисне прийхав в Кам'янець, щоб зі мною бачитися. Для його високоності приготовлена була квартира в будинку військового губернатора і приставлений караул. Великий князь приймав мене весь вечір у себе. Відкланюючись, я запитав у нього дозволу мати честь представити його високоість на інший день всім військовим і цивільним чиновникам, які перебувають в Кам'янці, запропонував йому удостоїти присутністю своєю бал, який буде мати честь дати його високоності дворянство Подільської губернії» [4]. Князь був люб'язний з провінційним дворянством, а з комендантом при всіх він обходився як з «домашнім» [4]. Демонстрація такої дружби з князем позитивно вплинула на авторитет новоприбулого коменданта фортеці. Комендантом Комаровський пробув не довго, останні спогади про Кам'янець в нього завершуються процесом складання присяги на вірність новому імператору Олександрю І. Присягу військовослужбовці складали в стінах фортеці, одразу після прибуття кур'єра з Петербурга з маніфестом про сходження на престол нового монарха.

Після сходження на престол Олександра І, Комаровський отримав 10 травня 1801 р. наказ, виданий 17-го квітня, в якому на місце коменданта фортеці Кам'янця-Подільського призначається генерал-майор Ган: «Я тоді переконався, що мій лист дійшов до його величності, в якому я виявляю невимовну мою радість, що можу найменуватись найвірнішим з його підданих» [4].

10 травня 1801 р. комендантом головної твердині Поділля був призначений Олексій (Аксель) Федорович Ган. Він народився близько 1760 р. в остзейській німецькій сім'ї із мекленбурзьким корінням. Його батько – Іоганн Фрідріх Ган (Johann Friedrich von Hahn; у русифікованому варіанті – Федір) народився у 1719 р. у місті Нарва, де згодом обіймав посаду крайкомісара, і де помер у 1803 р. [11, с. 101].

У літературі можна зустріти твердження про приналежність Олексія Федоровича до відомого остзейського роду фон Ган, представники якого належали до найдавнішої аристократії Саксонії, а у XII ст. переселилися до графства Мекленбург. Дві молодших гілки роду переселилися до Прибалтики і згодом стали російськими підданими, чимало їх представників згодом зробили блискучу кар'єру на адміністративному або військовому поприщі. Однак слід відзначити, що російський геральдист XIX ст., укладач фундаментальної родовідної книги, князь Петро Долгорукий, зафіксувавши у своїй праці Іогана Фрідріха фон Гана, одруженого з Констанцією-Єлизаветою Бутлар, згадує серед їхніх дітей лише одного сина – Рейнгольда Георга, що помер 1777 р. у 28-річному віці [2, с. 239]. Все це свідчить, що питання походження генерала Гана щонайменше потребує подальшого додаткового вивчення. За даними російського дослідника С. Волкова, Олексій Ган розпочав службу в російській армії у 1770 р., у 1788 р. отримав звання прем'єр-майора, у 1895 р. – підполковника. 22 липня 1799 р. Олексій Федорович вийшов у відставку з присвоєнням звання генерал-майора. 17 квітня 1801 р. повернувся на службу і був призначений комендантом Кам'янець-Подільської фортеці [1, с. 221].

Призначення до Кам'янця стало завершальним у кар'єрі генерала Гана – так, у березні 1804, січні 1808 і червні 1812 років зафіксовано його перебування на тій самій посаді кам'янецького коменданта [8, с. 48; 9, с. 41; 10, с. 41]. Можна припустити, що Олексій Федорович обіймав цю посаду до самої її ліквідації наприкінці 1812 р., після чого вийшов у відставку.

Що стосується колективного портрету комендантів Кам'янець-Подільської фортеці, то перш за все відзначимо, що всі вони зайняли цю посаду приблизно в одному віці – близько сорока років. Виняток – Є. Комаровський, однак вище вже було сказано про причини такої ситуації. З точки зору сучасних уявлень такий вік видається доволі молодим. У зв'язку з цим доречно навести цитату Н. Ейдельмана: «У похмурі миколаївські

часи збільшується середній вік, необхідний для досягнення генеральських чинів... Прискорене просування дворянської молоді взагалі робило тодішніх начальників порівняно більш юними (середній вік здобуття генеральства, вирахований за матеріалами книги В. М. Глинки та А. В. Помарнацького «Військова галерея 1812 року», склав 35 років)» [12, с. 19]. Таким чином, за віком генералітет, що очолював Кам'янець-Подільську фортецю, відрізнявся від генеральського корпусу Російської імперії в гірший бік – за винятком вже згаданого Є. Комаровського, усі генерали отримали генеральський чин близько сорока років.

Всі коменданти були вихідцями з дворянства, що, власне, не дивно для станового суспільства кінця XVIII – початку XX ст.; цікаво, що при цьому три коменданти з чотирьох представляли небагаті провінційні дворянські роди. Очевидно, саме такі офіцери частіше опинялись на посадах у провінційних гарнізонах, не маючи можливостей для проходження служби в столиці або інших важливих центрах імперії на кшталт Варшави, Москви тощо.

Показово, що в етнічному та релігійному відношеннях чотири відомих нам коменданти відображають етнічне різноманіття офіцерського корпусу царської армії. Так, два коменданти із чотирьох – етнічні росіяни, один – поляк, ще один – остзейський німець. Відповідним чином виглядає й релігійна належність: два православних, католик і лютеранин.

Привертає увагу досить низький рівень спеціальної освіти більшості комендантів. Щоправда, у нашому розпорядженні відсутні відомості щодо військової освіти О. Гана, однак, зважаючи на той факт, що його служба проходила в піхотних частинах, навряд чи він мав належний для командира фортеці рівень знань у сфері фортифікації та артилерії.

Не можна також не відмітити, що принаймні два призначення – А. Злотницького та Є. Комаровського – носили відверто політичний характер. Гадаємо, сам цей факт є доволі промовистим і чітко засвідчує як стратегічне значення Кам'янця-Подільського для військово-політичних подій кінця XVIII – початку XIX ст., а також вплив на кадрові призначення міжособистісних відносин у середовищі вищого політичного керівництва, симпатій та антипатій монарха тощо.

З питаннями кваліфікації та мотивації тісно пов'язане також питання ефективності службової діяльності. Спогади Є. Комаровського надзвичайно показові в цьому відношенні, адже, детально описуючи перипетії відносин коменданта з вищим командуванням та представниками місцевої аристократії, мемуарист практично не згадує про виконання своїх службових обов'язків. Безумовно, така розстановка акцентів могла бути пов'язана з певними суб'єктивними чинниками, однак, гадаємо, це дозволяє й зробити певні висновки про ставлення до служби генерала Кома-

ровського. Важче говорити про ставлення до служби трьох інших відомих нам комендантів, однак можна припустити, що і А. Злотницький, і О. Ган чудово усвідомлювали відсутність будь-яких кар'єрних перспектив, і навряд чи демонстрували на службі високу самовіддачу і працелюбність.

Загалом, попри обмеженість джерельної бази, наразі можливо вести мову про достатньо детальний колективний портрет кам'янецьких комендантів раннього модерного часу. Майже всі вони були людьми середнього віку, вихідцями з небагатих дворянських родів, які лише завдяки власним зусиллям змогли досягнути генеральського чину та посади коменданта фортеці. Безумовно, дана тема потребує подальших досліджень як в напрямку розширення інформації про комендантів кінця XVIII – початку XIX ст., так і в контексті проведення порівняльних досліджень з комендантами часів Речі Посполитої, начальників залоги Кам'янця-Подільського більш пізніх історичних епох тощо.

### Список використаних джерел та літератури

1. Волков С. В. Генералитет Российской Империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II / С. В. Волков. – Т. I: А–К. – М.: Центрполиграфиздат, 2009. – 826 с.
2. Долгоруков П. Российская родословная книга / Петр Долгорукий. – СПб: Типография Эдуарда Веймара, 1856. – Ч. 3. – 523 с.
3. Каменец-Подольск // Военная энциклопедия / под ред. К. И. Величко и др. – СПб: Издательство А. Д. Сытина, 1913. – Т. 12. – С. 325-327.
4. Комаровский Е. Записки графа Е. Ф. Комаровского / Е. Комаровский. – М.: Товарищество русских художников, 1990. – Глава IV. – [Електронний ресурс]. – <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Komarovsky/Komarovsky.htm>
5. Лоек Є. Історія прекрасної бігінки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької / Єжи Лоек; з польськ. пер. Д. Андрухів. – К.: Юніверс, 2005. – 448 с.
6. Сенкевич А. Н. Блаватская / А. Н. Сенкевич. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 494 с.
7. Список генералитету по старшинству по 8-е августа 1801 года. – Б. м.: Б. в., 1801. – 48 с.
8. Список генералитету по старшинству по 4-е марта 1804 года. – Б. м.: Б. в., 1804. – 85 с.
9. Список генералитету по старшинству. По 18-е Генваря 1808 года. – Б. м.: Б. в., 1808. – 101 с.
10. Список генералитету по старшинству. По 24-е июня 1812 года. – Б. м.: Б. в., 1812. – 112 с.



11. Шумков А. А. Хотилицкие Ганы / А. А. Шумков // Карамыш. Краеведческий и исторический альманах. – М.: Старая Басманная, 2012. – С. 101-124.
12. Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия / Н. Я. Эйдельман. – М.: Мысль, 1986. – 368 с.
13. Baltisches Wappenbuch. – Stockholm: F.&G. Beijer, 1882. – 97, 133 s.
14. Urzędnicy Dawnej Rzeczy Pospolitej XII-XVIII wieku: Spisy / pod red. Antoniego Gąsiorowskiego. – Т. III. Ziemia ruska. Zeszyt 3. Urzędnicy Podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy. – Kórnik: Biblioteka kórnicka PAN, 1998. – 243 s.

**Валентин Пагор,**  
магістр історії, молодший науковий  
співробітник НІАЗ «Кам'янець»

## ПЛАН КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1803 Р. П. К. СУХТЕЛЕНА ЯК ОСТАННЯ СПРОБА ПОСИЛИТИ ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ ЗАХИСТ МІСТА

*У 1793 році внаслідок поділу Речі Посполитої Кам'янець-Подільський відійшов під владу Росії. У 1795 році місто стає центром Подільської губернії, що в тих умовах вимагало посилення фортифікаційних укріплень Кам'яця. У розвідці охарактеризовано військово-топографічний план міста 1803 року інженер-генерала П.К.Сухтелена, який планував зробити ефективнішим артилерійський захист Кам'яця-Подільського. План відображає останню спробу посилити фортифікації міста незадовго до виведення фортеці з підпорядкування військового відомства Росії в 1812 році.*

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, фортифікація, план 1803 року, батареї, люнет, гармати.

З Кам'янцем-Подільським пов'язано ім'я військового інженера, графа Петра Корніловича Сухтелена (1751-1836). Основною діяльністю Сухтелена була військова інженерна справа, проектування фортифікаційних укріплень та мостів [3; 4, с. 565-566; 11].

П. К. Сухтелен (мал. 1) працював у департаменті водних комунікацій, а потім подорожував з метою огляду всіх укріплень від Білого до Чорного моря. 29 червня 1799 року одержав звання інженер-генерала і був призначений командувати інженерними частинами в Києві [1]. Певний час він був директором Картографічного інституту. Працюючи в інженерному відомстві під його безпосереднім керівництвом проводилися військово-топографічні зйомки і військово-навчальні експедиції. З цим періодом пов'язана його діяльність в управлінні інженерної експедиції. У 1800 році інженер-генерал П. К. Сухтелен склав опис усіх укріплень кам'янецької фортеці і зробив аналіз усіх її вад. На основі цих матеріалів він розробив проект нової системи фортифікації Кам'яця і відобразив на військово-топографічному плані міста 1803 року [9].

Перш ніж переходити до аналізу плану інженер-генерала П. К. Сухтелена 1803 року доречно зупинитися на історіографічній ситуації, яка сьогодні склалася. Військово-історична топографія Кам'яця-Подільсько-

го залишається надалі не достатньо вивченою. Особливо це стосується комплексних урбаністичних досліджень у сфері фортифікації. Питання історичної топографії вивчали Ю. Сіцінський [10; 12] та М. Петров [8]. Міські фортифікації відображені в розвідках Т. Новака [2], І. Данілова [5-6], А. Задорожнюка [7], І. Старенького [13] та ін. У публікаціях відображено важливі питання містобудівного розвитку Кам'янця. Для комплексного вивчення історії фортифікації давнього Кам'янця необхідно здійснити ґрунтовний аналіз історичних джерел, насамперед, планів міста. При їх вивченні, слід звернути увагу на військово-топографічний аспект цього історичного джерела. У ході дослідження необхідно розрізнити проектні та фіксаційні плани. Більшості відомих планів міста (сьогодні їх нараховується вже близько 100) не присвячено окремих розвідок. Насамперед це стосується планів початку ХІХ століття.

Це дозволить зробити правильні висновки про існування окремих укріплень, які були запроєктовані, проте не реалізовані. У колі важливих питань, які стояли на порядку денному після входження Кам'янця-Подільського у 1793 році в склад Російської імперії, було посилення обороноздатності міста. У Кам'янці-Подільському в 90-х роках ХVІІІ століття розпочинає діяти військова інженерна група. Співробітники групи займалися проектними роботами з реконструкції старих оборонних укріплень і будівництва нових. Все Старе місто розглядали як укріплену територію. На тогочасних планах, територія Старого міста іменується як «Главная крепость». Інженерна група розробила ряд планів щодо побудови в Кам'янці великої фортової фортеці, яка б включала територію Старого міста, Нової і Старої фортеці з гарнізоном у 5-6 тис. солдат і декількома сотнями гармат різного калібру і типології [5, с. 102-114].

У цьому контексті особливий інтерес привертає маловивчений військово-топографічний план міста 1803 року (мал. 2). Копія міститься у фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (інв. №863-866) [14, арк. 1]. Він належить до групи проектних планів, виконаний в масштабі. На плані охоплено територію Старого міста, Стару та Нову фортеці. План супроводжується об'ємною легендою, яка подається у вигляді експлікації російською мовою (експлікація з коментарями в додатку №1).

У Кам'янці-Подільському знаходиться велика кількість об'єктів фортифікацій, які були збудовані в різні часи, а з плином часу перестали бути функціональними з військової точки зору. Методи ведення військових дій постійно удосконалювалися, з'являлося нове озброєння, у результаті змінювалася фортифікація. Прикладом цьому є спорудження Нової фортеці, яка була збудована для протистояння новим гарматам та наступальним засобам ХVІІ століття. На ХVІІІ століття припадає будівництво основних

бастіонних укріплень Кам'янця-Подільського. Будівництво деяких фортифікацій припало на кінець ХVІІІ століття. Не всі проекти посилення обороноздатності міста вдалося реалізувати і вони збереглися на планах кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття, як то креслення інженерів Епарта 1793 року та Оппермана 1794 року. Військові інженери намагалися знайти шляхи модернізації фізично та морально застарілих укріплень міста.

Поява бастіонної фортифікації пов'язана з розвитком артилерії. Середньовічні оборонні споруди (міські стіни і башти) погано витримували тривалий артилерійський обстріл. Тому стіни потрібно було будувати нижчі і товстіші. Для посилення укріплень будували земляні укріплення, які облицьовували каменем. Також бастіони могли бути цілком кам'яними, цегляними або виключно земляними. У класичних бастіонах дві передніх стіни бастіону називалися фасадами, дві бічні – фланками, тильна, звернена до фортеці сторона – горжа. При бастіонному контурі сильна тільки ближня оборона, а далека – слабка, що особливо різко стало проявлятися з веденням нарізної артилерії, яка вимагала далекої оборони. З розвитком тактичних прийомів ведення війни, особливо поява далекобійних штурмових гармат призвела до того, що інженери проектували фортифікаційні укріплення компактнішими. У кінці ХVІІІ столітті, і особливо в ХІХ столітті набули поширення люнети і нові типи батарей, які запроєктовані на плані Кам'янця-Подільського 1803 року.

Люнетом іменовували відкрите з тилу польове або довготривале укріплення, яке складалося не менше ніж з 3-х фасів (невисоких стін для протистояння ворожій артилерії, направлених під кутом до супротивника). Завдяки своєму використанню в будь-яких місцевостях люнет у ХІХ столітті являв собою майже єдину форму відкритих укріплень. Люнети дозволяли ефективніше вести з флангу і особливо контролювати підступи. Прямі стіни (на відміну від ронделів) дозволяли артилерії концентрувати вогонь на одній цілі. Батарей і люнетів були ефективними при використанні природно-географічних факторів, тому інженер-генерал П. К. Сухтелен запроєктував їх на території Кам'янця-Подільського. Після їх будівництва все місто мало стати укріпленою фортецею, адже гармати прикрили б підступи до міста.

П. К. Сухтелен основну увагу зосередив на стан міських укріплень та заходах з посилення обороноздатності Кам'янця. Фактором, що зумовив проектування батарей і розрахунку відстані обстрілу, стало використання у військовій справі далекобійної нарізної артилерії. Середньовічні кам'яні укріплення Кам'янця були технологічно застарілими для протистояння і ведення артилерійському вогню. Натомість батареї та люнети могли б ефективно справлятися з поставленими завданнями.

План, окрім відображення запроєктованих місць розташування батарей для захисту міста, частково характеризує стан укріплень Кам'янець-Подільського. Згідно військово-топографічного плану 1803 року Старе місто підсилювалося 25 батареями, які зосереджувалися вздовж кромки каньйону р. Смотрич – по периметру острова. Батареї мали бути прикриті невисоким валом. Найпоширенішими були батареї захищені склепінням на 3 гармати (див. мал. 3). Розміщення основних з них було наступним: 2 – запроєктували вище Польської брами, 4 – східніше Кушнірської башти, 2 – вище Гончарської башти, 2 – біля Кравецької башти, 5 – поблизу Казарм фортеці, 1 північніше Вірменського бастиону.

Потужну казематну батарею на 7 далекобійних гармат розмістили поблизу Руської брами. Вона спроектована з приміщенням для амуніції та кордегардією (приміщенням для караулу). У додатках до плану подано план казематної батареї та креслення споруди в розрізі і малюнок заднього фасаду.

Решта батарей на території Старого міста згідно плану мали бути відкритими. Основні батареїні укріплення відкритого типу були розміщені на території Міської брами, Вірменських і Турецьких бастионів. Загалом на захист території Старого міста планували поставити понад 80 далекобійних гармат для ведення прицільного вогню.

Планом передбачено, що основний оборонний удар мали брати на себе люнети. Один потужний люнет мав бути збудований на Польських філварках, а другий західніше Нової фортеці. Укріплення типу капоніру (споруда для ведення флангового вогню в двох протилежних напрямках) мало поставити на Татарському полі (на плані іменується як Турецька гора) [9].

Розмістити війська інженер-генерал П. К. Сухтелен спланував у 12 казематних батареях, розміщених у різних ділянках каньйону р. Смотрич навколо Старого міста: *«щоб картечним вогнем захищати річкову долину»*. Поблизу Порохових складів мали збудувати казарми для одного батальйону піхоти. Два великих корпуси мали збудувати у північно-східній і південній частині Старого міста за річкою біля скелі каньйону. У свою чергу місто зі Старою фортецею мала з'єднувати підземна комунікація.

План також добре характеризує особливості рельєфу каньйону р. Смотрич і перепад висот, що також дозволяє говорити про військово-топографічну цінність плану.

Військово-топографічний план Кам'янець-Подільського П. К. Сухтелена залишився не реалізованим. Він був останньою спробою військових посилити обороноздатність Кам'янець-Подільського. Певний час місто залишалося важливим військовим форпостом у південно-західному регіоні Російської імперії. У 1812 році кам'янецьку фортецю було виведено з підпорядкування військового відомства, а приміщення використовували під військову в'язницю.

## №1

## План Каменец-Подольской крепости с изображением предполагаемого исправления обрушившихся ее верков<sup>1</sup> (1803 год)

*К сему нужно:*

### I. За Гонверком

Построить вновь три люнета<sup>2</sup>, под Н I, II, III замечание; из коих люнет Под Н\*\*, I и III оборонительными Галереями. Люнет под Н. II на втором листе планом и профилем пояснен. Когда ров сих Люнетов одной глубины и ширины, то служат и упомянутые чертежи для всех; только есть различие в окружностях, и что Люнет под Н. I и III замкнуты Галереею, о ней объяснено на третьем листе. Бойница фланков<sup>3</sup> определена возвышениями над рекою Смотрич красными цифрами, что сделано и в других фланков. На фланках с люнетов построить шесть батарей обеспеченных от бомб со сводами, о коих объяснено на трех листах. Бруствер<sup>4</sup> высотой в 7,5 фута от фланка, и толщиной в 18 футов вверху со внутренним скатом в 1,5 фута; имел банкет высотой от фланга в 3,5 фута со скатом в 6 футов. Все наружные земляные скаты сделаны под углом 45 градусов. Кроме позади орильонов<sup>5</sup> и уступа правого Крыла Гонверка, где взята половина высшими на заложение их.

### II. В Гонверке

Сделать гласное перед фронтом вышиною в 9 футов для прикрытия старой эскарповой стены. Построить вновь обрушившийся эскарповые и контрэскарповые стены АВ и CD, также BE, ежели она еще не сделана. Позади контрэскарпа сделать казематы F, G и H для 13-ти орудий с тремя входами, о чем на втором листе подробно показано. Для прикрытия эскарповой стены, построить разрезной гласець у Крыльев Гонверка. Кроме того прибрать часть задней стены у вала I, Аппарель<sup>6</sup> К, и поправить старые стены и сутеренги<sup>7</sup>.

Строящаяся эскарповая стена АВ, а еще нужно и BE, толщенную вверху в 6 футов, прибавляя шестую долю у вешнее и в подошве для ската, с фундаментом глубиною в 4 фута в один фут шире стены при подошве; с заде делается контрфорс разделением в 18 футов, считая от одной середины до другой, кой одинаков высоты со стеною из фундаментом имеюшие при стене 4 и позади 2,5 фута ширины в 6 футов длины.

Строящаяся контрэскарповая стена CD, толщиной вверху в 3 фута, прибавляя 6 долю с высоты к подошве для ската, с фундаментом глубиною в 4 фута и в один фут шире стены у подошвы. Число контрфорсов определяется как у эскарповой стены имея при ступне 4, позади 2,5 фута ширины и 3 фута длени, а высота равно высоты контрфорсовый стены.

Высота сих двух стен, определяется по отлогости местоположения между 18 и 19 футами.

На фалангах Гонверка построить 3 батареи обеспеченные от бомб, то есть: две по четыре и одна по 3 орудия.

### **III. В Замке**

Сделать разрезной Гласец с контрэскарповою стеною, той же мерею как строящаяся у Гонверке; высоту оной стены определяют написанная цифра; для прикрытия подошвы стен напротив превышающей их Турецкой горы. Обнести стеною батарею Q и ся Аппарель. Построить казематы L для обороны рва, и одной таковой же позади старой стены малого фланга M, два защищенные стены BE. Возобновить и сделать Батареи N, O, P, Q, по мерам показанным в 1-м отделении. Нужно поправить старые стены в башни без крыш и потолков.

Из замка в Крепость предполагается подземная Коммуникация, шириной в 8 футов и столько ж высотой (YZ).

### **IV. У подошвы скалы при Главной крепости**

Пристроить казематные батареи, означенные под H, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV и XV, дабы картечным огнем защищать речную долину или главный Ров. Казематная батарея под H. XV подробно объяснена на третьем листе, и другие делаются таким же образом, только есть различие в числе орудий. Батарея под H. VIII и XIII на четвертом листе подробно объяснены.

### **V. В Крепости<sup>8</sup>**

Построить вновь двадцать пять батарей под сводами обеспеченные от бомб и покрытые Эполементы<sup>9</sup>. Каждая по три орудия производящая огонь через одну Амбразуру в Эполементы. Одна из них на третьем листе подробно объяснена. Батарея в верху Русских ворот, делаться как та, о коих объяснено на втором листе.

### **VI. Для обеспечения крепости и ее наружных ворот**

Построить у нижних Замковых ворот три каземата В со рвом; из первых двух два орудия охраняют предлежащие ниже, а третий оставить для Амуниций.

При Русских воротах исправить батарею и эскарповою стену; контрэскарповою вновь построить и Главной сделать.

При нижних Польских воротах, продолжать старую стену PS до T, высотой в 7,5 фута а толщиной в четыре. Построить контрэскарповую стену UVW, и сделать гласиц.

Оградить проходные части скалы двумя Казармами для двух батальонов пехоты, и соединить Казематные батареи X и XI оборонительною галерею, той же меры как на третьем листе изображено.

Инженер-генерал

(подпись)

П.К.Сухтелен

### **Основные пояснения до экспликации плана [15-20]:**

1. Верк (нім. Werk – споруда, укріплення) – окреме оборонне укріплення, що входить у склад комплексу фортеці і здатне вести самостійну оборону. Від цього слова походить «Гонверк» – назва Нової фортеці, що фігурує на планах міста XVIII-XIX століть.
2. Люнет (фр. Lunette) – відкрите з тилу польове або довготривале укріплення, яке складалося не менше ніж з 3 фасов (фр. face – обличчя; сторона укріплення направлена до супротивника). Завдяки своєму використанню в будь-яких місцевих умовах люнет у XIX ст. являв собою майже єдину форму відкритих укріплень.
3. Фланк (нім. Flanke; фр. flanc; англ. flank) – невелика прямолінійна ділянка фортечної огорожі, або польового укріплення перпендикулярна фронту. Призначена для захисту і обстрілу підступів з боку противника до сусідніх будівель.
4. Бруствер (нім. Brustwehr, від Brust – груди і Wehr – захист) – насип у фортифікаційній споруді, призначений для зручної стрілянини, що також влаштовується для запобігання прицільних пострілів противника. Він служить перпоною штурму і пристосовується до того, щоб обороняється міг вражати противника вогнем.
5. Орильон – закруглений виступ, подовжує оборонну стіну бастіону і дозволяє вести стрілянину уздовж його флангу.
6. Аппарель (фр. Appareil – «апарат, пристрій») – пологий насип з обмурівкою, що служить для підйому і спуску техніки на фортифікаційне укріплення.
7. Сутерен – підвальне приміщення у фортифікаційному укріпленні.
8. Крепость, «Главная крепость» – так у XVIII-XIX ст. іменували всю територію Старого міста.
9. Эполемент – польове фортифікаційне укріплення, крило бастіону, невисокий вал, особливий рід бруствера, який служить бічним прикриттям війська на відкритій місцевості.

### **Список використаних джерел та літератури:**

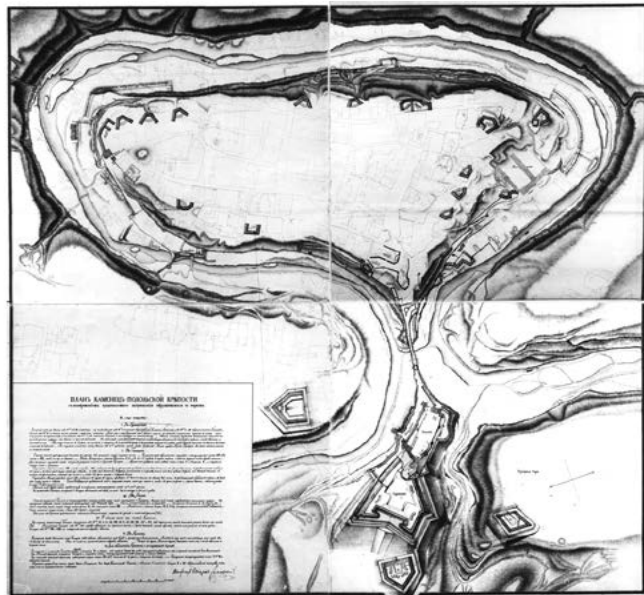
1. Charlotte Anne Albinia. Old days in diplomacy: recollections of a closed century, Jarrold, 1903, hoofdstuk IV, In Sweden [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/olddaysindiploma00disbiala>
2. Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. / T. Nowak // Studia i materialy do historii wojskowosci. – 1973. – Т. XIX. – Cz. 1. – S. 139-186.
3. Otto S. Lankhorst, Jan Pieter van Suchtelen (1751—1836) verzamelaar van boeken en handschriften. Oftewel hoe brieven van de maatschappij

- der Nederlandse letterkunde in Sint-Petersburg terechtwamen. Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.dbnl.org/tekst/\\_jaa003199801\\_01/\\_jaa003199801\\_01\\_0003.php](http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003199801_01/_jaa003199801_01_0003.php)
4. Горшман А. М. Сухтелен Петр Корнилиевич / А. М. Горшман // Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812-1815 гг. // Российский архив. – Т. VII. – М.: студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. – С. 565-566.
  5. Данилов І. Артилерія Кам'янецької твердині / Ігор Данилов // Військово-історичний альманах: историческая литература. Число 1 (4) 2002. – К.: [б. в.], 2002. – С. 102-114
  6. Данилов І. В. Фортифікація Кам'янця-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. / І. В. Данилов // Фортифікація України: матер. міжн. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 46-47.
  7. Задорожнюк А. Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема агрибуції та інтерпретації / Андрій Задорожнюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – С. 91-96.
  8. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.; Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. 2002. – 384 с.
  9. Пламєницька О. А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
  10. Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділлі: вид. Поділ. братства, 1994 р. – 60 с.
  11. Сухтелен П. К. Картина военных действий въ Финляндии, въ последнюю войну Россіи съ Швеціею въ 1808 и 1809 гг. / Граф П. К. Сухтелен. – Санкт-Петербургъ: У книгопродавца Непейцына, 1832. – 223 с.
  12. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. т. С. Кульженко, 1895. – 257 с.

13. Старенький І. О. Bastionно-батареині укріплення Кам'янця-Подільського / І. О. Старенький // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. – С. 156–162.
14. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, Інв. №863-866, План города Каменца-Подольского [Сухтелена] 1803 года, 1 арк.
15. Аппарель // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
16. Бастион // Военная энциклопедия: [в 18 т.] / под ред. В. Ф. Новицкого [и др.]. – СПб.; [М.]: Тип. т-ва И. В. Сытина, 1911-1915
17. Бастион // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
18. Бруствер // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978.
19. Люнет // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
20. С. А. Ц. Фланк // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.

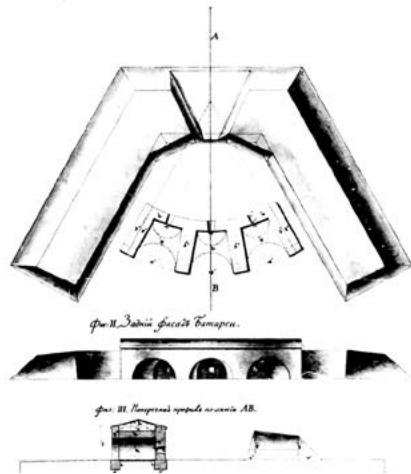


Мал. 1.



Мал. 2.

Фиг. 1. План батареи для трех орудий, со стороны ближайшей от каменного укрепления части окопной системы в Александровской батарее.



Мал. 3.

**Віталій Рендюк,**  
магістр історії, вчитель історії  
Шустовецького НВК

## СКАРГИ ПОМІЩИКА АРСЕНІЯ КОСЯКОВА ЯК ДЖЕРЕЛА ПРО АГРАРНИЙ РУХ СЕЛА ШУСТОВЕЦЬ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1907 Р.

*У статті зроблено спробу аналізу скарг місцевого поміщика та відображення у них аграрного руху прикордонного села Шустовець Кам'янецького повіту Подільської губернії.*

**Ключові слова:** скарги, аграрний рух, Шустівці, Арсеній Косяков, 1907 р.

Перші десятиліття ХХ століття для Російської імперії виявилися непростими. Складна ситуація на міжнародній політичній арені спровокувала без того невідворотну революцію 1905-1907 рр. За два з половиною роки її тривалості самодержавство певною мірою усвідомило, що для покращення в першу чергу власного становища в імперії необхідні соціальні та політичні зміни в країні. Це проявилось в жовтневому маніфесті 1905 р., у документах, які пом'якшили цензуру тощо. Однак, залишалася суспільна верства, якої не торкнулася царська політика, й надалі перебувала в колишньому становищі. Мова про найчисельніший стан імперії того періоду – селянство.

Селяни Подільської губернії рубежу ХІХ-ХХ ст. свідомо вірили у свого імператора, хоча й більшість з них його ніколи не бачили. Натомість були переконані, що в ході та після Першої російської революції їхнє становище в імперії зміниться на краще. Однак, сподівання селянства перекреслив третьочервневий указ Миколи ІІ про розпуск ІІ Державної Думи, чим завершилися події 1905-1907 рр.

У Подільській губернії рушійну силу революції складали політичні партії та організації. Вдаючись до агентурної та пропагандистської діяльності поміж подільського селянства, вони намагалися залучити їх на свій бік. Характерно, що значною мірою їм це вдалося. Агітаторська робота в селах і невирішеність аграрних питань призвели до селянського руху, який розпочався в роки революційного підйому і не припинявся навіть після червня 1907 р.

Метою розвідки визначено відображення стихійних селянських протестів на прикладі прикордонного з Австро-Угорською імперією села Шустовець Кам'янецького повіту Подільської губернії, яке на момент завершення революції перебувало у власності херсонського поміщика, стат-

ського радника Арсенія Косякова. Як інтелігентна й достатнього мудра, обізнана людина, він залишив після себе багато діловодної документації, що, у свою чергу, є можливістю для спроби відтворити прояви аграрного руху у вказаному населеному пункті. Особливу увагу привертають письмові скарги поміщика про бездіяльність місцевої влади у забезпеченні порядку в краї.

Страйки та протести селян і сільськогосподарських робітників у зазначений період історії Шустовець вперше описано місцевим краєзнавцем Михайлом Танасковим у своїй рукописній «Історії села Шустовець» [2, арк. 42-43].

В історичній літературі вміщено факти про активне поширення українськими соціал-демократами видань у Шустівцях ще в період революції 1905-1907 рр. [3, с. 152]. Вже на початку червня 1907 р. на вулицях села було розкидано гектографовані прокламації Спілки «малоросійською» мовою. За підозрою в цьому було затримано сина місцевого священика, вихованця Подільської гімназії А. О. Панкєєва. При обшуку в нього було виявлено 14 примірників прокламацій, що спонукали селян до об'єднання в союзи з метою ліквідації панського свавілля [1, с. 68-69].

Відомості про червневі заворушення в Шустівцях зафіксовані поміщиком Арсенієм Косяковим у телеграмі від 5 липня 1907 р., адресованій Подільському губернатору Олександрю Ейлеру. У своєму зверненні він написав: «Хвиля аграрного руху накрила і мене. Мирні мої відносини з селянами села Шустовець, у якому знаходиться моє помістя, вперше порушено» [4, арк. 26]. Як з'ясувалося, у економії поміщика в ніч з 15 на 16 червня невстановлені особи зруйнували частину кам'яної стіни, яка була межею між поміщицькими землями для обробітку і селом, витоптали коноплю та викосили по декілька сажнів кукурудзи на городах селян, які напередодні працювали на землі Косякова.

Крім цього, по селі розкидано листи з погрозами селянам спалити їхні хати, якщо вони самі і їх діти будуть служити та працювати в економії. Зруйновану раніше кам'яну стіну було відновлено, але наступної ночі вчергове розкидано, а від поміщика навіть втік прикажчик [4, арк. 26-26зв]. Очевидно, локальні заворушення, вчинені агітаторами, наводили жах на деяких місцевих селян, бо ті навіть не з'являлися на вже оплачені роботи. У своїй скарзі губернатору Косяков чітко прокоментував: «Жодні згоди з ними неможливі, бо своїх вимог вони мені не висувають, натомість розкидають листи з погрозами і цілі кіпи гектографованих прокламацій соціал-демократів кам'янецького відділку» [4, арк. 26зв].

На думку поміщика Косякова, серед причини, які викликали аграрний рух, були «класова боротьба, малоземелля та безправний стан селянства», а сам його прояв власник Шустовець розцінив як стихійний і несвідомий хід аграрних безпорядків» [4, арк. 26зв-27]. Арсеній Іванович жалівся губерна-

тору Ейлеру, що обставини, які склалися, поставили під загрозу врожай, бо в нього на полі біля тридцяти тисяч пудів дозріваючого хліба: якщо він його там кине, це стане для нього непосильною жертвою [4, арк. 26зв].

Очевидно, що звернення в поліцію та до губернатора виявилися марними, оскільки аграрні протести в Шустівцях лише посилювалися. За поміччю поміщик Косяков звернувся особисто до генерал-губернатора Південно-Західного краю. У телеграмі від 11 липня 1907 р. він повідомляв, що в селі вже місяць орудує угруповання негідників, які щоночі розкидають революційні прокламації і листи на території його економії, а мешканці сусідніх сіл відмовляються працювати в нього, чим зумовлюють «загибель» урожаю [4, арк. 28-29].

Селянам, які працювали в поміщицькій економії, вдалося затримати на місці злочину двох осіб, однак поліція їх не арештовувала, тому підозрювані залишилися на волі [4, арк. 29-30]. Поміщик відзначив терористичну діяльність селянських юнаків Антона Сарахмана та Івана Кавецького, які в ніч на 9 липня розбили вікна в будинку мешканця села Григораша. На воротах цього селянина виявлено наклеєного листа загрозливого характеру. Працівниками правоохоронних органів було проведено арешт у помісті Арсенія Косякова і за підозрілу діяльність селян Сарахмана і Кавецького взято під варту. Згідно з ст. 21 Положення про посилену охорону, затриманих вкинули до в'язниці [4, арк. 25].

Маючи потребу в терміновому зборі літнього урожаю у своїй економії, поміщик Арсеній Косяков найняв сільськогосподарських робітників сусіднього села Кізя, обіцявши їм за це подвійну оплату праці. Наступного дня двадцять замаскованих шустовецьких чоловіків із засідки напали і побили селян, які підводами поверталися додому [4, арк. 24зв].

13 серпня 1907 р. поміщик знову телеграфував у Київ, де піддав критиці місцеві правоохоронні органи, роблячи акцент на тому, що «завдана шкода показала населенню і агітаторам повну нездатність влади у виявленні винуватців подій, чим сприяла подальшому загостренню відносин на селі» [4, арк. 31]. Затриманий раніше син місцевого священика, який вже неодноразово притягувався поліцейськими до відповідальності, спочатку був арештований і переданий в розпорядження начальника Подільського губернського жандармського управління, але згодом, звільнений під заставу, повернувся в Шустівці. Косяков знову поклопотався на необхідності вислати з села священика Панкєвича з синами та головного агітатора – селянина Омеляна Сарахмана [4, арк. 25, 31].

Через місяць, 22 вересня 1907 р., подільський віце-губернатор надіслав генерал-губернатору Південно-Західного краю рапорт про результати слідчих дій в помісті статського радника Арсенія Косякова. У донесенні

йшлося, що в другій половині червня цього року пристав І стану Кам'янецького повіту виїздив у село для з'ясування обставин справи. За словами віце-губернатора, правоохоронцю не довелося нічого робити, оскільки «всі робітники залишилися на своїх місцях і ніхто економії не думав покидати» [4, арк. 24].

Мировим посередником був зібраний схід села Шустовець, на якому він роз'яснював селянам незаконність їх вчинків і шкоду від страйків. Окремі селяни повідомили, що не відмовлялися від роботи, а були зайняті збиранням власного хліба. Інші ж вказували, що поміщик не кликав їх на роботи, а самі не мали бажання напрошуватися. Окрема частина селян скаржилися на Косякова за грубу поведінку і неналежну платню [4, арк. 24зв].

У справі про залякування невідомими особами селян села Кізя, що працювали в економії пана Косякова, у Шустівцях працював помічник Кам'янецького справника. За його свідченнями, під час допиту осіб з економії і мешканців села Кізя з'ясувалося, що при нападі невідомі особи жодних побоїв їм не завдавали, а самі вони, сільськогосподарські робітники, втекли від переляку [4, арк. 24зв]. Працівники поліцейських установ губернії дійшли висновку, що цей випадок був симульований самими робітниками, однак, для збереження порядку в Шустівцях залишилися двоє стражників.

Аналізуючи скарги поміщика Арсенія Косякова, бачимо, що протягом другої половини червня і середини 1907 р. з боку агітаторів та протестуючих погрози про підпали існували лише у вербальній формі. Однак, 30 вересня цього ж року на адресу Подільського губернатора надійшов офіційний лист генерал-губернатора Південно-Західного краю, у якому знову йшлося про прохання Косякова забезпечити спокій і порядок у його помісті. Цього разу в Києві розпорядилися провести ретельне розслідування і вжити заходів, щоб припинити в Шустівцях безпорядки, які відтепер майже у всіх випадках завершувалися підпалами [4, арк. 36].

10 жовтня 1907 р. з канцелярії Подільського губернатора до Києва було відправлено детальний звіт про розслідування інцидентів з підпалами в економії шустовецького поміщика Арсенія Косякова. З'ясовано, що вдень, 23 вересня згоріли дві скирти соломи і полови на суму 750 крб. Солома була застрахована у Варшавському страховому товаристві на суму в 500 крб [4, арк. 38].

На місце вчинення протиправних дій до економії Косякова відправилися співробітники правоохоронних органів губернії. У ході дізнання з'ясувалося, що причиною пожежі став умисний підпал. У канцелярії Подільського губернатора запевняли, що підпал вчинили місцеві селяни з метою помсти. Солома, яка згоріла, належала особам, котрі працювали в економії і селянам,

які не підтримували страйків та протестів влітку 1906 р. [4, арк. 38]. Скирти соломи, що належали поміщику особисто, ніхто не чіпав, хоча підпалити їх не викликало б у селян жодних складнощів.

Матеріали проведеного дізнання в Шустівцях були передані у відання судового слідчого 2-ї дільниці Кам'янецького повіту. Користуючись нагодою, поміщик Косяков знову поскаржився на безпорядки, на що отримав запевнення губернатора втрутитися у вирішення цього питання і надіслати Кам'янецького повітового справника для проведення особистого розслідування [4, арк. 38зв.].

Немає єдиного твердження в тому, що перешкождало вирішенню питань у поміщицькій економії, однак, варто погодитися про присутність тут суб'єктивного фактора. Поміщик Арсеній Косяков намагався вирішувати проблеми ліберально та помірковано, що підтверджується його епістолярною спадщиною. В одному з листів, адресованому губернатору Поділля Олександру Ейлеру, власник Шустовець акцентував увагу: «Я звертаюся до Вас з покірним проханням надати мені можливе законне сприяння, оскільки прибуття в мою економію козаків-драгунів і збройних сил менше всього відповідає моїм проханням. Мені ще потрібно жити й працювати і втікати від них (селян – *авт.*) не збираюся. Особисті переконання не дозволяють мені сприяти проливанню крові людей, з якими я мирно жив усі сімнадцять років» [4, арк. 27].

Поміщика Косякова зовсім не задовольняла діяльність губернських органів влади. Це чітко простежується з чималої кількості його скарг, адресованих як Подільському губернатору, так і губернатору Південно-Західного краю особисто. Він неодноразово відзначав, що не знає випадків, коли хоча б одного агітатора було виявлено та покарано, при цьому, наголошував на відсутності тих, хто мав би це виконувати: «Від мене до станового 30 верств, до урядника – 20, до справника далеко, як до Бога. Я мав щастя двічі бачити архієрея, ніколи не бачив справника, а 16 червня цього року мав за честь вперше побачити станового» [4, арк. 27].

Арсеній Іванович з власної позиції оцінював ситуацію, що склалася після червня 1907 р.: «Авторитет влади впав, це усвідомлює кожен сільський хлопчик, його не можуть підняти польові суди і каральні експедиції» [4, арк. 27]. Для відновлення внутрішнього порядку поміщик рекомендує провести реформи, за яких «потрібно вселяти людям свідомість, що покарання – необхідний елемент, як грім після блискавки, як категоричний імператив. За таких умов добовий арешт принесе більше користі, ніж розстріл» [4, арк. 27зв.].

Збереглися відомості, що у 1907 р. поміщик Арсеній Косяков прийняв рішення про поступовий продаж своїх володінь у селі Шустівцях. Остан-



ню свою земельну ділянку він продав у 1912 р. [2, арк. 43] та емігрував до Франції. Подальша його доля залишається невідомою.

Революція 1905-1907 рр. та післяреволюційний період позначилися для соціально-економічного життя сіл Подільської губернії аграрним рухом, який проявився в стихійних заворушеннях та селянських протестах проти влади на місцях. Помітним є те, що селяни, які влилися в аграрний рух у Шустівцях, діяли несвідомо і необдумано. Своєрідними каталізаторами заворушень на селі ставали активісти місцевих політичних партій та організацій, які пропагували серед селян свої погляди та ідеї, сподіваючись за допомогою останніх поширити свій вплив.

На наше переконання, не є виключенням те, що селяни повністю підтримували ідеї місцевих партійних і непартійних організацій. Майже цілкова їх неграмотність не могла дозволити їм прочитати і усвідомити їхні програмові цілі. Вважаємо, що з боку організаторів заворушень у селах могли мати місце обіцянки або навіть незначні заохочення.

Херсонський поміщик, статський радник і власник Шустовець Арсеній Іванович Косяков повністю намагався тримати під контролем ситуацію у своїй економії під час аграрних заворушень у червні – жовтні 1907 р. При оцінці обставин, що склалися, Косяков показав себе лояльним та поміркованим поміщиком, який мирно співіснував з мешканцями села. У більшості випадків він пропонував компроміс при вирішенні селянських питань та засуджував жорстокі поліцейські придушення заворушень у селі.

Скарги поміщика чітко демонструють стихійний поділ Шустовець на дві категорії. До першої ввійшли ті особи, котрих не задовольняла присутність поміщика в селі та встановлені ним порядки. Інша частина селян прихильно ставилися до Арсенія Косякова й, не заважаючи на заворушення, продовжували працювати в економії. Між цими категоріями селян часто траплялися невеликі провокаційні загострення відносин, однак, більшість з них завершувалися примиренням.

Селянські заворушення в селі Шустівцях продемонстрували недієздатність губернських органів влади і правопорядку навести лад у краї, за що були розкритиковані поміщиком Косяковим у писемних скаргах, адресованих вищим органам управління Південно-Західного краю.

Скарги є повністю суб'єктивними писемними джерелами, які лише односторонньо подають бачення окремих подій, явищ і фактів. Проте, скарги поміщика Арсенія Косякова залишаються одними з основних свідчень, у яких відображено відгомін революції 1905-1907 рр. та аграрний рух у селі Шустівці Кам'янецького повіту Подільської губернії.

### Список використаних джерел та літератури

1. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії / Анатолій Глушковецький. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – 400 с.
2. Танасков М. Історія села Шустовець / Михайло Танасков. – Б. м., б.р. – 59 арк.
3. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних і непартійних організацій в селах Правобережної України): монографія / Олександр Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.
4. Центральний державний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 857, спр. 41.

Анатолій Скрипник,  
кандидат історичних наук, доцент

## ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ 1853-1856 РР.

*У статті розглянуто превентивні оборонні заходи російського військового командування щодо вірогідного наступу військ Австрійської імперії на територію Подільської та Бессарабської губерній в період 1854-1856 рр. Доведено, що відсутність в російського самодержавства заздалегідь складених тактичних планів прикриття кордонів військами, дипломатичні прорахунки і нехтування зовнішньополітичною ситуацією у Східній Європі та на Балканах, ледь на поставили Російську імперію на межу стратегічної військової поразки її збройних сил на теренах Правобережної України.*

**Ключові слова:** Російська імперія, Поділля, Бессарабія, Східна війна, армія, оборона.

Союз Російської імперії з Австрією довгі роки був традиційним для російської дипломатії ще з початку XVIII, в обох імперій був спільний ворог на Дунаї – Оттоманська Порта. Водночас, вони були постійними конкурентами на Балканському півострові: одна не могла ступити кроку без того, щоб не випередити іншу. Обидві країни старалися крокувати разом не стільки допомагаючи одна одній, скільки слідкуючи за суперницею. Посилення Росії було послабленням Австрії і навпаки: «союзниці» більш за все боялися, щоб одна не використала іншу у своїх односторонніх вигодах [19, с. 6]. Однак, на середину XIX ст. ситуація кардинально змінилася.

Імперська зухвалість та войовничі настрої не дали Миколі I, його дипломатам, міністрам і генералам, об'єктивно та тверезо оцінити зовнішньополітичну ситуацію в Європі та економічну спроможність Російської імперії. Ситуацію напередодні війни Східної війни 1853-1855 рр. об'єктивно висвітлив її учасник. «Ми не мали талановитих полководців, ні залізничних шляхів, ні гвинтових пароплавів та достатньої кількості великих кораблів, ні вдосконаленої вогнепальної зброї, яку мали всі європейські армії. Ми викликали на бій ворога, але не були готові до усіх несподіванок війни; не квапилися розпочати військові дії, а потім майже рік продовжували їх дуже повільно і нерішуче, так що важливі події застали нас зненацька. Уроки, отримані нами в цій тяжкій боротьбі, мають стати повчальними для нащадків,» – писав у своїх спогадах генерал-лейтенант М. Ушаков [31, с. 3].

14 червня 1853 р. обнародовано Маніфест про рух російських військ до придунайських князівств «[...] до тієї пори, поки не вдоволяться справедливим вимоги Росії», по суті – попередження про оголошення широкомасштабної війни Туреччині [1, с. 289-290]. Незважаючи на те, що війська не були повністю готові, близько 80000 солдат вкотре утвореної Дунайської армії перетнули державний кордон і попрямували на Бухарест. Вона складалася з полків 4 і 5-го піхотних корпусів, які доукомплектувалися місцевими безтерміново-відпускними нижніми чинами при 196 гарматах під командуванням князя Горчакова [8, с. 247]. Факт агресії став наслідком і певною мірою закономірним результатом низки самовпевнених і невдалих кроків. Російська дипломатія ще до початку бойових дій зазнала поразки, оскільки не змогла заздалегідь визначити у війні з султанською імперією своїх ворогів та союзників, оцінити ставлення європейської громадськості до Російської імперії, об'єктивно визначити її техніко-економічну відсталість, стан боєздатності армії та флоту за нових умов [25, с. 273].

Війська перетинали кордон двома колонами: до складу першої увійшли 4-та і 5-та кавалерійські дивізії, Донські полки № 34 і 37, 1-а бригада 10-ї піхотної дивізії й 2-га бригада 15-ї піхотної дивізії перейшли річку біля Леова, друга колона, що складалася з решти військових частин – через Скуляни. Незабаром повільно потягнулися величезні провіантські обози, артилерійські парки та госпітальні підрозділи [26, л. 1-2, 9-10].

Наприкінці листопада 1853 р. Дунайська армія посилилася 3-м піхотним корпусом і загальна кількість військ склала 150 000 солдат. Однак існувала реальна загроза оточення цих сил австрійською армією. Фельдмаршал І. Паскевич, передбачаючи потенційні дії Відня, писав у своєму листі до Севастополя князю О. Меншикову: «[...] коли буде проти нас уся Європа, то не на Дунаї їй потрібно очікувати [...] Австрія, маючи 230 000 військ в Угорщині, Трансильванії й на сербському кордоні, пошле їх на Фокшани, Ясси і Кам'янець у кількості 60-70 тисяч нам у тил. Тоді наше становище буде таким тяжким, яким не було у 1812 році, якщо ми терміново не впровадимо належних заходів і укріплення позицій по Дністру» [8, с. 257-258].

Однією з грубих дипломатичних помилок росіян стала недооцінка позиції Австрії. Місія дипломата О. Орлова у Відні, де він мав домогтися згоди Австрії на дружній нейтралітет у майбутній війні, зазнала фіаско. Одразу ж після його від'їзду австрійці розпочали мобілізацію армії й висування військ до кордону. Правда, насамперед на початку весни підкріплення спрямовувалися на кордон з Сербією, повстання в якій австрійці боялися не менше, ніж турки [8, с. 252]. Незабаром місцева губернська преса з тривогою писала: «Стверджують, що обидва австрійські прикордонні корпуси в кількості 50000 вояків займуть лінію між Крондштадтом і Тімешваром. Уряд планує

сформувати ще корпус в 30000. В арсеналах поживлення, а 50 батерей (400 гармат) приведені в бойову готовність» [6, с. 3].

З'ясувалося, що до цих приготувань російське командування не було готове і не мало що протиставити можливому вторгненню австрійців на Поділля. Відповіддю на такі дії з боку колишнього союзника стало оголошення Подільської й Волинської губерній, які могли стати не тільки прифронтовими територіями, але й театром бойових дій, на військовому стані з підпорядкуванням командуванню Діючої і Дунайської армій [2, с. 192-193].

Втім, усі резервні частини на той час були зосереджені далеко на півдні. У Бессарабії, Херсоні й Одесі на військовому положенні (в бойовій готовності – А. С.), завершуючи доукомплектування батальйонів із запасних солдат, стояла більша частина військ 5-го піхотного корпусу. Крім того, з цього корпусу 13 піхотна дивізія перебувала на роботах в Севастополі й отримала наказ бути готовою до посадки на кораблі Чорноморського флоту, а 4-й і 5-й легким кавалерійським дивізіям тільки потім було призначено з'єднатися зі своїми корпусами в Бессарабії [29, л. 1-7, 47-50].

Однак, серед більшості російського генералітету і населення панували оптимістичні настрої: вкотре поставимо на своє місце турок, а будуть чинити спротив – шапками закидаємо! Сам фельдмаршал Паскевич, князь Варшавський, недооцінював бойові можливості турецьких військ. Ще у вересні 1853 р. він був переконаний, що «турецька армія [...] все ще перебуває у пелюшках». Чисельність регулярних військ султана, за його підрахунками, не перевищувала 60 000 вояків. Запорукою успіху мала стати тактика, спрямована на виманювання турок з фортець, оточення їх на рівнині та остаточному розгромі [4, л. 69 об.-70]. Усі забули уроки і досвід невдалої війни 1828-1829 рр., коли у випадку початкових сприятливих умов такий похід вимагав використання на Дунайському театрі значної кількості військ і ресурсів, що істотно послаблювало позиції на західних кордонах Росії.

Як наслідок, для прикриття та охорони західних кордонів Подільської губернії командування спромоглося направити незначні сили. Наприкінці квітня 1854 р. 6-та піхотна дивізія з 1-ю драгунською дивізією, уланською бригадою 6-ї легкої кавалерійської дивізії та 16-ю піхотною дивізією розташувалися на австрійському кордоні в районі річок Серет і Прут та західних повітів Подільської губернії під командою генерал-лейтенанта графа Остен-Сакена, створивши таким чином заслін проти активних дій вірогідного противника. Однак, цих сил було замало на випадок повномасштабного вторгнення австрійської армії, бойові порядки росіян були б легко прорвані, а великі території опинилися б під контролем Австрії [18, л. 13-17].

Поступова концентрація австрійських сил в Галичині, Трансильванії й на Буковині в руслі зовнішньополітичних подій виглядала досить небезпеч-

ною. Вони загрожували комунікаціям російської армії в Молдавії та Валахії. Спроби Дунайської армії після переправи через Дунай розвинути успіх на південному березі в цих умовах були пов'язані з великим ризиком. Удар австрійців по флангу і тилу цієї армії генерала Горчакова міг спричинити повний розгром. Російська військова розвідка фіксувала переміщення і зосередження великих мас військ, заготівлю австрійцями значної кількості продовольства, розробку доріг в тилу армії і спорудження земляних укріплень навколо ключових міст Галичини і Буковини [15, л. 3-9, 34-39]. «Рух військ в областях Австрійської монархії триває безперервно, особливо з Богемії, залізницею полки перевозять до Галичини і Трансильванії» [7, с. 2].

За таємним розпорядженням уряду почалися приготування до вивозу з губернського Кам'янця архівів установ, цінних в історичному плані предметів та фінансів. 15 червня 1854 р. губернатор кн. В'яземський видав таємне розпорядження щодо пакування документації та речей. 24 липня 1854 р. новий губернатор М. Степанов доповів про повну готовність губернських установ до негайної відправки. У районі Кам'янця-Подільського цілодобово (змінюючись через 3-6 днів) чергувало 900 селянських возів. Розглядалася можливість повної евакуації усіх установ до Вінниці чи Брацлава, для їх нормальної роботи на новому місці частину архівів та документів почали перевозити з 27 липня [27, с. 78-79]. Водночас, крім приготувань до відведення углиб імперії важливих закладів та установ, у таких містах як Кишинів, Балта, Херсон та Кам'янець-Подільський були посилені цілодобові військові караули та встановлені пункти контролю на виїздах [10, л. 1-2, 8].

Все, що можна було зробити, то це якнайкраще зміцнити прикордонне угруповання. Відповідно до планів фельдмаршала І. Паскевича, у разі наступу австрійців росіяни неминуче змушені б були відступати. Терміново, навпроти Буковини, між Кам'янцем-Подільським і Фокшанами, під начальством генерала Шабельського сформували загін зі всього, що було під рукою: з підрозділів 6-ї піхотної дивізії, розташованої між Баксу і Батушанами, резервної бригади 11-ї піхотної дивізії, 1-го драгунського полку, який стояв у Фокшанах, Текучо і Баксу, і тактичного резерву – двох кірасирських дивізії, що розмістилися на тісних квартирах в околицях Нової Ушиці [24, л. 1-2 об.]. Ці дивізії мали можливість маневрувати по обох берегах Дністра, і за потреби могли через Могилів-Подільський або Бельці йти назустріч австрійським військам, якщо б ті вступили до Молдови, або в район Кам'янця-Подільського, якщо б вони увійшли до Подільської губернії з подальшим відступом на Брацлав. І зовсім ілюзорні надії були на міфічне підкріплення двох батальйонів Резервної бригади, що «[...] мали залишитися в Хотині, до тих пір поки не підійдуть 22 батальйони піхоти і 78 ескадронів кавалерії з двома донськими козачими полками і одним уральським» [12, л. 9-11].

Далекоглядність І. Паскевича йому не зрадила. Під дипломатичним тиском Австрії, яка вимагала виведення військ з турецьких володінь не пізніше 30 квітня 1854 р. і виставила в Трансильванії 30 тисячний корпус, росіяни змушені були відступати. З 15 липня до кінця серпня, угруповання російських військ покинуло князівства і відступило в межі імперії. 10 серпня на їх територію вступили австрійці, а турецькі війська повернулися на правий берег Дунаю. З метою зміцнення оборони кордонів російське командування змушене було передислокувати значні військові сили з внутрішніх губерній і намагатися зосередити на важливих напрямках необхідну кількість військ [22, арк. 2-8].

Спочатку був отриманий наказ царя про відправку військ на зимові квартири до Київського генерал-губернаторства: 6, 8, 9, 10 та 11-ту піхотні дивізії з артилерією, 3-й і 4-й стрілецькі батальйони, 3-й і 4-й саперні батальйони та частину кавалерії. У Бессарабії залишилися війська 5-го піхотного корпусу і 12 піхотна дивізія [9, л. 44-47]. Це пояснюється міркуванням командування щодо необхідності: 1) дати можливість протягом зими поповнити особовий склад замість втрат від хвороб та бойових дій; 2) отримати зимове обмундирования та все необхідне для продовження війни [31, с. 144-145]. Одночасно ретельно готувалися позиції для російської армії за річкою Дністер, відступ до якої був дуже вірогідним. Після висадки англо-франко-турецьких військ в Євпаторії та подальших перемог, Микола I висловив побоювання, що союзники можуть прорвати оборону та захопити українські землі російської корони. Тому 13 серпня 1854 р. імператор дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни в Київській, Подільській та Волинській губерніях [17]. Такий наказ віддано лише після переконливої та обґрунтованої доповідної записки генерала Горчакова про реальну можливість появи австрійців у губерніях Правобережної та Південної України та необхідність розгортання руху спротиву серед місцевих мешканців. Врешті-решт страх царя втратити чималу частку імперії переміг над реальністю дати зброю в руки власним підданам [11, л. 2-3, 19-38].

З моменту початку активних бойових дій на Кримському півострові, які спричинили значні людські та матеріальні втрати в польових полках російської армії, виникла потреба в їх поповненні [3, с. 81]. З початку 1855 р. таким джерелом стала колишня Дунайська армія, перейменована на той час у Південну. Вона розташовувалася в Бессарабії і на Поділлі під командуванням генерала О. Лідерса, і саме з неї періодично забиралися нові частини на посилення оборони Севастополя [16, арк. 4-9]. Таким чином, на весну цього ж року в ній залишилося лише 50 000 солдат і офіцерів, що було явно недостатньо для оборони Бессарабії і Київського генерал-губернаторства [14, арк. 1-14, 15-17]. Небезпека окупації австрійцями, яка загрожувала цим

територіям з самого початку війни, продовжувала існувати і тільки обмежений економічно-фінансовий потенціал Австрії утримував її від агресивних дій проти Росії [23, л. 71-74, 98-105].

Ще тоді вищому військовому і цивільному командуванню стало зрозуміло безперспективність зусиль з оборони Севастополя [17]. Фельдмаршал І. Паскевич вважав, що стратегічне значення міста вичерпувалося Чорноморським флотом, який там базувався. «Якщо б в Криму не було Севастополя, то ніхто й не подумав би нападати на Крим, а нам не довелося б його захищати. Порівняйте невдалі дії у Криму з тими наслідками, які можуть нас очікувати в разі війни з Австрією на західному кордоні, – писав він генералу Горчакову. З одного боку, втрата 16 кораблів, з іншого, втрата спочатку 4-х губерній з 9 мільйонами мешканців (він мав на увазі Бессарабську область та губернії Київського генерал-губернаторства – А. С.), а потім, цілком можливо, й втрата Польщі, тобто 15 мільйонів населення та кращих наших провінцій, які противник може захопити без бою, і звідкіля ми його потім не скоро виженемо» [5, л. 21-24].

Після падіння Севастополя Олександр II зрозумів, що потрібно захистити губернії, які перебували в небезпеці з боку західного сусіда, через відновлення боєздатності Південної армії [20, л. 106-112]. Скорочення військ в Криму і повернення більшої частини військ на Поділля повинно було змінити кількісне розташування, у результаті якого західне угруповання російських армій знову набувало довоєнних рис. Непотрібна Кримська армія почала передавати резерви для посилення Південної. З чотирнадцяти дивізій, які перебували на півострові, було вирішено залишити там тільки сім. Відповідно, склад Південної армії збільшувався до семи дивізій з 112 батальйонів, а незабаром нараховував 128 батальйонів, 44 дружини державного ополчення, 209 ескадронів, 45 козачих сотень, 368 польових і 128 кінних гармат [21, л. 9, 149-152].

До кінця 1855 р. російські війська на Поділлі були готові до протидії Австрії набагато краще, чим навесні-влітку. Полки армії постійно посилювалися особовим складом та спорядженням, чиновництво губернії й населення поступово позбувалися панічних настроїв [13, л. 4-7]. Протягом року за наказом подільського губернатора було сформоване Кам'янецьке державне ополчення, яке здійснювало охорону важливих об'єктів та було потенційним джерелом поповнення військ [30, арк. 6-17]. Дворянство губернії опікувалося питаннями забезпечення одностроями, продовольством, створенням польових аптек та розміщенням особового складу [32, арк. 1-3, 9-16]. Поступово суспільне життя в губернії входило в мирну колію. Після радісної новини про розпуск австрійським командуванням своїх військ у Галичині і Буковині по домівках побоювання розвіялися остаточно [28, л. 133 об.-134].

Отримавши в грудні 1855 р. австрійський ультиматум, Олександр II погодився виконати усі його пункти, таким чином визнавши поразку Російської імперії, що дало привід для початку мирних перемовин.

### Список використаних джерел та літератури

1. 1853. Июня 14. О движении Российских войск в Придунайские Княжества // ПСЗРИ-II. Т. XXVIII. Отд. 1. СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц. 1854. № 27344. С. 289-290.
2. 1854. Февраля 21. О Объявлении на военном положении Царства Польского и губерний: Курляндской, Ковенской, Виленской, Гродненской, Вольнской и Подольской // ПСЗРИ-II. Т. XXIX. Отд. 1. С-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц. 1855. № 27946. С. 192-193.
3. Гальчак С. Д. Ратна слава Вінничини: Час. Події. Особистості / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2015. – С. 81.
4. Докладная записка фельдмаршала Паскевича в Военное министерство 1853 г. // РГВИА, ф. 14013, оп. 1, д. 1, 70 л.
5. Записка генерал-фельдмаршала Паскевича Горчакову о предстоящих военных действиях 1855 г. // РГВИА, ф. 481, оп. 1, д. 13, 40 л.
6. Иностранные известия // Русский инвалид. – 1854. – 27 февр. (№ 48). – С. 3.
7. Иностранные известия // Русский инвалид. – 1854. – 4 июня (№ 124). – С. 2.
8. Криволапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и проблема стратегии России в Восточной войне 1853–1856 гг. / А. А. Криволапов // Русский сборник. Военная политика императора Николая I. – Москва, 2009. – Том VII. – С. 247, 252, 257-258.
9. Назначение войск для наблюдения за р. Прутом по обратном переходе армии через оную. Диспозиции на случай наступления турок или австрийцев. Сведения о неприятеле 1854 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3374, 209 л.
10. Наличное состояние войск и расчет караульных постов по Кишиневу, Балте, Херсону и Каменцу-Подольскому. Передвижение войск Южной армии с дислокациями и маршрутами 1855 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3365, 17 л.
11. О народном сопротивлении в случае вторжения неприятеля в пределы России. Всеподданнейшая записка кн. Горчакова о народном вооружении и партизанской войне. Манифест о сопротивлении неприятелю, ложно поднятый крестьянами Киевской губернии, возмущение в разных уездах оной губернии 1855 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3312, 524 л.
12. О передвижении частей русских войск к границе с Австрией 7.11.1854 г. // РГВИА, ф. 38, оп. 4, д. 1057, 31 л.

13. Отзывы Военного министра и предписания главнокомандующего Южной армией. Размещение армии на случай войны с Австрией. Образование Средней армии. Число батальонов, эскадронов и орудий в Западной, Средней и Южной армиях 1855 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3403, 8 л.
14. Переписка з Подільським цивільним губернатором, військовими частинами про розквартирування і постачання військ 7.01.-3.12.1859 р.// Держархів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 221, 23 арк.
15. Переписка Командующего армией с Военным министром о плане и ходе военных действий, вообще, и о некоторых в частности. Сведения о видах и предположениях неприятеля и Австрии, о ходе вооружения австрийской армии и о движении ее к границам Дунайских княжеств 1854 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3333, 302 л.
16. Переписка Подільського губернського правління з Київським генерал-губернатором щодо прибуття військ до м. Кам'янець-Подільського, про витрати земських коштів, про допомогу повітовим містам на утримання військ 31.12.1855–12.06.1856 р. // ЦДІАК України, ф. 442, оп. 86, спр. 244, 479 арк.
17. Пилявець Р. Севастополь – місто української слави. Про українців у Кримській війні / Р. Пилявець // Українська правда. Історична правда: URL: [www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143699](http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143699).
18. Подчинение главнокомандующему Южной армией Киевской, Подольской и Херсонской губерний в военном отношении. Размещение госпиталей. Выписка из журнала войск, под начальством барона Остен-Сакена, с 10 ноября 1853 по 10 ноября 1854 г. Движение и расквартирование войск в Бессарабской области и других губерниях. 3.11.1854-9.04.1855 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3330, 23 л.
19. Покровский М. Н. Внешняя политика России в первые десятилетия XIX в. / М. Н. Покровский // Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сб. ст. – Москва, 1923. – С. 6.
20. Приказ Александра II об усилении Южной армии 1855 г. // РГВИА, ф. 14014, оп. 2, д. 68, 12 л.
21. Приказ Военного министерства об передаче некоторого количества войск Крымской армии в распоряжение штаба Южной армии 30.11.1856 г. // РГВИА, ф. 38, оп. 4, д. 1419, 224 л.
22. Про розквартирування військ 2-го піхотного корпусу 11.12.1855 р.// Держархів Хмельницької області, ф. 243, оп. 1, спр. 12, 15 арк.
23. Разные сведения об неприятеле и об австрийцах 1853-1856 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3323, 309 л.
24. Распоряжения на случай перехода неприятельских войск через р. Прут. Зимние квартиры войск в 1854-1855 гг. Образование в Киевской

- и Вольнской губерниях особого отряда, под начальством генерала Гельфрейха. Проведение Московско-Киевской и Киевско-Николаевской телеграфных линий и донесения с театра войны телеграфическими депешами 1854-1855 г. // РГВИА, ф. 846, оп 9, д. 3372, 4 л.
25. Реєнт О. П. Чому Кримська війна 1853-1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя? / О. П. Реєнт // Історія Криму в запитаннях та відповідях. – Київ: Ін-т іст. України, 2015. – С. 273.
26. Сведения о передвижении некоторых частей войск, в конце 1852 года. Распоряжение о выступлении за р. Прут войск 3-го пехотного корпуса. Копии с докладом бывшего департамента Генерального штаба по части передвижения и расположения войск 3, 4 и 5-го пехотных корпусов на юге России и за границею 1853 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3310а, 11 л.
27. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр.: монографія / А. Ю. Скрипник. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 78-79.
28. Сообщение о роспуске австрийских войск на Буковине и в Галиции 17.10.1855 г. // РГВИА, ф. 14014, оп. 2, д. 243, 13 л.
29. Сосредоточение войск в северной Бессарабии, также близ Одессы, Николаева и у прибрежных пунктов Азовского моря. Состав и число войск, движение их, диспозиции, приказанія, известия о неприятеле 1854 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3335, 210 л.
30. Справа про комплектування Кам'янецького ополчення 24.04.-3.05.1855 р. // Держархів Хмельницької області, ф. 122, оп. 2, спр. 33, 19 арк.
31. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне противу Турции и западных держав (1853-1855). Предисловие / Н. И. Ушаков // Десятнадцатый век. Кн. вторая. – Москва, 1872. – 489 с.
32. Циркулярі військового Губернатора м. Кам'янця-Подільського і Подільського цивільного губернатора про державне ополчення, спорядження ополченців, збори ратників до державного ополчення і про продовольче забезпечення, облаштування польових аптек тощо 17.03.-4.06.1855 р. // Держархів Хмельницької області, ф. 123, оп. 1, спр. 112, 51 арк.

**Андрій Хоптяр,**  
кандидат історичних наук,  
провідний науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

## ДІЯЛЬНІСТЬ КОНСПІРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

*У статті на основі архівних та раніше опублікованих матеріалів висвітлюється діяльність конспіративних організацій в Кам'янці-Подільському в першій половині ХІХ ст. Зокрема, дослідження стосується діяльності групи «Залізні перстні», масонської ложі «Озіріс», а також польських підпільних патріотичних організацій кінця 1820 – початку 1830 рр.*

**Ключові слова:** група «Залізні перстні», декабристи, масонство, ложа «Озіріс», польські патріотичні організації, Польське повстання 1830-1831 рр.

У ХІХ ст. Кам'янець-Подільський, як адміністративний центр Подільської губернії, виступав одним з осередків суспільного-політичного життя усього Правобережжя. Його строкатий соціальний склад, губернський статус та наближеність до кордонів породжували сприятливі умови для функціонування тут конспіративних організацій різноманітного ідеологічного та суспільно-політичного спрямування. Ця стаття має на меті висвітлення діяльності та розвитку цих організацій, їх місця та ролі в загальній ієрархії відповідних конспіративних структур. Територіально дослідження окреслюється межами, передусім, Кам'янця-Подільського, іноді розширяючи їх до кордонів Південно-Західного краю. Хронологічно ж стаття охоплює період часу з 1816 по 1847 рр. Умовно, організації, що функціонували в Кам'янці-Подільському, можна розподілити на три типи: 1) таємні військові організації ліберально-просвітницького спрямування; 2) масонські ложі; 3) польські конспіративні організації. До першого належала умовно прото-декабристська група «Залізні перстні», другий представлений масонською ложею «Озіріс», третій тип, насамперед – це галузеві відділи польського «Патріотичного товариства» другої половини 1820-х – початку 1830-х рр.

Питання діяльності конспіративних організацій в Подільському регіоні привертало увагу ще дореволюційних дослідників. Певні судження з цього приводу в своїх працях висловлювали Ю. Сіцінський, О. Прусевич

[19; 21]. У радянський період інтерес дослідників до вказаної теми частково знизився через її небажаність. Незважаючи на це, окремі дослідження з вказаної теми все ж побачили світ у 1970-1990 рр. Зокрема, великий масив матеріалу міститься в дисертаційному дослідженні Л. Баженова, присвяченому Польському повстанню 1830-1831 рр. на Поділлі та його статтях [9]. Історики сучасної, незалежної України також зробили суттєвий внесок у висвітлення діяльності конспіративних організацій XIX ст. на Поділлі взагалі та в його губернському місті зокрема. Так, дослідники Г. Казьмирчук та Ю. Латиш у своїх статтях розкрили певні факти щодо діяльності групи «Залізні Персні» [14; 15]. У цей період також вийшли праці, присвячені діяльності польських патріотичних організацій у регіоні в XIX ст., які, втім, лише дотично стосувалися діяльності польського підпілля в Кам'янці-Подільському [11; 13; 20]. Таким чином, незважаючи на великий масив введеного в науковий обіг фактичного матеріалу з вказаної теми, вона все ще містить велику кількість «білих плям» та невідомих сторінок. Через це актуальність її дослідження зберігається і сьогодні.

Першою конспіративною організацією, що утворилась в Кам'янці-Подільському в зазначений період, стала група «Залізні перстні». Достеменних відомостей про програму та діяльність даної групи виявлено надзвичайно мало. Донині серед дослідників не існує єдиної думки, чи була ця група таємною антидержавною організацією, і яким чином вона пов'язана з масонськими ложами та декабристами. Часто групу також визначають, як протодекабристську, тобто таку, що сповідувала ідеї та принципи, пізніше закладені в підвалини декабристського руху. Вказана група була створена у 1816 р. з ініціативи Володимира Раєвського, дворянина, ветерана війни 1812 р. У листопаді 1814 р. він повернувся на терени Російської імперії із закордонних походів та був призначений ад'ютантом командуючого артилерією 7-го піхотного корпусу, що дислокувався в Кам'янці-Подільському. Окрім В. Раєвського, до групи входили 4 особи: поручик П. Приклонський, капітан С. Кисловський, штабс-капітан Є. Шубін та доктор Ф. Диммер – інспектор Подільської медичної управи. Це був ідеологічний кістяк організації, який складався з добре знайомих один з одним друзів. З часом до групи планували включати інших охочих. «У створений нами гурток» – заявляв В. Раєвський, – будемо приймати людей чесних, ненавчених до деспотизму і бажуючих боротися проти нього» [12, с. 4; 16, с. 183-187; 18, с. 3038].

Як знак приналежності до організації, її члени носили на пальцях правої руки залізні перстні і за свідченнями очевидців вони були кустарного виробництва [12, с. 4]. Група проіснувала нетривалий час – невдовзі П. Приклонський та Ф. Диммер отримали нові призначення і залишили місто. Сам же В. Раєвський пішов у відставку. Він пояснював власне рішення такими

словами: «Служба стала важка та образлива..., вимагалася не благородна служба, а холопська підлеглість. Я вийшов у відставку» [16, с. 161].

Подальша доля Раєвського складалась драматично. Трохи більше року він провів у рідному маєтку, та вже 1818 року поновився на службі. У тому ж році, під час поїздки до нового місця служби в Кишиневі, Раєвський приєднався до декабристського Союзу Благоденства, познайомившись з його членами Пестелем, Баратинським, Юшневським та іншими. У складі Союзу погляди Раєвського на майбутній устрій Росії цілковито збігалися з поглядами інших відомих декабристів. Окрім участі в Союзі Благоденства, він також виступав одним з співзасновників Кишиневської масонської ложі «Овідій», створеної у 1821 р., намагаючись долучити ложу до революційної роботи. Примітно, що членом ложі був російський поет, особистий друг В. Раєвського, А. Пушкін. 1822 р. імператор Олександр I оголосив масонів поза законом. Ложу закрили за наказом повноважного намісника Бесарабської області генерала І. Інзова. 6 лютого того ж року заарештували і самого В. Раєвського. Незважаючи на те, що за день до арешту він був попереджений А. Пушкіним, В. Раєвський не намагався втекти від слідства. Після його арешту була утворена повноважна слідча комісія для розслідування революційної діяльності В. Раєвського. Усі ці факти важливі для дослідження діяльності групи «Залізні перстні», адже саме подальше розслідування пролило світло на членство В. Раєвського в цій таємній організації [3, арк. 12, 30, 33; 18, с. 30-38].

Сам він цілковито відкидав обвинувачення в антидержавній діяльності «Залізних перстнів»: «Щоб пояснити справу, я смиренно прошу Комісію військового суду дозволити мені [розкрити] наступні подробиці: у 1816 році я був ад'ютантом артилерії 7-го піхотного корпусу. У місті Кам'янці знаходились тоді три генеральських штаби. Я був знайомий з усіма ад'ютантами, але переважно [приятелював] з ад'ютантом при князі Горчакові поручиком Приклонським, при ньому ж... з капітаном Кисловським. ...Пізніше ми познайомились з доктором Диммером, і Тамбовського полку штабс-капітаном Губіним (але перстнів ще не носили). ...Спільні інтереси, спільна легковажність і спільні схильності нас тоді пов'язували – ми проводили час, вільний від служби, у тих забавах, які пояснюються... молодістю і які шкодять здоров'ю, і котрі мої розважливості і мудрість не дозволяють робити нині» [16, с. 179-180].

Слідство також надіслало запити іншим учасникам таємної групи. Усі вони свідчили про відсутність антидержавних та ліберальних аспектів у діяльності організації та пояснювали факт її існування молодіжною легковажністю та бажанням додати до власного життя присмаку таємничості.

Зокрема, один із друзів та соратників В. Раєвського П. Приклонський на письмові питання слідства відповідав наступним чином: «Я в [1816 р.]

перебував при панові генералові від інфантерії князеві Горчакові, а пан Раєвський – ад'ютантом в командуючого артилерією 7-го піхотного корпусу генерал-майора Аніо, і тому ми часто бачились. Особливо, коли я хворів, пан Раєвський, здавалось, [виявляв] до мене велику прихильність, рівно як і відставний нині пан підполковник Кисловський. Пан доктор Диммер лікував мене, таким чином, склалась між нами товариська приязнь без усілякої мети. Як доказ, що між нами не існувало ніяких таємниць, я знайшов кілька листів пана Раєвського, які разом з цією відповіддю [надсилаю]... Наш союз заснований був на дружніх відносинах, і, з мого боку це був жест вдячності за ту увагу, що проявили до мене Раєвський, Диммер, Губін і Кисловський. Залізні перстні були зроблені як [жартівливий] символ дружби. Я свій майже не носив... Перстні в усіх були гладенькі і без написів, ким виготовлені – мені не відомо. Постанов [під час діяльності гуртка] ніяких не приймали, ні письмових, ані усних» [12, с. 4].

Схожою була і відповідь відставного підполковника С. Кисловського, який взагалі відкидав дружбу з іншими членами гуртка: «Про залізні перстні, я ... нічого іншого не знаю, окрім того, що він, пан Раєвський, разом з паном Диммером прийшли до мене одного дня на квартиру з власним вином, і пригощали мене ним. [Згодом] взяли мій палець і надягнули залізний перстень, примовляючи, що це символ дружби і поваги до мене. Це я їм дозволив лише задля того, щоб спокійно їх спроводити, а [перстень був] дуже погано виконаний, і згодом я його викинув. Проте, звідки ті перстні, яке їх походження, нічого окрім вищезазначеного, я не чув... Взагалі, [усе це] вважалося жартом пана Раєвського, який носив перстень при всіх. А після вищеприданого візиту до мене на квартиру, я, перебуваючи ще деякий час у Кам'янці, обірвав усі знайомства як з паном Раєвським, так з паном доктором Диммером...» [12, с. 4].

Звичайно, такі свідчення були сприйняті слідством з недовірою. При цьому, комісія сама допустила помилку, надіславши членам «Залізних перстнів» письмові запитання, тим самим попередивши їх, і надавши можливості знищити усі докази.

Таким чином, питання приналежності «Залізних перстнів» до конспіративних організацій далеке від конкретики і є достатньо умовним. Незважаючи на численні згадки в літературі про існування «Статуту Залізних перстнів», до сьогодні не збереглось жодних програмних чи статутних документів, невідомо також, чи існували вони взагалі. Проте зафіксовані спогади самого В. Раєвського дозволяють говорити про його виражені ліберальні та революційні погляди в цей період життя. Зокрема, у записці «О рабстве крестьян» (1821 р.), він зазначає: «За яким правом тіло і майно і навіть душа можуть належати іншому? Звідки взятий цей закон

торгувати, міняти, програвати, дарувати і тиранити подібних до себе людей?» [16, с. 211]. Ідея рівності людей у нього поширюється навіть і на армію. «Між солдатами і офіцерами не повинно бути нерівності, а рівність повинна бути, тому що природа створила нас однаковими», – писав В. Раєвський в записці «О солдате». На його думку, саме солдати повинні стати рушійною силою майбутнього державного перевороту. Більше того, В. Раєвський пізніше брав участь в діяльності Кишинівської масонської ложі «Овідій», а доктор Диммер очолював Кам'янець-Подільську масонську ложу «Озіріс». Уся сукупність цих фактів свідчить на користь теорії про приналежність «Залізних перстнів» до протодекабристських революційних організацій [21, с. 89].

Об'єктивним фактором утворення на Поділлі у XIX ст. таємних польських політичних організацій було проживання тут понад 200 тис. поляків, які знаходилися під значним впливом національно-визвольного руху в Польщі і польської еміграції Західної Європи [20, с. 228].

На початку XIX ст. на Поділлі діяло 12 масонських лож. Вони склалися з поміщиків, шляхти, чиновників, які прагнули нести в народ ідеї просвітництва і незалежної Польщі. Першою на українських землях масонською ложею вважається створена у 1742 р. польським магнатом Яном Каролем Мнішком таємна ложа в с. Вишнівці на Волині. У 1780 р. князь Міхал Любомірський створив у своєму маєтку в місті Дубно таємну ложу «Досконала Таємниця». З початку XIX ст. нею керували представники давніх шляхетських родів – Нарцисс Олізар (директор) та Станіслав Ворцель (секретар). Ця ложа виступала вістрям, навколо якої формувалися інші польські конспіративні організації Правобережжя [17, с. 52-59; 20, с. 228-232].

Підпорядкованою «Досконалій Таємниці» була і кам'янецька ложа «Озіріс», створена 26 грудня 1818 р. Майстром крісла ложі став колишній член групи «Залізні перстні» Ф. Диммер, його помічником – лікар Ян Чайковський, майстрами – Томаш Михаловський і Мартин Кроковський, секретарем – віце-регент засідателів трибуналу Ігнацій Садовський; в числі інших членів були: брати Сабінські, Симон Чайковський, Козмінський – капітани-квартирмейстри, Францишек Малиновський, Янович, Микоша, представники землевласників: Францишек Добек, Оржеховський, Раціборський та інші. Попервах засідання проходили на квартирі у Ф. Диммера, пізніше – у помешканні члена ложі Батасоновича, але найдовше вона функціонувала в домі драгомана Речі Посполитої Пілстина в будинку № 69 по вул. Довгій, (на початку XX ст. будинок належав єврею Вайнбауму). Засідання велися французькою та польською мовами. Проіснувала це конспіративна організація недовго. Поряд з іншими ложами на теренах Правобережжя, вона потрапила під хвилю боротьби російської влади з масонством та була закрита в кінці 1822 р. [21, с. 89].



Впродовж 1820-х рр. в Подільській губернії зародились польські конспіративні організації патріотичного спрямування. Усі вони ідеологічно та організаційно пов'язані з «Національним масонством», а згодом з «Патріотичним товариством», створеним 1-3 травня 1821 р. на установчому з'їзді в Белянах (неподалік Варшави). Під егідою цієї організації розбудовувались галузеві комітети, протягом 1823-1825 рр. налагоджувались зв'язки з «Південним товариством» декабристів. На Поділлі і Волині польське підпілля представляли діячі Л. Собанський, П. Мошинський, С. Ворцель та інші, які виступали проти зближення польських патріотів і декабристів. Побоювання частини польських патріотів виявилися небезпідставними – розгром декабристів в кінці 1825 р. відчутно вдарив і по «Патріотичному товаристві», яке частково згорнуло власну діяльність [10, с. 22].

В останні роки перед польським повстанням у середовищі польських патріотичних кіл розпочався новий революційний підйом. Так, у 1826-1830 рр. при Кам'янець-Подільському театрі існував літературний гурток, до складу якого входили відомі поети Поділля М. Гославський, Ф. Ковальський, Т. Заборовський, С. Малиновський, слухач Віленського університету А. Якушевич та інші. На гурткових зборах вони декламували поезію молодого А. Міцкевича, читали власні патріотичні вірші. Більшість з них також поділяли українофільські погляди, а підчас польського повстання приєдналися до збройної боротьби, після його поразки стали політичними емігрантами (М. Гославський) або каторжанами Сибіру (А. Якушевич) [9, с. 60].

Серед простого польського населення також зростали антиімперські настрої. У той час на Поділлі була поширена така пісня (переклад – Л. Баженов):

*До роботи гуртом долучайтесь*

*І не втрачайте надії.*

*Можливо ворог, що гнобить нас*

*Скоро стане ковадлом, а ми станемо молотом [9, с. 61].*

Також, майбутній приборкувач польського повстання генерал С. Шипов, що дислокувався зі своїм корпусом на Поділлі, протягом 1828-1829 рр. неодноразово писав про наростаючі відцентрові настрої місцевої шляхти, проте його доповідні були залишені без уваги.

Апогей діяльності польських конспіративних організацій припав на перші місяці польського повстання 1830-1831 рр. Через те, що кордон з Царством Польським був перекритий, новини про листопадові заворушення у Варшаві досягли Кам'янця-Подільського лише 10 грудня. Звістка про успіх варшавського виступу викликала хвилю революційного піднесення в польській частині населення міста. У той же день в Кафедральному соборі ксьондз А. Ломжинський у завуальованій формі привітав варшавське повстання. У

місті також пройшла демонстрація поляків, розповсюджувались прокламації, що закликали приєднатись до боротьби. Уже 18 грудня Кам'янець-Подільська польська община таємно відрядила свого представника Н. Дениско у Варшаву. 19 грудня підпільні групи Подільської губернії, разом з представниками груп сусідніх губерній утворили єдине «Патріотичне товариство», керівним органом якого було проголошено виконавчий комітет (хунту). До хунти увійшли впливові дворяни Правобережжя: В. Тишкевич представляв Київщину та виступав неформальним лідером, Я. Малиновський – Союз Косин'єрів (партизанська польська патріотична організація), І. Сулятицький – Волинь, А. Жарчинський – польське молодіжне патріотичне крило. Інші ж члени Ради – В. Стемківський та Ф. Михальський забезпечували організаційну роботу на місцях. Діяльність Патріотичного товариства поширювалась на 7 повітів губернії, у тому числі Кам'янецький та Проскурівський. Деяко пізніше в Південно-Східному Поділлі (Гайсинський, Ямпільський, Могилівський, Балтський повіти) також з'явилося «Патріотичне товариство», яке стало називатись «Південним». «Патріотичне товариство» В. Тишкевича отримало назву «Північне» [9, с. 75, 108-115].

15 січня 1831 р. польська патріотична молодь заснувала в Кам'янці таємну спілку «Вільних синів Поділля». Її ідейним натхненником став місцевий держслужбовець, вищезгаданий А. Жарчинський. Члени товариства прийняли присягу на вірність організаторам варшавського повстання, братам Підхорунжим. Центральним органом «Вільних синів Поділля» стала Кам'янець-Подільська Рада, що складалась з 7 осіб. Тоді ж постановили, що повстання слід розпочати до 1 березня, а у випадку його затягування, спілка повним складом мала перебраться через Галичину до Царства Польського. До організації долучалася польська та ополячена молодь «без положення та впливу»: гімназисти, студенти, адвокати, писарі, дрібні чиновники, навіть ремісники чи безробітні. Кожен учасник спілки мав за свій кошт забезпечити собі коня і зброю. До кінця зими 1831 р. чисельність «Вільних синів» зросла до 300 членів, а її представництва діяли в 6 повітах губернії. 28 лютого спілка об'єдналась з «Патріотичним товариством». Провідники «Вільних синів Поділля» згодилися відстрочити початок повстання на кілька місяців, а членам спілки заборонялось залишати губернію без санкції хунти. Незважаючи на низку організаційних заходів, підготовка повстання затягувалась. Шляхта не зуміла вчасно організуватись і обрати провідника для усієї справи. Впродовж низки з'їздів у березні-квітні були лише розроблені засади діяльності «Патріотичного товариства», його політична програма (наприклад, відміна кріпосного права), затверджені фінансові внески членів товариств, проведена ревізія наявних сил і засобів. Однак, як показали майбутні події, «Патріотичне

товариство» відчутно переоцінило власні організаційні, матеріальні та військові можливості [8, арк. 4-16; 10, с.23].

Завдяки потужному польському впливу в місцевих органах влади, у повітових, і навіть губернських правліннях, підготовку повстання довгий час вдавалось приховувати від поліції та жандармерії. Так, подільський цивільний губернатор М. Грохольський, колишній член вінницької масонської ложі, не лише покривав дії конспіративних польських організацій, але й особисто агітував за збір коштів на користь повсталих. У таких умовах, переважна більшість рапортів місцевих начальників силових структур про підготовку повстання залишалась без розслідування [9, с. 75-76].

31 березня 1831 р. лідер хунти В. Тишкевич (офіційно обраний на цю посаду 22.03.1831), дізнавшись про відправку польського корпусу генерала Дверницького на Волинь, зібрав раду лідерів підпільних організацій Київщини і Поділля з метою напрацювання конкретного плану повстання. У ході дискусій було виокремлено два плани. Перший з них передбачав самостійні виступи повітів, які мали об'єднатись у всезагальне повстання по мірі його розгортання. Згідно другого плану, об'єднані партизанські підрозділи мали дотримуватись партизанської тактики, руйнуючи запілля російських регулярних частин, відтягуючи сили від корпусу Дверницького. Більшість присутніх постановила втілювати в життя другий план, який потребував менших матеріальних та часових затрат. Точкою збору повсталих була обрана Гайсинщина. Однак, зібрання не визначилося з головним – кінцевою датою початку повстання, обмежившись міркуваннями, що воно повинно розпочатись одночасно з просуванням корпусу Дверницького на Поділля. На початку квітня, корпус увійшов на територію Волині, однак зустрівся зі зростаючим опором переважаючих російських військ та почав відступати. Такий перебіг подій ставив під сумнів сам факт можливості досягнення корпусом Поділля. Відтак, 19 квітня 1831 р. на з'їзді «Патріотичного товариства» в Кам'янці була вирішена низка спірних питань, зокрема затверджена дата повстання: «з метою організації допомоги корпусу Дверницького на Волині, почати всезагальне повстання на Поділлі та Київщині 3 травня». Одночасно, була припинена активна пропагандистська діяльність «Патріотичного товариства», а вся повнота влади перейшла до новообраного керівника повстання В. Тишкевича. Таке рішення обурило діячів «Вільних синів Поділля», які усвідомлювали, що затягування часу з виступом критично вплине на перебіг подій в губернії і призведе до поразки повстання. Тому 26 квітня «Вільні сини», вийшли зі складу «Патріотичного товариства» (хунти) і протягом кількох днів організовано переправились через Галичину до Царства Польського на підмогу повсталим під Варшавою [1, арк. 1; 2, арк. 3-7; 4, арк. 21-34; 9, с. 80-81].

Розкол у рядах хунти відчутно вдарив по підготовці повстання, однак на цьому проблеми для «Патріотичного товариства» не скінчились. Як уже відзначалось вище, Кам'янецький з'їзд 19 квітня призначив виступ на 3 травня. У день роботи з'їзду до губернії прибув посланець Ю. Дверницького, майор Б. Хрусцековський. Він зустрівся з членом хунти Я. Малиновським, спільно з ним об'їхавши низку повітів Поділля, відвідав Кам'янець-Подільський. Після кількадечної поїздки губернією, майор зупинився під Меджибожем у домі начальника Летичівського повіту Я. Нагурнічевського. Тут на нього чекав лист Ю. Дверницького із закликом якомога швидше розпочати повстання. 24 квітня Б. Хрусцековський зібрав у Меджибожі керівників ближніх повітів, та, не порадившись із головним організатором повстання В. Тишкевичем, призначив повстання на 27 квітня. Сам же В. Тишкевич дізнався про таке рішення *Postfactum*, однак підкорився йому. По усій губернії підпільні польські гуртки почали терміново перелаштовуватись на нову дату повстання. Однак, напередодні призначеної дати до Кам'янця з півдня прибув царський корпус генерала Рота. Це неабияк сплутало карти заколотникам, деморалізувавши їх. Наляканий Б. Хрусцековський, знову ж таки, ні з ким не порадившись, 26 квітня видав нову постанову з перенесенням дати повстання на 7 травня. Він мотивував власне рішення тим, що до цього часу корпус Дверницького зможе пробитися на Поділля. В. Тишкевич, який був знов поставлений перед фактом, слідом за Б. Хрусцековським переніс дату загального повстання. Такі дії стали фатальними для усієї справи. Загони північних повітів, куди встигла дійти звістка про перенесення дати, сприйняли її з розчаруванням та виявились остаточно деморалізовані. Водночас, загони південних повітів губернії, до яких звістка дійти просто не встигла, виступили 27 квітня. Хаосу додали арешти заколотників, які прокотилися губернією 26 та 27 квітня. Відтак, більша частина організацій на місцях взагалі не виступила. Ті що не постраждали від арештів, надали перевагу втечі до Царства Польського. Тільки в ніч на 27 квітня 500 повстанців перетнуло Збруч, пробиваючись через Галичину до Варшави [4, арк. 34-38; 5, арк. 311-314 зв.; 9, с. 113-115; 10, с. 24].

Відтак, повстання розпочалось не по всій губернії, а лише в низці повітів Найактивніше повстанці діяли в Гайсинському, Вінницькому, Балтському, Ольгопільському та Летичівському повітах. Розрізнені загони повстанців, які намагався об'єднати відставний польський генерал Бенедикт Колишко, не становили реальної загрози урядовим військам, та впродовж травня-червня 1831 р. були розсіяні. Поразки зазнав і корпус генерала Дверницького, на початку травня притиснутий до російсько-австрійського кордону та, згодом, інтернований в Австро-Угорщині. Подільське «Патріотичне товариство» перестало існувати, а його діячі були частково заарештовані, частково втекли до Польщі [5, арк. 318. 393-385; 6, арк. 416; 9, с. 114-120].

Відсутність організованого, масового виступу на Правобережжі врешті визначила долю усього польського повстання. На початку вересня 1831 р. російські війська штурмом взяли Варшаву, поклавши край організованому опору польської армії. Ще в останні місяці повстання по усіх Південно-Західних губерніях були створені слідчі комісії та військово-польові суди для виявлення та покарання усіх причетних до виступів. Тільки Кам'янецька повітова комісія, за час роботи з 31 травня 1831 по 19 травня 1832 р. розглянула справи 255 повсталих, з них 115 осіб – поміщики, 107 – шляхтичі, 10 – посесори, 7 – чиновники, 6 – ксьондзи, 9 – селяни. Усього ж у Подільській губернії було притягнуто до відповідальності близько 1800 повсталих. Більшість з них була засуджена до висилки до Сибіру та рекрутчини, що прирівнювалась до каторги [8, арк. 2-18].

Після поразки Польського повстання, діяльність конспіративних організацій в Кам'янці-Подільському різко припинилася. Однак уже в 1835 р. на теренах Подільської губернії функціонувало таємне товариство «Віра, надія, любов» засноване шляхтичем Ш. Конарським. Воно підпорядковувалось загальній структурі польських організацій «Союз польського народу». Програма «Союзу» передбачала здобуття незалежності Польщі шляхом повстання та її перетворення на буржуазно-демократичну республіку. У губернії головні осередки «Віри, надії, любові» діяли в Летичівському повіті аж до арешту Ш. Конарського у 1838 р. Чи мала ця організація представництво в Кам'янці – невідомо [10, с. 24].

Нова активізація конспіративної діяльності серед поляків краю була викликана впливом загального революційного піднесення («Весни народів») наприкінці 40-х рр. XIX. Звістки про революцію в Європі поширювало створене в Кам'янці-Подільському 1847 р. агентами демократичного табору польської еміграції Р. Піотковським і С. Зенкевичем «Демократичне товариство». На засіданнях організації Р. Піотковський гаряче виступав за прилучення на сторону революції селян, за їх розкріпачення і звільнення від панщини [10, с. 23-24].

Загалом, діяльність таємних організацій в Кам'янці-Подільському протягом першої половини XIX ст. за своїм соціальним складом і програмами не виходила за межі дворянсько-шляхетського характеру, була відірвана від інтересів і прагнень корінного українського населення та не користувалась його підтримкою. Водночас, конспіративні рухи стали важливою складовою частиною суспільно-політичного життя як міста Кам'янця-Подільського зокрема, так і подільського краю в цілому.

### Список використаних джерел і літератури

1. Держархів Хмельницької області, ф. 67, оп.1, спр. 5, арк 1.
2. Держархів Хмельницької області, ф. 67, оп.1,спр. 8, 7 арк.
3. Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп.1, спр 1035, 181 арк.
4. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2289, 48 арк.
5. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2295, 479 арк.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2296, 578 арк.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2297, 751 арк.
8. Держархів Хмельницької області, ф. 650, оп. 1, спр.1, 18 арк.
9. Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Баженов Лев Васильевич – Киев, 1973. – 189 с.
10. Баженов Л. В. Діяльність польських конспіративних організацій на Поділлі в першій половині XIX ст. / Лев Васильович Баженов // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. (секція історії дожовтневого періоду). Тези доп. – Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька районна друкарня, 1990. – С. 22–24.
11. Боднарчук Г. В. Польська опозиція російській політиці на Поділлі на рубежі XVIII-XIX ст. / Г. В. Боднарчук // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – С. 308-312.
12. Будзей О. Від Бородіно до «Залізних Перстнів» / Олег Будзей // Подолянин. – 2012. – №36. – С. 4.
13. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795-1830 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Громакова Н. Ю. – Дніпропетровськ, 2002. – 19 с.
14. Казьмирчук Г. Д. Декабристи на Поділлі / Г. Д. Казьмирчук // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський: б. в., 1990. – С. 45-47.
15. Казьмирчук Г. В. Латиш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) / Григорій Казьмирчук, Юрій Латиш // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 50-65.
16. Колесников А. Г. В. Ф. Раевский и декабристская литература: дис. докт. філ. наук / Колесников Александр Георгиевич – Ростов-на-Дону, 1982. – 682 с.
17. Павлюк В. В. Польські таємні організації Правобережної України 20-х років XIX ст. / В. В. Павлюк. // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. пр. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. – Вип. 48(№6). – С. 52-59.

18. Раєвський С. Деякі факти з біографії В. Раєвського / С. Раєвський // Декабристи в Україні: Дослідження й матеріали. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. – С. 30-38.
19. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
20. Хададова М. В. Масонство та польський конспіративний рух у Правобережній Україні в першій чверті XIX ст.: історіографія питання / М. В. Хададова // Інтелігенція і влада. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 13. – С. 228-236.
21. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijów; Warszawa: nakł. Księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. – 130 с.

**Сергій Шпаковський,**  
історик, краєзнавець,  
завідувач Відділу охорони пам'яток  
історії та культури у Хмельницькій області,  
член НСКУ та українського національного  
комітету ICOMOS UA

## **БАРОНИ МЕСТМАХЕР – ВЛАСНИКИ СЕЛА ПЕСЕЦЬ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

*Метою цієї статті є висвітлення не відомих для широкого загалу історичних та архівних даних – життя і діяльності представників титулованого баронського роду Местмахер, що відіграв значну роль в історії України та Росії своєю активною суспільно-політичною діяльністю. У статті подано біографію баронів Павла Федоровича, Павла Павловича Местмахерів – дворян, офіцерів, чиновників, в кінці XIX – на поч. XX ст. власники села Песець Ушицького повіту Подільської губернії. Деякі архівні матеріали вводяться до наукового обігу вперше.*

**Ключові слова:** *барони Местмахери, Песець, Ушицький повіт, дворянство, Поділля.*

У кін. XIX – на поч. XX ст. в Ушицькому повіті Подільської губернії серед багатьох дворянських родів значний слід залишив титулований баронський рід Местмахер. Саме представники цього роду виділялися в краї своєю активною суспільно-політичною діяльністю, дотепер збереглася їхня резиденція-садиба – об'єкт культурної спадщини в селі Песець Новоушицького району Хмельницької області.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії, зокрема вивченні родоводів, а саме аристократичних родів. За часів Радянського Союзу тема вивчення дворянських родів, діяльності їх представників замовчувалася, або висвітлювалася поверхнево, з позиції – «буржуазія», без будь-яких спроб докладного аналізу та висновків, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини.

Генеалогія Местмахерів протягом останнього часу практично не була досліджена. Приналежність матері академіка, президента НАН України Б. Є. Патона – Наталії Вікторівни Будде до баронського роду Местмахер частково висвітлена в патонознавчій літературі. Генеалогічно доведено,

що предки та близькі родичі радянських та українських академіків Євгена Оскаровича та Бориса Євгеновича Патонів – дворяни Російської імперії, що обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі. Цінним дослідженням є стаття М. Ф. Дмитрієнко, В. В. Томазова «Матеріали до генеалогії Патонів» [1], у якій на ґрунтовній джерельній базі відтворюється історія роду Патонів, що відіграв визначну роль в історії, науці й культурі України та Росії, а також показується спорідненість родів Патонів та Будде-Местмахер через шлюб Є. О. Патона та Н. В. Будде (Местмахер).

Цінні архівні матеріали до генеалогії баронського роду Местмахер зберігаються в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі – справи про дворянство роду Местмахер, а також в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (Москва), Державному архіві Російської федерації (Москва), Центральному державному історичному архіві України в Києві, державних архівах Хмельницької та Одеської областей. Крім того, про представників роду Местмахер, які проживали закордоном, в еміграції, можна дізнатися з досліджень в європейських архівах.

Однак залишаються «білі плями» щодо представників баронського роду Местмахер та їх діяльності на Хмельниччині, зокрема баронів Павла Федоровича, Павла Павловича Местмахерів – дворян, офіцерів, чиновників, у кінці XIX – на поч. XX ст. власників села Песець Ушицького повіту Подільської губернії. До цього часу зазначена тема в наукових дослідженнях висвітлена недостатньо, зокрема в попередні роки автором надруковано і наукових збірниках та пресі декілька статей, що стосуються переважно об'єкта культурної спадщини – садиби (будівель, парку, закладеними в другій половині XIX ст.) зазначеного роду в с. Песець Новоушицького району Хмельницької області [2]. Останні знахідки автором статті архівних документів, що стосуються титулованого баронського роду Местмахер, у Державному архіві Хмельницької області, засвідчили перспективність досліджень у цьому напрямку.

**Походження роду.** Історія роду Местмахер на російських та українських теренах є характерною для родів, які поєднали свою долю з Російською імперією. Це шлях через професіоналізм та сумлінну службу до російського дворянства, чинів і почестей. Барони Местмахер – дворяни Російської імперії, що обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі.

Рід баронів Местмахер бере початок від Івана Івановича Местмахера (1732-1805 рр.), міністра-резидента при князі-єпископі Любекском, пізніше посланця в Голштинії, у Дрездені. І. І. Местмахер керував у 1770-1772 рр. посольством Російської імперії в Данії, Саксонії. Титул барона І.І.Местмахер

отримав у 1777 р. Помер та похований у Петербурзі. Рід баронів Местмахер внесений у дворянський матрикул Курляндської губернії [3] і в V частину дворянської родословної книги Подільської губернії [4, с. 166].

1 грудня 1902 року усиновленому бароном Павлом Местмахером рідному йому племіннику Віктору Вікторовичу Будде (1881-1914 рр.) дозволено приєднати до своєї фамілії і титул його усиновника, барона Местмахера, і називатися бароном Местмахером-Будде, з правом користуватися фамільним гербом [5].

Герб – у щиті, на голубому полі, зображено золоте стропило, по сторонам і всередині нього три чорні голуби. Щит увінчаний баронською короною, намет на щиті голубий, позолочений. Герб роду баронів Местмахер внесений у 7-му частину Загального гербовника дворянських родів Російської імперії.

### Найвизначніші представники роду баронів Местмахер на Поділлі

**Павло Федорович Местмахер** – дійсний статський радник (1861 р.; дати у біографіях подаються за старим стилем), з 1857 по 1861 роки був градоначальником м. Одеси. Одружений на Ользі Дівовій (власниці сіл Песець, Куча, Івашківці та земель біля них). У шлюбі з Ольгою Дівовою мав чотирьох дітей: Олену, Ольгу, Олександру, Павла [5]. У кінці XIX ст. володів 1800 десятинами землі і 500 «душами» селян в Ушицькому повіті [6].

П. Ф. Местмахер вчився у Царськосельському ліцеї, служив у Лей-гвардії в Драгунському полку прапорщиком. Кавалер орденів св. Анни 4 і 2-го ступеня, нагороджений бронзовою медаллю в пам'ять Кримської війни 1853-1856 рр. Орден св. Анни з написом «за хоробрість» отримав у 1830-му році за війну проти «горців», служив в окремому Кавказькому корпусі [5].

По хворобі переведений на статську службу. Служив чиновником у Санкт-Петербурзькій та Кронштадській митницях. Стрімко отримувач чини на статській кар'єрі: 1835 р. – надвірний радник, 1841 р. – колезький радник, 1848 р. – статський радник, 1859 р. – дійсний статський радник [5].

У 1859 році воював проти «горців» з Кавказьким козачим полком [5].

Будучи начальником Одеського митного округу, у 1854 році (під час Кримської війни) не виконав наказу про зупинку вивозу хліба з Одеського порту закордон, за що у 1857 році попав під суд – заключенням генерал-ад'ютанта: «умышленное неповенование». Рішення: «...подсудного статского советника барона Местмахера ... оставить в сильном подозрении ... исключить из службы...». Разом з тим, рішенням Сенату від 27 грудня 1857 р. барону П. Ф. Местмахеру дозволено знову вступити на службу «...с тем, чтобы понесший им штраф не считал препятствием к получению преимушеств, приобретенных прежнею его службою...» [5].

З 1857 по 1861 роки барон П. Ф. Местмахер був градоначальником м. Одеси. У своєму звіті за 1858 рік засвідчив перед владою невідповідність для існуючого в Одесі міського суспільного управління. За 16-ліття свого перебування в Одесі, барон впевнився, що «головним недоліком господарського управління була відсутність живої участі в ній жителів міста». 4 травня 1859 р. П. Ф. Местмахер представив графу Строганову записку, яка включала в себе пункти, згідно яких повинен бути змінений порядок суспільного управління в Одесі. Строганов підтримав ідею Местмахера і спробував «ходатайствувати» від імені Одеси перед урядом, що знайшло живий відгук в Петербурзі [7]. У 1861 році барон П. Ф. Местмахер звільнився зі служби за власним бажанням [5].

**Павло Павлович Местмахер (1848-1909 рр.)** – син барона П. Ф. Местмахера та Ольги Дівової. Павло Павлович навчався на філософському факультеті в Єнському університеті, закінчив навчання у 1868 р.

За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора призначений 2 липня 1872 р. засідателем Ушицької дворянської опіки. Згідно рішення Подільського губернатора від 8 березня 1875 р. №270 призначений членом Ушицького повітового комітету по проведенню єврейського перепису та його ревізором (від 11 березня 1875 р. №281) [5].

П. П. Местмахер успішно здав іспити в Кам'янецьку класичну гімназію (отримав свідоцтво 23 серпня 1875 р. №920) [5].

Указом Сенату від 22 січня 1876 р. №7, по вислузі років, переведений в колезькі регістратори зі старшинством. За пропозицією подільського губернатора від 28 вересня 1876 р. №1151 призначений завідуючим Миньковецькою військовою ділянкою. За резолюцією Подільського губернатора від 15 грудня 1878 р. призначений Ушицьким повітовим предводителем дворянства. Наказом Міністерства юстиції від 24 серпня 1878 р. №33 призначений Почесним мировим суддею по Ушицькому округу. Указом Сенату від 24 листопада 1879 р. №3572 призначений, по вислузі років, у губернські секретарі. Указом Сенату від 10 листопада 1880 р. №165 призначений в колезькі секретарі [5].

Згідно постанови Головного управління Російського товариства Червоного Хреста (свідоцтво від 23 серпня 1880 р. № 24706) барон П. П. Местмахер отримав знак червоного хреста. За відмінну старанну службу нагороджений 3 липня 1881 р. орденом св. Станіслава 3-го ступеня [5].

За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 22 березня 1882 р. №1523 призначений мировим посередником 1-ї ділянки Ушицького повіту зі збереженням посади Ушицького предводителя дворянства. Від 20 вересня 1882 р. на посаді Ушицького предводителя дворянства [5].

За розпорядженням Подільського губернатора з 14 липня по 20 вересня 1883 р. барон П. П. Местмахер працював на посаді Подільського губернського предводителя дворянства [5].

13 вересня 1884 р. наказом міністра внутрішніх справ барон Местмахер призначений головою Кам'янецько-Ушицького з'їзду мирових посередників. Наказом по відомству міністерства юстиції від 4 жовтня 1884 р. №47 П. П. Местмахер призначений почесним мировим суддею Ушицького округу Подільської губернії.

Указом Сенату від 13 листопада 1885 р. № 116 Местмахер переведений по вислузі років у титулярні радники.

30 липня 1886 р. Павло Павлович нагороджений імператором орденом св. Анни 2-го ступеня.

Указом Сенату від 16 грудня 1886 р. №5276 П. П. Местмахер переведений по вислузі років у колезькі асесори. Указом Сенату від 2 листопада 1890 р. №200 Павло Павлович переведений по вислузі років у надвірні радники [5].

У 1904-1909 роках Павло Павлович Местмахер – на посаді предводителя дворянства Подільської губернії [8].

Відомо, наприклад, що П. П. Местмахер причетний до будівництва і відкриття в Новій Ушиці земської лікарні (теперішня районна лікарня) та ремісничого училища ім. барона П. П. Местмахера (теперішній Новоушицький сільськогосподарський технікум) у 1908 році.

В романі Ігоря Малишевського «Міст через три життя» розповідається про літо 1916 року, коли в Нову Ушицю до дворянина М. О. Патона приїжджає з Києва його старший брат Євген Оскарович Патон на «вакації» (тобто на відпочинок). Так вийшло, що два брати Патони одружилися на двох сестрах Будде, племінницях барона Местмахера, тільки старший брат Євген узяв за дружину молодшу сестру Наталю, і цей шлюб був особливо щасливим [9, с. 231].

М. О. Патон одружився (першим шлюбом) 8 січня 1906 р. на Олександрі Вікторівні Будде (нар. 18 вересня 1879 р., православна) – доньці начальника 31-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Віктора Еммануїловича Будде (1836-1901) і Олександри Павлівни, народженої баронеси Местмахер. Рідна сестра Наталії Вікторівни, дружини свого дівера Євгена Оскаровича Патона [1].

Лист № 206 «Церковной книги № 12 по селу Песец (за 1901-1917 годы) Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся» [10] розповідає про шлюб 8 січня 1906 року відставного полковника гвардії, голови Ушицьких повітових дворянських зборів сорокарічного М. О. Патона з дочкою генерала від інфантерії двадцятишестирічною дівцею Олександрою

Вікторівною Будде (племінниця власника маєтку сіл Песець та Івашківці барона П. П. Местмахера). Тайнство шлюбу здійснювали парафіяльний священник песецького храму Різдва Пресвятої Богородиці Карп Теравський з псаломщиком Іваном Лозінським. Свідками від жениха були студент Санкт-Петербурзького політехнічного інституту Б. В. Савельєв і колезький секретар В. О. Патон, від нареченої – студент Санкт-Петербурзького політехнічного інституту дворянин П. В. Савельєв і чиновник особливих доручень при подільському губернатору В. Г. Мітаєвич. Зазначимо, що згаданий храм у Песці був кам'яний, двокупольний, разом з дзвіницею побудований у 1858 році на кошти поміщиці Дівової [11].

Дворянин Михайло Оскарович Патон (який керував Ушицькою земською повітовою управою) всіляко допомагав родичам своєї дружини – Местмахерам-Будде. Зберігся цікавий архівний документ 1911 р. – «План Подільської губернії Ушицького повіту, землі при с. Песці, володіння нащадків барона П. П. Местмахера, визначені до продажу віддільними ділянками селянам з допомогою Селянського поземельного банку», на якому власноручно розписався «повірений спадкоємців барона П. П. Местмахера» (їхній сват) М. О. Патон [12]. Визначені у документі спадкоємці – дворяни Ольга Павлівна Мацнева, Віктор Вікторович Будде, Олена Михайлівна Тодорович, Варвара Михайлівна Будде, Ольга Михайлівна Казіна.

**Местмахер-Будде Віктор Вікторович (1881-1914 рр.)** Батько – Віктор Емануїлович Будде, начальник 31-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенант; мати – Олександра Павлівна Местмахер, баронеса. Дружина – Местмахер-Будде (Дмитрієва) Людмила Олексіївна. Сестри – Олександра Вікторівна Будде, Наталя Вікторівна Будде (одружені за Михайлом Оскаровичем та Євгеном Оскаровичем Патонами).

В. В. Местмахер-Будде вчився в Пажеському корпусі (1900 р.). Служив у 1900-1904 роках поручиком Гренадерського полку, у 1906 р. закінчив Ніколаєвську академію генштабу. З 1912 р. – підполковник, служив у Генеральному штабі Київського військового округу. Нагороди – орден св. Станіслава 3-го ступеня (06.12.1910 р.), св. Анни 3-го ступеня (06.12.1913 р.). Помер у Харкові у 1914 р., похований у Подільській губернії [13].

Тільки у селах Песці, Кучі, Івашківцях Ушицького повіту у 1914 р. спадкоємцям барона П. П. Местмахера належало більше 500 десятин землі (дворянці Мацневій Ользі Павлівні – 250 десятин, барону Местмахеру-Будде Віктору Вікторовичу – 250 десятин) [5]. Сільське господарство приносило баронам значні статки.

У 1892 р. бароном П. П. Местмахером побудовано в Песці винокурний завод (спирт продавали державі, відходи – селянам по 2 копійки за відро). Крім того, розливали мінеральну воду, використовуючи місцеві джерела

і річку Данилівку, притоку Дністра. За місцевими переказами, коли під час революції 1917-1921 рр. сюди прийшли більшовицькі загони, солдати кілька днів грабували баронське майно та громили спиртзавод, розбиваючи діжки з спиртом та виливаючи у р. Данилівку. Мабуть, тоді ж, за допомогою місцевих жителів-активістів, були пограбовані баронські могили, зокрема склеп.

Таким чином, рід баронів Местмахер залишив у Новоушицькому районі Хмельницької області в селі Песець на кладовищі поруйновані могили барона П. П. Местмахера, маєток баронів Местмахерів (двоповерховий будинок-садибу з прилеглими будівлями мисливського флігелю, складів спиртзаводу, конюшні, побудовані в др. пол. XIX ст.), закладений у др. пол. XIX ст. біля садиби парк та збудоване бароном П. П. Местмахером приміщення ремісничого училища у смт Новій Ушиці – сучасний сільськогосподарський технікум.

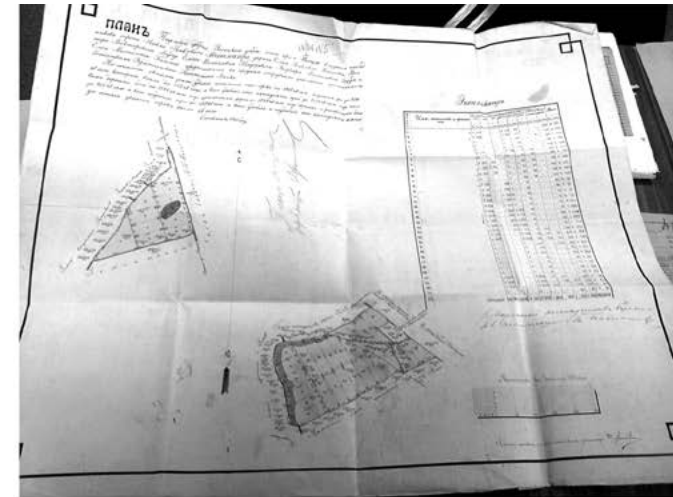
За радянських часів у баронському будинку в Песці знаходилась контора місцевого колгоспу. Мисливський флігель, склади спиртзаводу, конюшні використовувались для зберігання сільськогосподарської продукції. На сьогодні садиба барона Местмахера, яка за своїм значенням відповідає статусу як пам'ятки архітектури, так і пам'ятки історії, перебуває в приватній власності та знаходиться в занедбаному (аварійному) стані і опинилася під загрозою знищення. Станом на сьогодні будівлі потребують проведення ремонтно-реставраційних робіт через аварійний стан. У 2013 р. наказом управління культури облдержадміністрації маєток П. П. Местмахера др. пол. XIX ст. (садиба, мисливський флігель, склади спиртзаводу, конюшні) занесена до Переліку шойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом архітектура. У 2015 р. співробітниками Відділу охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області знайдено та обстежено місцезнаходження могили барона П. П. Местмахера на місцевому кладовищі с. Песець. Могила-склеп барона П. П. Местмахера наказом управління культури облдержадміністрації у 2015 р. занесена до Переліку шойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом історія [14].

Соціальні потрясіння 1917 р., що знищили величезну імперію, не оминили й роду Местмахерів, розкидавши членів родини по різних країнах та політичних таборах.

Сьогодні, після десятиліть забуття, ми повертаємося до своїх коренів, відтворюємо історичну пам'ять, відшукуємо загублені гілки родовідних дерев. Цей процес довго тривалий. І це дослідження є попереднім дослідженням-реконструкцією генеалогії та історії славного роду. На сьогодні знайдено багато цікавих документів, до наукового обігу введено нові факти, але ще попереду багато пошуків і феноменальних знахідок.

### Список використаних джерел та літератури

1. Дмитрієнко М. Ф. Матеріали до Генеалогії Патонів / М. Ф. Дмитрієнко, В. В. Томазов // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С. 183-195.
2. Шпаковський С. М. Маєтки (палацово-паркові ансамблі Новоушиччини): історія і сучасний стан / С. М. Шпаковський // Маєток. Наук.-краєзн. зб. ДІКЗ «Самчики». – Самчики, 2011. – Вип. 3. – С. 29-37.
3. Местмахер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах. – СПб, 1890-1907. – Т. 82 и 4 доп.
4. Дворянская родословная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1897.
5. Держархів Хмельницької області, ф. 230, оп. 2, спр. 237.
6. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии / В. К. Гульдман // Настольная справочная книга для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1902.
7. <http://misto.odessa.ua>
8. Поділля: із глибини віків у сьогодення. Історичні нариси / за заг. ред. С. І. Крамара. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2011.
9. Малишевський І. Ю. Мост через три життя. Роман / І. Ю. Малишевський. – М., 1987.
10. Лист № 206 «Церковной книги № 12 по селу Песец (за 1901-1917 годы). Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся». – Копія, з сімейного архіву С. М. Шпаковського.
11. Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. И. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1901. – Вып. 9. – 1267 с.
12. Держархів Хмельницької області, ф. 234, оп. 2 дод, спр. 210.
13. <http://grwar.ru>
14. Переліки щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видами архітектура, історія // Архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.



**Мал.1.** «План Подільської губернії Ушицького повіту, землі при с. Песець, володіння нащадків барона П. П. Местмахера, визначені до продажу віддільними ділянками селянам з допомогою Селянського поземельного банку», складений у 1911 р. У правій стороні аркуша власноручний напис з підписом М. О. Патона «повірений нащадків барона П. П. Местмахера». З фондів ДАХМО.



**Мал. 2.** Алея парку маєтку баронів Местмахер у с. Песець Новоушицького району. Вид зі сходу. Фото автора. Березень 2017 р.



**Мал. 3.** Центральний східний фасад садиби баронів Местмахер з мисливським флігелем (праворуч) у с. Песець Новоушицького району. Фото автора. Березень 2017 р.





**Мал. 4.** Північно-східний фасад садиби баронів Местмахер у с. Песець Новоушицького району.  
Фото автора. Березень 2017 р.



**Мал. 5.** Центральний східний фасад садиби баронів Местмахер з мисливським флігелем (праворуч) та в'їзними воротами з прилеглими мурами у с. Песець Новоушицького району.  
Фото автора. Березень 2017 р.



**Мал. 6.** Південний фасад маєтку баронів Местмахер у с. Песець Новоушицького району. Господарські приміщення, стайні над шляхом. Вид з боку яру р. Данилівка. Фото автора. Березень 2017 р.



**Мал. 7.** Будівлі спиртзаводу над р. Данилівка маєтку баронів Местмахер у с. Песець Новоушицького району. Вид з північного сходу, зі сторони садиби. Фото автора. Березень 2017 р.



**Мал. 8.** Вид зі сторони садиби маєтку баронів Местмахер на яр р. Данилівка та с. Песець Новоушицького району. Вигляд з півночі. Фото автора. Березень 2017 р.

## КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

**Ірина Леськів,**  
старший науковий співробітник  
ДІКЗ «Межибіж»

### ВІДОМОСТІ ПРО НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

*У статті йдеться про шкільництво на теренах Летичівського повіту у другій половині ХІХ ст., подано інформацію про кількість навчальних закладів, їх функцію, рівень надання освіти, матеріальний стан шкіл.*

**Ключові слова:** освіта, Летичівський повіт, школа, училище, навчання, діти.

З кінця ХVІІІ ст. Поділля перейшло під владу Російської імперії. Після польського панування жителі краю опинилися в складі нової політичної системи, що радикально відрізнялася від устрою, до якого вони звикли. На той час у жодній країні континенту правителі не мали такої необмеженої влади, якою користувалися царі-імператори. Нова влада стала розглядати Україну як російський край, оскільки вважала українців близько спорідненими за своєю мовою і культурою з росіянами.

Після поразки польського повстання 1830-1831 рр. на Поділлі було остаточно скасоване польське діловодство в установах, натомість у практику життя введена державна російська мова, а український народ і його культура російським самодержавством не визнавалось [1, с. 161]. Такий колоніальний стан України в межах Російської імперії негативно вплинув на освіту та шкільництво. У 1827 р. виданий указ і спеціальний циркуляр, що забороняв приймати кріпаків у гімназії та університети, а 1828 р. – Статут, який узаконював становість, монархізм, релігійність закладів освіти, насаджував в учбових закладах муштру, зубріння, дозволяв тілесні покарання, встановлював систему суворого нагляду за учнями і викладачами, дріб'язкову регламентацію умов їх життя, навчання і поведінки.

Протягом 50-х років ХІХ ст. відбулося 160 селянських виступів проти поміщиків, третина яких припала на Подільську губернію [1, с. 145]. Побоюючись поширення в народі визвольних ідей, царизм усяко гальмував освіту народу. Понад 90 % населення краю було неграмотним. Двері учбових закладів були відкриті тільки для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників [1, с. 161]. Громадські діячі оцінювали стан тогочасних початкових шкіл як найгірший з-поміж решти навчальних закладів й виступали за реформу.

Після реформ 60-х років структура початкової освіти складалася зі шкіл трьох ступенів: 1) однокласні училища – нижча елементарна школа; 2) двокласні училища; 3) багатокласні училища (повітові та міські училища), в яких усі предмети курсу початкової освіти викладалися більшим обсягом. Термін навчання в повітових училищах був трирічний, а в міських – шестирічний. Початкова освіта в цей період розвивалася згідно виданих «Статуту гімназій» та «Положення про народні училища» (1864 р.). У результаті, була запроваджена доступна загальна освіта. Виникали поряд з державними земськi, церковнопарафіяльні, недільні та приватні школи [13].

У звіті Дирекції училищ Подільської губернії зазначено, що в 1868 році в губернії функціонували такі навчальні заклади початкової освіти: 4 приходські училища в Кам'янці-Подільському, Чорному Острові, Вінниці, Старій Ушиці; 9 казенних єврейських училищ в Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Вінниці, Брацлаві, Балті, Ольгополі, Могилеві, Ямполі; одне повітове дворянське училище в Чорному Острові і одна гімназія в Кам'янці-Подільському. Також діяли приватні навчальні заклади: 2 євангельсько-лютеранські приходські училища в Дунаївцях (Ушицького повіту) та Кам'янці (Ольгопільського повіту); чоловічий пансіонат на правах повітового училища в Могилеві і жіночий пансіонат на правах повітового училища у Вінниці. Крім того, єврейська громада мала свої приватні навчальні заклади: 2 жіночі школи на правах приходських училищ в Кам'янці-Подільському і в Могилеві та 1 жіночу школу на правах повітового училища у Вінниці [3, арк. 264].

Місто Летичів стало повітовим у 1795 році [16, с. 416]. У повіт входило 105 населених пунктів: 7 – міст і 98 – сіл (сьогодні це села Летичівського району, а також деякі населені пункти Деражнянського, Хмельницького, Віньковецького, Ярмолинецького, Старосинявського, Старокостянтинівського районів Хмельницької обл.).

У Російській імперії також існував розподіл населення на суспільні верстви, або стани. На відміну від Західної Європи, де такий розподіл мав тільки формальне значення, у Росії він визначав і певні права для кожного з тих станів. Зокрема, яскравий поділ існував у ділянці шкільництва, де

уряд провадив політику станової освіти. Наприклад, селянські діти вчилися в народних школах з трирічним курсом навчання, здібніші могли продовжувати свою освіту у вищих початкових школах з чотирирічним навчанням або в учительських семінаріях. Крім того, для них були призначені церковнопарафіяльні школи та дворічні школи грамоти. Проте багато дітей шкільного віку в селах зовсім не навчалися [12].

Початкові школи створювались при церковних парафіях і перебували у віданні духовного відомства, тобто Святійшого Урядового Синоду, а на Поділлі – Єпархіальної училищної ради. У 1884 році Рада постановила ввести в обов'язок всіх парафіяльних священиків після кожного Богослужіння оголошувати прихожанам про користь навчання дітей в школі грамоти і Закону Божого та шкоду неграмотності, а також про можливість відкриття шкіл за рахунок доходів суспільного господарства. Крім того, священики, дякони, псаломщики, які не піклувалися про створення у своїх парафіях шкіл, лишалися права на нагороди, підвищення в службі і переводу на більш вигідне місце служіння, а також переводилися в невідповідні парафії і, навіть, зовсім відсторонялися від служіння, незважаючи на попередні заслуги [10, с. 1076-1077]. Церковнопарафіяльна школа була початковою ланкою освіти. Вік учнів становив 8-11 років, термін навчання 2-4 роки. Після закінчення церковнопарафіяльної школи діти мали змогу продовжувати навчання в ремісничих, сільськогосподарських, торгових та інших училищах і школах або у вищому початковому училищі [17, с. 305]. У школі викладали читання церковно-слов'янською мовою, церковний спів, який давав можливість учням брати участь у Богослужіннях. Все це, на думку церковників, високо цінилося селянами і вони були готові приносити матеріальні пожертвування для школи, а хто не мав такої можливості, той висловлював повагу і вдячність духовенству [14, с. 718].

У парафіяльного священика було три найголовніших обов'язки: священнослужіння, учительство і духовне керівництво «вірними душами». Проте найважливішим обов'язком Синод вважав учительство церковне, шкільне і загалом освічення народу в дусі православної віри [10, с. 1071]. Тому 13 червня 1884 р. Святіший Урядовий Синод видав наказ, в якому прописав правила церковнопарафіяльних шкіл та обов'язки священика. У ньому говорилося, що кожний пастир у своїй парафії створював школи і філіальні відділення, а відкриті сільські школи грамоти брав під свою відповідальність. Крім того, духовенству дозволялось відкривати при церковних школах додаткові класи, особливі ремісничі і рукодільні відділення, недільні школи для осіб, які не мали можливості щоденно відвідувати навчання, проводити уроки для дорослих. У свою чергу, священик призначався завідувачим чи управителем народної освіти, викладав Закон Божий в школах,

а також інші предмети у випадку відсутності учителя, керував вчителями. Тобто, всі виховні, освітні і економічні справи з благоустрою школи були покладені на місцеве духовенство [10, с. 1074-1075]. Тому, як завідувачий навчальним закладом, священик кожного дня мав бути в школі. Нерідко, через бідність і байдужість прихожан, пастир утримував навчальний заклад у власному домі чи на квартирі псаломщика, купував необхідне шкільне приладдя за свій рахунок, утримував і годував вчителя [11, с. 1106].

За відомостями, поданими у «Приходах и церквях Подольской епархии», у Летичівському повіті діяло 73 церковнопарафіяльні школи, з них 47 – мали власне спеціальне побудоване приміщення за кошти парафіян, деякі з допомогою Єпархіальної Училищної ради. У 8 селах школи розміщувались в квартирах псаломщиків, церковних будинках, громадському приміщенні, а також у відреставрованих будівлях колишнього волосного правління. До 1870 року в Летичеві діяла церковнопарафіяльна школа для хлопчиків, а з 1898 року була відкрита вже для дівчат. Така ж школа працювала з 1897 року в Зінькові [16]. Проте якість освіти в таких школах була дуже низькою. Перед священиком ставилось завдання не стільки підняти рівень освіченості учнів, скільки вплинути на їх волю, виховати добрих громадян, які бояться Бога, поважають старших, коряться начальству, вірних слуг царя і Вітчизни [11, с. 1106].

Поряд з церковнопарафіяльними школами діяли державні навчальні заклади. Якщо парафіяльна школа існувала за рахунок добровільних пожертв прихожан, які могли надходити, а могли і не надходити, то міністерство, відкриваючи в населеному пункті школу, забезпечувало себе від фінансових проблем. У такому випадку укладалася угода з батьками учнів про утримання школи. Громада зобов'язана була її фінансувати під загрозою санкцій від місцевої влади. У результаті, на значно більші суми, які діставалися державним школам, можна було найняти кращих вчителів і краще забезпечити їх всім необхідним [15, с. 27-28].

За царської Росії велика увага зверталась на роботу народної школи, яка не повинна була обмежуватися лише навиками читання, письма і лічби, а розширювала в дітей знання про навколишній світ і давала їм можливість розвивати свій кругозір, виховувала моральні якості, навчала початкових відомостей про природу, сприяла фізичному розвитку дітей. Тому 14 липня 1864 р. було затверджене «Положення про народні училища». До початкових народних училищ віднесені елементарні школи усіх відомств, міські і сільські, які утримувалися за рахунок казни, суспільства і приватних осіб [17, с. 301].

У другій половині XIX ст. в Летичівському повіті діяло 35 шкіл грамоти, з них 16 – для дівчат. Крім того, діти мали можливість навчатися в 10 сільських школах, 3 міністерських школах і 19 міністерських училищах [16].

Крім вищезгаданих навчальних закладів у повіті діяли спеціальні школи, розраховані на населення різного суспільного стану. Так, у селі Голосків до 1858 р. працювала кантоністська школа [16, с. 446]. Кантоністами називали всіх малолітніх і неповнолітніх синів нижчих військових чинів, які з дня свого народження належали до військового відомства і зобов'язувались до військової служби. До кантоністської школи вступали солдатські діти від 7 до 15 років. Спочатку всі вони навчалися грамоти, а потім більш здібні – артилерії і фортифікації, або співу і музиці, або письмоводству, або слюсарній майстерності, а менш здібні – столярству, ковальству, шевству та іншим ремеслам. Після досягнення 15 років, здібні діти залишалися в школі ще на 3 роки для удосконалення своїх вмій, а інші призначались на службу у військо [2, с. 318].

17 серпня 1860 р. дворянин Петро-Франц Олександрович Дзенціолл відкрив у містечку Меджибожі приватну чоловічу школу на правах приходського училища. У школу приймали дітей дворян і чиновників православного, католицького і протестантського віросповідань. Станом на 1862-1863 рр. в ній навчалось 32 учні, з них 19 католиків, 8 православних, 5 протестантів. Дохід школа отримувала за рахунок батьківської платні на утримання і навчання дітей. Викладачами були призначені настоятель Требуховецької парафії Новицький, ксьондз Фортунат Пасютевич, фундатор школи Петро Дзенціолл, швейцарський громадянин Фавр та австрійський підданий Княгиницький [4, арк. 274-275]. Учні вивчали Закон Божий, російську, французьку, німецьку мови, арифметику, каліграфічне письмо, початковий курс географії [4, арк. 277-278].

У містечках, де був великий відсоток єврейського населення, створювались спеціальні школи – хедери і талмуд-тори, в яких діти вивчали єврейський Закон віри, древньоєврейську мову, переклад Біблії і Святого Писання, історію біблійну і після біблійну, Піркет-Авот, пояснення найважливіших молитов [18, с. 257]. Причому меламеди, учителі в хедерах, повинні були отримати від Подільської губернської єврейської училищної комісії «Свідоцтво на право навчання єврейських дітей». Для цього їм необхідно було здати іспит на знання російської мови та єврейські предмети. Даний документ дозволяв один рік займатися навчанням дітей в талмуд-торах, хедерах і в приватних будинках. Після закінчення року іспит необхідно було здавати знову, в іншому випадку порушників перших два рази карали штрафами, а на третій – ув'язненням від 6 місяців до 1 року [5].

1 листопада 1854 року в Летичеві засноване Казенне єврейське училище I-го розряду [3, арк. 187]. Навчальний заклад розміщувався в найманому будинку з орендною платою 190 рублів на рік та утримувався за рахунок коштів міської Думи і приватних пожертвувань. В

училищі було два класи, три вчителі і навчалось від 40 до 60 учнів (1868 р.). Дітям викладали російську мову, арифметику і два єврейські предмети [3, арк. 69-70].

У Деражні діяв хедер і три приватних єврейських училища, з них одне жіноче, а також містечкова гімназія, в якій навчались, в основному, єврейські діти [9, с. 86]. У Зінкові хлопчики отримували освіту в хедерах, де навчалися з 6 до 15 років, а потім – у талмуд-торі. Багато сімей запрошували приватних вчителів, щоб діти отримували уроки російської мови і основ математики, а також давали можливість своїм дітям отримати повну середню і вищу освіту у великих містах [9, с. 107]. У Меджибожі в середині XIX ст. хлопчики отримували традиційне навчання в хедерах. Також у 1859 р. свідоцтва на право навчання дітей в приватних будинках чи у квартирах отримали 5 меламедів, але кількість учнів обмежувалась до десяти [6].

Бет-мідраш – будинок для молитви і місце, де будь-який член громади міг у суботу і в години, вільні від мирських занять, у будні дні, займатися вивченням Тори. Бет-мідраш, що виконував одночасно функції синагоги і належав до будь-якої певної соціальної групи єврейської громади (наприклад, певного цеху ремісників т. п.), отримав назву «клас» («клауз») [8]. У 50-х роках XIX ст. в Меджибожі функціонували 8 бет-міндрашів і клаусів [7].

Таким чином, незважаючи на реформування системи освіти в другій половині XIX ст. та велику кількість різних навчальних закладів у Летичівському повіті, якість освіти була низькою, бо діти не вивчали науки – історію, фізику, географію, а лише загальні їх положення, найпростіші і найнеобхідніші відомості, відчувалася нестача учительських кадрів, складність організації матеріальної бази.

### Список використаних джерел та літератури

1. Баженов Л. В., Винокур І. С та ін. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький. Облполіграфвидав. – 1990. – 327 с.
2. Брокгауз Ф. А., Еврон И. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А.Ефрон. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 27.
3. Держархів Хмельницької області, ф. 67, оп. 1, спр. 499.
4. Держархів Хмельницької області, ф. 67, оп. 1, спр. 266.
5. Держархів Хмельницької області, ф. 321, оп. 1, спр. 2.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 321, оп. 1, спр. 6.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 321, оп. 1, спр. 54.
8. Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.eleven.co.il/article/10608>.

9. Лукин В. 100 еврейских местечек. Исторический путеводитель / В. Лукин, Б. Хаймович. – Вып. 1. Подолия. – 2-е изд., испр. и доп. – Иерусалим; Санкт-Петербург, 1998. – 320 с.
10. Об обязанностях заведующего школой законоучителя и его отношениях к школе и учителю // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. – № 51.
11. Об обязанностях заведующего школой законоучителя и его отношениях к школе и учителю // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. – № 52.
12. Освіта і шкільництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://histua.com/knigi/narisi-z-istorii-ukraini/osvita-i-shkilnictvo>.
13. Пальшкова І. Народні початкові школи України в II половині XIX – на початку XX століття [Електронний ресурс] / Ірина Пальшкова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. – Випуск 43, ч. 2. – Режим доступу до ресурсу: [file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80.000/Desktop/Ppps\\_2012\\_43\(2\)\\_44.pdf](file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80.000/Desktop/Ppps_2012_43(2)_44.pdf).
14. Первый церковно-школьный съезд в г. Киеве 15-25 июля 1894 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1894. – № 38.
15. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с., іл.
16. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008 – XII + 996 с.
17. Романюк Ю. Шкільна політика царизму в галузі початкової освіти на теренах Подільської губернії / Ю. Романюк // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» - 1'2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 1. – С. 300-308.
18. Щур Л. О. Євреї та навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. О. Щур // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 10. – С. 255-263.

**Вікторія Волошенко,**  
кандидат історичних наук,  
доцент кафедри теорії  
та історії держави і права  
Національного транспортного  
університету

## ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XIX ст. В «ІСТОРИЯХ ДЛЯ НАРОДУ» П. ВІКУЛА ТА О. ТАРНАВСЬКОГО

*Стаття присвячена проблемі популяризації регіонально-історичних досліджень на Поділлі наприкінці XIX ст. на прикладі брошур «Прошедшее Подолии» священика Павла Вікула та «Краткая история Подолии» педагога Олександра Тарнавського. Вказано на особливу роль церковних структур у суспільному і культурному житті краю, що уможливило появу популярних праць з української регіональної історії в умовах жорсткого урядового контролю змісту видань «для народу».*

**Ключові слова:** література для народу, популярна історія, Поділля, українське селянство, популяризація регіонально-історичних досліджень.

Доступ до результатів регіонально-історичних досліджень, які активно проводились на Поділлі через структури православної церкви, до кінця XIX ст. переважно був локалізованим у колах самої церковної спільноти і тих представників «освіченої більшості», які мали можливість читати відповідні історичні розвідки, випущені у світ окремими виданнями або вміщені на сторінках церковної періодики. Широка популяризація накопиченої історичної інформації про минуле цих українських земель була унеможливлена через загальну політику російських властей з контролювання каналів поширення та змісту друкованої продукції для «народу» (так званої «народної» літератури). Якщо дія циркулярів 1864 р. і 1876 р. вкрай утруднювала реалізацію національного проекту популяризації власної історії рідною мовою, то ще ціла низка загальноімперських приписів у цілому суворо регламентувала створення і поширення «народних» видань, що стосувалося і тих з них, в яких факти з української історії вкладались у російські історіографічні побудови. У таких умовах у 1893 р., під час ювілейних святкувань 100-річчя приєднання Поділля до Росії, краєзнавці Павло Федорович Вікул (186?-1920?) і Олександр Іванович Тарнавський

(1830-1910) випустили свої книжки з історії Поділля [7; 11]. Ці брошури не були внесені до бібліографічних «народно літературних» оглядів, та й їх автори не спеціалізувались на випуску «народних» видань. Утім і праця П. Вікула, і підручник О. Тарнавського були призначені для «народу». І обидві пропагували нечуване – нехай і під маскарною ідеологічних штампів, але раніше не популяризовані сторінки українських регіонально-історичних досліджень.

Український вчений Лев Баженов у своїх дослідженнях актуалізував факт існування брошур П. Вікула та О. Тарнавського, визначив місце урочистостей 1893 р. у формуванні поділлєзнавства [3; 4]. У його роботах, а також у працях Юхима Сіцінського та Марини Палієнко вказані відомості про авторів видань [3, с. 189, 234; 4, с. 371-372; 9; 14, с. 336]. У цій розвідці буде зроблено спробу охарактеризувати обставини створення праць П. Вікула і О. Тарнавського, показати особливості популяризації в них історії Поділля.

Релігійний маркер був одним з основних чинників легітимації російської державної влади, тим більше на Правобережжі, де роль православної церкви підвищувалася через російсько-польське суперництво в нав'язуванні власної національної ідентичності мешканцям регіону. Російська влада, позбавлена лояльності місцевих землевласників (як правило, польського походження), робила ставку на підтримку російських адміністративних установ і церкви як основних провідників імперської політики. В умовах тривалої відсутності земських установ, звуженості об'єктів громадянських об'єднань і приватних осіб «охоронницькі» дії влади у сфері народної просвіти і пошуках історичного обґрунтування російських претензій на регіон також сприяли укріпленню становища православної церкви. За результатами сучасних досліджень Вікторії Венгерської, церковно-науковим інституціям належала значна роль у справі прискорення «вписування» територій Правобережної України в «загальноруський», православний простір [5]. Активна наукова діяльність краєзнавців викликала потребу втручання урядових вищих церковних кіл, щоб використати їх працю у великодержавницьких цілях. У цьому відношенні широкомасштабні підготовка і відзначення у 1893-1897 рр. 100-річчя заснування Подільської православної єпархії і 100-річчя переходу Правобережної України під владу Росії стали показовими. Водночас ювілеї стали апогеєм краєзнавчого руху [3, с. 65, 68]. Церква санкціонувала проведення історичних досліджень у краї, організацію шкільної і позашкільної освіти, проведення ювілейних святкувань.

Набираючи суспільної ваги, церковні структури Поділля певною мірою унезалежнювались, сполучаючи статуси «оплоту самодержавства» та хранителя місцевих традицій, що з особливою силою уяскравили події відстоювання церковною владою краю мережі церковнопарафіяльних

шкіл перед нав'язуваними чиновництвом міністерськими школами, які мали стати «розсадником для розвитку російської грамотності і народності» [12, с. 4]. У 1870-х роках Подільська і Брацлавська єпископія на чолі з Преосвященними Іринархом, а згодом Леонтієм чинили затятий опір керівництву Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, включно з поїздками архієрея Арсенія до Москви, використанням особистих зв'язків тощо. З 1157 церковно-приходських шкіл, які існували у 1862 р., до 1881 р. церковні керманічі зуміли зберегти 620. А після прийнятих у 1884 р. нових правил для церковнопарафіяльних шкіл мережа знов зросла до 1334 шкіл у 1894 р. і залишалася однією з найбільших в імперії до кінця її існування [15].

Навряд чи це можна розглядати тільки як міжвідомчу боротьбу за засоби впливу на суспільство. Дослідник історії шкільництва Володимир Перерва відзначив «традиційність», «своєрідну народність» і меншу русифікаційну спрямованість «безнаглядних» церковнопарафіяльних шкіл Поділля – у розробленій єпископським начальством системі керування ними практично не залишилось місця державним інспекторам. Духовенство навіть у роки «валувщини» наважувалося хвалитися в єпархіальній пресі, що в церковних школах навчання ведеться трьома мовами – російською, церковнослов'янською та українською. Архієреї закуповували оптовими партіями заборонений у міністерських школах «Букварь южнорусский» Тараса Шевченка і дарували церковнопарафіяльним училищам; вміщували портрети Кобзаря в щоденниках. Генерал-губернатор Олександр Безак настільки не довіряв виховання майбутніх російських підданих «ополяченому» українському духовенству, що запропонував російському імператору виселити священників-українців і замінити їх вихідцями з Великої Росії. Виявилося, що навіть дітей-католиків у православних школах навчалось більше, ніж у державних [15]. У 1892 р. попечитель Київського навчального округу зазначав, що «керівники католицько-польської пропаганди», оберігаючи таємні польські школи, нерідко схиляли католицькі селянські громади до клопотань про відкриття церковнопарафіяльних шкіл [13, с. 16].

Не зовсім вписувалися в офіційно визначені рамки і очолені церквою регіонально-історичні дослідження. Л. В. Баженов доводить, що вже в першій половині XIX ст. на території Правобережної України під впливом ідей Тараса Шевченка, Михайла Максимовича та інших просвітників утворюються краєзнавчі осередки і гуртки, які займаються обслідуванням сіл і містечок, збором фольклорного та історичного матеріалу. У 1862 р. краєзнавці Поділля об'єднались навколо ПЕВ, а у 1865 р. розпочав діяльність Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, під егідою якого був відновлений масовий збір історико-статистичних та етнографічних до-

відок, описів, документів. З 1891 р. серед почесних членів комітету були українські історики Володимир Антонович і Микола Петров [3, с. 39, 53, 64, 68]. У фондах Давньосховища в Кам'янці-Подільському у 1891 р. вивчав стародруки Михайло Грушевський, який надалі підтримував стосунки з Юхимом Сіцинським [2]. В академічній науці історія Поділля потрапляла не лише на сторінки «Історії Росії з найдавніших часів» російського історика Сергія Соловйова, але й знайшла відображення в працях Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова і Миколи Костомарова [4, с. 23-24]. Члени подільського краєзнавчого осередку активно співпрацювали з головним тогочасним осередком українознавства – часописом «Киевская старина».

П. Вікул і О. Тарнавський мали безпосередній зв'язок з православною церквою – за освітою, соціальним статусом, належністю до Подільського історико-археологічного товариства, дописами до ПЕВ тощо.

Павло Вікул був священиком, з 1892 р. – протоієреєм Кам'янець-Подільського православного кафедрального собору, з 1893 р. – завідувачем Єпархіальної бібліотеки. У тому ж 1893 р. надрукував статтю про церкву в Бакоті, пізніше звертався до життєписів подільських архієпископів, архієреїв і вікарних (1897, 1902), історії братств (1904) [3, с. 70, 189].

Олександр Тарнавський теж мав церковну освіту (у 1870 р. закінчив Смоленську духовну семінарію), але пізніше отримав ще й право викладання російської мови, склавши іспити в Київському університеті. 38 років свого життя віддав педагогічній діяльності – викладав у Старокостянтинівському двокласному училищі, Острозькій вчительській семінарії; у 1886-1891 рр., проживаючи в Кам'янці, був інспектором народних училищ Подільської губернії, членом Подільської єпархіальної училищної ради; у 1892-1907 рр. – директором Благовіщенської вчительської семінарії в Оренбурзькій губернії, з 1907 р. – директором Коростишівської вчительської семінарії на Волині, з 1910 р. – директором народних училищ Оренбурзької губернії. «Краткая история Подолии» була не єдиним написаним ним текстом «для народу». Працюючи в Оренбурзі, він видавав педагогічний журнал, де окрім дидактичних статей вмщував матеріали «для читання учнів і народу». Краєзнавчі публікації розпочав розвідкою з історії шкільництва (1880) у ВЕВ, протягом 1880-х рр. мав чотири публікації у КС, причому одна з них – на ювілейну тематику: «По поводу 50-летия Почаевской лавры» (1883). Ця ж стаття була дубльована у ПЕВ. Так само текст «Краткой истории Подолии» О. Тарнавський спочатку оприлюднив у вигляді статті у ПЕВ (1893) [6]. Утім, це ймовірно не всі його краєзнавчі розвідки – навіть після від'їзду до Оренбургу надсилав статті для розміщення в подільських виданнях. На думку Ю. Сіцинського, його колега в літературному слові вбачав «найкращий засіб впливу на душі людські» [9].

У брошурі П. Вікула немає згадок про опрацьовану ним літературу, а ось О. Тарнавський у передмові до свого підручника зазначив, що при написанні праці користувався «творами вчених людей». Наприкінці брошури зважився рекомендувати для прочитання лише одну працю – книгу М. І. Петрова «Подолья – историческое описание» (1891), видану за наказом Олександра III [11, с. 49].

Такий скуписий список рекомендованої літератури не може вводити в оману, адже в різний час О. Тарнавський не тільки співпрацював з КС, але й був кореспондентом Південно-Західного відділу географічного товариства. Належачи з 1890 р. до кола подільських краєзнавців, з 1902 р. став ще й членом Товариства дослідників Волині. Він не міг не бути обізнаним у напрацюваннях з регіональної історії. А у 1860-1890-х рр. на Поділлі з'явилася ціла серія важливих краєзнавчих видань: «Статистическое описание Подольской губернии» (1862) А. С. Демьяненка і Й. Й. Ролле; збірка документів «Материалы для истории Подольской губернии» (1885), впорядкована В. К. Гульдманом, Й. Й. Ролле і М. І. Яворовським; «Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания» (1889) В. К. Гульдмана; тритомник «Историко-этнографический очерк Подолии» (1875-1876), «Римское католичество и его епархия на Подолии», і «Подольский край: Очерк Подолии» (1876) М. В. Симашкевича; «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии» (1884); «Сборник статистических и этнографических сведений о Подольской епархии» (1893) В. М. Греченка та ін. Статті з краєзнавчої тематики друкувалися у ПЕВ, а з 1876 р. – ще й у «Трудах Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии» [3, с. 39-70].

У передмові до свого підручника О. Тарнавський сконцентрував всю суть драматичного парадоксу обох ювілейних книжок – бажання розповісти історію рідної землі і відсутність можливості зробити це поза межами офіційного дискурсу. Присвячуючи свою працю учителям і учням народних училищ і церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії, зазначав, що склав книгу «з гарячим бажанням – допомогти вам: свідомо полюбити свою батьківщину, Подільську губернію; свідомо і гаряче дякувати Богу за те, що Він допоміг вашим пращурам, за допомогою православної віри, зберегти себе від ополячування і окатоличення; і свідомо ж і від всієї душі бути вдячними нашим самодержавним Государям Імператорам, які так багато зробили для всіх нас і для ваших пращурів». Підкреслював, що почувався б щасливим, якщо «ви, дорогі діти, ознайомившись з історією своєї батьківщини – Поділля, самим дорогим своїм багатством будете вважати св. православну віру і російську мову» [11, с. 3-4].

Фактично ідеологізована мета написання обох аналізованих подільських популярних історичних праць стала заporукою їх видання.

Урочистості на честь 100-річчя приєднання Поділля до Росії мали сприяти «відновленню пам'яті» мешканців Поділля. Як написав місцевий краєзнавець В. Греченко: «Всякого роду ювілеї, святкування, чествовання, релігійні процесії, як речово-рельєфні нагадування народу про його минуле, яке згладилось у пам'яті вже не одного, а кількох поколінь, є морально вивисуючим началом, змушують нас озирнутись на пройдений шлях історичного життя, оцінити і зрозуміти смисл часу, що минув» [16, с. 25]. Під час молебнів, літургій, всенощних і хресних ходів «при великій кількості народу» згадувались російські імператори, церковні, цивільні і військові діячі, які працювали на Поділлі «на благо православ'я». Церкви були повні народу і учнів, яких, для участі в заходах, звільнили від занять. У Кам'янці відбулись «народні гуляння» з музикою, ілюмінацією, прикрашенням будинків прапорами, зеленню, килимами, царськими вензелями [16, 17-38].

Підготовку до урочистостей за два роки до їх проведення особисто очолив голова Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, єпископ Подільський і Брацлавський Димитрій (в миру історик Дмитро Іванович Самбікін). Особливу увагу приділив випуску відповідних історичних видань, зокрема, першої частини праці «Подольская епархия в настоящем и прошлом» та збірки історичних статей «К столетию воссоединения Подолии с Россией». Задля «усвідомленого відзначення пам'яті цієї події» в Кам'янці дозволили провести публічні читання «для народу і учнів», організовані вчителем І. К. Михалевичем. Для супроводу читань заздалегідь замовили 40 слайдів («туманних картин»), на що з місцевого бюджету виділили 120 рублів. Читання проводили в присутності єпископа і високопоставлених осіб, зі співами архієрейського хору в антрактах. 21 квітня на зібранні історико-статистичного комітету єпископ Димитрій роздав присутнім ювілейні друковані матеріали, серед яких була і брошура П. Вікула «Прошедшее Подолии» [16, с. 23-24]. Ця ж робота потрапила на сторінки ПЕВ і збірника «К столетию воссоединения Подолии с Россией» [6; 8]. Свою книжечку П. Вікул призначав для широкого загалу, видавши її своїм коштом у кількості 10 000 екземплярів частково для «дешевого розпродажу» (по 10 копійок), частково – для безкоштовного роздавання переважно «простому народу» [16, с. 26]. Ймовірно вона мала попит і схвалення, адже була перевидана мінімум двічі [7].

На жаль, не вдалось знайти відомості про тираж «Короткой истории Подолии» і використання видання в школах. Добре, якщо ця книга таки потрапила до шкільних бібліотек, адже загальна ситуація доступу подільського селянства до «просвітницької» літератури була незавидною. У 1899 р. у жодному з видів шкільних бібліотек, які були основним каналом поширення «просвітницької» літератури серед селянства, книжкові фонди

не могли похвалитись кількістю книг [18]. Церковнопарафіяльні бібліотек містили переважно богослужбову літературу [1, с. 51-53].

Якщо вихід брошури П. Вікула уможливило його кар'єрне просування в церковній єрархії, то педагог О. Тарнавський міг сприяти виданню своєї праці завдяки своїй громадській праці і особистим контактам. За згадками Ю. Й. Сіцінського, за часів проживання в Кам'янці-Подільському Олександр Іванович приймав активну участь у різних просвітницьких і благодійницьких установах, постійно відвідував зібрання Подільського єпархіального історико-археологічного комітету в Преосвященного Димитрія і «був близький до духовних начальницьких кіл». Зв'язок з подільськими діячами він не поривав навіть після закінчення служби на Поділлі [9].

Центральною віссю робіт П. Вікула і О. Тарнавського стало підготування доказів «російськості» і «православності» краю, який кілька століть терпів іноземне панування і гоніння «за віру і народність», весь час «відчуваючи» зв'язок з Великоросією, до якої «тягнувся» як до «свого центру». Події вмонтовувались у штучно створену лінію безперервної тягlosti православних і російських традицій; боротьби з польською присутністю в регіоні та її наслідками.

Загальна схема викладу в цілому відповідає сформованим риторичним стандартам опису української історії в російській інтерпретації. Історію краю обидва популяризатори почали зі згадки про слов'янських пращурів та потрапляння краю під владу київських, а пізніше галицьких князів «з дому св. Володимира», тяготи мешканців краю за часів татарського володарювання. Підкреслили толерантне ставлення до православної віри татарів і «темних» литовців. «Роковим» наслідком шлюбу Ягайла з Ядвигою назвали розпочату російсько-польську боротьбу, яка «з перемінним успіхом червоною ниткою проходить крізь всю історію Поділля». Неодноразово повертались до процесів «прискорення ополячування та окатоличення» протягом XV-XVIII ст. В одному ключі характеризували події гайдамаччини, Коліївщини, розділів Польщі та «мудрої» політики Катерини II, яка «протягнула руку допомоги» гнобленим мешканцям Поділля.

Разом з тим краєзнавці популяризували чимало конкретної інформації про минуле Поділля: вказали давню назву краю – Пониззя, писали про уличів і тиверців, окреслили різні траєкторії розвитку Східного Поділля (Брацлавщини) та західної частини краю. У ракурсі «окатоличення», але згадували про заснування на початку XV ст. у Кам'янці католицької кафедри, появу в краї домініканців, францисканців, бернардинів, кармелітів, тринитаріїв та ін., і детальніше – про освітню і видавничу діяльність єзуїтів і василіан. Вказавши на велику кількість стародавніх православних монастирів та церков на Поділлі в різні часи,



П. Вікул і О. Тарнавський частково популяризували накопичену краєзнавцями інформацію про ці культурні споруди. Вказані відомості мали підтверджувати «російськість» території, але їх оприлюднення сприяло ознайомленню широких кіл читачів з культурно-історичною спадщиною рідного краю. Те саме стосувалось і спопуляризованих ними відомостей про особливості історії православної церкви у краї з кінця XVIII – протягом XIX ст.: налагодження церковного управління, діяльності єпископів, відкриття церквою навчальних закладів.

«Прошедшее Подолии» виглядає значно тенденційнішим за роботу О. Тарнавського: ідеологічні штампи і кліше, схематичний опис подій за-тьмарює наявність оригінальних фактів з історії Поділля [7, с. 14-15]. П. Вікул брав активну участь в організації і проведенні урочистостей 1893 р., мав представляти офіційну точку зору на події, глорифікуючи російські успіхи з загарбання краю. На цьому він наголошував і у своїй промові перед панахидою 20 квітня, напередодні ювілейних святкувань [16, с. 1-6].

О. Тарнавський у своїх описах історії Поділля здається розкутішим і сміливішим. Краєзнавець оздобив свою оповідь надзвичайною, як для тодішнього «народного» видання, кількістю фактичного матеріалу з історії краю. Вказав чисельність різних етнічних груп серед мешканців Поділля, окреслив сучасну йому територію губернії з указанням всіх повітів; описав значні міста; територіальні межі Поділля в давнину (включно з частинами сучасних йому Волинської, Херсонської і Київської губерній та Галичини). Уточнив, які з сучасних йому повітів склали історичне західне і східне Поділля, навів історичні назви різних частин регіону. Популяризуючи давню культурну історію краю, згадав про Збруцького ідола, назвав наявні костьоли, католицькі та уніатські монастирі та церкви.

Підкорення уличів і тиверців київськими князями пов'язав з походами князя Ігоря. У тому числі подав «неканонічну» для офіційного популярного історіописання звістку про те, що після цих походів уличі перейшли з Дніпра до межиріччя Бугу і Дністра і поселились там подалі від нападів київських князів. Ці племена не утворили самостійного князівства, бо жили на шляху міграцій кочовиків, а «підкорив» їх вже князь Володимир.

О. Тарнавський розповів про потрапляння Пониззя до складу Галицько-Волинського князівства, зазначив зв'язок між князівсько-боярськими протиріччями і втручанням у внутрішні справи держави поляків і угорців. На прикладах пояснив династичне підґрунтя зазіхань на галицько-волинську спадщину литовських князів і польських королів, хоча й відзначив, що останні робили це заради «матеріальної вигоди і поширення римсько-католицької віри». Розповів про «війну Польщі і Литви через Поділля», перипетії польсько-литовських препродажів частин Поділля.

В традиційному ключі О. Тарнавський згадав про «захисників православ'я» після 1569 р. – братчиків, українських ктиторів та галицько-подільських церковних ієрархів, однак їх культурно-просвітницьку діяльність ілюстрував місцевим матеріалом. Події козацької революції знов-таки розглядав крізь оптику подільської історії, змальовуючи походи в краї козацьких та польських загонів; боротьбу за місцеві фортеці, селянські протести; утворення на Поділлі козацького полкового врядування; переселенський рух на територію Слобожанщини. Розповів про нові хвилі міграцій подолян на початку XVIII ст., повстання козацьких полковників, короточасне відновлення козацького устрою в краї.

Немає відомостей щодо того, чи усвідомлював О. І. Тарнавський, скільки «неканонічного» матеріалу оприлюднює, чи були в нього труднощі з отриманням цензурного дозволу (а він був отриманий 17 липня 1893 р.) і поширенням видання. Але фактично він лише переносить вже випрацюваний спосіб написання краєзнавчих праць з історії Поділля в царину популяризаторства. Приміром, у своїй статті «Переход г. Каменца-Подольського под Российскую Державу 21 апреля 1793 года» в ювілейному збірнику статей (1893) Ю. Й. Сіцінський теж обґрунтовує думку про давню приналежність краю до російської держави [17, с. 105].

Це були перші відомі нам популярні праці з регіональної української історії. У російській ліберальній педагогічній думці тільки під час Першої світової війни з'являються теоретичні обґрунтування необхідності внесення сюжетів місцевої історії до навчальних видань. Між тим, на Правобережжі ідеї про необхідність викладання місцевої історії у 1912 р. також висловлював священик Петро Качоровський, який на сторінках ВЕВ замість курсів з російської історії, географії та природознавства запропонував викладати «свою рідну історію» – історію Волині. З огляду на політичні і цензурні обставини обґрунтовував свої патріотичні пропозиції майже в той самий вітійоватий спосіб, що і подільські краєзнавці: «Цей предмет мав би місіонерське значення, адже вказав би, як твердо стояли наші предки за віру, мав би і національно-патріотичне значення, адже вказував би, що може відбутись у випадку, якщо б Волинь перестала належати Росії. Звісно, підручник історії Волині має бути складений у зв'язку з історією Малоросії і короткою історією Росії і мусить мати виключно виховне значення» [10].

Автори «Прошедшего Подолии» і «Краткой истории Подолии» зробили всі необхідні декларативні заяви на підтримку російської історичної політики. Під прикриттям вірогідданських присвят популяризували частку регіональних досліджень української історії, закритих для широкого кола читачів у жорстко контрольованій «народній» літературі. Спосіб

популяризації носив такий самий двоїстий характер, як і вся просвітницька діяльність православної церкви на Поділлі.

### Список використаних джерел та літератури

1. Айвазян О. Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 16. – С.51-63.
2. Баженов Л. В. Здружені історією Поділля / Л. В. Баженов // Духовні витоки Поділля: творці історії рідного краю: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: «Поділля», 1994. – Ч. 1. – С. 15-20.
3. Баженов. Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.
4. Баженов Л. В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців: XIX-XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: б. в., 1993. – 480 с.
5. Венгерська В. О. Церковно-археологічні та єпархіальні товариства Правобережної України в конструюванні західних околиць Російської імперії / В. О. Венгерська // Режим електронного доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/6519/1/%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-E%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96.pdf>. – Назва з екрану. – Дата звертання: 28.02.2017.
6. Викул П. Прошедшее Подолии (По поводу столетия воссоединения Подолья с Россией) / П. Викул // ПЕВ. – 1893. – №1. – С. 1-12.
7. Викул П. Прошедшее Подолии. По поводу столетия воссоединения с Россией. 1793-1893 / П. Викул. – Каменец-Подольск, 1893. – Изд. 2. – 64 с.
8. Викул П. Прошедшее Подолии (по поводу исполнения столетия воссоединения Подолии с Россией) / П. Викул // К столетию воссоединения Подолии с Россией. – Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 1893. – С. 1-31.
9. Е. С. [Сіцінський Ю.]. Александр Иванович Тарнавский / Е. С. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 417-418.
10. Качоровский Петр. Об утилитарно-практическом направлении церковной школы / П. Качоровский // ВЕВ. – 1912. – 10 мая (№20). – С. 423-424.
11. Краткая история Подолии, в вопросах и ответах. Для учащихся в народных училищах и церковно-приходских школах / сост. Александр Тарнавский. – Каменец-Подольск, 1893. – 50 с.

12. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1889 год. – К., б.г. – Разные пагоны.
13. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений за 1893 год. – К., б.г. – Разные пагоны.
14. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 380 с.
15. Перерва В. С. Церковно-шкільна «революція» у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці / В. С. Перерва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 18. – С. 29-39.
16. Празднование столетия воссоединения Подолии с Россией. 1793-1893. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1893. – (2), 39 с.
17. Скрипник А. Ю. Ю. Й. Сіцінський про приєднання Поділля до складу Російської імперії та імперську політику в краї / А. Ю. Скрипник // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: зб. наук. пр. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2004. – С. 104-108.
18. Соломонова Т. Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини XIX – початку XX ст. / Т. Р. Соломонова // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 109-113.
19. Тарнавский О. Краткая история Подолии в вопросах и ответах / О. Тарнавский // ПЕВ. – 1893. – № 28-42.

### Список скорочень

- ВЕВ – Волынские епархиальные известия.  
 ПЕВ – Подольские епархиальные известия.  
 КС – Киевская старина.

**Зінаїда Косицька,**  
*Інститут мистецтвознавства,  
 фольклористики та етнології  
 ім. М. Рильського НАН України*

## ВИТИНАНКИ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*Статтю присвячено витинанкам в інтер'єрі сільського житла Поділля кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Представлено автентичні зразки цього виду народної творчості, що збереглися в музейних колекціях України, Польщі, Росії. Розглянуто варіанти розміщення паперових оздоб в типових подільських оселях розглядуваного періоду.*

**Ключові слова:** витинанки, народне мистецтво, народний майстер, творчість, мотиви, традиції, Поділля.

Паперові хатні оздоби від початку виникнення посідають помітне місце в інтер'єрі сільського житла Поділля. Цей вид декору пройшов різні етапи розвитку і на сьогодні представляє надзвичайно цікавий вид народної творчості. На Поділлі, як і в більшості регіонів України, витинанками починають прикрашати оселі з другої половини ХІХ ст. [9, с. 11]. Майстри робили це переважно перед великими церковними святами: Великоднем, Різдом [6, с. 211]. Про активне побутування «паперових квітів» [11, с. 8] у регіоні до кінця 1920-х років зазначає Марія Щепотьєва (1893-1974) [1, с. 65], вона акцентує увагу на частому поєднанні цього декору зі стінописами: «розписи впливають на поширення квіток з «папіроси»». Такими квітками завжди прикрашено ікони, Часом <...> ними замінюють розписи на сволюку, по-під стелею, на стінах» [11, с. 22].

Першу інформацію саме про витинанки Поділля знаходимо в Каталозі крайової виставки, опублікованому в 1894 році [14, с.12]. На масштабному заході крім численних етнографічних зразків експонували типове житло середньо-заможного селянина-«гольника» коштом Скалацького та Тернопільського повітів у розмірах, за якими тоді будували господи в околицях названих міст. Розглядувану оселю прикрасили витинанками, що «здебільшого являли собою геометричні фігури, стилізовані квіти, листя» [5, с. 788]. Зараз уже складно відтворити деталі оформлення, кольори й місця, які у виставковій будові займали паперові оздоби, утім, ймовірно, домінували загальні принципи виготовлення й розміщення їх в інтер'єрі тогочасних осель. Важливо, що публікація в згаданому Каталозі точно фіксує побутування паперових оздоб в регіоні від кінця ХІХ ст.

Для вивчення різних типів подільських витинанок кінця ХІХ ст. та їхніх композицій особливе значення має наукова робота, проведена співробітниками Тульчинського краєзнавчого музею (Вінницької обл.). Їїго співробітники на початку 1950-х рр. відтворили інтер'єр типового сільського помешкання кінця ХІХ – поч. ХХ ст., прикрашений паперовим декором (мал. 1). У той час установу очолювала Ольга Іванівна Копайгородська (1918-2009)<sup>1</sup>, ініціатор ідеї, талановитий і активний організатор. На основі архівних матеріалів, зустрічей з літніми людьми вона намагалася відновити найхарактерніші деталі місцевого житла зазначеного періоду. Праобразом було обрано хату старожилів ближнього с. Тиманівка (колишнього Ямпільського повіту). Співробітники музею в цьому ж селі віднайшли автентичні мисник, стіл, лави, гончарні, ткані вироби, придбали їх та відповідно розмістили. Водночас директор розшукала майстрів-умільців, які могли би відтворити зразки вишивок, тканин, а також витинанок цього періоду. Одним із головних виконавців задуму дирекції у відновленні саме паперових прикрас була співробітниця музею, Антоніна Йосипівна Віктюк. Вона багато спілкувалася із жителями с. Тиманівка, долучала їх до виготовлення оздоб, які вони в дитинстві та юності самі вирізували чи бачили в житлах батьків, родичів, односельчан. Також А. Віктюк уточнювала поширені мотиви, форми, кольори, розміщення композицій місцевого паперового декору, а деякі твори вирізувала власноруч за підказками народних майстрів старшого покоління. Зусиллями А. Віктюк було найточніше відтворено паперові оздоби в інтер'єрі місцевого традиційного сільського житла, що представляє сьогодні унікальну цінність і яскраво репрезентує цілісний ансамбль сільського житла Тульчинського повіту кін. ХІХ – поч. ХХ ст., оформленого витинанками. Більшість вирізаних елементів в композиціях мають ромбічні форми, їхні площини орнаментовані невеликими, вільно розташованими прорізами (стрілки, ромби, трикутники, «баранячі роги» тощо). Зустрічаються в оформленні також орнітоморфні, фітоморфні мотиви.

Найдавніші автентичні подільські витинанки, що мають точне датування 1902 р., зберігаються сьогодні в колекції Етнографічного музею ім. Северина Удзєлі в Кракові. У цьому польському місті їх було представлено свого часу на крайовій виставці. Водночас у музеї збережено твори поч. ХХ ст. з Тернопільщини, зокрема, з с. Литячі (Latacz) Заліщицького повіту<sup>2</sup> (нині Заліщицького р-ну), с. Джурич Чортківського повіту (нині Чортківського р-ну)<sup>3</sup>, Вільховець Борщівського повіту (нині Борщівського р-ну)<sup>4</sup>. Серед місцевих паперових прикрас розглядуваного періоду пе-

1 Директор музею в 1950-1996 рр., у 1981 р. нагороджена орденом Дружби народів.

2 ЕМК інв № 38226, 38459, 38460, 38462, 38464, 38466.

3 ЕМК інв № 17636.

4 ЕМК інв № 17640, 17641.

реважають невеликі, здебільшого ромбічні та розеткові форми, вирізані з паперу різних кольорів. Ажур на них здебільшого геометричний: ромби, трикутники, стрілки, «косиці» (ряд стрілок), а також видовжені лінійні елементи на зразок арок, дуг чи мигдалевидних мотивів тощо.

Подільські витинанки, виготовлені в 1909<sup>1</sup> р., зібрав Кость Широцький (1886-1919), коли він навчався у Санкт-Петербурзькому університеті. Тоді ще молодий вчений провадив експедиційні роботи на прохання працівників Російського етнографічного музею. На початку ХХ ст. місцеві паперові вироби називали «квітками», навіть якщо вони мали інші форми, зокрема ромбічні. Їх виготовляли «из глянцевої бумаги розового, зеленого, синього, черного, темно-красного и желтого цветов»<sup>2</sup>. Саме такі зразки можна бачити в музейній колекції сьогодні, що виготовлені раніше народними майстрами сс. Білоусівка Гайсинського повіту (нині Тульчинського району Вінницької обл.), Василівка Брацлавського повіту (нині Тульчинського району Вінницької обл.), Марківка Ямпільського повіту (нині Томашпільського району Вінницької обл.).

З Білоусівки, де жили батьки К. Широцького, і де згодом був похований сам мистецтвознавець [4, с. 72], крім невеликих (9×9 см) розеткових і ромбічних витинанок у кількості 48 і 80 шт.<sup>3</sup>, була привезена плоска паперова оздоба, наближена за формою до квадрата з округленими кутами й хвилеподібними прорізами на площині (33×32 см). Оздоба призначалася для стелі, виготовлена «из красной глянцевої бумаги»<sup>4</sup>. Її названо «павук», і тому лінійний ажур на зразок кількох рядів глибоких «хвиль», можна трактувати як символічне зображення кінцівки названого членистоногого.

У цьому ж селі на початку ХХ ст. були поширені складні витинанки, укладені з багатьох окремих елементів на зразок аплікації [9, с. 28, 31; 13, с. 46]. Зокрема, звідти було привезено зразок значних розмірів (62×43 см)<sup>5</sup>, на якому зображено стилізоване дерево, сформоване з модулів різнокольорового паперу – бордового, фіалкового, блакитного, зеленого. У нижній частині композиції розміщено дископодібну посудину, врівноважену з боків окремими крупними абстрактними деталями. Прямий монолітний стовбур і символічне рідке гілля завершено одинокими великими листками, водночас вони нагадують гранично узагальнені зображення квітів чи бутонів.

1 Записи в інвентарних книгах РЕМ.

2 Там само.

3 РЕМ, інв. № 2342/417; 2342/419.

4 РЕМ, інв. № 4354- 73.

5 РЕМ, інв. № 2581-306.

У сс. Василівка і Марківка були поширені паперові ромбічні (10×10 см)<sup>1</sup> й розеткові оздоби (діаметром до 18 см)<sup>2</sup>, їх орнаментовано прорізами на зразок ромбів, трикутників, стрілок, дуг та інших різноманітних елементів.

У книзі «Очерки по истории декоративного искусства Украины. Т. 1», виданій у 1914 р., К. Широцький опублікував світлину з паперовою розетковою оздобою «різдвяна зірка» с. Велика Кісниця (нині Ямпільського району Вінницької області). Її виготовлено з кількох розеткових елементів різного діаметру без прорізів, краї кожного з яких обрізано рівно чи на зразок пелюсток. Заготовки суміщені по центру, розташовані від більшого внизу до найменшого зверху, кількість складових могла бути різною, у даному випадку їх чотири. Зокрема, з рівними краями нижня і верхня деталі, й між ними укладено дві розети різних діаметрів, оформлених по краю пелюстками. На верхньому кружалі «різдвяної зірки» домальовано галузку з дрібними квітами [10, с. 124, 129, рис. 59]. Описана схема виготовлення оздоби дає можливість досягати ефекту різнокольорових концентричних кіл особливої виразності.

У цій же книзі К. Широцький опублікував кілька витинанок з інших подільських сіл, зокрема, фото екстер'єру сільського житла с. Борщі Балтського повіту тодішньої Подільської губернії (нині Подільського району Одеської обл.) представляє паперові розети, прикріплені на кутах хаги вгорі й над вікнами [10, с. 124, 130, рис. 60]. Вирізані восьмипелюсткові «квіти» доповнено розписами: стилізованими галузками чи дрібними декоративними деталями.

На сторінках книги зустрічаємо також «наклеенный на стену бумажный узор» с. Бубнівка Гайсинського повіту (нині Гайсинського району). Його складено з центрального дуже символічного мотиву дерева, та значно менших силуетів птахів [10, с. 132, рис. 64]. На площині «дерева» намальовано невеликі за розміром деталі: гілки, плоди (?) тощо.

Побутування витинанок у с. Жеребки колишнього Старокостянтинівського повіту Волинської губ. (нині Підволочиського району Тернопільської обл.) спостерігаємо на світлині в книзі Вадима Щербаківського (1876-1957) «Орнаментация української хати» [12, кол. іл. 2]. На ній репрезентовано сільський інтер'єр з паперовими квадратними і розетковими оздобами, що мають на площині прорізані мотиви. Для уточнення дати виготовлення розглядуваних прикрас зазначимо, що автор працював з 1907 по кінець 1910 р. в Галичині співробітником Національного Музею у Львові, куди його запросив митрополит Андрей Шептицький [12, с. 7]. У 1918-1922 рр. вчений працював в Полтаві, і був професором Українського

1 РЕМ, інв. № 2342-153/3; № 2342/417; 2342/419.

2 РЕМ, інв. № 2342-81/1-2; № 2342-82/1-2.

університету, а в 1921 р. емігрував до Праги. Перебіг подій показує, що після 1917 року В. Щербаківський не міг збирати ілюстративний матеріал на Поділлі. У передмові книги зазначено також, що більшість ілюстрацій видання взято з колекції Данила Щербаківського (1877-1927), брата мистецтвознавця. Допускаючи можливість іншого джерела, уточнимо, що Д. Щербаківський під час Першої світової війни відбував військову службу в Галичині та Буковині, де постійно робив фотографії історичних архітектурних споруд, збирав ікони та різні експонати й пересилав ці матеріали до Київського історичного музею. З 1917 року він викладав курс українського народного мистецтва в новоствореній тоді Українській Державній Академії Мистецтв (Київ), у 1927 році його не стало. Аналізуючи біографічні дані обох мистецтвознавців, можемо стверджувати, що на фото представлено житло з витинанками с. Жеребки до 1917 року.

Паперові хатні оздоби на початку ХХ ст. побутували також у містечках Західного Поділля, зокрема, у Борщові й Бучачі (нині обидва районні центри Тернопільської обл.). Відомо, що в перші десятиліття ХХ ст. у самому Бучачі активно вирізувала народна майстриня Ю. Динська, яка передавала своє вміння в «Союзі українок» [8, с. 27]. Автентичні твори з ближніх сіл Сороки й Підзамочок (нині обидва Бучацького району Тернопільської обл.) зберігаються в колекції Національного музею у Львові<sup>1</sup>. Місцеві витинанки представляють розмаїття кольорів і форм, найчастіше ромбічних і розеткових, кожна з яких декорована ажуром (мал. 2). У регіоні часто укладали складні композиції на зразок хрестів, горизонтальних фризів, прямокутних і ромбічних фігур (сітчастий, шаховий порядок) тощо. Кольори майстри обирали різні: жовті, жовто-гарячі, червоні, зелені, сині, фіалкові та ін.

У с. Покропивна Козівського повіту (нині Козівського району Тернопільської обл.) на початку ХХ ст. майстриня Ксеня Клак<sup>2</sup> прикрашала інтер'єр паперовими «хрестиками». Зразки цього хатнього декору вона виготовляла з кількох видів розеткових заготовок: кружал з рівними краями чи з дрібними зубчиками, а також з гострими променями. Принцип їхнього накладання подібний до згаданого вище, використаного під час виготовлення паперової оздоби с. Велика Кісниця (розеткові модулі накладені один на одній від більшого внизу до найменшого вгорі). Водночас твори К. Клак мають авторські та регіональні художні особливості. Найвиразніша відмінність полягає в тому, що певна частина її складових по краю обрізана вже не пелюсткоподібно, а променеподібно. Такі зіркоподібні складові чергуються з кружалами дуже ритмічно, іноді їх замінено

1 НМЛ, інв. № НМБ 681-835.

2 Майстриня Ксеня Клак. 1918р.с.Покропивна, пошта Козлів. Тернопільський пов., МХП ІН НАНУ, інв. № ЕП 40828, 40831, 40834.

на розети з дрібними зубчиками, тоді як в оздобі с. Велика Кісниця складові з «пелюстками» укладені поруч одна з одною. «Хрестики» К. Клак найчастіше мають 9 розет, у попередньому випадку їх 4. Названі деталі роблять її витинанки особливо ефектними. Принагідно зазначимо, що твори с. Покропивна надійшли в музей в 1918 р., водночас досконале їхнє виготовлення дає підстави говорити, що мистецтвом вирізування К. Клак займалася і раніш, а в 1918 р. вже мала значний досвід. Ймовірно, що такого ж типу оздоби вона робила й до 1917 року.

Значна кількість подільських паперових оздоб початку ХХ ст. зберігається в колекції НМУНДМ, їх датовано переважно першою третинною ХХ ст., що дає підстави говорити про побутування подібних зразків у подільських селах до 1917 року. Серед експонатів названої колекції є витинанки різних форм: геометричні (квадрати, ромби, розети), а також антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні<sup>1</sup>.

Зупиняючись на локальних схемах розміщення витинанок у подільському традиційному житлі кін. ХІХ – поч. ХХ ст., першим розглянемо варіант с. Тиманівка в експозиції Тульчинського краєзнавчого музею. У даному разі покуть з обох боків оформлена вертикально орієнтованими композиціями, укладеними з барвистих ромбічних витинанок. Схеми можуть водночас представляти гранично геометризований мотив «вазон», а також хрест з кількома раменами. Кожну з них доповнено невеликими за розмірами «зірочками». Подібну одну схему укладено і на східній стіні над ліжком «у головах». Біля ліжка, на північній стіні, з ромбічних витинанок за сітчастою схемою укладено «килим», його модулі мають однакові розміри й різні кольори. Ритмічне чергування барвистих витинанок із білими ромбами, що утворилися на стіні при формуванні цієї сітчастої композиції, надає рівноцінного звучання витинанкам та площині тла. Через прорізані мотиви також проглядає біла стіна, що додає орнаментиці додаткової гармонії.

На комині печі в центрі розміщено силуетне зображення півня з червоного паперу, лінії його подібні до природних. Довкола цього домінуючого мотиву і довкола дзеркала печі<sup>2</sup> наклеєні витинанки менших розмірів, більшість з них створені на зразок галузок із зеленим листям, а також восьмикутних розет-зірок, «хрестиків», «квітів», що часто мають подібність із сучасними «сніжинками». Папір використано різних кольорів: синього, фіалкового, червоного, жовтого, зеленого тощо.

Уздовж західної стіни, над входними дверима вгорі, укладено фриз з окремих силуетних зображень півнів, що за стилістикою повторюють центральне зображення на печі, відрізняючись лише меншими розміра-

1 НМУНДМ, інв. № 3775, 3776, 3777, 3778.

2 На самому дзеркалі печі витинанок у цьому осередку не розміщували.

ми (майже вдвічі). Фриз з орнітоморфних силуетів проглядає між керамічними мисками, виставленими на полиці, та продовжується далі над мисником. Найвищий ряд на всіх трьох стінах (західна, південна, східна) укладено з ромбічних витинанок без прорізів. Вони формують суцільний фриз, дотикаючись одна до одної кутами. Подібне обрамлення бачимо також навколо вікон, де ромбічні складові мають значно менші розміри.

Посередині стелі світлиці прикріплено об'ємного «павука», що може нагадувати водночас плафон значного діаметру, виготовлений з багатьох декоративних низок (чергування коротких соломин і невеликих паперових кружал). У даному випадку значну кількість однакових за довжиною провислих низок розгалужено рівномірно від спільного центру й прикріплено на віддалі до уявної лінії кола. Цей оригінальний хатній декор може символізувати і «павука» з численними «ніжками»-низками, і певною мірою наслідувати плафон панських покоїв.

Принагідно зазначимо, що автентичні ромбічні й стрічкові витинанки с. Тиманівка, виготовлені значно пізніше, у 1930-х рр., зберігаються сьогодні в колекції Національного музею у Львові ім. А. Шептицького<sup>1</sup>. Їхнє датування уточнено М. Станкевичем [9, с. 21], що свідчить про тривале побутування паперового декору в селі впродовж значного періоду. Збірка подарована, як зазначено в інвентарних картках, Александровичем. Природно допустити, що це був етнограф, колекціонер, музикознавець, Юрій Семенович Александрович, уродженець села Степашків Гайсинського повіту (нині Гайсинського р-ну Вінницької обл.), який займався вивченням народних ремесл, а також збирав колекцію виробів кустарного виробництва [2, с. 22].

Відомий варіант оформлення інтер'єру оселі Кам'яниччини, його зафіксовано вже у 1928 р. Тут побутували схеми, які бачимо на світлині в книзі Володимира Гагенмейстера «Настінні паперові прикраси Кам'яниччини» [3, с. 3]. Вони мають значну подібність з композиціями с. Тиманівка: однотипні прикраси на печі, горизонтальні фризи вгорі над вхідними дверима, на стінах. Водночас є виразні відмінності, зокрема, орнітоморфні силуети представлені багатьма видами птахів: гусей, качок, одудів тощо. Тут також побутують антропоморфні мотиви: парні постаті та поодинокі вершники на пічному комині, на грубі. Ймовірно, що подібні композиції могли укладати в названому регіоні до 1917 року.

Дуже важливо, що в другій пол. XX ст. витинанки відтворювали працівники Музею народної архітектури й побуту (Пирогів-Київ). Зокрема, Ніною Олексіївною Зозулею, завідуючою відділом Поділля, було відновлено інтер'єр хати кінця XIX – поч. XX ст. с. Кадіївка Могилів-Подільського р-ну (Вінницька обл.), в оформленні якого використано паперовий декор. Для ек-

позиції в 1978 р. витинанки вирізала майстриня Марія Авксентіївна Руденко, відтворивши силуети півнів названого осередку з народних рукотворних меблів, а «квіти» за власними спогадами про хату своєї бабусі. У Кадіївці їх розміщували на печі й комині, це були переважно поодинокі оздобы.

Розглядаючи наступний варіант оформлення витинанками згаданого вище житла с. Жеребки, зазначимо, що його створено за принципом виразного мінімалізму. Розглядувана оселя прикрашена рядом з 13 крупних квадратних і розеткових витинанок, розташованими на стінах на рівні вікон. Композиційний центр фриза природно сфокусований під божником – у куті на стіні розташовано сім витинанок (по 4 і 3 на кожній). За вікном на східній стіні ряд продовжено 2-ма рівновіддаленими витинанками. На південній стіні його продовжено двічі: 2 витинанки між вікнами і 2 витинанки за другим вікном, ближче до вхідних дверей. Червоні й насичено блакитні, майже сині, кольори паперового декору в ритмічному чергуванні створюють виразну урочистість. Віддаль між витинанками дорівнює довжинам їхніх сторін/діаметрів, що дозволяє тлу білої стіни відігравати активну роль. На фото не видно, чи кріпили витинанки в цьому селі на печі, біля мисника та на стіні за полицю.

Поширені витинанки на Поділлі були й після 1917 року, у цей час зубожіле після Першої світової і громадянської воєн населення прикрашало домівки найчастіше доступним паперовим декором. Подібна тенденція характерна і для періоду після Другої світової війни, вона тривала до середини XX ст. У другій половині XX ст. в історії витинанки Поділля особливо помітну роль відіграють педагоги Олександр Васильович Салюк (с. Саїнка Чернівецького району) і Марія Оксентіївна Руденко (с. Слобода Яришівська Могилів-Подільського району) [7, с. 241, 243]. Названі майстри створили унікальні твори, в яких представили виразну можливість збереження народних традицій витинанок кінця XIX ст., поєднавши їх з тогочасними новими тенденціями, а саме – домінуванням тематичного спрямування творів. Роботи цих та багатьох інших сучасних майстрів постають сьогодні продовженням унікальних традицій хатніх прикрас Поділля кінця XIX – поч. XX ст., що були поширені в багатьох названих і ще невідомих осередках.

### Список скорочень

- ЕМК – Етнографічний музей ім. Северина Удзелі в Кракові (Польща).
- НМУНДМ – Національний музей українського народного декоративного мистецтва (Київ).
- НМЛ – Національний музей у Львові.
- МЕХП ІН НАНУ – Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів).
- РЕМ – Російський етнографічний музей (Санкт-Петербург, Росія).

<sup>1</sup> НМЛ, інв. № НМВ 1960-2039.

### Список використаних джерел та літератури

1. Білокінь С. Дослідниця українського килимарства Марія Олександрівна Щепотьєва / Сергій Білокінь // Народне мистецтво Полтавщини: наук.-теорет. конф., присвяч. 70-річчю Полтавського художнього музею: тези наук. доп. і повідомл. – Полтава, 1989. – С. 65-69.
2. Божко Л. Внесок учених Поділля у вивчення традиційної культури краю (20-30-ті роки ХХ століття) / Лариса Божко // Матеріали до української етнології: Щорічник: зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 19-23.
3. Гагенмейстер. В. Настінні паперові прикраси Кам'яниччини / В. Гагенмейстер. – Кам'янець-Подільський: Вид. художньо-промислової профшколи, 1930. – 7 с., 15 кол. табл.
4. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886-1919): науковець, просвітник, педагог: 125-річчю від дня народження присвячується / Л. А. Іваневич. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. – 245 с. [18]: іл.
5. Карпенко А. Володимир Шухевич – співорганізатор красної виставки у Львові 1894 року / Андрій Карпенко // Народознавчі зошити. – 2016. – Вип. 4 (130). – С. 785-791.
6. Косицька З. Витинанки / З. Косицька // Історія декоративного мистецтва України: В 5-ти т. – Т. III. Мистецтво ХІХ ст. – К., 2009. – С. 205-215.
7. Косицька З. Витинанки / З. Косицька // Історія декоративного мистецтва України: У 5-ти т. – Т. IV. Народне мистецтво та художні промисли ХХ ст. – Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського, 2011. – С. 233-356.
8. Станкевич М. Витинанка як вид народної творчості / Михайло Станкевич // Образотворче мистецтво. – 1980. – №5. – С. 26-28.
9. Станкевич М. Є. Українські витинанки / М. Є. Станкевич. – К.: Наук. думка, 1986. – 120 с.: іл.
10. Шероцький К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. – Т. 1. Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем / К. Шероцький. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1914. – 141 с.: ил.
11. Щепотьєва М. О. Розписи хат в с. Ходоровцях на Кам'яниччині / М. О. Щепотьєва // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – К.: Київський Окрліт, 1928. – 30 с.: іл., 6 табл.
12. Щербаківський В. Орнаментация української хати / Вадим Щербаківський. – Рим, 1980. – кол. іл. 2.
13. Grabowski J. Polska sztuka ludowa: Wycinanka ludowa / Józef Grabowski. – Warszawa, 1955. – 135 s.: іл., 76 tab.
14. Katalog działu etnograficznego. Powszechna Wystawa Krajowa we Lwowie 1894 r. – Lwow: Z drukarni i litografii Pillera i Spółki, 1894. – CLXIX st. +440 s.+258 s.



Мал. 1. Піч, прикрашена витинанками, в інтер'єрі житла с. Тиманівка Тульчинського району Вінницької області кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Тульчинський краєзнавчий музей.



Мал. 2. Витинанки ромбічні, поч. ХХ ст., сс. Підзамочок, Сороки, нині Бучацького району Тернопільської обл. Папір, вирізування, НМЛ.

**Валерій Нестеренко,**  
кандидат історичних наук, доцент ПДАТУ,  
провідний науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

## КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*В статті висвітлюється діяльність польських освітніх закладів, релігійних, культурницьких товариств та братств на теренах Подільської губернії на початку ХХ ст. Аналізується політика російської імперської влади щодо польського культурно-освітницького життя краю та подвизників польського просвітництва.*

**Ключові слова:** польський етнос, Римо-католицька церква, католицьке духовенство, навчальний заклад, школа, культурницьке товариство, релігія.

Поділля завжди було поліетнічним краєм. Серед етносів, які мешкали з давніх-давен на цій території поряд з українським населенням, особливо місце займають поляки. Тривале проживання на спільній території зумовило взаємний вплив польської та української етнічних культур. Тому вивчення характерних рис польського культурно-освітнього процесу допоможе краще зрозуміти особливості субкультури подільських українців.

Історія польської освіти на теренах Правобережної України, яку в офіційних імперських російських документах називали «Юго-Западним краєм», вже знайшла своє відображення в працях українських та польських істориків і краєзнавців. Серед праць вітчизняних вчених особливо слід відмітити монографії І. Т. Лісевича [11; 12]. У його роботах детально висвітлено та проаналізовано імперську політику царського уряду щодо польської спільноти України, розглянуто діяльність священників Римо-католицької церкви в площині створення навчальних закладів з польською мовою викладання та закладів культури. Чимало інформації є про відомих польських вчених, педагогів, медиків. Проте, дослідник головну увагу приділив теренам Волинської та Київської губерній і значно менше Поділля.

Етнонаціональну політику російської влади щодо етнічних меншин Правобережної України (у тому числі поляків) проаналізували у своїй монографії М. Г. Щербак та Н. О. Щербак [15]. Звичайно, не можна обминути увагою змістовної праці, підготовленої Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, у якій визначені основні ме-

тодологічні аспекти даної проблематики, що домінують в сучасній українській історичній науці [13].

Серед праць, виданих у Польщі, особливу увагу привертають спогади наставителя Кам'янець-Подільського Кафедрального костелу, пізніше керівника Кам'янець-Подільської дієцезії з 1919 по 1926 р. кс. П. Маньковського, який безпосередньо брав участь у створенні польських таємних культурно-освітніх осередків на Поділлі і був очевидцем описуваних ним подій [16].

Незважаючи на те, що вітчизняними і закордонними дослідниками була проведена велика робота щодо дослідження даної історичної проблеми, все ж відзначимо, що історія польської освіти на теренах Поділля ще недостатньо вивчена у вітчизняній історичній науці. Тільки частково вона висвітлена в науково-краєзнавчій розвідці Х. Геровської, у якій є дані про культурно-освітнє життя польської громади Вінниці та створених нею культурницьких осередків напередодні Першої світової війни [3].

Загалом же у вітчизняній історіографії продовжують залишатись мало-дослідженими такі питання: процес створення на початку ХХ ст. польських навчальних закладів, ставлення губернської влади до їх діяльності та ін. У цій статті, яка написана передовсім на маловідомих матеріалах Державного архіву Хмельницької області, деякі з яких постраждали під час сумно відомої пожежі 2003 р. у Кам'янці-Подільському, ми ставимо перед собою такі завдання: проаналізувати діяльність в Подільській губернії польських культурно-просвітницьких товариств та католицьких братств, висвітлити ставлення до них з боку центральної та місцевої влади.

Після придушення польського повстання 1863-1864 рр. царат запровадив щодо польського етносу України жорстку репресивну політику. Це стосувалось не тільки суспільно-політичної сфери, а й освіти та культури. Зокрема, указ Олександра III від 3 квітня 1892 р. забороняв відкривати на Правобережній Україні польські навчальні заклади, мистецькі товариства і гуртки. У цих складних умовах Римо-католицька церква стала центром політичного та громадського життя поляків Російської імперії.

Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на Поділлі функціонувало чимало римо-католицьких гоноратських (терціарських) братств та гуртків. Особливо активно вони діяли в прикордонних з Австро-Угорщиною Кам'янецькому та Проскурівському повітах. Характерно, що до братств записувались не тільки поляки-католики, але й православні українці. Члени братств вивчали польські пісні, організовували хорові гуртки, урочисто святкували релігійні храмові свята – «відпусти». Центром діяльності гоноратських товариств було місто Городок Проскурівського повіту. Члени католицьких братств знаходились під пильним контролем губернської влади, яка вважала часто писала про них як про агентів «католицизму» та «польщизни» [10, с. 1277-1284].



На початку ХХ ст. на Поділлі католицькі священики робили спроби створити при костелах парафіяльні початкові школи, де навчали дітей польської мови та катехези. Такі дії католицького духовенства жорстко переслідувались місцевою владою. Винних в організації польських навчальних закладів ксьондзів могли усунути від служіння в парафії, накласти штрафи, а то й притягнути до кримінальної відповідальності. Так, на початку ХХ ст. поліцією були закриті таємні польські школи в Махновці, Немирові, Старій Синяві, Тимкові, Вінківцях, Залісцях Подільської губернії [11, с. 8]. Наведемо один типовий приклад. Настоятель (пробощ) Шарівського костелу Проскурівського повіту кс. Шкарбановський відкрив при своєму храмі музичну школу для дітей та дорослих для підготовки музикантів, котрі могли би грати на органі під час релігійних служб та проводити урочисті концерти у святкові релігійні дні. Парафіяни за власний кошт закупили музичні інструменти. Проте, проскурівський справник оголосив діяльність цієї школи незаконною і розпорядився закрити її [4, арк. 74].

У зв'язку з подіями російської революції 1905-1907 рр. офіційна політика щодо польської освіти та культури в Російській імперії була дещо пом'якшена. Влада сподівалась шляхом введення закону про релігійну толерантність відволікти громадян від революційної діяльності. 14 квітня 1905 р. був виданий указ Миколи II про віротерпимість, що надавав деякі громадянські права католицьким релігійним та культурницьким організаціям. Зокрема, вже не заборонялось проводити їм різноманітні культурно-освітні заходи, якщо вони не суперечили імперським законам. Пізніше, 24 серпня 1906 р. були скасовані правила щодо покарання за таємне навчання дітей поляків-католиків [13, с. 28-30].

Ще у 1904 р. у Києві для координації просвітницької роботи серед польського населення було створено товариство «Oswiata». Згодом на Правобережній Україні напівлегально почали діяти філії організації «Полонія», що виникла на території Австро-Угорщини. До неї увійшли деякі польські поміщики та польська інтелігенція. Тісно з цим товариством співробітничало молодіжне товариство «Сокіл». У Києві виходив часопис «Київський денник», що поширювався серед поляків усієї України [13, с. 36].

У 1906 р. у тих губерніях Російської імперії, де значною була чисельність польської людності, були створені імперські спеціальні органи, що старанно вивчали проекти статутів бажаючих зареєструватись польських товариств. Їхня робота контролювалась губернаторами. У 1906 р. було організовано Луцьке польське зібрання «Будинок польський», в Одесі – «Польській дім» тощо [13, с. 36-37].

Певні послаблення були зроблені владою і для театрів, що ставили вистави польською мовою. Проте, для проведення в межах Київщини,

Волині та Поділля творів відомих польських драматургів необхідно було отримати спеціальний дозвіл від генерал-губернатора Південно-Західного краю, про що він ставив до відома повітових справників та поліцмейстерів. Ті місцеві урядовці, котрі добре знали польську мову, повинні були бути присутніми на польських виставах і старанно фіксувати всі випадки виявлення «польського сепаратизму» [13, с. 39].

У 1905 р. культурно-освітнє життя польської громади Подільської губернії поживавшало. Зокрема, у Кам'янці-Подільському зусиллями місцевої римо-католицької громади було створено «Товариство добродітності», що організувало в місті вистави польською мовою. Подільський губернатор О. Ейлер проти його діяльності особливо не заперечував, хоча й неодноразово в приватних розмовах відмічав, що взагалі «в краї російському повинна бути одна спільна мова – російська» [5, арк. 18].

Крім того, у губерніальному центрі Поділля було створено польське громадське товариство, до якого увійшли О. Шульмінський (у наступні роки відіграв велику роль у суспільно-політичному житті міста, під час революції 1917-1921 рр. очолював польську фракцію в міській думі, був одним з ініціаторів організації в Кам'янці-Подільському державного університету), відомий лікар Нейман, адвокат Квятковський, директор банку Г. Станішевський та інші. Поряд з суспільно-політичною діяльністю товариство займалось і культосвітніми питаннями [5, арк. 18].

Восени 1906 р. подільська губерніальна влада дозволила діяльність у Могилеві-Подільському «Польського будинку». Мета цього товариства була виключно просвітницькою. Його керівником став директор Могилівського відділення Московського міжнародного промислового банку граф Лубенський [2, с. 4].

У Вінниці з ініціативи великої групи місцевої польської інтелігенції цього ж року почало діяти міське товариство «Oswiata», яке ставило собі завдання – здійснювати культурно-просвітницьку роботу серед місцевого польського населення [2, с. 4].

У 1906-1907 рр. у селах Подільської губернії під керівництвом католицьких священиків почали утворюватись невеликі легальні польські навчальні заклади. Однак, це викликало певне занепокоєння з боку місцевої влади. Це незадоволення ще більше посилилось після того, як у деяких населених пунктах діти католиків категорично відмовлялись навчатись у російських школах. Характерний приклад стався в селі Малашівці Проскурівського повіту, де діти не бажали відвідувати заняття в школі, де навчання проводилось російською мовою. Місцевий ксьондз Роговський у розмовах з парафіянами відмічав, що їхні діти можуть йти до російської школи лише після того, як оволоділи польською грамотою [6, арк. 2]. І до його слів батьки прислуховувались.

Оскільки подібних випадків з кожним місяцем на території Подільської губернії ставало все більше, як і випадків переходу людей з православ'я до католицької конфесії, тому 27 вересня 1907 р. подільський губернатор О. Ейлер видав спеціальний циркуляр усім начальникам та мировим посередникам. У ньому він констатував, що після відміни правил від 3 квітня 1892 р. про переслідування за таємне навчання католиків, почали без будь-якого дозволу відкриватись польські навчальні заклади в Подільській губернії. Вони утримувались на кошти католицьких громад і знаходились під контролем ксьондзів [7, с. 177]. Губернатор наказав поліції і чиновникам ретельно перевірити всі нещодавно відкриті школи, всіляко сприяти органам освіти у справі їх ліквідації, коли діяльність того чи іншого навчального закладу була б визнана чиновниками «шкідливою». Після цього наказу розпочався процес поступового закриття польських католицьких шкіл, що виникли під час революції 1905-1907 рр.

У період революції дещо активізувалось польське театральне життя. У 1906 р. труппа Ф. Поля з Варшавського театру улаштувала кілька вистав польською мовою в містах губернії. Проте, аналогічна спроба улаштувати подібні вистави наступного року була заборонена Київським генерал-губернатором Сухомлиновим [8, арк. 76].

У Вінниці деякий час діяли дві польські театральні труппи: польської оперети Б. Марецького та труппа С. Броневського. Поставлені ними вистави, однак, не дуже користувались увагою з боку місцевих поляків. Їх відвідувало мало глядачів і труппи через нерентабельність змушені були припинити свої виступи. Подільська преса з цього приводу писала: «Тихою смертю померла польська труппа в Житомирі, яка не могла побороти байдужості поляків... те ж саме спостерігається і у Вінниці, де дві польські труппи змушені були припинити свої виступи» [2, с. 3]. Можна припустити, що не стільки байдужість подільських поляків призвела до такої невтішної ситуації, скільки небажання людей потрапити під підозру місцевої поліції.

У Летичеві у 1906-1907 рр. діяло польське релігійно-культурницьке товариство, що налічувало 103 члени. Воно займалось і практичною діяльністю, улаштувало столярні майстерні, де навчались і працювали діти місцевих поляків. Подібні товариства працювали в Новій Ушиці та Ямполі [7, арк. 249-251].

Преса польською мовою на Поділлі була започаткована в лютому 1906 р. Саме тоді почав виходити часопис «Світова зірниця». Його засновником та видавцем був польський поміщик з с. Пеньківка А. Волошиновський. Друкувався часопис у Житомирській друкарні. У часописі друкувались статті як польською, так і українською мовою. Багато з них були на аграрну тематику. Часопис швидко розходився серед селян, хоч мав на той час

чималий тираж (у листопаді 1909 р. було видано понад 1700 примірників). Як писав відомий діяч українського національно-визвольного руху В. Приходько, українське громадянство ставилось до цього друкованого видання спочатку насторожено. Але пізніше ставлення до нього значно покращилось, оскільки А. Волошиновський отримав славу «поляка-українофіла», підтримував ділові відносини з Б. Грінченком та іншими українськими письменниками [14, с. 105]. Але у 1913 р. через виїзд А. Волошиновського до Києва видавництво «Світової зірниці» припинилось.

Після столипінського перевороту третього червня 1907 р. поступово почало відновлюватись переслідування діячів польської освіти та культури на Поділлі. Відносна лібералізація суспільно-культурного життя в Російській імперії припинилась. У грудні 1907 р., виконуючи вказівку Київського генерал-губернатора, О. Ейлер наказав усім повітовим начальникам поліції ретельно перевірити працю усіх польських національно-культурних товариств. У більшості повітів губернії (Проскурівському, Кам'янецькому, Брацлавському, Гайсинському, Вінницькому та ін.) таких товариств виявлено не було. Можна припустити, що деякі з них були ще раніше закриті поліцією, а деякі перейшли на нелегальне становище. Велику підозру в місцевій владі викликала діяльність «Польського будинку» в Могилеві-Подільському, у роботі якого продовжувало брати понад 100 осіб. Товариство влаштувало танцювальні та дитячі вечірки. При ньому діяло початкове училище, де дітей навчали польської мови. Саме через цю обставину діяльність «Польського будинку» в Могилеві-Подільському незабаром була заборонена [7, арк. 252].

У роки так званої «реакції» наступ на польські культурно-освітні товариства в Російській імперії значно посилювався. У 1909 р. було заборонено діяльність товариства «Oswiata» в Київській губернії. Пізніше було заборонено діяльність осередків цього товариства й на Поділлі. Нарешті, у 1910 р. голова імперського уряду П. Столипін своїм наказом відніс поляків та українців до так званих «іногородців», після чого вони втратили будь-які права на створення національних товариств [11, с. 19, 27].

У цих умовах польська освіта й культура опинилась на Поділлі знову на нелегальному становищі. Проте, ксьондзи костелів продовжували й надалі навчати дітей парафіян польської мови. Повітові справники Подільської губернії періодично проводили розшук цих невеликих парафіяльних шкіл. Упродовж 1908-1910 рр. було виявлено понад 30 таємних шкіл, де навчання здійснювалось польською мовою. Вони діяли в різних повітах Подільської губернії: Кам'янецькому, Вінницькому, Летичівському, Проскурівському, Ямпільському та ін. І не лише у містах (Кам'янець-Подільському, Проскуріві, Могилеві-Подільському), а й у сільській місцевості. Частіше всього нелегальні школи польські школи створювались на кош-

ти польських дворян та дворянок. Для прикладу, у селі Завадинці Кам'янецького повіту землевласник К. Пулавський надав під польську школу свій будинок. У м. Вороновиця школу утримувала за свої кошти дворянка Добровольська, у Райківцях Проскурівського повіту – місцева поміщиця Скибневська [8, с. 48]. Подібних випадків було чимало.

Інколи польські навчальні заклади створювали та утримували самі міщани або селяни. Так, нелегальну школу на Польських фільварках у Кам'янці-Подільському створила місцева мешканка Матковська, а в Могилів-Подільському – члени міського товариства по допомозі бідним. Деякі навчальні заклади були створені та функціонували за безпосередньої підтримки католицьких священників, які часто і навчали дітей.

Таємні польські навчальні заклади, природно, не могли охопити великої кількості учнів. Так, у Могилів-Подільській школі навчалось тільки 25 дітей, у Фрампільській – 14. А деякі освітні заклади охоплювали менше 10 дітей. Найбільше учнів відвідувало польську школу в с. Борщівка Проскурівського повіту – 50. У нелегальних польських освітніх закладах, як правило, один або два учителі навчали дітей передовсім польської мови (інколи літератури) та католицьких молитов, що вважалося основою польської етнонаціональної ідентичності. Не вистачало підручників та посібників, тому навчання здійснювалось переважно за католицькими молитовниками. Лише в окремих випадках під час поліційних обшуків були знайдені польські азбуки [8, арк. 126-127].

Виявлені поліцією таємні польські навчальні осередки негайно закривались, а винні в їх створенні та діяльності притягались до суворой адміністративно-кримінальної відповідальності. Так, дворянка містечка Вороновиця С. Добровольська за організацію таємної школи отримала два тижні арешту, а дворянка Жебокрицька, у помешканні якої здійснювалось нелегальне навчання, сплатила 50 рублів штрафу [8, арк. 127].

Постраждали і католицькі священники, які сприяли розвитку польської освіти на Поділлі. Наведемо найбільш відомий приклад, що викликав свого часу широкий резонанс. Наприкінці 1910 р. через анонімний донос поліція провела обшук помешкання громадянки Кам'янця-Подільського Станкунович. Стало відомо, що на її квартирі діяла нелегальна польська релігійно-культурна організація, яку заснував і очолював настоятель Кафедрального костелу св. Петра та Павла кс. П. Маньковський. Місцевою поліцією були знайдені докази про широку місіонерську діяльність на Поділлі сестер католицького товариства «Дочок найчистішого Серця Марії», про те, сестри навчали дітей катехези та польської мови. Відбувся судовий процес. Сестри отримали по 150 рублів штрафу, а кс. П. Маньковський змушений був через тиск міської влади на початку 1911 р. виїхати до Житомира [16, с. 229].

У наступні роки, проте, польські таємні школи продовжували функціонувати на теренах Поділля. Тільки навчання дітей вже не здійснювалось у приватних помешканнях громадян, а продовжувалось при католицьких костелах. Культурно-освітня робота через відсутність світських польських товариств здійснювалась майже виключно різними католицькими товариствами. Оскільки їхня діяльність офіційно була заборонена, тому проходила в нелегальних умовах.

Упродовж 1911-1914 рр. влада Подільської губернії часто улаштовувала обшуки в костельних будівлях з метою викриття польських шкіл. Особливо велике обурення з боку влади викликала діяльність настоятеля проскурівського костелу К. Носалевського. 25 лютого 1914 р. у своєму донесенні до Київського генерал-губернатора подільський губернатор О. Ігнат'єв повідомляв, що в Проскурівському повіті поліція знайшла чотири таємні школи, що діяли за підтримки місцевого католицького духовенства. У костельному будинку кс. Носалевський влаштовував безкоштовні спектаклі польською мовою для молоді, міщан та місцевої польської інтелігенції. Оскільки вистави відбувались без дозволу повітового справника, його організатори були притягнуті до адміністративної відповідальності [9, арк. 21-43].

Водночас, треба відмітити, що в передвоєнні роки влада дещо послабила свій адміністративний тиск щодо польської громади. Так, вона дозволила відновити діяльність Польського клубу у Вінниці, який урочисто відзначив 600-у річницю Грюнвальдської битви, а влітку 1913 р. вшанував вечір у пам'ять 100-ї річниці від дня загибелі відомого польського воєначальника Понятовського, який свого часу був союзником Наполеона у війні проти Росії. З осені 1913 р. при вінницькому польському клубі працював аматорський театральний гурток, який користувався великою популярністю серед місцевих поляків. На його вистави приїжджали землевласники та орендарі з навколишніх сіл. Крім того, у Вінниці функціонувало «Римо-католицьке благодійне товариство», керівником якого був кс. Я. Левинський. Товариство створило бібліотеку з творів польських письменників та поетів. Діяли також таємні гуртки серед старших класів реального і комерційного училищ Вінниці. Гуртківці вивчали польську мову та історію Польщі [3, с. 263-264].

Періодичні видання польською мовою в передвоєнні роки в Подільській губернії майже не виходили. Однак, у листопаді 1912 р. до подільського губернатора звернувся ксьондз містечка Ярмолинці Барановський, який мав намір видавати в Проскуріві польськомовний часопис «Nasza wios» («Наше село»), де планував друкувати матеріали суспільно-політичного, економічного, культурно-освітнього напрямків. У грудні 1912 р. такий дозвіл він отримав. Але перший примірник часопису був надрукований тільки 12 січня 1914 р. У ньому були вміщені матеріали про сільське

господарство та аграрний кооперативний рух. Часопис поширювався як серед поміщиків, так і селян [9, арк. 1].

Проте, з самого початку видавництво часопису викликало підозру з боку місцевих адміністративних органів, оскільки в деяких його повідомленнях давалася порада польським селянам розмовляти вдома виключно польською мовою, у чому влада вбачала вияви польського патріотизму. 5 червня 1914 р. начальник штабу Київського військового округу направив подільському губернатору О. Ігнат'єву секретний рапорт, у якому говорилося, що часопис мав дуже шкідливий напрям, оскільки сприяв розвитку польського «патріотизму», тому його потрібно закрити. Згодом до губернатора надійшло прохання від губерніяльного правління про необхідність переведення кс. Барановського до іншої парафії, подальше від Подільської губернії. Врешті-решт, 25 липня 1914 р. ксьондз Барановський оголосив про припинення випуску часопису. Набір його останнього випуску від 25 липня був розібраний і не надрукований [9, арк. 18].

З політичних причин приписував своє існування також польськомовний тижневик «Тигоднік Подольські», який видавався в Проскуріві з грудня 1910 р. по 28 травня 1912 р. [1, с. 211-214].

У зв'язку з початком світової війни, царський уряд зробив деякі послаблення щодо польської спільноти Правобережної України. З пропагандистською метою було дано згоду на відкриття деяких культурницьких організацій на Поділлі, але висвітлення цього питання не входить до завдань нашої роботи і може бути темою для нової статті.

Отже, на початку ХХ ст. імперська влада всіляко обмежувала та гальмувала культурно-освітній розвиток польської спільноти Подільської губернії. Певна лібералізація в цьому питанні, що настала в роки революції 1905-1907 рр., у період реакції змінилась новим посиленням жорсткої адміністративно-репресивної політики. Закривались польські навчальні заклади, припинили свою діяльність більшість світських та римо-католицьких товариств та організацій. Проте, незважаючи на численні заборони, в окремих населених пунктах Поділля нелегальні польські школи продовжували діяти, а культурно-просвітницьку діяльність серед поляків і надалі проводили римо-католицькі братства, авторитет яких у цей час тільки зріс.

### Список використаних джерел і літератури

1. Баженов Л. В. З історії польської преси в Україні на початку ХХ ст. / Л. Баженов // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного інституту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003 – Вип. 2. – С. 211-214.
2. Винницкая газета. – 1906. – 9 нояб.

3. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні першої світової війни за матеріалами царської жандармерії / Х. Геровська // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матер. міжнар. конф. – Хмельницький: Диво, 1999. – С. 260-265.
4. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 6967.
5. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7447.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7456.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7685.
8. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7991.
9. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 8172.
10. Латино-польская пропаганда // Подольские епархиальные ведомости. – 1897. – №47. – С. 1277-1284.
11. Лісевич І. Т. «Духовно спрагли» (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття) (Історичні зошити) / І. Т. Лісевич. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1997. – 242 с.
12. Лісевич І. Т. «Родом з України». Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (Історичні зошити) / І. Т. Лісевич. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1995. – С. 102.
13. Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. Колективна монографія Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000.
14. Національні меншини в громадському та культурному житті України / М. Панчук, О. Рафальський // Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПІЕНД. – 2000. – 450 с.
15. Приходько В. Під сонцем Поділля / В. Приходько // Пам'ятки України. – 2000. – №3-4. – С. 103-106.
16. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): навч. посіб. / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1997. – 90 с.
17. Arcybiskup Piotr Mankowski. Pamietniki. – Warszawa, 2002.

**Олег Погорілець,**  
директор ДІКЗ «Межибіж»

**Ігор Западенко,**  
заступник директора ДІКЗ «Межибіж»

**ПОДІЛЛЯ У 1793-1917 РР.  
НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВІСНИКА  
«МЕЖИБІЖ».  
АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК**

В анотованому бібліографічному огляді зосереджено увагу на історичних аспектах життя Подільської губернії, утвореної після розділу Речі Посполитої (1793 р.) до часу падіння царського режиму в Російській імперії (1917 р.). Щодо розвитку ремесел, промислів, релігійного життя наводяться публікації, в яких йдеться саме про історичні аспекти питання, оскільки бібліографія етнографічних аспектів в публікаціях «Наукового вісника «Межибіж» має значний обсяг і заслуговує на окремий огляд. Також до огляду відібрано ті публікації, які тематично стосуються Поділля в цілому чи більш-менш широкої частини краю. Статті, які цілком стосуються окремих міст, містечок та сіл, також до огляду не включалися через значну кількість таких публікацій впродовж 2009-2016 рр. Окрім того, для окремого детального огляду автори залишають публікації, присвячені темі Меджибожжя та Меджибіжчини.

Щодо часових меж – до огляду включено ті публікації, часовий діапазон яких повністю або частково вкладається у тематичний період 1793-1917 рр. Послідовність бібліографічних описів у огляді – хронологічна, у порядку публікації.

**Ключові слова:** Поділля, Подільська губернія, бібліографія, «Науковий вісник «Межибіж».

**2009 рік**

Медведчук Г. К. Шевський промисел на Поділлі (XVI - перша половина XX ст.) / Галина Кирилівна Медведчук // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С. 117-125.

Подається історія розвитку шевського промислу на Поділлі: виникнення шевських ремісничих цехів, ярмарків шевської продукції, ремісничих товариств у містах і містечках краю.

Баженова С. Е. Леонард Совінський і Поділля / Стефанія Едуардівна Баженова // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С. 222-227.

Біографічна стаття про життя та діяльність польського поета-україніста, романіста, історика літератури і критика, перекладача творів Тараса Шевченка Леонарда Совінського (1831-1887 рр.), який народився в с. Березівка Літинського повіту Подільської губернії.

Сторожук Я. А. Проституція на Поділлі наприкінці ХХ століття / Ярослав Аркадійович Сторожук // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – С. 320-324.

На основі даних Подільського губернського статистичного комітету наводяться та аналізуються відомості щодо офіційної проституції в містах і містечках губернії.

**2010 рік**

Мацко Н. С. Військові формування царської армії у населених пунктах Подільської губернії (кінець XVIII – перша половина XIX століття / Н. С. Мацко // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1. – С. 101-109.

Досліджується історіографія питання, наводиться перелік населених пунктів та дислокованих у них підрозділів, аналізується система військових поселень та обов'язків населення у зв'язку з її запровадженням.

Філінюк А. Г. Поземельні відносини у містах та містечках Поділля наприкінці XVIII - в першій половині XIX ст. / А. Г. Філінюк, А. М. Кримська // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1. – С. 192-199.

Досліджується історіографія теми, подається комплексний аналіз відповідних нормативних актів царського уряду, особливості їх застосування та внесення до них коректив під час облаштування колишніх земель Речі Посполитої за російським порядком.

Кундельський В. Єврейський чинник і російська влада на території Поділля наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / Валерій Кундельський // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 2. – С. 77-84.

Аналізуються умови життя єврейства у Подільському регіоні після двох останніх поділів Речі Посполитої, а також роль єврейського чинника в житті регіону наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Хоптяр Ю. А. Етносоціальні та демографічні процеси у Летичівському повіті Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / Юрій Анатолійович Хоптяр // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 2. – С. 143-146.

*На основі матеріалів переписів та Подільського губернського статистичного комітету проаналізовано національний склад населення повіту. Відзначено відмінності між національним складом міст і сіл. Розглянуто вплив міграційних процесів на зміни національного складу населення.*

### 2011 рік

Мацко Н. С. Правобережна Україна у Вітчизняній війні 1812 року / Н. С. Мацко // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: 2011. – Ч. 1. – С. 221-228.

*Проаналізовано ситуацію на Правобережжі та функції населених пунктів Правобережної України (в тому числі Поділля) під час військової кампанії 1812 р.*

Байдич В. О. Гарнізон м. Старокостянтинова (1915 – на початку 1916 рр.) / В. О. Байдич, О. В. Байдич // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 1. – С. 262-274.

*Аналізується функціонування тилових гарнізонів Південно-Західного фронту в роки Першої Світової війни на прикладі гарнізону м. Старокостянтинова: діяльність військових управлінь, мобілізаційних та постачальних служб тощо. Подаються назви військових частин, пов'язаних з містом – зокрема, тих, що прибували сюди з фронту на реабілітацію. Згадується про діяльність Державного ополчення Російської імперії.*

Старенький І. О. Подільське єпархіальне Давньосховище: віхи розвитку (1890-1920 рр.) / Ігор Олександрович Старенький // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 2. – С. 158-166.

*У статті йдеться про віхи розвитку музею старовини – Давньосховища. Дослідження охоплює 30 років діяльності музейного закладу: від його заснування 1890 року до остаточного встановлення радянської влади 1920 року.*

Єсюнін С. М. Храми Римо-Католицької церкви у Летичівському повіті Подільської губернії за візитацією 1844 року / Сергій Миколайович Єсюнін // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 2. – С. 390-396.

*Розглянуто поділ на класи парафій Римо-Католицької церкви у Летичівському повіті на Поділлі, подано відомості про історію будівництва і*

*географію розміщення костелів та каплиць, чисельність духовенства та віруючих-католиків станом на 1844 рік.*

### 2012 рік

Єсюнін С. М. Ремісничо-промислове виробництво у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на поч. XX ст. / Сергій Миколайович Єсюнін // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 91-100.

*Зроблено порівняльний аналіз розвитку ремесл та промисловості у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на поч. XX ст.*

Кузіна Б. С. Розвиток перших районних союзів споживчих товариств на Поділлі в 1909-1914 рр. та їх роль у поліпшенні кооперативної роботи / Борис Станіславович Кузіна // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 164-172.

*На основі широкого кола архівних документів, періодичних видань, вітчизняної та зарубіжної історіографії розглядаються шляхи та різноманітні форми розвитку союзів споживчих товариств на Поділлі. Акцентується увага на позитивних здобутках та недоліках тогочасного кооперативного руху.*

Мороз В. С. Генерал О. В. Самсонов із когорти Охтирських гусар / В. С. Мороз, В. С. Мороз // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 228-239.

*Висвітлено життєвий і бойовий шлях генерала від кавалерії О. В. Самсонова (1859-1914), його перебування в Меджибожі, служба в 12-му Охтирському гусарському полку, участь в російсько-турецькій війні 1877-1878 рр., російсько-японській війні 1904-1905 рр. та Першій Світовій.*

Мороз В. С. М. М. Кречетніков – перший намісник і генерал-губернатор Мінський, Ізяславський і Брацлавський / В. С. Мороз, В. С. Мороз // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 239-245.

*Розглядається життєвий шлях військового, політичного, державного і адміністративного діяча генерал-аншефа, графа Михайла Микитовича Кречетнікова (1729-1793), якому було доручено управління землями, приєднаними до Російської імперії в ході розділу Речі Посполитої.*

Мороз В. С. Перший Подільський губернатор / В. С. Мороз, В. С. Мороз // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 245-250.

*Розповідається про життя та діяльність Миколи Петровича Шереметева (1751-1809) – першого Подільського губернатора, театрала, мецената.*

Мороз В. С. Т. І. Тутолмін – Мінський, Волинський, Подільський і Брацлавський генерал-губернатор / В. С. Мороз, В. С. Мороз // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 251-258.

*Розглядається життєвий шлях та діяльність військового та адміністративного діяча, правителя Катеринославського намісництва, генерал-губернатора Мінського, Волинського, Подільського і Брацлавського Тимофія Івановича Тутолміна (1740-1809). Аналізуються деякі службові доручення Т. І. Тутолміна на посаді генерал-губернатора.*

Старенький І. О. Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури в другій половині XIX – на початку XX ст. / Ігор Олександрович Старенький // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 2. – С. 21-36.

*Розглядається процес розгортання діяльності подільського духовенства щодо охорони пам'яток архітектури в другій половині XIX - на початку XX ст.*

Орловський Л. Євреї Поділля кінця XIX століття: статистичний і соціально-економічний аспекти / Л. Орловський // «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 2. – С. 237-240.

*Розглядаються взаємозв'язки розселення євреїв у містах та містечках Подільської губернії з розвитком промисловості, ремесл, торгівлі.*

### 2013 рік

Візнюк В. Г. Леон Бялковський – дослідник історії Поділля / Вероніка Григорівна Візнюк // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №1. – Ч. 1. – С. 64-65.

*Розповідається про життєвий шлях історика Леона Бялковського (1885-1952), який народився в с. Пасинки Ямпільського повіту Подільської губернії.*

Романюк Ю. Шкільна політика царизму в галузі початкової освіти на теренах Подільської губернії (кінець XIX - початок XX ст.) / Юлія Романюк // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №1. – Ч. 1. – С. 300-308.

*Розглядається діяльність початкових народних училищ та церковно-парафіяльних шкіл, аналізується її зв'язок з періодами демократизації суспільного життя царської Росії та періодам реакції. Наводяться статистичні дані щодо освітньої мережі Подільської та інших губерній.*

Стрельбіцька Н. Роль поляків в органах міського самоврядування на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття / Наталія Стрельбіцька // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №1. – Ч. 1. – С. 339-346.

*Аналізується місце польської етнічної спільноти Поділля в органах самоврядування, сформованих згідно міського положення від 16 червня 1870 року. Прослідковується висока готовність етнічних поляків до участі у місцевому самоврядуванні. Наводяться приклади конфліктного ставлення імперських урядовців до виборних представників самоврядних органів польської національності.*

Барабаш-Тимофієва О. Пошта поділля на межі двох століть / Олена Барабаш-Тимофієва // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №1. – Ч. 2. – С. 7-11.

*Розглядається організація забезпечення поштових потреб Подільської губернії: мережа поштових контор, матеріальне забезпечення їх діяльності. Аналізується хронологія реорганізації поштового управління впродовж першої половини XIX ст.*

Кух О. Пам'яткоохоронний аспект діяльності Проскурівського підвідділу Російського військово-історичного товариства / О. Кух, В. Стецюк // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №2. – Ч. 1. – С. 144-148.

*Характеризуються заходи Проскурівського підвідділу Російського військово-історичного товариства на теренах Подільської губернії.*

Рекрут В. Музезнавча діяльність І. Ч. Зборовського в кінці XIX – початку XX ст. / Валерій Рекрут // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №2. – Ч. 1. – С. 196-214.

*Висвітлюється музезнавча діяльність Іполита Чеславовича Зборовського (1875-1937) щодо збирання етнографічних колекцій та пам'яток старовини. Аналізується його участь у проведенні Першої Південноросійської виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів (1906).*

Старенький І. Теоретичні основи пам'яткоохоронної роботи подільського духовенства XIX – початку XX ст. / Ігор Старенький // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №2. – Ч. 1. – С. 247-253.

*Розглядається формування специфічної термінології, теоретичне осмислення кліром необхідності охорони пам'яток, ідентифікація подільських старожитностей як складової історико-культурної спадщини України.*

Старенький І. «Київська старовина» як джерело дослідження пам'яткоохоронного руху Поділля кінця XIX – початку XX ст. / Ігор Старенький // Межибіж: наук. вісник. – 2013. – №2. – Ч. 1. – С. 305-311.

*Розглядаються публікації в часописі «Київська старовина», які несуть інформацію про розвиток пам'яткоохоронного руху на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст.*

### 2014 рік

Стрельбицька Н. Міські положення 1870 і 1892 р. як правова база місцевого самоврядування Поділля / Наталія Стрельбицька // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №1. – Ч. 1. – С. 78-81.

*Розглянуто особливості запровадження Міського положення 1870 р. на Поділлі порівняно з іншими регіонами Російської імперії, приклади дії обмежувальних норм Міських положень.*

Гуменюк І. Фактори зародження централізованої залізничної мережі на Поділлі та Київщині в другій половині XIX століття / Ігор Гуменюк // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №1. – Ч. 1. – С. 81-93.

*Подано коротку характеристику причин початку будівництва залізниць Київ-Балта. Розкрито проблеми, пов'язані з будівництвом залізничних мереж на території Київщини і Поділля.*

Іваневич Л. Дослідження народної ноші українців Поділля подільськими істориками та етнографами (60-ті рр. XIX – 40-ві рр. XX ст.) / Лілія Іваневич // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №1. – Ч. 1. – С. 362-373.

*Висвітлюється історіографія проблеми дослідження народної ноші українців Поділля. Подається характеристика і наукова оцінка праць подільських істориків та етнографів 60-х рр. XIX – 40-х рр. XX ст., присвячених вивченню традиційного комплексу вбрання подолян і його окремих елементів.*

Григоренко О. Реформатор Ігнацій Сцибор-Мархоцький та його одноступі в історії Поділля і південно-Східної Волині / О. Григоренко, В. Захар'єв // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №1. – Ч. 1. – С. 438-448.

*У статті йдеться про плеяду реформаторів, взаємовідносини між селянами та подільськими і волинськими землеволодарями, які звільнили своїх хліборобів від панщини до офіційного скасування кріпацтва у 1861 р.*

Хоптяр Ю. Етнографічні дослідження Т. Г. Шевченком Поділля та Волині (вересень-жовтень 1846 р.) / Юрій Хоптяр // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №1. – Ч. 1. – С. 438-448.

*У статті робиться спроба розглянути події, пов'язані з періодом подорожі Т. Г. Шевченка на Поділля та Волинь у вересні-жовтні 1846 р.*

Шпаковський С. Михайло Оскарович Патон (1865-1919 р.): дворянин, офіцер, чиновник. Невідомі сторінки з життя та діяльності / Сергій Шпаковський // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №1. – Ч. 1. – С. 509-523.

*Висвітлено невідомі для широкого загалу історичні та архівні дані про життя та діяльність Михайла Оскаровича Патона, який походив з дворянського роду Патонів, що відігравав визначну роль в історії, науці та культурі України та Росії. М. О. Патон ввійшов в історію*

*Ушицького повіту Подільської губернії завдяки своїй суспільно-політичній діяльності.*

Хоптяр Ю. Православні церкви Поділля: статус, діяльність, архітектура / Ю. Хоптяр, А. Хоптяр // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №2. – С. 37-44.

*Розглядаються процеси, пов'язані з життям Православної церкви на території, яку приєднано до Російської імперії внаслідок поділу Речі Посполитої.*

Завальнюк К. Джерела з генеалогії протоієрея Ю. Й. Сіцинського (1859-1937) у фондах Державного архіву Вінницької області / Костянтин Завальнюк // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №2. – С. 262-271.

*Аналізуються маловідомі документи з фондів Державного архіву Вінницької області, які дозволяють уточнити біографію визначного українського вченого-краєзнавця Ю. Й. Сіцинського, а також окремих представників його родини.*

Мороз В. Перший православний єпископ Подільської єпархії / В. Мороз, В. Мороз // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №2. – С. 297-303.

*Розглядається життєвий шлях преосвященного Іоаннікія в його пастирському служінні у Подільській єпархії починаючи з 1795 р.*

Баженов Л. Роль релігійних громад у розвитку Подільської кооперації у XIX – XX ст. / Л. Баженов, Б. Кузіна // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №2. – С. 339-342.

*Розглядається роль подільського духовенства у розвитку кооперативного руху в губернії.*

Богущька А. Етнодемографічні зміни на Поділлі та їх вплив на конфесійну панораму в першій половині XIX ст. / Альона Богущька // Межибіж: наук. вісник. – 2014. – №2. – С. 342-348.

*Робиться спроба простежити процес етнодемографічних змін на Поділлі. Подано коротку характеристику трансформаціям релігійного життя, якому російське самодержавство приділяло особливу увагу.*

### 2015 рік

Скрипник А. Кам'янецька фортеця як центр тимчасового військово-територіального утворення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Анатолій Скрипник // Межибіж: наук. вісник. – 2015. – №1. – С. 26-32.

*Розглянуто місце і роль Кам'янця-Подільського в якості військового центру та опорного пункту російських військ на території Поділля. Висвітлено становлення і формування системи мілітарного адміністрування як чинника зміцнення імперської присутності в краї.*

Моздир В. Трансформаційні процеси освіти на Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. як фактор розвитку культури у краї / Віталій Моздир // Межибіж: наук. вісник. – 2015. – №1. – С. 344-356.



*Розповідається про трансформаційні процеси в освітній сфері на фоні боротьби з колонізаторською спадщиною, які мали місце в Подільській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.*

Трембiцький А. З історії творення гостинних дворів на Поділлі (в межах сучасної Хмельницької області) / Анатолій Трембiцький // Межибіж: наук. вісник. – 2015. – №2. – С. 155-182.

*Розкрито історію виникнення, діяльності, занепаду та сучасний стан гостинних (заїжджих) дворів на теренах Подільського краю у межах сучасної Хмельниччини.*

Завадська І. Економічне життя містечок Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Ірина Завадська // Межибіж: наук. вісник. – 2015. – №2. – С. 244-253.

*Автор доводить, що у промисловості правобережних губерній (на прикладі Подільської) переважала переробка сільськогосподарської сировини. Констатується, що торговельно-посередницька діяльність, як і дрібне виробництво, майже повністю перебувало в руках євреїв. Аналізується стан землеробства, яким займалась більшість мешканців містечок.*

### 2016 рік

Хоптяр Ю. Інфраструктура шляхів сполучення Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Юрій Хоптяр // Межибіж: наук. вісник. – 2016. – №1. – С. 240-246.

*Подається класифікація шляхів, наводиться кошторис утримання, проекти будівництва доріг та їх реалізація, а також описуються різновиди транспортних засобів.*

Моздір В. Трансформаційні особливості господарсько-виробничої культури Подільського краю у кінці XVIII – у першій половині XIX ст. / Віталій Моздір // Межибіж: наук. вісник. – 2016. – №1. – С. 254-264.

*Розглядаються особливості господарсько-виробничих аспектів культури подолян, які мали місце після зламу 1793 р.*

### Список використаних джерел та літератури

1. Науковий вісник «Межибіж»: матер. II наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2. – 360 с.
2. Науковий вісник «Межибіж»: матер. III наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1. – 390 с.

3. Науковий вісник «Межибіж»: матер. III наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 2. – 226 с.
4. Науковий вісник «Межибіж»: матер. IV наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 1. – 532 с.
5. Науковий вісник «Межибіж»: матер. V наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – Ч. 2. – 504 с.
6. Науковий вісник «Межибіж»: матер. VI наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – 326 с.
7. Науковий вісник «Межибіж»: матер. VI наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 2. – 350 с.
8. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 1 (2013). – Ч. 1.
9. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 1 (2013). – Ч. 2.
10. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 2 (2013). – Ч. 1.
11. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 2 (2013). – Ч. 2.
12. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2014. – Вип. 1 (2014).
13. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2014. – Вип. 2 (2014).
14. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2015. – Вип. 1 (2015).
15. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2015. – Вип. 2 (2015).
16. Межибіж: наук. вісник. – Хмельницький: ІРД, 2016. – Вип. 1 (2016).

**Тетяна Савченко,**  
завідувач сектору  
«Колекція ювелірного мистецтва»  
Музею історичних коштовностей  
України – філії НМІУ

## ЩИТИ ДО СУВОЮ ТОРИ З ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛЯ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

*В унікальній колекції пам'яток єврейського церемоніального мистецтва Музею історичних коштовностей України представлено зібрання щитів до сувою Тори з Волині та Поділля. Автор подає короткий екскурс в історію євреїв, загальну характеристику зібрання щитів Тори, визначає їх місце в обряді, особливості декору та символічні зображення.*

**Ключові слова:** єврейський народ, «смуга осілості», пам'ятки єврейського церемоніального мистецтва, щит Тори, нагрудник первосвященника, Скрижалі Завіту, дерево життя, Арон-Гакодеш, корона, лев, єдинокор, олень, птах, орел.

Серед регіонів Східної Європи Волинь та Поділля особливо вирізняються численністю пам'яток єврейської культури.

Перші згадки про поселення євреїв на цих територіях датуються ще XII-XIII ст., а за польським переписом вже 1765 р. відомо, що в 116 містах, містечках і селах Волині мешкало 51736 чол., на Поділлі – 38356 чол.[4].

Здебільшого євреї потрапили на етнічні землі України із Заходу, зокрема, унаслідок ідеологічного переслідування іновірців у християнському середовищі, що реалізувалось у політиці жорсткої ізоляції та асиміляції. У більшості європейських країн були прийняті рішення про примусове виселення або християнізацію євреїв: 1290 р. – в Англії, 1394 р. – у Франції, 1492 р. – в Іспанії. [5] У XIV ст. з Німеччини, Австрії та Богемії на землі Західної України іммігрують євреї-ашкеназі. [2] Саме вони і зумовили характер та культуру євреїв Східної Європи, центрами якої в період XVIII-XIX ст. стають Острогор, Володимир-Волинський, Луцьк, Кременець – на Волині; Кам'янець-Подільський, Балта, Могилів-Подільський, Вінниця, Проскурів, Тульчин – на Поділлі.

Наприкінці XVIII ст. ці землі, у зв'язку з поділами Польщі 1772, 1793 та 1795 рр., перейшли до складу Російської імперії і згодом опинилися в межах «смуги осілості» (30 травня 1835 року «Положення про євреїв»

закріпило «смугу осілості»), що й обумовило концентрацію єврейського населення та його культурної спадщини на Волині і Поділлі.

Першим, хто звернув увагу на унікальність цієї спадщини, був письменник та фольклорист Семен Ан-ський, який з 1911 р. до 1914 р. здійснив масштабну експедицію, що, на жаль, була перервана Першою світовою війною. Багатогранна колекція єврейського народного мистецтва стала пам'ятником знищеної катаклізмами XX ст. цивілізації східноєвропейського єврейства. На сьогодні матеріали цієї експедиції знаходяться в Музеї етнографії народів Росії в Санкт-Петербурзі. [6]

Іншим унікальним джерелом для вивчення єврейської культурної спадщини містечок Волині та Поділля є колекція пам'яток єврейського мистецтва Музею історичних коштовностей України. Вона складається з виробів, які у 20-30-х рр. були вилучені з синагог та передані до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві та Всеукраїнського музею єврейської культури ім. Менделе Мойхер Сфорима в Одесі. Під час Другої світової війни експонати були вивезені за Урал, після повернуті до України і з часом вони потрапили до Музею історичних коштовностей, де до 1989 року зберігалися у фондосховищі. Та все ж таки на початку 90-х науковцям, реставраторам МІКУ вперше була надана можливість вивчення єврейського золотарства.

Колекція єврейського церемоніального срібла Музею історичних коштовностей України нараховує 400 одиниць зберігання, з них 105 – Торашилди. Близько 89 були виготовлені на території Волині та Поділля у XVIII-XIX ст. Особливості форми, декоративного простору, клеймування, застосованих технік дозволяють віднести їх до особливої групи. У них відображений приголомшливий надзвичайний колорит своєрідного «містечкового» мистецтва з його яскраво вираженою наївністю, чудовими казковими образами, з глибиною душевного ставлення до ритуальних предметів [6].

Щит Тори або тас, як його називають на івриті, щит – на ідіш, належить до традиційного кола предметів, що супроводжують синагогальне дійство, пов'язане з основною святинєю для іудеїв – Торою. Його підвищували на ланцюжку до сувою. Він був символічним нагадуванням про нагрудник первосвященника Єрусалимського Храму. «І зробив він нагрудник судейський, мистецької роботи...» (Вихід 28:15), «чотирикутний нехай буде» (Вихід 28:16), «І зроби для нагрудника ланцюжки виті, плетеної роботи» (Вихід 28:22, 23) [7]. Торашилди зазвичай робили у вигляді пластин, які мали прямокутну або квадратну форму, аркоподібну верхню частину. Рідше зустрічаються таси у вигляді геральдичного щита з картушами, багато декорованими рослинними візерунками та символічними

зображеннями. Також на Торашилдах розміщували спеціальні пенали з невеликими металевими таблицями, на яких гравірували назви свят. Їх використовували для того, щоб визначити який вірш Тори необхідно читати в той чи інший день.

Таси еволюціонували від маленьких пластинок, досить бідних в інформативному відношенні. З часом їх почали оздоблювати і збільшувати. Відомо нам існуюча форма щита, очевидно, з'являється у XVII ст., коли таси втрачають просту практичну функцію і стають одним з основних атрибутів оздоблення Тори.

За традицією Торашилди дарували синагогам та молитовним домам у зв'язку з урочистими, радісними або сумними подіями в житті єврейської сім'ї. Поверхня щита дозволяла майстрам вкласти в його орнамент максимум фантазії та вміння. Ці декоративні пластини складають одну з найбільш яскравих сторінок у народному мистецтві євреїв України.

Відбиток витонченості та вишуканості, обумовлений коштовністю матеріалу, породжений призначенням Торашилдів, не може приглушити риси народної творчості з її безпосередністю. Вони відображені у формі, у декоративності, у чергуванні орнаментальних, плоских фігур та візерунків, в органічному поєднанні реальних та міфічних образів.

Торашилди XVIII-XIX ст., що походять з території Волині і Поділля, зроблені зі срібла (в основному 500 та 600 проби), в техніках пресштампу, лиття, карбування, гравірування.

Найбільш ранні Торашилди з регіону Волині та Поділля датуються першою чвертю XVIII ст. Вони невеликі за розміром, обмежені в зображеннях декоративного ряду (карбований рослинний орнамент, прямокутний та аркоподібний, рідко зустрічаються зображення тварин, картуші з гравірованим або карбованим написами). Як правило, на Торашилдах даної групи відсутні клейма (на 69 з 89). Вироби, здебільшого, датуються за датою в написі. Атрибуція за стилем та декором не завжди є точною, адже довгий час в єврейському синагогальному мистецтві утримуються традиційні форми, орнаменти та зображення. Лише у XIX ст. декоративний простір виробів значно збагачується символічними зображеннями та майстерністю їх виконання. Творчість ювелірів цього часу стає направленою не стільки на практичність Торашилдів, скільки в бік декоративності та мистецтва.

Як правило, в центрі пластини ювеліри розміщали Скрижалі Заповіту (так називають дві кам'яні плити, на яких були висічені Десять Заповідей, що Господь дарував Мойсею на горі Синай) [7], з фланкуючими їх левами або грифонами. Це зображення є поширеним символом в єврейському мистецтві, досить часто воно оздоблює простір над ковчегом в синагогах, на Торашилдах з Волині та Поділля зустрічається на 31 виробі з 89. Час виник-

нення традиції зображати Скрижалі Завіту, нажаль, точно не встановлений, але відомо, що вже в іспанському перекладі Біблії XV ст. використовується зображення Мойсея, що підіймає скрижалі у формі кам'яних прямокутників, на кожному з яких – перші слова п'яти Заповідей. Під впливом християнського мистецтва італійського Ренесансу майже у всіх країнах Скрижалі почали зображати як сторінки розкритої книги дугоподібної форми зверху [4]. На Торашилдах зображення Скрижалей з'являються у XIX ст. та, зазвичай, містять перші десять літер єврейського алфавіту або перші слова Десяти Заповідей.

Типове зображення Скрижалей знаходимо на Торашилді ДМ-2098, що, судячи з напису, був дарований синагозі рабі Аароном та його сином Йосипом. Він не має клейм, зроблений зі срібла 600°, розміром 151×130 мм. У центрі композиції – карбоване зображення Скрижалей оточених колонами обвитими листям з левами на капітелях. Зверху та знизу кошик та ваза з квітами. Справа та з ліва – пагони з листям.

Зображення листя, стебел, квітів, букетів починаючи з XVI ст. традиційно символізує Тору, яку уподібнюють до Дерева життя: «Вона дерево життя для тих, хто набуває її, – і блаженні ті, хто збереже її» (Премудрості Соломона 3:18) [7]. Цей вірш має багато інтерпретацій. Хто володіє Торою, той володіє деревом, яке дарує життя, а з іншого послання витікає, що життя вічне, адже Дерево є одним з елементів творіння і знаходиться воно в саду Едемському («І виростив Господь Бог з землі усіляке дерево, приємне на вигляд і добре до їжі, і дерево життя серед раю, і дерево пізнання добра та зла» (Буття 3:24) [7].

З Торою Дерево життя порівнюється і в кабалістичній літературі: «Тора названа Деревом Життя. Дерево має гілки та листя, кору та серцевину, коріння, але кожна ця складова названа деревом. Тора також має внутрішню частину та зовнішню, але і та, і інша – Тора. Все є одне дерево...» (Сефер Гарімон, 25) [3].

Дерево життя є центральним мотивом та поширеним символом і в таких релігійних конфесіях як буддизм, християнство, мусульманство, у культурних традиціях різних народів, зокрема, українського. Завдяки природнім якостям рости, жити плодами, надавати прихисток під короною, воно трактувалось як уособлення життя та відродження, викликало асоціацію з чотирма порами року та відповідно життєвим циклом людини.

Поряд з символічним зображенням Тори, майстри-ювеліри, деколи, відтворювали і сам сувій Священного Писання на ритуальних предметах (на 4 з 89), який, зазвичай, поміщали в стилізований Арон-Гакодеш.

Сефер-Тора – основна святиня для єврейського народу. Мудреці Талмуду приписують ставитися до неї з особливою повагою та благоговінням.

Наприклад, коли сувій виносять з синагоги, слід вставати (Кід. 33б); якщо сувій проносять поряд, слід кланятися та цілувати футляр, а ось торкатися руками до пергаменту категорично заборонено (Шаб. 14а). Сефер-Тору переписує спеціально навчений майстер (софер) на пергаменті зі шкіри кошерної тварини і, якщо він випадково припускається помилок, то сувій визнають зіпсованим та ховають на кладовищі поблизу могил прашурів [4].

Певною мірою святості наділений і ківот, у якому зберігають Сефер-Тору. На думку дослідників, він з'являється в синагогах у період десятиліття до або після зруйнування Першого Храму (586 р. до н. е.). Сховище символізує Ковчег Завіту, в якому в Свята Святих Скінії та Першому Храмі знаходилися Скрижалі Завіту. Зовні в II-IV ст. воно мало вигляд ніші з горизонтально покладеними сувоями, а з XII ст. набуло форми шафи, в якій сувій розміщували вертикально. Художнє оформлення Арон-Гакодешів, як прийнято називати ківот за ашкеназькою традицією, зазвичай відповідало стилю епохи та середовища, включало такі елементи єврейської традиції як тетраграматон, біблійні вірші, вислови законоучителів Талмуду, зображення скрижалей, менори, корони, биркат-аронім, птахів, тварин, фасаду Єрусалимського Храму.

В колекції МІКУ є декілька Торашилдів, які нагадують Арон-Гакодеш за формою або ж мають в декорі його стилізоване відображення (6 виробів). Наприклад, Торашилд з інвентарним номером ДМ-2279, клеймами проби срібла та не ідентифікованим, розміром 215×177 мм, зробленого зі срібла 600°. В центрі композиції стилізований Арон-Гакодеш з сувоєм Тори за дверцятами, фланкуючими левами, биркат-аронім, короною, двоголовим орлом, колонами, які асоціюють з Єрусалимським Храмом.

«І почав Соломон будувати дім Господній в Єрусалимі на горі Морія... і зробив перед Храмом два стовпа... і капітель на горі кожного. І зробив ланцюжки, як у святині, і поклав на горі стовпів, і зробив сто гранатових яблук і поклав їх на ланцюжки. І поставив стовпи перед Храмом, один на праву сторону, інший на ліву, і назвав праву Яхін, а ліву Воаз», — сказано в Біблії [7]. Саме ці два стовпи, як прийнято вважати, традиційно зображають на предметах культу з метою нагадати про Храм та Єрусалим, які займають особливе місце в житті євреїв. У бік цього міста іудеї звертають свої молитви, у свято Рош Гашана бажують один одному зустрітися в Єрусалимі, з цією святинію ототожнюють власну долю: «Якщо я забуду тебе, Єрусалим, забудь мене правиця моя. Прилипни язик мій до гортані моєї, якщо не буду пам'ятати тебе, якщо не поставлю Єрусалим на чолі свята свого» (Псалом 136:5-6) [7].

Зображення колон на Торашилдах з колекції МІКУ зустрічаються досить часто, на 30 виробках з 89, в основному на роботах XIX ст.

Дещо більш поширеним мотивом є корона. Її зображення знаходимо на 36 Торашилдах з 89. Вона є символом влади, святості та мудрості Тори. У книзі Кохелет (Еклезіаста) йде мова про три корони: Корону Царства, яку отримала династія Давида, корону Священства, яка призначена для Аарона та його нащадків, та корона Тори — для усіх євреїв, що Тору вивчають [1]. У просторішому розумінні корона символізує богобоязненість та ученість.

Під зображенням корони ювеліри, деколи, розміщували биркат-аронім. Цей символ зустрічається на 7 виробках з 89.

Биркат-аронім називають благословення, яке було дароване Господом Мойсею для передачі Аарону та його синам, щоб вони призивали ім'я Бога та синів Ізраїлю: «Нехай благословить тебе Господь і береже тебе! Нехай осяє Господь обличчя своє та помилує тебе! Нехай поверне Господь обличчя своє до тебе та дарує тобі мир!» (Числа 6:22-27, 24-26) [7]. Коли представники коханім вимовляли це благословення, вони здіймали руки до неба та певним чином складали пальці рук (долоні витягнуті вперед, великі пальці торкаються один одного, а вказівний та середній на кожній руці здвигнуті разом та тримаються окремо від безіменного і мізинця, які також здвигнуті). Виразне зображення у вигляді кисті рук є на Торашилді ДМ-2109, який був подарований донькою Міхала левіт гакоїна, зроблений у XIX ст. зі срібла 750° проби розміром 122×85 мм.

Найбільш поширеним та багатозначними образами на пам'ятках єврейського золотарства є тварини, зокрема леви, зображення яких зустрічаються на 54 Торашилдах.

Образ лева може мати як універсальний, так і персоніфікований характер. Наприклад, лев як символ царського дому Давиду або як персоніфікація чоловічого імені Арье-Лейб. Обидва ці уявлення поєдналися в образі лева як родового символу коліна Ісхуда (відповідно до благословення Якова) та його нащадків, тобто всіх до сьогодні існуючих євреїв: «Молодий лев-Ісхуда, від насилля ти, син мій, віддалився. Прихилився, він ліг, як лев ті як леопард, хто осмілиться потурбувати його?» (Брейшит 49:9) [8].

Разом з тим, лев також символізує хоробрість та силу. У Старому Завіті лев асоціюється з Божою силою, яка здатна руйнувати та карати («І я буду для них як лев, як скімен буду вартувати на при дорозі. Буду нападати на них, як медведиця позбавлена дітей, і шматувати серця їх, і поїдати їх там як левиця» (Книга пророка Осії 13:17-8) [7], але поряд з тим оберігати та захищати.

Цій тварині властиві гнів та жагуча несамовитість в період голоду, спокій, тиша, володіння собою — у стані ситості.

У середньовічному мистецтві левів часто зображали стоячими на задніх лапах по обидва боки від дерева життя або корони, а в більш пізній час —

фланкуючими Скрижалі. Нове рішення, на думку деяких дослідників, може символізувати суворість дотримання Тори, дух та працю Творця [3].

У письменах мудреців лева порівнюють з праведниками, які є основою існування світу. Підтвердження думки знаходимо в біблійних сказаннях: «...праведник сильний та сміливий як лев» (Притчи 28:1) [7].

З праведником порівнюють і єдинорога: «...і вся роги грішних зломлю і вознесеться ріг праведного» (Псалми 91:9-11, 74:11), зображення якого зустрічається на 5 торашилдах з 89 [7].

Прагнення до Бога символізує олень: «Як лань прагне до течії води, так бажає душа моя до тебе, Боже» (Псалом 41:2) [7]. Зображення оленя присутні на 5 виробках, серед яких насиченістю композиції вирізняється торашилд ДМ-7422. Судячи з напису, він був виготовлений до 1849 року зі срібла 600° розміром 240×163мм, належав громаді візників, має клейма проби срібла та невідомого майстра з ініціалами НТ. Декоративний простір ритуального предмету сповнений символів, які передані образами Храму, корони, левів, змій, орла та інших птахів.

Птахи – один з популярних мотивів в єврейському мистецтві. Коріння цього явища виходять з біблійних метафор, а також з більш пізніх джерел, наприклад, з каббалістичної книги Зогар, походить хасидське твердження, що птахи символізують душі блаженних, які кожного ранку співають хвалу Господу на воротах Раю.

Особливої уваги серед птахів заслуговує символічне значення орла. Цей мотив відомий з давніх часів в декораціях синагог, мацев та ритуального срібла. Досить часто його зображають з розпростертими крилами над короною, скрижалями, менорою, тваринами. У Біблії зустрічаємо чисельні поетичні порівняння, що стосуються образу орла, які асоціюють цей символ з такими якостями, як мужність, відвага, любов. Орел також символізує опіку Бога над Ізраїлем: «Як орел в'є гніздо своє, дбає про пташенят своїх, бере їх та носить їх на пір'ї своєму» (Втор. 32:11) [7].

Зображення орла на торашилдах з колекції МІКУ зустрічаються на 13 виробках, на 4 з них – орел двоголовий. Деякі дослідники вважають, що це пов'язано з впливом геральдики (зображенням орла на гербі Австро-Угорщини), інші вбачають витоки у хасидизмі та стверджують, що двоголовий орел є відображенням таких еманцій Бога як Справедливий Суд та Милосердя. Оскільки хасидизм у цей час на Волині та Поділлі набуває всеохоплюючої популярності серед єврейського населення, то останню точку зору можна вважати прийнятною та більш вірогідною.

Предмети єврейської традиції, яка розвивалась в умовах «смуги осілості», практично не зазнавали впливу із зовні і саме тому вирізняються самобутністю. Зберігаючи форми, майстри створювали неповторний світ

декору, сповнений особливою старозавітною символікою, яка з'єднує чисельні покоління народу, історія якого налічує вже не одну тисячу років.

Щити Тори в колекції МІКУ – найунікальніше зібрання пам'яток єврейського золотарства, аналогів якому немає у світі (ні серед музейних, ні серед приватних колекцій).

### Список використаних джерел та літератури

1. Abraham Stahl. The Torah scroll / Abraham Stahl. – Jerusalem, 1979.
2. Бабий Н. Мудрецы прячут знания. К вопросу об украинском Прикарпатье и еврейской мемориальной пластике / Н. Бабий // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2001.
3. Ida Huberman. Living Symbols / Ida Huberman. – Massada, 1988.
4. Краткая еврейская энциклопедия. Т. 1, 6/ – Иерусалим, 1994.
5. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005.
6. Романовская Т. Художественно-стилистические особенности Торашилдов XVIII-XIX ст. Вольни и Подолии / Т. Романовская // «Штетл» як феномен єврейської історії. – К.: Ін-т юдаїки, 1999.
7. Святе письмо Старого та Нового Завіту. – Українське Біблійне Товариство, 1992. – С. 85.
8. Тора / под ред. Г. Брановера. – Иерусалим, 5753/1993. – С. 281.

**Лариса Семенко,**  
зав. відділом новітньої історії  
Вінницького обласного краєзнавчого музею

## БУДІВНИЦТВО ВІННИЦЬКОГО МІСЬКОГО ТЕАТРУ

*У статті розкриваються особливості культурного життя Вінниці на початку ХХ століття, які стали передумовою для будівництва міського театру. Описано процес будівництва однієї з найбільш масштабних споруд у центрі Вінниці – Вінницького театру. Розкрито внутрішні процеси взаємодії органів місцевого самоврядування з підрядниками будівництва, а також окремими митцями – архітектором Г. Артиновим, скульптором Б. Едуардсом.*

**Ключові слова:** *Вінниця, театр, будівництво, Артинов, Едуардс, Лен-товська.*

Культурне буття Вінниці та інтерес її мешканців до різного роду розважальних акцій досі залишаються маловивченими темами. Особливо це стосується сфери театральних видовищ, про які до 1910 р. включно маємо швидше епізодичні згадування, аніж системну інформацію.

Однак і тоді до міста періодично заїжджали окремі театральні колективи. Причому з кінця ХІХ ст. театральні сезони були інколи доволі насиченими. Але сцен для труп належного рівня у Вінниці так і не збудували. Ті ж, що міська влада мала в наявності – сесійна зала міської управи, народний дім, літній театр – не могли ані вмістити охочу до вистав публіку зростаючого міста, ані дати належний простір для достойних ансамблів.

Поштовхом до будівництва Вінницького міського театру, в якому вистави могли б відбуватися цілорічно, а зала вміщувати достатню кількість глядачів, стало вирішення зовсім іншого питання. Міністерство юстиції Російської імперії погодило відкрити у 1909 р. у Вінниці Окружний суд з передачею під його опіку частини території Подільської губернії. Відповідний законопроект було запропоновано урядом восени 1908 р.

Вінницька міська дума мала підшукати зручну будівлю. Спочатку думські радні пропонували «втиснути» суд у будинок по вулиці Великій Дворянській (нині – Грушевського), де розміщувалася міська управа із залом для засідань, яку часто використовували для вистав та концертів. В якості альтернативного варіанту дума розглядала можливість виділення для будівництва суду ділянки на вул. Театральній (нині – Оводова).

Однак, 9 грудня 1908 р. на засіданні думи було озвучено відношення голови Одеської судової палати від 6 листопада із запереченням, що

запропонованого приміщення (будівлі управи) достатньо лише для 2-х відділень з 4-х необхідних для роботи. Загалом для будівництва повноцінного Окружного суду потрібно 1000 сажнів вільної площі [1, арк. 153]. Ділянка на вулиці Театральній, згідно з висновком відомчого архітектора Г. Прусакова, визнавалася «незручною». Між іншим, поданий Мінюстом законопроект про перенесення суду уже перебував на розгляді в Державній Думі, отже зволікати із вибором приміщення було неможливо.

Врешті-решт, Вінницька міська дума ухвалила рішення: «постійний будинок побудувати фронтом на Велику Дворянську вулицю, поруч з будівлею думи» [1, арк. 154]. Внаслідок цього розпочалися роботи з добудови ще одного поверху і розширення приміщення управи, яка мала виїхати до іншої споруди. А на її місце – заселити Окружний суд.

Питання про забезпечення судової установи належним місцем для роботи було зняте, але думі та управі належало готуватися до переїзду. Відповідно – актуальним питанням для густонаселеної за нормами того часу Вінниці стало й відведення нової глядацької зали, або ж навіть побудови театру.

Керівництво міста вирішило звести для управи приміщення з концертною залом вартістю близько 80 000 крб. Але з'ясувалося, що на потрібну суму можна розраховувати лише в кредит. Після тривалого обговорення низки варіантів, запропонованих підрядниками, міська управа зупинилася на пропозиції комерсанта Немировського, який зобов'язувався здійснити будівництво за 45 крб за кубічний сажень, причому погоджувався на оплату лише 20% вартості під час будівництва [2, арк. 21]. Наступного дня власні послуги в концесії з Шимоном Немировським запропонували ще два підрядники – Мошко Неєр та Хаїм Зіскінд.

Наприкінці жовтня 1909 р. був підготовлений проект будівлі міської управи із залом і переданий на погодження до будівельного відділу Подільського губернського правління.

За декілька днів управа визначила: доручити «підряд на будівництво приміщення Вінницької міської думи з глядацькою залом і сценою за ціною 44 крб 25 коп. за кубічний сажень повністю готової будівлі з терміном виконання до 15 серпня 1910 р.» компанії у складі Немировського, Неєра і Зіскінда. Підрядники мали негайно приступити до роботи, щоб до зими закласти фундамент [2, арк. 25зв.].

Ще за місяць – у грудні 1909 р. – під час засідання думи було повідомлено, що Будівельний відділ Подільського губернського правління затвердив поданий проект. У думі прозвітували, що для цієї мети уже й землю придбано на П'ятничанській вулиці. Однак відразу ж пролунали заперечення, що «прикрасі міста» не місце на задвірках, а лише в самому центрі Вінниці. Було погоджено відвести під управу ділянку на «одній з кращих

вулиць» [2, арк. 1], придбану ж землю «зберегти» [3, арк. 149]. Про окреме театральне приміщення мова на той момент ще не йшла.

Проте у справі спорудження будівлі міської управи з великою концертною залом виникли нові проблеми. Вже з 10-х чисел січня 1910 р. у листуванні думи з підрядниками мова йде про будівництво окремого «приміщення театру згідно плану, розробленого міським архітектором» [2 арк. 6]. А 20 січня міський голова констатував той факт, що контракт на спорудження нового адміністративного будинку з глядацькою залом зірвано внаслідок несплати задатку одним з підрядників – Немировським. Крім того, критиці піддали й проект будівлі, в якому «занадто багато місця віддається управі, що зашкодить театральному приміщенню... Внаслідок перегляду первісний проект був змінений з очевидною перевагою призначення будівлі під театр, при цьому не виключена можливість розміщення під одним дахом і управи» [2, арк. 41].

5 лютого 1910 р. остаточними підрядниками будівництва міського театру було визначено Зіскінда й Неєра [2, арк. 263в.], а під приміщення виділено забраковану для управи земельну ділянку на П'ятничанській вулиці. Наступного дня Подільське губернське правління погодило рішення про створення у Вінниці міського театру. Тоді ж проектні роботи було доручено вінницькому міському архітектору Григорію Артинову. Те, що Артинов негайно надав проект будівлі театру, свідчить про наявність заздалегідь зроблених розрахунків.

У столичному журналі «Театр и искусство» з цього приводу було опубліковано чималий допис, який стисло, але дуже аргументовано наводив причини, які спонукали до будівництва театру у Вінниці. Наводимо його повністю.

«Наше місто займає центральне місце на Поділлі, і завдяки такому розміщенню і знаходженню його на залізничному шляху між Києвом і Одесою воно непомірно росте і розвивається, як в промисловому, так і в культурному сенсі. Достатньо сказати, що населення міста досягає близько 50.000 тис., у місті є окружний суд, п'ять середньо-навчальних закладів, окружна лікарня для душевнохворих і багато інших закладів. І незважаючи на це все, у нас відсутня постійна драматична трупа не кажучи про оперну. Таке ненормальне становище в житті великого культурного центру пояснюється відсутністю постійного театального приміщення. До минулого року мали маленький глядацький зал, дуже поганий в акустичному відношенні, у приміщенні міської управи, але і цей зал на даний момент зайнятий під окружний суд. Досить пристойний глядацький зал є в Народному домі, але ця будівля знаходиться у віддаленій від центру частині міста, і, крім того, народний дім в останні роки, у силу певних обставин, був зайнятий то солдатами, то арештантами, то під лікарню. Лише

восени минулого року народний дім перейшов під опіку народної тверезості і зараз ремонтується спеціально для театральних вистав. Маємо доволі гарний літній театр у приватному саду, але це приміщення не пристосоване до холодної пори року. І все-таки, саме завдяки цьому приміщенню ми хоч влітку маємо постійну трупу, яка приносить добрі збори... Взимку з'являється на 2-3 спектаклі яка-небудь збірна, випадкова трупа, що залишає місто з дефіцитом, тому що ніхто не вірить, що серед сезону можуть приїхати хороші артисти. І ми, обивателі, позбавлені такої необхідної в культурному товаристві розваги, як театр. І тільки на днях наше міське керівництво усвідомило ненормальність такого становища і здало в підряд будівництво театального приміщення на 750 місць. Будівля має бути здана до 1 вересня 1910 року. Звичайно, вірогідно знайдеться антрепренер, який створить постійну трупу для вінницького театру...» [4, с. 118-119].

Можна навести й інші аргументи, сформульовані дописувачем під псевдонімом «К-ъ» у московському журналі «Рампа и жизнь». Зокрема, автор згадував про надзвичайно курйозний випадок, коли одна із заїжджих труп намагалася провести аферу і вказала на афішах прізвища кращих акторів Києва та Одеси. Місцеві глядачі, яких не надто балували столичні знаменитості внаслідок відсутності в місті пристойної театральної зали, забезпечили аншлаги. Натомість у подальшому це призвело до того, що «вінничани, нарешті, настільки зневірилися в «знаменитостях», що при будь-якому театральному оголошенні, навіть пристойної трупи, у всіх негайно виникало питання, чи немає тут якої-небудь підробки» [5, с. 795]. Щоб «відвадити» подібних «халтурників» 50-тисячному місту й потрібні були регулярні театральні сезони.

У березні 1910 р. на місце будівництва по вулиці П'ятничанській (яку під час будівництва перейменували в Катерининську, нині – Театральна) почали завозити матеріали. Міська управа та підрядники розпочали переговори з численними фірмами, які пропонували різноманітні послуги – від проведення вентиляції та каналізації до декоративного оздоблення й виготовлення меблів. Ділові люди з усієї Російської імперії, почувши, що у Вінниці відбувається масштабне будівництво, наввипередки рекламували власні товари. Не обтяжуючи читачів цифрами з кошторисів і рахунків, а також цитатами з нескінчених заявок на авансову оплату послуг або вимог розрахуватися з боргами, скажемо, що уже до літа 1910 р. будівництво просунулося так далеко, що стало зрозуміло – слід підбирати антрепренерів для організації першого повноцінного зимового сезону.

Тому одночасно з будівництвом заходився процес вибору фахівця з організації видовищ. Міська влада вела активне листування з театральними конторами Одеси, Києва, Москви, Кишинєва, Варшави та окремими

особами, які намагалися отримати місце роботи в новому театрі: імпресаріо, комерційними директорами, художниками, диригентами, наглядачами театру, робітниками сцени та іншими.

Так, у першій половині 1910 р. на адресу міської управи надійшли прохання низки підприємців, які висловлювали готовність взяти театр в оренду: антрепренерів Йосипа Литвинова (спр. прізви. Михайлов) [2, арк. 194], Рабріна [2, арк. 107], Лобачевського-Вольського [2, арк. 195], Ілленка [2, арк. 194], Соломона Біскера [2, арк. 193]. Лунали пропозиції і від претендентів на посади в художньо-мистецькій частині трупи. Зокрема, М. Г. Шаргородський просив укласти з ним угоду про формування симфонічного оркестру з київських і вінницьких музикантів у складі 14-15 осіб [2, арк. 121].

Але доля підготувала вінницькому стаціонарному театру іншу кандидатуру на роль першого керманіча. У серпні 1910 р. вперше в документах ми зустрічаємо прізвище Тетяни Ухтомської-Едуардс (по сцені – Лентовської) як уповноваженої театральної дирекції, а, фактично, головного розпорядника й адміністратора міського театру.

Одеський скульптор дуже емоційно характеризував свою колишню дружину, плутаючи наприкінці земного шляху і дату розлучення й деякі подробиці спільного життя. Насправді, вольова та енергійна Тетяна Ухтомська, ще у 1910 р., коли тривало будівництво, намагалася забезпечити фойє Вінницького театру скульптурами свого чоловіка – Бориса Едуардса. Цей факт однозначно вказує на продовження їхніх стосунків (деякі дослідники помилково відносять час розлучення ледь не 1902 р.). Однак з переїздом до Вінниці зв'язки їх, судячи з усього, перервалися, і Тетяна Дмитрівна виступала на сцені під псевдонімом «Лентовська», можливо, взявши цей псевдонім за аналогією з прізвищем знаменитого московського антрепренера Михайла Лентовського.

Княжна формувала власну команду з числа знайомих одеситів: призначила управляючого театром Сергія Михайловича Арнольді-Бородіна, художником-декоратором – М. Басовського, машиністом сцени – Михайла Андрєєва, охоронцем сцени – Гаврила Княгініна, робітниками сцени – Христофора Заузе й Олександра Кухарникова.

Про появу нового театру в провінційному місті писала столична преса: «У новозбудованому міському театрі, знятому княгинєю Ухтомською, у цьому році буде сезонна драматична трупа. Театр зданий на умовах – 20% з валового збору на користь міста. До цих пір Вінниця вважалась лише хорошою літньою справою. Це перший досвід сезонної зимової справи. Театр розкішно оздоблений. Електричне освітлення. Відкриття ймовірно 1 жовтня, якщо до цього часу закінчиться спорудження театру» [6, с. 669]. Уже з середини літа до Вінниці полетіли телеграми від антрепренерів різ-

них труп, наприклад, – української Ф. Світлова з готовністю підписати контракт на виступи у новому театрі восени 1910 р.

Втім, терміни завершення будівельних робіт, а, відповідно, початку зимового театрального сезону зміщувалися. У документах міської управи уже фіксується термін початку роботи стаціонарного театру «наприкінці жовтня» [2, арк. 163]. «На даний момент поспішно закінчуються роботи. Художнім оздобленням всередині театру керує скульптор-художник Б. В. Едуардс», – писали оглядачі [7, с. 733]. Але строки знову переносилися. «Закінчення будівництва нового театру запізнюється на декілька днів. Відкриття театру відбудеться в перших числах листопада. Трупа з'їхалась і посилено проводить репетиції в знятому дирекцією народному домі» [8, с. 757].

Поданий Неєром та Зіскіндом 7 серпня 1911 р. проміжний кошторис визначив витрачену на будівництво театру суму в 135 231 крб [2, арк. 269]. «Путеводитель и справочник по г. Виннице», який вийшов того ж року, визначає це число уже у 160 тисяч [9, с. 61]. Розбіжність – і доволі суттєву – між цими двома цифрами можна пояснити тим, що 135 тисяч – це гроші, перераховані підрядникам з міського бюджету, інші ж статки могли залучати з інших джерел. За даними авторів книги «Звезда Григория Артынова, первого Винницкого городского архитектора», кредит, витрачений на будівництво міського театру, частково відшкодував «Комітет піклування про народну тверезість» графа Гейдена [10, с. 158].

«Підрядники... застосували випробувані технології спорудження та оздоблення стінових конструкцій з арочними отворами і великопролітних фермових покрить» [1, с. 158]. Обробку інтер'єрів здійснював скульптор Г. Гісерман. Бюсти та ліпні роботи виконав уже згадуваний чоловік Лентовської – скульптор Б. Едуардс. У цілому, сучасні експерти визначають тодішню будівлю театру, як «оригінальну споруду, виконану в неоренесансному ключі зі стильними ліпними прикрасами, які знаменували уже модерн» [10, с. 158].

Щоб завершити характеристику архітектурних особливостей будівлі Вінницького міського театру, можна навести й пізнішу доволі скептичну оцінку. Деякі дослідники не надто високо відзначали архітектурні здобутки міського театру, вважаючи його калькою з театру Київського. «Міський театр... знову таки відповідає цілком тому рівню архітектури, що спостерігається 1910-1912 рр. в житловому будівництві міста. Жодного кроку вперед не можна бачити. Міський театр є бліда копія з Київського театру. Велика зала на 1000 місць, два коридори круг неї, невеликий вестибюль, маленьке фойє на другому поверсі – ось усі приміщення, крім сцени та службових приміщень до неї. Духове центральне опалення, паркет в фойє, метлахські плитки на підлогах коридору намагаються надати внутрішньому виглядові



театру враження технічних досягнень. Можна відразу помітити відсутність потрібної площі фойє, вбиралень, роздягалень тощо. Але ж треба відзначити, ще небагато провінціальних міст, подібних Вінниці, мають такий театр; він є ще й досі найкращий на Поділлі. Щодо зовнішнього вигляду, то блідий покалічений ренесанс з багатьма недоречними тут прикрасами оформлює будинок», – так прозаїчно описував будинок театру у книзі «Архітектурна історія Вінниці» Олександр Біруля [11, с. 58].

Окремі роботи з добудови театру тривали до 1912 р., оскільки підрядники робили ще й сходи, підсобні приміщення, ретирадне місце на дворі, прибудову для улаштування при театрі кіносеансів та інше [2, арк. 230]. Тривали й внутрішні декоративні роботи.

21 листопада 1910 р. Вінницький міський театр було урочисто освячене і відкрито. Завіса з великим написом: «Життя коротке – мистецтво вічне» вперше піднялася, відкриваючи сцену...

### Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Вінницької області, ф. Д-262, оп. 1, спр. 19.
2. Держархів Вінницької області, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1255.
3. Держархів Вінницької області, ф. Д-262, оп. 1, спр. 20.
4. Театр и искусство. – 1910. – № 5.
5. Рампа и жизнь. – 1910. – № 48.
6. Театр и искусство. – 1910. – № 36.
7. Театр и искусство. – 1910. – № 40.
8. Театр и искусство. – 1910. – № 41.
9. Путеводитель и справочник по г. Виннице с календарем на 1911 год. – Винница, 1911.
10. Царенко С. Звезда Григория Артынова, первого Винницкого Городского Архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. – Винница, 2012.
11. Біруля О. Архітектурна історія Вінниці / О. Біруля. – Вінниця, 1930.

**Ігор Старенький,**  
кандидат історичних наук,  
провідний науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

## ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ГЕОРГІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

*У статті розповідається про процес спорудження Георгіївської церкви на Польських фільварках у Кам'янці-Подільському у 1851-1861 рр., діяльність купця Іцка Аксельруда, долю храму до 1917 року.*

**Ключові слова:** Георгіївська церква, Кам'янець-Подільський, Польські фільварки, Іцко Аксельруд, храм, Павло Троїцький, Подільська духовна консисторія.

Протягом ХІХ ст. досить різко змінилося архітектурне обличчя Кам'янця-Подільського. Не виключенням стали й храми: одні перебудувалися (Казанський собор), інші ж зводилися (Олександро-Невська, Георгіївська, Покровська церкви). У цій статті зацентруємо увагу на одну з новозведених у ХІХ ст. церков – Георгіївську на Польських фільварках, звернувшись до історії її будівництва.

Питання будівництва та існування церкви до 1917 року торкалися в своїх працях Юхим Сіцінський [8, с. 155-156; 3, с. 85-89], Галина Осетрова [5, с. 72-74], Ольга Пламеницька [6, с. 274-275, 280; 7, с. 333]; поміщено інформацію в «Памятниках градостроительства Украинской ССР» [2, с. 138], путівнику «Кам'янець-Подільський» [4] та ін. Проте деталі спорудження церкви й досі залишаються недостатньо висвітлені.

Перші відомості про Георгіївську церкву відносяться до 1740 року, коли греко-католицький настоятель Петропавлівської церкви в Старому місті Іван Плісський виклопотав у єпископа на приєднання храму до своєї парафії. Проте він наштовхнувся на опір церковного братства: братчики забрали з церкви всі речі та ключ і нікому його не віддавали. Скаржилися єпископу Афанасію Шептицькому і парафіяни. Врешті 1744 року І. Плісський призначив вікарієм Георгіївської церкви Антонія Онуфрієвича з правом отримання половини прибутків. На 1752 року храм знову стає окремою парафією, священником у цей час був Іван Волянський. Церква була дерев'яною, 3-купольною. На 1758 р. при ній діяло три братства: два чоловічих – в ім'я св. Іллі та св. Георгія і жіноче в ім'я св. Софії [3, с. 85-86; 8, с. 155]. Протягом 1772-1791 рр. настоятелем храму був Яків Шуткевич,

1799-1803 рр. – Олексій Страдецький, 1803-1808 рр. – Климент Станішевський, 1808 р. – Єлисей Чернетський та Іван Колокаковський, 1808-1816 рр. – Павло Ободинський, 1816-1820 рр. – Микола Завадовський, 1820-1821, 1822-1824 рр. – Зиновій Мешаковський, 1822 р. – Степан Качуровський, 1824-1829 рр. – Георгій Козловський, 1829-1834 рр. – Михайло Шуварський, 1834-1859 рр. – Ієремія Слаболицький [3, с. 89].

1851 року розпочалося спорудження нової кам'яної Георгіївської церкви (мал. 1, 2, 3), місце для якої обрали ще 1846 року. Храмована грамота видана 28 червня 1851 року (тут і далі датування за новим стилем) [1, арк. 41]. 31 липня 1851 року купець 3-ї гільдії Іцко Аксельруд у присутності представників консисторії виявив бажання звести фундаменти та цоколь Георгіївської церкви, (0,3597 м<sup>3</sup>) [1, арк. 4-4зв.]. Невдовзі І. Аксельруд повідомляв, що заготовив матеріал та просив оформити контракт. Не зважаючи на те, що ширина фундаментів по плану мала бути 1,5 аршина (1,06 м), за наполяганням губернського архітектора Симона Карчевського їх товщину збільшено до 3,5 аршина (2,48 м) [1, арк. 6зв.]. 12 вересня ділянка будівництва церкви була оглянута губернським архітектором Сином Карчевським, єпархіальним архітектором Антоном Островським, протоієреєм Павлом Троїцьким та місцевим парафіяльним священиком Ієремією Слаболицьким. Вони встановили, що фундаменти кладуться на тверду материкову глину, яку «тяжко беруть залізнi знаряддя». Товщина зовнішніх стін становила 3,5 аршина (2,48 м), а під апсиду та притвор – 3 аршина (2,13 м) [1, арк. 7-7зв.].

13 вересня 1851 року було закладено дощечку з написом: «Церковь сию во имя св. Великомученика Победоносца Георгия в предградии г. Каменца Польских фольварках заложена 1851 года в благополучное царствование государя императора Николая Iго Преосвященнейшим Евсевием, Епископом Подольским и Брацлавским соборным усердием прихожан при значительнейшем пожертвовании Преосвященного Георгия Епископа Тобольского» [1, арк. 10-10зв.]. Проте єпископ Євсей участі в закладці не брав, адже бачимо з документів, що наступного дня комітет з будівництва церкви (далі – Комітет) звернувся до нього з проханням благословити закладення храму [1, арк. 11-11зв.].

2 жовтня І. Аксельруд звертався до Подільської духовної консисторії з проханням оплатити виконану роботу. На цей час середня висота зведених фундаментів становила  $2\frac{3}{4}$  аршина (1,95 м), а загальний об'єм «гарної міцної на вапняку» кладки становив 960 кубічних аршин (345,31 м<sup>3</sup>). 6 жовтня будівництво оглянув єпархіальний архітектор Антон Островський, а губернський архітектор Симон Карчевський заявив, що за роботу можна впевнено виплачувати 1000 руб., про що Комітет просив консисторію [1,

арк. 12-15]. Наступний огляд фундаментів засвідчив обсяг робіт, який ми наводимо в таблиці (міри подані в аршинах, а в дужках у метрах, в останньому стовпці – у метрах кубічних) [1, арк. 16].

Кладка	ширина	Глибина	Довжина	об'єм
№1	3,5 (2,48)	3,75 (2,66)	62 (44,02)	813,44 (292,59)
№2	3 (2,13)	3,75 (2,66)	20 (14,2)	225 (80,93)
№3	3,5 (2,48)	4,07 (2,88)	24 (17,04)	341,76 (122,93)
№4	2,88 (2,04)	5 (3,55)	4,5 (3,19)	64,8 (23,3)
№5	2,88 (2,04)	5,5 (3,9)	9,5 (6,74)	150,48 (54,12)
№6	2,88 (2,04)	5,75 (4,08)	5 (3,55)	82,8 (29,78)
всього				1678,28 (603,67)

Проте дуже швидко виникли фінансові проблеми, які могли призупинити будівництво храму. Священик кафедрального собору Павло Троїцький та секретар консисторії Дмитро Кітковський доповідали в Подільській духовній консисторії, що на будівництво зібрано 1500 рублів, яких недостатньо, тому просили видати на їх ім'я «прохальну книгу для збору добровільних пожертв у м. Кам'янці та передмістях на безтерміновий час». 31 жовтня 1851 року їх прохання було задовільнено. Вже на 8 листопада по книзі зібрано 411,16 руб. [1, арк. 18-21], на 11 вересня 1852 року – 1860 руб. [1, арк. 27зв.]. Що стосується надходжень на будівництво церкви, то в документах зустрічаємо цікавий факт: 100 рублів, які раднику Максиму Левицькому заборгували померлі штаб-лікарі Павлоус і Надворний, він заповів на спорудження храму. Виходячи з цього, Подільська духовна консисторія просила стягнути цю суму з коштів, які місто заборгувало Павлоусу за лікування холери у 1848 р. [1, арк. 23-24]. 13 травня 1852 року 100 рублів пожертвувано єпископом Елпідіфором, 50 рублів – полковником Стрелецьким [1, арк. 35].

Окрім основних робіт зі зведення фундаменту, на вимогу архітекторів І. Аксельруд провів додаткові зі зміцнення кутів, опірних стін та проміжної арки вівтаря, виконавши ще 242,79 м<sup>3</sup> кладки [1, арк. 32].

Влітку 1852 року Комітет був невдоволений темпами роботи Іцка Аксельруда, адже «за два літа виведено тільки фундамент без цоколя». До того ж, на їх думку, через прорахунок єпархіального архітектора Антона Островського ціна була завищена. Врешті було призначено нові торги на будівництво цоколя, які виграв єврейський купець Кац, запропонувавши суму в 710 рублів. І. Аксельруд одразу ж подав скаргу на ім'я єпископа, вважаючи оголошення торгів незаконним, адже з ним укладено контракт

на зведення фундаменту й цоколя. Врешті вирішили допустити до торгів І. Аксельруд за суму не більше 710 рублів, які він й виграв [1, арк. 38-40]. Всього мало бути виконано 2353,28 кубічних аршин кладки (846,47 м<sup>3</sup>) на суму 3177,42 руб. [1, арк. 42].

На цей час на будівельні роботи була сума в 3767,08 руб., з яких 285 руб. зібрані церковним старостою купцем Никифором Калиніним, у Подільському приказі зберігалася 1000 рублів пожертвуваних єпископом Тобольським і Сибірським Георгієм і 256 руб. зібрав Комітет [1, арк. 41]. На прохальній книзі, виданій 1851 року Павлу Троїцькому, знаходилося 1527,96 руб. За продаж пожертвуваних єпископом Євсевієм книг виручили 95,4 руб. На запрошення П. Троїцького від духовенства надійшло ще 479,52 руб. Після оплати робіт зі зведення цоколя І. Аксельруд та інших витрат у сумі 56,7 руб., залишилося лише 532,96 руб. [1, арк. 41-43].

10 січня 1853 року І. Аксельруд, видаючи П. Троїцькому квитанцію про отримання першим грошей, писав про протоіерея: «по єврейській моїй совісті, за те, що він не притісняє мене, при кожній видачі приношу чуттєву мою вдячність» [1, арк. 46-47].

Після спорудження цоколя через високу вологість виникла проблема осипання штукатурки, тому вирішили обмурувати стіну каменем з щільною притиркою швів. Планувалося оголосити торги на проведення робіт, проте Іцко Аксельруд висловив протест і право проводити роботи залишили за ним [1, арк. 59]. На 19 липня 1853 року, згідно складеного акту, роботи зі спорудження цоколя були повністю завершені [1, арк. 62].

18 липня 1853 року провели торги на часткове зведення стін церкви на висоту 10 ½ аршин (7,45 м) з пояском. Відбувалися вони між купцями І. Аксельрудом та Л. Розентулом, почавшись з суми 4640,05 руб., завершившись сумою 4500 руб. Переміг на торгах Іцко Аксельруд [1, арк. 92]. 27 липня купець 2-ї гільдії Янкель Маркович Левінзон оскаржував перед єпископом торги, проте Комітет пропонував відмовити йому [1, арк. 74-76зв.]. Врешті з І. Аксельрудом було підписано контракт (мал. 4) [1, арк. 82-83], згідно якого передбачалося звести стіни товщиною 2 аршина (1,42 м) на висоту 10,5 аршин (7,45 м) із зовнішнім кам'яним пояском у верхній частині. Роботи мали розпочатися негайно «з відбірного матеріалу, рядами по рівню, з акуратною між собою перев'язкою плит у кожному ряду; поясок точно по формі, як зазначено на фасаді (плані. – Авт.)». Передбачалося звести 4 підкупольні стовпи, встановити «закладні великі рами вхідні і 2 малі там же для входу на сходи», з протилежної сторони – коморку з гладко обструганих дубових колод з фальцами для дверних полотен. Окрім того необхідно було засипати всередині землею цоколь і розрівняти її [1, арк. 72-72зв.].

На 9 серпня 1853 року стіни були вимурувані на висоту 4 аршина (2,84 м) [1, арк. 98], а на 8 вересня – 8,5 аршин (6,03 м). На цей час об'єм зробленої роботи становив 1908 кубічних аршин (686,3 м<sup>3</sup>) на суму 1482,3 руб. [1, арк. 103]. 13 листопада І. Аксельруд змушений був припинити роботи у зв'язку з погіршенням погодних умов [1, арк. 107]. Актом від 16 листопада 1853 року встановлено, що підрядником виконано мурування на висоту 7 аршин (4,97 м), а в передній частині – 8,5 аршина (6,03 м) загальним об'ємом 2064 кубічних аршина (742,42 м<sup>3</sup>) [1, арк. 109].

На 15 серпня 1854 року І. Аксельруду виплачено за мулярські роботи 2137 руб., а на 25 грудня того ж року – 3734 руб. [1, арк. 117, 131].

У грудні 1854 року з Іцком Аксельрудом було підписано новий договір на домування церкви на висоту 1,5 аршина (1,06 м) – до вікон, з арками та внутрішнім пояском. Роботи купець мав розпочати у квітні 1855 року, попередньо закупивши всі необхідні матеріали [1, арк. 141]. На 2 квітня 1855 року стіни вже були зведені на висоту з якої мають починатися вікна, внутрішні підкупольні стовпи зведені в рівень зі стінами, між підкупольними стовпами і зовнішніми стінами звели 8 арок, зовні по стінах покладені залізні зв'язки в один ряд і по аркам – у два ряди [1, арк. 168]. 13 липня 1855 року завершили закладку віконних рам [1, арк. 174].

20 серпня 1855 року з І. Аксельрудом укладено новий контракт, згідно якого він мав підняти стіни від низу вікон на 6,75 аршина (4,79 м) та підкупольних стовпів на 5,25 аршина (3,72 м), встановити 21 раму, осмолити їх та обмотати войлоком, покласти 8 залізних паль між стовпами та стінами. Все це він мав завершити до 27 жовтня того ж року. Загальна вартість цих робіт становила 3000 руб. [1, арк. 178-179, 183]. Проте на 7 листопада Іцко Аксельруд виконав робіт тільки на суму 1700 руб., а на 1 квітня 1856 року – на 2000 руб., з матеріалами – 2464 руб. [1, арк. 186, 196]. Повністю роботи були завершені, згідно акту, 19 червня 1856 року [1, арк. 239].

18 червня 1856 року з І. Аксельрудом підписали черговий контракт, згідно якого передбачалося підняти стіни від підкупольних стовпів на 10 аршин і 4 вершка (7,27 м), у тому числі паруса барабана і сам барабан до вікон, домурувати на 2,75 аршина (1,95 м) зовнішні стіни, звести три фронтони вище стін на 5 аршин і 2 вершка (3,64 м), з «карнизної плити» зробити обтесаний по шаблону карниз «зі звісом» 1,25 аршина (0,88 м), нижче карнизу поясок, оформити три круглих фальшивих вікна у фронтоні діаметром 1,5 аршина (1,06 м), облаштувати 8 арок між підкупольними стінами і стовпами, накрити все, крім купола, склепінням, покласти залізні зв'язки, підняти барабан купола до вікон, покласти крокви. Все це мало бути завершено до 27 листопада 1856 року з суму 9950 руб. [1, арк. 317, 320]. Згідно акту від 17 грудня, роботи були виконані [1, арк. 318].

22 серпня 1858 року з І. Аксельрудом підписано новий контракт, згідно якого передбачалося завершити головний купол, зробити його склепіння, поставити 8 віконних рам, облаштувати 4 менші куполи зі склепінням, накрити всю церкву дахом, пофарбувати масляними фарбами, встановити водостічні труби. Роботи мали бути виконані до 1 грудня за суму 11200 руб. [1, арк. 298, 327-327зв.]. Роботи завершував син Іцка Янкель Аксельруд [1, арк. 351, 352, 353].

Спорудження храму завершилося 1861 року. У церкві встановили мідну дошку з написом: «Создася и освятится храм сей во имя св. великомученика и победоносца Георгия, при державе благополучно царствующего благочестивейшего государя императора Александра II, при высокопреосвященнейшем Иринархе, архиепископе Подольском и Брацлавском, приношениями местных и иногородних благотворителей, тщанием и трудами кафедрального собора ключаря, протоиерея, магистра Павла Троицкого, 1861 года октября 15 дня» [3, с. 88; 8, с. 155-156].

Стару дерев'яну церкву святого Георгія розібрали. На місці, де був престол цього храму, поставили кам'яний пам'ятник, увінчаний хрестом. Юхим Сіцінський згадує про те, що на подвір'ї церкви збереглися хрести та плити і на деяких з них можна було прочитати написи «1777», «1801», «1803», «1810» [3, с. 88].

1863 року окремо від нової кам'яної церкви збудували кам'яну триповерхову дзвіницю. В її нижньому поверсі розмістилися два житлові приміщення, на третьому поверсі – шість дзвонів.

1877 року в храмі замінили іконостас. Ікони для нього замовили в Санкт-Петербурзі. Їх олійними фарбами на полотні написав академік візантійського живопису Василь Васильович Васильєв.

Протягом 1879-1885 рр. настоятелем Георгіївської церкви був відомий подільський краєзнавець Мойсей Доронович, який пізніше став кафедральним протоієреєм. 1881 року в північній частині храму встановили другий вівтар на честь Віри, Надії, Любові та їх матері Софії [3, с. 88].

До кінця XIX століття проведено шість ремонтів церкви: 1867, 1869, 1877, 1884, 1890 та 1898 року. Під час ремонту 1884 року здійснено розписи стін і куполу в інтер'єрі, але ім'я автора залишилося невідомим. 1898 року під час чергового ремонту розписи поновили [5, с. 73].

28 жовтня 1911 року відбулося урочисте святкування 50-річчя з дня освячення церкви. Газета «Подолія» на цю подію відгукнулася статтею, пізніше видану окремою брошурою. До ювілею в церкві розписали вівтар і передівтарну частину. У звіті Георгіївсько-Серафимівського братства за 1910-1911 роки зазначено, що розписи цієї частини інтер'єру доручили відомому на Поділлі художнику Дмитру Жудіну. Розписи охарактеризовано як історичний живопис з українською орнаментациєю [5, с. 73].

До парафії Георгіївської церкви входили, крім Польських фільварків, ще такі поселення: сусіднє передмістя Біланівка, містечко Зінківці, село Оленівка з Флоріянівкою, всі хутори на північ від Польських фільварків і Нового плану [3, с. 89].

Отже, Георгіївська церква на Польських фільварках у Кам'янці-Подільському була зведена за одним з рекомендованих з Петербургу зразкових проєктів, які були спрямовані на знищення автентичної української архітектури. Спорудження храму відбувалося протягом десятиліття – з 1851 по 1861 рр. Будівництво здійснював кам'янецький єврейський купець Іцко Аксельруд, а нагляд за роботами проводили губернський архітектор Симон Карчевський та єпархіальний архітектор Антон Островський. 1861 року храм освятили. Цінним є те, що у 1910-1911 рр. розписи в храмі виконував відомий на Поділлі маляр Дмитро Жудін.

### Список використаних джерел та літератури

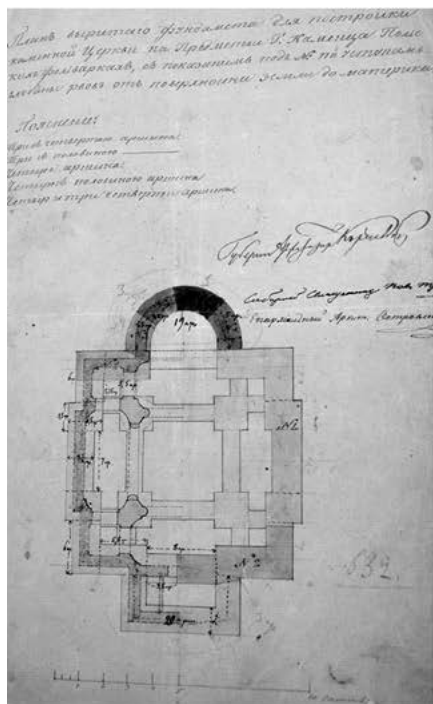
1. Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 2619, 357 арк.
2. Георгиевская церковь, 1851-1861 гг., и колокольня, 1863 г. // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 138.
3. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1895. – XXII+611 с.
4. Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник. – Львів: Центр Європи, 2003. – 320 с.
5. Осетрова Г. О. Церква св. Георгія у Кам'янці-Подільському в світлі історичних джерел / Г. О. Осетрова // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2004. – С. 72-74.
6. Пламеницька О. А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі / О. А. Пламеницька. – К.: Техніка, 2001. – 301 с.
7. Пламеницька О. А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 388 с.
8. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.



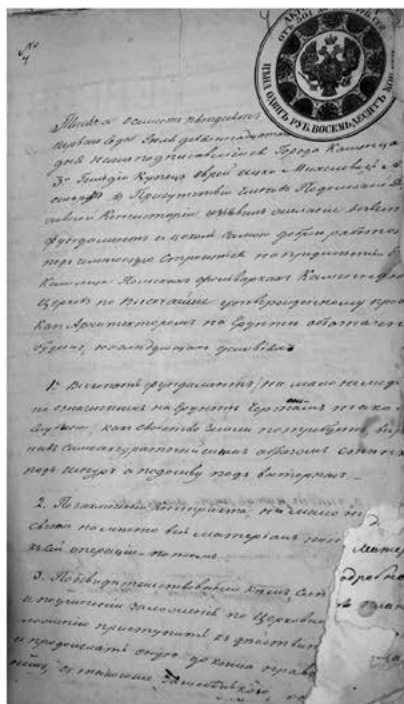
Мал. 1. Вид  
Георгіївської церкви  
1911 року.



Мал. 2. Фото Георгіївської церкви з книги  
«Памятники градостроительства  
Украинской ССР»



Мал. 3. План Георгіївської церкви з  
архівної справи.



Мал. 4. Контракт з Іцком  
Аксельрудом.

## ЕКОНОМІКА. МЕДИЦИНА. ПОВСЯКДЕННЯ

**Анатолій Войнаровський,**  
кандидат історичних наук,  
доцент Вінницького державного педагогічного  
університету ім. М. Коцюбинського

**Василь Черняк,**  
вчитель історії Білянької ЗОШ,  
Член НСКУ

### ЯН ФІЛІП ФОККЕЛЬМАН

В статті йдеться про одного з перших професійних лікарів Кам'я-  
ця-Подільського після входження міста до складу Російської імперії Яна  
Філіпа Фоккельмана.

**Ключові слова:** Ян Філіп Фоккельман, медицина, шпиталь, охорона  
здоров'я.

У 2017 році минає 265 років з дня народження Яна Філіпа Фок-  
кельмана – доктора медицини, одного з організаторів медичної справи  
в Кам'янці-Подільському після приєднання міста до складу Російської  
імперії, ініціатора відкриття міського шпиталю для вбогих, епідеміо-  
лога. Його постать ще не привернула достатньої уваги місцевих краєз-  
навців. Ім'я Фоккельмана лише побіжно згадується в контексті історії  
медицини на Поділлі [1]. Натомість польські джерела дають набагато  
більше інформації. Так, короткий життєпис Фоккельмана міститься у  
фундаментальному «Польському Словнику Біографічному» [4, s. 47],  
видання якого розпочалося у 1935 році і продовжується до сьогодніш-  
нього дня. Окрім того, відомості про нього можна знайти в праці С.  
Косьмінського [5, s.120-121]. Відомий подільський лікар Александр  
Кремер (1813-1880) на засіданні Товариства подільських лікарів  
1 грудня 1864 року виголосив промову про Фоккельмана, яку було опу-  
бліковано в польському тижневику «Tygodnik Lekarski» [6]. Згадував  
про нього у своїх працях і Й. Ролле [8].

Ян Філіп Фоккельман народився у 1752 році в німецькому місті Гамбург у сім'ї лікаря. Вивчав медицину в Берлінській академії, але, не закінчивши навчання, у 1770 році вступив на службу до пруського війська. У 1776 році Фоккельман переходить служити у військо Речі Посполитої. 1782 року, маючи чин полкового фельдшера (*regimentsfeldzera regimentu piezszego buławy polnej kooonnej*) (патент отримав 4 січня), був направлений до Подільського воєводства для боротьби з поширенням чуми, яка з'явилася в місті Волочиск та селах Просівці (нині – село в Підволочиському районі Тернопільської області) та Порохня (нині – село у Волочиському районі Хмельницької області) [3, с. 403; 6]. Ролле вважає, що Фоккельман прибув до Кам'янця у 1780 році [8]. Розуміючи, що ефективність праці зростає з отриманням повної медичної освіти, у 1783 році він звертається до командування з проханням про відпустку для завершення навчання. Отримавши її, навчався в університеті німецького міста Рінтольн коштом Станіслава Понятовського, останнього короля Речі Посполитої [8]. Вже наступного року Фоккельман успішно здав екзамен і, захистивши наукову роботу «*De magistratus politici attentione valetudini civium sasga*», отримав ступінь доктора медицини і хірургії [4, с. 47]. Повернувшись до Польщі, знову вступив на військову службу, але вже як лікар штабний. Був гарнізонним лікарем у Кам'янці-Подільському, де 18 березня 1789 році отримав привілей на відкриття гарнізонної аптеки [3, с. 403]. Після приєднання краю до Російської імперії, разом з військом, що перебувало в Кам'янці-Подільському, Фоккельман перейшов на російську службу. За поданням генерального штабного лікаря Міндерера, 5 травня 1793 року був призначений генералом Кречетніковим дивізійним лікарем Української дивізії. Після подачі своїх праць до лікарської колегії та здачі екзамену Фоккельман був затверджений на цій посаді 26 червня 1793 року [6]. 14 липня, після розформування Української дивізії, був направлений у відділ генерала Толстого, який стояв на кордонах імперії. Крім того, 25 червня 1793 року Фоккельмана було призначено членом екзаменаційної комісії, створеної для навчання лікарських службовців колишньої Польщі, що перейшли на російську службу [6]. Це свідчить про авторитет Фоккельмана як фахівця в медичній справі.

З 11 лютого 1796 року Фоккельмана переводять на службу до відділу війська, який стояв на кордоні з Австрійською імперією. Серед основних завдань лікаря було здійснення контролю за станом захворюваності в прикордонній смузі. 23 лютого 1797 року був призначений оператором (хірургом) губернської лікарської управи [6]. Дану установу в Російській імперії було запроваджено Законом від 19 січня 1797 року. Відповідно до нього, лікарським управам підпорядковувалися лікувальні заклади та аптеки, лікарі,

повитухи, аптекарі. Лікарські управи здійснювали огляд лікарень та аптек, боролися зі знахарством, незаконною медичною діяльністю тощо. На чолі управи стояв інспектор. Крім нього, до її складу входили оператор (хірург), акушер та писар. Інспектор отримував 700 рублів, оператор та акушер – по 500 рублів, писар – 80 рублів на рік [2]. Незважаючи на досить високу посаду, Фоккельман протягом 1797-1798 рр. особисто приймав активну участь у боротьбі з епідемією чуми в Подільській губернії, займався організацією шпиталів для лікування заражених. Уряд оцінив діяльність лікаря, надавши йому у 1798 році чин надвірного радника та виплативши річне грошове забезпечення. Наступного року Фоккельман отримав чин колезького радника та потрібне річне грошове забезпечення [6].

У 1800 році Приказ громадської опіки разом з лікарською управою вирішили створити в Кам'янці шпиталь для вбогих мешканців міста. Велику роль у цьому відіграв доктор Фоккельман. Він вважав, що ділянка над Смотричем, яка належала колишньому коменданту Кам'янця графу Йозефу де Вітте, найкраще підходить для шпиталю. Ці землі до 1784 року належали міським ремісникам та католицькому ордену Пресвятої Трійця (тринітаріям) [7]. Крім того, джерело, яке знаходилося тут, на думку лікаря, мало цілющі властивості і мало використовуватися для лікування хворих. Фоккельману вдалося переконати графа безкоштовно передати свій будинок з парком для заснування шпиталю, про що той повідомив подільського губернатора 29 квітня 1800 року, а вже 1 травня де Вітте написав до лікарської управи листа, в якому повідомляв, що в результаті старань доброго свого приятеля доктора Фоккельмана, будинок свій разом з ґрунтами безкоштовно переказує Приказу громадської опіки задля заснування там шпиталю для вбогих [7]. Яким чином Фоккельману вдалося переконати графа, який відзначався скнарністю, переказати свою власність на користь шпиталю – залишається таємницею. Але городяни пам'ятали про подарунок, довгий час називаючи новозасновану установу «Шпиталем Вітовського» [7]. Все передане майно було оцінено у 8311 рублів 25 копійок. У парку над Смотричем росло 1472 фруктових та лісових дерев [6]. Приказ громадської опіки, за сприяння статського радника Чевкіна, привів будівлі в потрібний стан і вже у 1803 році шпиталь прийняв перших хворих [6]. За іншими даними, перших пацієнтів шпиталь прийняв чи то в кінці 1800, чи то на початку 1801 року [7]. Заслуги Фоккельмана були гідно оцінені місцевою владою. У 1801 році він отримав від цивільного губернатора почесне свідоцтво за сприяння в справі організації міського шпиталю [6].

З 1800 року Фоккельман був карантинним лікарем Ісаковецької митниці. На цій посаді також зарекомендував себе з найкращої сторони, старанно виконуючи урядові завдання. Здійснював заходи, аби не допустити на те-

риторію Російської імперії морових хвороб, які найчастіше потрапляли зі Сходу. Влада відзначила сумлінне виконання обов'язків похвальним листом від військових губернаторів Розенберга (1803 р.) та Ессена (1804 р.), а також від міністра внутрішніх справ Російської імперії Кочубея [6]. У 1807 році, коли у Львові було виявлено епідемічну хворобу, Фоккельман запровадив ряд заходів, спрямованих на недопущення її проникнення на територію Російської імперії, за що від того ж таки Ессена отримав подяку [6]. Протягом 1811-1812 рр. він виконував обов'язки спочатку помічника інспектора, а потім й інспектора лікарської управи, фактично керував медичними справами цілої губернії. Ролле звернув увагу на те, що в паперах, які залишилися після смерті Фоккельмана, знаходилися урядові інструкції щодо боротьби з чумою та іншими хворобами [8]. Та, незважаючи на високу посаду, продовжував займатися лікуванням хворих у міському шпиталі.

У 1814 році Фоккельман був звільнений зі служби за власним бажанням з отриманням чину статського радника [6]. Відтоді займався лише приватною лікарською практикою в Кам'янці та його околицях. Помер Ян Філіп Фоккельман 31 травня 1824 року [4, с. 47].

Від 1789 року Ян Фоккельман був одружений з Кароліною Оллер, дочкою варшавського банкіра [6]. Син, Ян Кароль Фоккельман (1793-1867), тривалий час був головним лікарем у міському шпиталі [5, с. 121]. Дочка, Кароліна (1797-1864), була дружиною відомого лікаря-окуліста. Померла в с. Дзялів Вінницького повіту (нині – с. Кам'яногірка Жмеринського району Вінницької області). Внук Фоккельмана також був лікарем у Кам'янці-Подільському, помер у 1871 році [8].

Ян Філіп Фоккельман був одним з перших професійних лікарів Кам'янця-Подільського після приєднання міста до складу Російської імперії, який дбав про охорону здоров'я населення. Долучився до створення в головному місті губернії міського шпиталю для бідних. Його ім'я повинно ввійти в історію медицини Кам'янця-Подільського та всього Поділля.

### Список використаних джерел та літератури

1. Осетрова Г. Аптеки й аптекарі Кам'янця [Електронний ресурс] / Галина Осетрова. – Режим доступу: <http://podolyanin.com.ua/history/6833/#>
2. Смирнова Е. М. Врачебная управа в истории здравоохранения России [Електронний ресурс] / Е. М. Смирнова. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/materials/3/2012/10-2/46.html>
3. Giedroyć Fr. Służba Zdrowia w dawnem Wojsku Polskim / Fr. Giedroyć. – Warszawa: Nakładem Ministerstwa Spraw Wojskowych, 1927. – 553 s.
4. Klukowski Z. Fokkelman Jan Filip / Z. Klukowski // Polski Słownik Biograficzny. – T. VII. – Kraków, 1948-1958. – 479 s.

5. Kościński S. Słownik lekarzów polskich / S. Kosminski. – Warszawa, 1883. – 665 s.
6. Kremer A. Żywot D-ra Jana Fokkelmanna / A. Kremer // Tygodnik Lekarski. – 1865. – №4. – S. 30-31.
7. Materiały do topografii lekarskiej i higieny gubernii Podolskiej: Sprawozdanie z czynności przy szpitalu miejskim w Kamieńcu Podolskim za rok 1863, to jest od 1 grudnia 1862 do 1 grudnia 1863 // Tygodnik Lekarski (Warszawa). – 1865. – №16. – S. 121-123.
8. Rolle J. Szpitale, służba zdrowia, choroby panujące nagminnie w dawnem Województwie Podolskiem od początku XV wieku / J. Rolle // Dwutygodnik higieny publicznej krajowej (Kraków). – 1872. – Nr.10. – S. XXXVII-XXIX.

**Сергій Єсюнін,**  
кандидат історичних наук,  
провідний науковий співробітник  
Хмельницького обласного краєзнавчого музею

## СУДНОПЛАВСТВО У МЕЖАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*У статті розглянуто розвиток судноплавства в межах Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Подані статистичні матеріали з обсягів вантажоперевезень, кількості суден, працівників річкового транспорту, відомості про найбільші пристані.*

**Ключові слова:** річковий транспорт, судноплавство, пароплавство, пристань, Дністер, Поділля, Подільська губернія.

На середину ХІХ ст. транспортна мережа Поділля ще була прив'язана до давніх торгових шляхів, котрі проходили через територію регіону в різних напрямках. Основні зовнішні вантажопотоки здійснювалися за напрямком до чорноморських портів, на схід до Києва і далі до Росії, й на захід – до європейських країн. До портів (Одеса, Херсон, Миколаїв) товари йшли суходолом та Дністром, на схід – суходолом через Бердичів, на захід – суходолом через подільські митниці Гусятин, Ісаківці та волинські – Волочиськ і Радзивилів.

Суходолом товари перевозилися гужовим транспортом. Але, гужовий транспорт в умовах відсутності доріг з твердим покриттям та низькою швидкістю мав обмежені резерви до зростання обсягів перевезень. Отож, великий обсяг перевезення вантажів припадав на судноплавну річку – Дністер, рух якої дозволяв виходити на Бесарабію, південні регіони країни і чорноморські порти.

Незважаючи на те, що судноплавство Дністром відіграло суттєву роль у русі вантажопотоків для Поділля, але в середині ХІХ ст. воно перебувало на низькому технічному рівні розвитку. Фактична відсутність пароплавного транспорту дозволяло використовувати річку переважно для одностороннього руху за течією. Найбільш популярними були судна, які подоляни називали «галери» – плоскодонні, довжиною 10-15 метрів, з високими бортами, без парусу. Перевозили вони від 50 до 70 тон, потребували малої глибини та були дешеві у виготовленні. Будували такі судна переважно на Галичині, але й подільські майстри спускали на воду значну кількість «галер». Головний їх недолік – вони розраховані були лише

на один рейс: «галери» йшли вниз течією до пристані Маяк (неподалік Дністровського лиману) самосплавом, звідти вантаж возами доправляли до Одеси, а судна продавали молдованам як деревину за третину їх початкової вартості. Певну «революцію» в судноплаванні на Дністрі зробив у першій половині ХІХ ст. полковник Луба. Він почав будувати невеличкі плоскодонні «плашкоути», які вже могли повертатись вверх течією до місця відправлення на парусах. Майже три десятиліття кораблі Луба домінували на Дністрі. Його справу в середині ХІХ ст. розвив поміщик Сулятицький – він запросив італійця Сонеллі, який вдосконалив «плашкоути» – зробив подвійне дно, меншу посадку (до 20 дюймів), й збільшив вантажність до 170 тон. Хоча таке судно коштувало до 3 тис. руб. – на той час великі кошти, але воно того було варте [8, с. 32-33].

Одночасно, у середині ХІХ ст. (40–60-ті рр. ХІХ ст.) на Дністрі стали з'являтися перші пароплави, зокрема «Російського товариства пароплавства та торгівлі» (пароплав «Братець», 1857 р.), промисловця Поповича (пароплав «Марія», 1864 р.), поміщика Л. Сапеги (пароплав «Дністер», 1867 р.). Але, будучи ще доволі примітивними, вони так й не змогли пройти Дністер – заважали пороги та мілина [9, с. 123-124].

Таким чином, у 40-х – 60-х рр. ХІХ ст. майже всі вантажі Дністром доправлялись непаровими суднами і плотами. Наприклад, у 1862 р. було завантажено-розвантажено 362 судна і 616 плотів, які перевезли товарів на 416 тис. руб. Протягом наступних років ці обсяги зростали і досягли у 1864 р. 1,3 млн. руб. [10, с. 38]. Вантажі переважно рухалися вниз за течією, серед них переважали зерновий хліб, спирт, сухофрукти, ліс, сіль тощо. Найважливіші пристані були у містах і містечках – Жванець, Стара Ушиця, Калюс, Могилів-Подільський, Ямпіль, Кам'янка, Рибниця, куди суходолом завозилися великі партії товарів для їх подальшого транспортування водним шляхом.

У останню чверть ХІХ ст. транспортна мережа Поділля набула значних змін. Перш за все, з'явилась залізниця (Балта – Жмеринка – Вінниця – Київ та Жмеринка – Проскурів – Волочиськ, 1870 р.; Жмеринка – Могилів-Подільський, 1892 р.), яка суттєво вплинула на зменшення перевезень вантажів на дальні відстані гужовим транспортом. По-друге, були прокладені перші дороги з твердим покриттям (шосе Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський – Ісаківці, 1892; та інші менші), які дозволяли цілорічно використовувати гужовий транспорт, а на початку ХХ ст. – автомобільний. По-третє, відбулось покращення (технічне, інженерне, організаційне) річкового транспорту, що призвело до значного зростання масштабів судноплавства. Статистика свідчить, що кількість вантажів, які перевозилися Дністром у межах Подільської губернії збільшилася в період 1862-1899 рр. з 400 тис. руб. до 4,3 млн руб. [3, с. 149].



Таке піднесення перевезень відбулося завдяки покращенню умов судноплавства та введенню регулярного пароплавного руху. Після декількох невдалих спроб влаштувати на Дністрі пароплавний рух, у 1881 р. до цього питання знову повернулися акціонери «Російського товариства пароплавства та торгівлі». Того року ними було організовано експедицію для дослідження Дністра та остаточного прийняття рішення щодо можливості пароплавного руху. У висновках експедиційної комісії, що були направлені до Міністерства шляхів сполучення, було доведено перспективність розвитку пароплавства, але при умові проведення комплексу робіт з покращення річкового руслу. Заручившись державною підтримкою, «Російське товариство пароплавства та торгівлі» з 1884 р. розпочало згадані роботи (вибиралися корчі, каміння, углиблювали міліну). Всього до 1893 р. на покращення судноплавства на Дністрі було використано понад 1 млн руб. Всі ті заходи сприяли введенню регулярного пароплавного сполучення, як буксирного, так й пасажирського, й як наслідок – збільшенню вантажообігу у 4 рази. Так, у 1883 р. Дністром пройшло 4386,7 тис. пудів вантажів, а у 1890 р. – 15032,4 тис. пудів [2, с. 813]. Приблизно третина цього вантажообігу припадала на пристані Поділля. Наприкінці XIX ст. у межах Подільської губернії було найбільше місць завантаження суден, що відправлялись вниз по течії – 32, у тому числі в межах Кам'янець-Подільського повіту – 2, Ново-Ушицького – 3, Могилів-Подільського – 5, Ямпільського – 6, Ольгопільського та Балтського – по 8. Місць розвантаження, тобто тих що приймали ввезені знизу по течії вантажі, було 13, а саме в межах Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського повіту – по 1, Балтського – 3, Ямпільського та Ольгопільського – по 4 [4, с. 41-42]. У перші роки XX ст. річкою курсувало 9 парових кораблів вантажопідйомністю 19 тис. пудів та 187 непарових на 1,35 млн пудів.

Найбільшим річковим портом залишався Могилів-Подільський, функціонування якого особливо покращилося після завершення у 1902 р. будівництва нової пароплавної пристані [11, арк. 5]. Наступного року Відомство шляхів сполучення Київської округи підняли питання про влаштування у Могильові-Подільському залізничної пристані, для чого за їх розрахунками потрібно було 350 тис. руб. (на прокладання залізничної колії до пристані – 160 тис. руб., влаштування лінії причалу – 90 тис. руб., влаштування затону для зимування суден – 60 тис. руб., роботу по поглибленню річки – 30 тис. руб.). Ці витрати могли швидко окупитися, адже можливість підвозити вантажі залізницею прямо до суден і плотів здешевили би витрати на 3 копійки з пуда, що при товарообігу близько мільйону пудів на рік склало солідну суму. Розгляд пропозиції розтягнувся на три роки, і нарешті восени 1906 р. був ухвалений Подільською губернською

управою в справах земського господарства та взятий до реалізації в найближчий час [1, арк. 22].

Суттєво зросло значення пристані в містечку Жванець, що знаходилась усього за 18 верст від губернського міста Кам'янець-Подільського та поблизу кордону з Австро-Угорською імперією. Враховуючи те, що десятиліттями (з кінця 1870-х років) ніяк не могли вирішити питання прокладання до губернського центру залізниці, пристань у Жванці стала головним вантажним пунктом південного заходу Подільської губернії. Після того, як з початку XX ст. з'явилося регулярне пароплавне сполучення, до Жванця стали заходити великі парові кораблі. Наприклад, лише за квітень-червень 1914 р. найбільший дністровський буксирний пароплав «Богатир» здійснив шість рейсів до Жванця, приводячи за рейс до чотирьох барж з вантажем понад 50 тис. пудів. [14, с. 48].

На початку XX ст. перевезення вантажів Дністром вийшло на доволі високі показники. Так, у 1904 р. у межах Подільської губернії було завантажено 3806 тис. пудів на 433 судна і 706 плотів, розвантажено 1338,1 тис. пудів з 345 суден і 195 плотів. Найбільші за товарообігом пристані: Жванець, Стара Ушиця, Калюс, Немія, Могилів-Подільський, Рашків, Рибниця, Кам'янка. Дністром курсувало 14 пароплавів, з яких 10 товарно-пасажирських та 4 буксирних [1, арк. 1-3].

У кризовий 1906 р. показники вантажообігу значно впали і були наступні: завантажено 1774,3 тис. пудів на 320 суден і 326 плотів, розвантажено 699,8 тис. пудів з 150 суден і 159 плотів [5]. Проте, вже наступного, 1907 р., судноплавство Дністром відновили свої обсяги: завантажено 3398,8 тис. пудів на 783 судна і 448 плотів, розвантажено 1075,6 тис. пудів з 390 суден і 168 плотів. Найбільшими за товарообігом стали пристані: Жванець, Стара Ушиця, Калюс, Могилів-Подільський, Рибниця, Кам'янка. Дністром курсувало 17 пароплавів, з яких 7 товарно-пасажирських та 10 буксирних [6].

Надалі річні показники судноплавства суттєво темпів не зменшували. Так, у 1912 р. в межах Подільської губернії було завантажено 3227 тис. пудів на 796 суден і 405 плотів, розвантажено 886 тис. пудів з 312 суден і 142 плотів. Найбільшими за товарообігом були пристані: Жванець, Стара Ушиця, Могилів-Подільський, Яруга, Ямпіль, Рибниця, Кам'янка [12, с. 61].

Сезон судноплавства тривав як правило вісім місяців, від кінця березня до кінця листопада. Головні вантажі, що йшли Дністром на початку XX ст. проти течії – сіль, кам'яне вугілля, бакалія, мануфактура, галантерея, залізо, металеві вироби, чавун, нафтопродукти. Вниз по течії відправляли переважно зерновий хліб, будівельний ліс, вироби з деревини, дрова, різний камінь, гіпс, фосфорити, фрукти, овочі.

На початку ХХ ст. серед 27 подільських пристаней найбільші діяли у Жванці, Калюсі, Старій Ушиці, Могилеві-Подільському, Ямполі, Рибниці, Кам'янці.

У житті згаданих міст і містечок судноплавство відіграло важливу роль. Яскравий приклад тому – Стара Ушиця. Давнє місто опинилося поза важливих сухопутних шляхів та втратило адміністративні функції, отож поступово занепадало. Але, після розвитку судноплавства, Стара Ушиця стала важливою пристанню й отримала нове життя. Особливо відчули це містяни з появою пароплавів. От як про таку подію повідомляла 1909 р. газета «Подолія»: «У житті нашого міста відбулася зміна. Пароплави «Благодать» та «Відважний П», що здійснюють регулярні рейси Дністром, сколихнули застигле болото буденності. Пароплави щоденно ходять до Устя та Могилева, й у зворотному напрямку. Тепер від Старої Ушиці стало зручно та дешево добиратися до губернського центру (через Устя). У самому місті, поблизу пристані вирує життя, особливо коли пароплави роблять півторагодинну зупинку...» [7]. Додамо, що того року Дністром курсувало 11 пасажирських пароплавів, які значно поживлювали життя населених пунктів на Дністрі.

До того ж, річкові вантажні перевезення потребували чимало робітників, що позитивно впливало на занятість населення. Наприклад, у 1904 р. на дністровських пристанях Поділля було задіяне 4303 судноробітників, у 1912 р. – 4542 осіб [1, арк. 2; 12, с. 61]. До того ж, декілька сотень працівників були задіяні безпосередньо в судноплавстві. Всіх цих людей на Поділлі називали на польській манер – флісаками (віл пол. *flisak* – особа, що займається сплавом річкою). Праця флісака була не з легких. Хто ходив річкою – тижнями не бували вдома, маючи єдиний притулок на плотках чи «галерах» – маленьку будочку з дощатим настилом. Тяжка праця була й у робітників пристані – всі судна вантажилися вручну. Проте, флісаки пишалися своєю професією, й діти охоче йшли стежкою батьків. Можливо ще й тому, що ця професія була овіяна певним ореолом романтичності. Флісаки виділялися серед іншого народу – особливо одягалися, спілкувалися своєю жаргонною мовою, тримали в пам'яті безліч пригодницьких історій, які залюбки розповідали першому ліпшому слухачеві у шинку [8].

На початку ХХ ст. виникла ідея розвивати судноплавство на р. Південний Буг в межах Вінницького, Брацлавського та Гайсинського повітів. У квітні 1913 р. на засіданні ради Подільського товариства сільського господарства і промисловості заступником голови А. Урбанським був викладений проект регуляції р. Буг для судноплавства. Проект одногосно ухвалили та вирішили для його реалізації вийти з клопотанням на Вінницьку міську управу та Міністерство шляхів сполучення. Проте, початок Першої світової війни не дав ходу цій справі [13, с. 52].

Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. судноплавство в межах Подільської губернії продовжило свій розвиток і досягло значних обсягів вантажообігу, залишившись одним з основних перевізників великих вантажів. Важливі технічні, інженерні та організаційні удосконалення судноплавства відбулись наприкінці ХІХ ст.

### Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Хмельницької обл., ф. 233, оп. 1, спр. 70, арк. 1-3
2. Днестр // Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд. Ф. А.Брокгауз и И. А.Эфрон, 1893. – Т. X А. – С. 808-813.
3. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 336 с.
4. Обзор Подольской губернии за 1898 г. – Каменец-Подольский: Губ. тип., 1899. – 198 с.
5. Подолия. – 1907. – №53.
6. Подолия. – 1908. – №8.
7. Подолия. – 1909. – №38.
8. Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии / И. Ролле // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. губ. упр., 1869. – С. 1-64.
9. Сборник сведений о Подольской губернии / Издание Подольского Статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Подольск. Губерн. правления, 1882. – Вып. II. – 151 с.
10. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / [сост. А. Демьяненко]. – Каменец-Подольск: Тип. губ. управления, 1865. – 68 с.
11. ЦДАУ, ф. 692, оп. 23, спр. 189.
12. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №3-4. – С. 61
13. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №6.
14. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №13. – С.48.

**Сергій Калущий,**  
молодший науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

## ПРИЄДНАННЯ ПОДІЛЛЯ ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЕКОНОМІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ АСПЕКТ

*У статті розкрито проблему становлення колоніального режиму в південній частині Подільської губернії у контексті входження цих земель до складу Російської імперії. Висвітлено вплив географічних, природно-кліматичних і ландшафтних умов на характер експортованої та імпортованої продукції на ярмарки та у крамниці краю, зокрема, губернського центру Кам'яця-Подільського. З'ясовано вплив прикордонного статусу регіону на розвиток торгівельних шляхів руслом Дністра і його приток.*

**Ключові слова:** Поділля, Дністер, Кам'янець-Подільський, торгівля, товар, Російська імперія, Австро-Угорська імперія.

Проблема приєднання Поділля до Російської імперії уже ставала предметом дослідження. Перш за все, слід відзначити ґрунтовну монографію А. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації» [22]. Різноманітні аспекти соціально-економічної політики імперської влади у краї вивчали П. Батюшков [1], І. Бондаренко [4], С. Борисевич [5], В. Герінович [6], В. Григоренко [7], В. Гульдман [8], В. Енгель [10], І. Жалоба [12], Т. Ігнат'єва [13; 14], С. Копилов й А. Задорожнюк [16], А. Філінюк і Т. Ігнат'єва [23].

Із приєднанням Поділля до складу Російської імперії у 1793 р. московські урядовці одразу ж розпочали вирішення проблем його адміністративної, господарської та церковної інкорпорації. Ще наприкінці 1792 р. імператриця Катерина II в наказі генералу М. Н. Кречетникову сформулювала низку розпоряджень, які мали не лише забезпечити швидке захоплення подільських земель і здачу фортеці в Кам'янці, але й добитися лояльності місцевої польської аристократії та населення, визнання ними зверхності Петербурга. Зокрема, передбачалося приймати на службу військових Речі Посполитої, які були готові визнати себе підданими імператриці (підтверджувалися навіть їхні звання). Воякам, що не бажали переходити на службу в російську армію, дозволялося, склавши зброю, повернутися в Польщу, або проживати на Поділлі і вести власне господарство [17, с. 10-11].

Катерина II звергала увагу генерала М. Н. Кречетникова на обов'язкове в найближчому майбутньому налагодження діяльності митниць вздовж

русла Дністра, що розділяв нещодавно здобуті землі Російської імперії й турецькі та австрійські володіння. Невдовзі до них було прикомандировано російських офіцерів, які мали керувати їх діяльністю. У Петербурзі наголошували на дотриманні умов прикордонного режиму й санітарних вимог, аби з територій сусідніх держав не потрапляли заразні хвороби, що могли спричинити на Поділлі епідемії [17, с. 11, 49, 56]. Зібране мито із перевезених через кордон товарів мало надходити до російської імператорської казни [17, с. 14]. Для подальшого успішного управління новими землями й ефективного господарювання уряд розпорядився аби представники штабу генерала М. Н. Кречетникова склали детальну карту Поділля з відповідними описами [17, с. 11].

На життя краю істотно впливав його прикордонний характер з необхідністю для Петербурга розквартирування російських військ на територіях, що межували з австрійськими володіннями та Польщею. Це потребувало відповідних фінансових, матеріальних і людських ресурсів. Зокрема, й присутності регулярної армії. Її наявність на Поділлі була пов'язана із дійсним і потенційним опором польської шляхти [17, с. 147-148, 161-162].

Як і на інших колоніальних територіях, що раніше увійшли до складу Російської імперії, уряд опирався на лояльну місцеву аристократію. На Поділлі – це були польські шляхтичі. Тим із них, які заявили про свою прихильність до нової влади, імператриця Катерина II підтвердила права на володіння маєтками, які ними були успадковані, «доки зберігатимуть вони вірність і обов'язок присяги своєї» [17, с. 154]. З представниками тієї її частини, що бунтувала російська адміністрація чинила «з усією суворістю із закоренілими зрадниками і в покарання їх показово для страху іншим». Вони примусово виселялися, втрачали маєтки, відправлялися у заслання [17, с. 156].

За польськими шляхтичами, які вважалися неблагонадійними, і їхніми маєтками організовувався поліцейний нагляд. Навіть за підозрою в діяльності, спрямованій проти влади Петербурга, вони втрачали власність й усі прибутки з неї на користь держави. Змушені були доводити свою невинуватість. Лише за наявності достатньої кількості доказів вірності імператриці їм повертали майнові права на спадкові володіння. Землі польських аристократів, яких визнали винними, роздавалися шляхті, що виявляла своє вірнопідданство. Такі кроки уряду застосовувалися для позбавлення економічної незалежності й впливу в регіоні польських шляхтичів, які чинили спротив російській владі [17, с. 157-158].

Розвиток сільського господарства, торгівлі й виробництва спиртних напоїв стали тими сферами економічного життя подолян, які чи не найбільше цікавили імперських чиновників з генерал-губернаторства. Вони

звертали увагу на обсяги продажу вина й солі та ціни на дані товари. Аби налагодити збір ввізного мита, імператорським двором було поставлено завдання облаштування митниць вздовж нових кордонів держави в зручних для їх діяльності місцях. Перш за все це стосувалося рубежів, які проходили руслом Дністра [17, с. 14-15]. Важливим питанням для російської адміністрації стало налагодження ефективного збору податків із населення Поділля. 15 вересня 1793 р. Катерина II надіслала окремих рескрипт (особистий лист імператриці; монарший указ, що мав силу закону) «про невідкладні збори», яким зобов'язувала генерал-губернатора Т. Тутолміна докласти зусиль для збільшення надходжень у державну казну від митних зборів і оподаткування населення Поділля [17, с. 150-151]. «Невідкладні збори» – податки, які йшли в однойменний департамент у складі міністерства фінансів; до них належали стягнення з продажу спиртних напоїв, тютюну, цукру, нафти, сирників, гербовий і паспортний збори та інші [11, с. 878]. Російський уряд цікавило якою кількістю землі володіли шляхтичі й духовенство [17, с. 317-318].

Поділ Речі Посполитої 1793 р. і приєднання Поділля до Російської імперії безумовно вплинули на торгово-економічний і господарський розвиток краю [15; 21]. У зв'язку з нагальністю придушення спротиву польських шляхтичів, які підтримували повстання Т. Костюшка, і як протест проти страти французького короля Людовика XVI імператриця Катерина II 8 квітня 1793 р. спеціальним указом заборонила здійснення будь-яких торгових операцій з революційною Францією. У такий спосіб Петербург демонстрував підтримку своїх союзників – Австрійської імперії та Пруссії, які воювали проти французьких революціонерів [19, с. 414-417]. На територію імперії не дозволялося ввозити французькі вимірювальні прилади, інструменти, зброю, тканини, папір, металопрокат, будівельний ліс, щогли, медикаменти, одяг, взуття, велику рогату худобу, горілку, вина, зерно, фураж, фрукти, сухофрукти, цукор, сіль [20, с. 2-281]. Є підстави припустити, що після оприлюднення указу на заборону торгівлі з Францією товари її виробництва зникли з крамниць міст і містечок Поділля й продавалися хіба що нелегально.

Російські урядовці намагалися вжити усіх можливих заходів, аби протидіяти збільшенню контрабандної торгівлі з Францією та не пропускати її продукцію на територію імперії. Відповідно й подільським митникам передбачалося виконувати свої обов'язки з більшою пильністю, як того вимагала імператриця. Її вище згаданий указ зобов'язував їх уважно вивчати торговельну документацію, щоб не допускати ввезення французьких мануфактурних товарів «із земель іноземних, Нам дружніх». Виявлену контрабанду передбачалося знищувати [20, с. 415; 17, с. 164]. Окремим

указом Катерини II від вересня 1794 р. з території Подільської губернії заборонялося вивозити коней [17, с. 165-166]. Найбільш імовірно, це розпорядження було пов'язане з придушенням російськими військами збройного виступу польських шляхтичів під проводом Т. Костюшка. Коні, вивезені за кордон з території імперії, зокрема Поділля, могли використовуватися повстанцями як кавалерійські або у якості тяглової сили.

На цей час уже набрав чинності указ імператриці від 23 червня 1794 р., який розширював межу осілости євреїв і дозволяв їм проживати на теренах Мінської, Ізяславської (Волинської), Брацлавської (Подільської), Полоцької, Могилівської, Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Катеринославської губерній і Таврійської області. Вони отримали право «в губерніях там названих користуватися торгом і міщанськими промислами» [17, с. 188]. Російський уряд ставив за мету скористатися схильністю представників єврейської нації до торговельної й лихварської діяльності. У такий спосіб передбачалося організувати економічну експлуатацію і можливий розвиток українських теренів, приєднаних до імперії. Катерина II добре знала наскільки успішно діячі німецьких держав і Речі Посполитої зуміли використати євреїв для своєї користі [10].

Водночас, розчарувавшись в ідеалах просвітництва через криваві репресії французьких революціонерів, вона застосовувала для цього жорсткі адміністративні методи колоніальної політики. З 1795 р. за окремим указом євреям заборонялося проживати в селах. Місцеві органи влади отримали розпорядження приписувати тих з них, що мешкали в сільській місцевості, до міст і докласти усіх зусиль для їх виселення з сіл. Того ж року на євреїв наклали сплату вдвічі більшого податку, ніж на купців та ремісників християнського віросповідання [10]. Але очікуваних результатів вище описані кроки російського уряду не дали. Євреї налагодили контрабандну тогівлю. Даючи хабарі чиновникам, не сплачували усіх податків і в такий спосіб підривали економічний розвиток Поділля [10].

Проблема контрабанди в південно-західній частині Подільської губернії, в яку були втягнуті як торговці, так і місцеві селяни, спонукала російських урядовців створити прикордонну комісію в губернському місті Кам'янці-Подільському. Катериною II 7 серпня 1795 р. було підписано відповідний указ. Новостворену структуру очолив полковник І. Бароцці, який мав отримувати 1800 рублів на рік. Її представники мали вирішувати торговельні питання з турецькими митниками. За потреби прикордонна комісія могла виїжджати з міста для вирішення поточних справ до підпорядкованих їй митниць. Відповідний «прикордонний карантин» облаштований у Жванці [17, с. 205-207]. Вона також налагоджувала шляхи сполучення з Катеринославською губернією та Вознесенським намісництвом

для зручнішого вивозу товарів й розвитку торгівлі з наддніпрянськими територіями [17, с. 207-208].

Після придушення шляхетського повстання, зречення від престолу польського короля Станіслава II Августа й третього поділу Речі Посполитої російський уряд продовжив активне господарське освоєння подільських земель [9; 17, с. 182-184]. З ним було пов'язано створення низки описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема, подільського губернського землеміра К. Екстера [16].

Автор опису звернув увагу, що більша частина населення Поділля займалася хліборобством, а євреї – різними промислами, ремеслами, шинкуванням по корчмам й орендою земельних господарств. Єврейські, грецькі та вірменські купці контролювали торгівлю імпортованими товарами, а продаж сільськогосподарської продукції здійснювався самими місцевими землевласниками [18, с. 25, 43; 16, с. 11-14]. Продавати товари за кордоном мали право купці першої гільдії, другої – торгували гуртом лише на території Поділля, третьої – реалізовували свій дрібний крам у Кам'янці-Подільському і на повітових ярмарках [24, с. 109-110].

Найбільшими торговельними центрами краю були губернське місто Кам'янець і повітове Могилів. Купцями, як правило, ставали переважно євреї. Торгівлею займалися й декілька вірменських і грецьких родин. Німецьких та італійських купців було мало [18, с. 53-54]. Вони доставляли місцеву продукцію для продажу до Волинської, Київської і Новоросійської губерній, а також до Австрії, Пруссії та Османської імперії. З Поділля до Галичини, Угорщини й німецьких міст вивозилися велика рогата худоба, свині, пшениця, ячмінь, мед, віск, аніс і поташ. У Молдавії продавалися подільська пшениця та ячмінь, а імпортувалися сіль, прянощі, волоські (румунські) вина й турецькі мануфактурні товари. З Туреччини надходили тютюн, сушений виноград, італійські й румунські вина, з Угорського королівства – вина, з Галичини – сіль. З Лейпцига єврейськими купцями завозилися різноманітне сукно, байка, полотно, атлас, панчохи, хустинки та інші товари [18, с. 53-54]. У внутрішні терени Російської імперії з Поділля вивозилися фрукти, а звідти доставлялися цукор, кава, чай, різноманітні тканини, меблі, залізо. За свідченнями сучасників, на Поділлі спостерігався надлишок продуктів, тому їх вивозили на значно більшу суму, ніж завозилося з-за кордону [18, с. 22]. Не вистачало лише солі. Її імпортували з австрійської Галичини, Молдавського князівства та Криму. Зокрема, у 1805 р. з Галичини було завезено 70600 пудів солі, з Одеси – до 200000 пудів, Молдавії – 257606 пудів [18, с. 54].

Російські чиновники, аналізуючи торговельні зв'язки Поділля з іншими регіонами та сусідніми державами, помітили, що на початку 1800-х рр. значно більшої ваги набув південний торговельний напрям. Це стало мож-

ливим завдяки налагодженню поставок товарів Дністром та створенням нових торговельних шляхів на південь, до чорноморських портів. Митний збір із завезених на територію Подільської губернії іноземних товарів здійснювали дві митниці. Одна розташовувалася поблизу міста Могилів, а друга – у селі Ісаківці, неподалік від місця впадіння Збруча в Дністер [16, с. 13-14].

Імператорську адміністрацію цікавив розвиток водних шляхів сполучення Поділля. К. Екстер зробив детальний їх опис. Він констатував труднощі судноплавства найбільшою річкою губернії – Дністром, де їх створювали мілини і броди. Зазначав, що сучасне йому судноплавство розпочалося тут 1801 р. і здійснювалося поромами та півбарками, які ходили до Акерманської затоки та Одеси. Сучасники відзначали великий потенціал налагодження вилову риби на Дністрі. Річка була переповнена осетрами, чечугами (стерляддо), севрюгами, сомами, вирезубами, шуками, окунями, йоржами, линями, лящами, в'юнами, карасями, коропами, минями, плотвою, мареною, хватами та іншими видами [16, с. 11-13].

Імперським урядовцям був помітний потенціал Поділля в заготівлі й продажу будівельного лісу, який підходив «навіть на корабельне будівництво» [18, с. 17]. У лісах Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Кам'янецького, Лeticівського, Літинського, Ольгопольського, Пооскурівського та Ушицького повітів переважали такі породи дерев як дуб, граб, клен, береза, вільха, осика, верба, берест, ясен, явір, в'яз. Було мало ялин і сосен, для яких не підходили місцеві ґрунти [18, с. 17; 8, с. 153-154]. У Балтському, Могилівському та Ямпільському повітах, у яких переважав степовий ландшафт, вкрай не вистачало будівельного лісу [18, с. 17]. Сосновий ліс, за необхідності, сплавлявся Дністром із Галичини [18, с. 19].

Отже, на підкорених теренах Поділля Російською імперією застосовувалися типово колоніальні методи управління й економічно-господарського адміністрування. Вони передбачали наявність імперських військ на території краю, перевагу екстенсивних методів господарювання, економічний податковий визиск. В їх реалізації колоніальна влада опиралася на лояльних представників польської шляхти, які здійснювали політичний провід, та євреїв, що почали концентрувати у своїх руках фінансовий капітал.

### Список використаних джерел і літератури

1. Батюшков П. Н. Подолія. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типогр. товарищ. «Обществ. польза», 1891. – 264, 99, [1] с.
2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Даніель Бовуа; перекл. з фр. Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

4. Бондаренко І. В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) / І. В. Бондаренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 218-222.
5. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.) / С. О. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 84-91.
6. Геринович В. О. Кам'яничина. Ч. II / В. О. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1-138.
7. Григоренко В. О. Приєднання земель (терени сучасної Хмельниччини) до Російської імперії в 1793 р. в результаті другого поділу Польщі / В. О. Григоренко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матер. Міжнар. наук. конф. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 131-135.
8. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1889. – II, 414, 63, [32], 4 с.
9. Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши. 23 декабря 1794 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hrono.info/dokum/1700dok/1794polon.php>
10. Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России (Евреи в период формирования абсолютизма в России) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-3.htm>
11. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб: Изд-во Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1897. – Т. XX А (40): Наказный атаман-Неясыти. – 960, II, 2 с.
12. Жалоба І. В. Питання вільного судноплавства Віслою, Дністром і Прутом у міждержавних стосунках Австрії та Росії (остання чверть XVIII – 70-ті роки XIX ст.) / І. В. Жалоба // Матеріали IV Буковинської Міжнар. іст.-краєзн. конф. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 198-203.
13. Ігнат'єва Т. В. Особливості торгово-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т. В. Ігнат'єва // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів, присвяч. 85-й річниці Української національно-демократичної революції. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т: інформ.-видав. відділ, 2002. – Т. 1. – С. 73-75.
14. Ігнат'єва Т. В. Боротьба з контрабандною торгівлею в Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 50-х рр. XIX ст. / Т. В. Ігнат'єва //

- Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т: інформ.-видав. відділ, 2005. – Випуск 4, т. 1. – С. 120-123.
15. Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekaterina2.com/doc/8.php>
  16. Копилов С. А. Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела / С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк // Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 3-16.
  17. Материалы для истории Подольской губернии. – Каменец-Подольск: [Б. и.], 1885. – 318, X с.
  18. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / уклад., авт. Вступ. статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 123, [1] с.
  19. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII: 1789 – 6 ноября 1796 гг. – 974 с.
  20. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XLV: Книга тарифов. – 701 с.
  21. Тархов С. А. Изменение административно-территориального деления России за последние 300 лет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://geo.1september.ru/view\\_article.php?ID=200101502](http://geo.1september.ru/view_article.php?ID=200101502)
  22. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.
  23. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні відносини Правобережної України і Бесарабії в першій половині XIX ст. / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С. 191-202.
  24. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Wilno: Drukiem Jozefa Zawadzkiego typografa imperatorskiego uniwersytetu, 1820. – Т. I. – 14, 349, [3] s.

**Олена Клименко,**  
кандидат мистецтвознавства,  
науковий співробітник Інституту  
мистецтвознавства, фольклористики та  
етнології ім. М. Рильського НАНУ

## ГОНЧАРСТВО ПОДІЛЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК МИСТЕЦЬКЕ ЯВИЩЕ

*У статті подано аналіз художніх особливостей гончарства Поділля на прикладі окремих осередків, визначено своєрідність кожного з них у контексті загального розвитку подільської кераміки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Публікацію побудовано насамперед на польових матеріалах авторки та вивченні нею музейних колекцій Києва, Опішного, Вінниці, Львова, Тернополя та інших міст. Враховано осмислення гончарства регіону в публікаціях Є. Спаської, Л. Шульгіної, М. Фріде, Ю. Лащука, В. Гудака, Т. Романець, Л. Мельничук, В. Титаренка.*

**Ключові слова:** Поділля, гончарство, декор, орнаментика, миска.

Поділля – один з найбагатших і найрізноманітніших щодо художньо-стильових особливостей гончарних регіонів України. Ця величезна територія охоплює сучасну Вінницьку область, західні райони Черкаської і Кіровоградської, північні райони Одеської і південні Хмельницької та Тернопільської областей. Юрій Лащук виділив на Поділлі дві зони народної кераміки – Східно-Подільську й Західно-Подільську [18, с. 16]. Такий підхід до районування Поділля підтримали й розвинули В. Гудак та Л. Мельничук [5, с. 8-9; 21, с. 197, 203].

Цілеспрямоване дослідження гончарства Поділля як одного з провідних кустарних промислів Подільської губернії розпочалося 1912 року [21, с. 32], коли робилися спроби подати статистично-економічні, історичні відомості, охарактеризувати стан виробництва і (що дуже важливо) піднімалося питання про збереження й підтримку промислу. Перші відомості про керамічне виробництво краю зустрічаємо в загальних розвідках другої половини ХІХ – початку ХХ ст., присвячених історії Поділля і населених пунктів Подільської губернії [21, с. 14-32]. Чи не найважливішими джерелами для нас є праці Є. Сіцінського, зокрема «Матеріали до історії цехів Поділля» та «Приходи и церкви Подольской губернии» [32, с. 418-494; 26], де згадуються гончарні цехи Сатанова, Меджибожа, Смотрича,

Кам'янець-Подільського й інших міст і містечок краю, подається історія населених пунктів, перераховуються ремесла, якими займаються мешканці. Серед них – гончарство. Наприклад, завдяки праці Є. Сіцінського вдалося знайти цікаві відомості про гончарство в с. Грим'ячці (нині Віньковецького р-ну Хмельницької обл.), де на початку ХХ ст. працювало кілька гончарів. Відомості про цей осередок ніде більше не зустрічаються [26, с. 432].

Подальшим важливим етапом у вивченні подільської кераміки стала діяльність О. Прусевича [23; 21, с. 33-36]. Найвагомішою його працею є «Гончарный промысел в Подольской губернии» [27], в якій автор знайомить з результатами власних обстежень гончарних осередків Подільської губернії, торкається історії провідних центрів, перераховує населені пункти, де функціонували гончарні цехи, ставить питання про час виникнення гончарства в окремих містечках та селах, приділяє увагу технології гончарного виробництва, робить спробу охарактеризувати художній бік виробів, ставить питання про районування подільського гончарства, розподіляючи губернію на 2 гончарні зони тощо.

Новий етап у дослідженні подільської кераміки – 1920-і роки [19; 21, с. 37-73], коли працівники музеїв Києва (Кустарний відділ Київського сільськогосподарського музею, Музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка), Москви, Ленінграда здійснили низку експедицій на Поділля. Виїзди Ю. Александровича, Є. Спаської, Л. Шульгіної сприяли накопиченню величезної кількості фактичного матеріалу: зразки виробів подільських гончарів (саме вони становлять основу збірок подільської кераміки Національного музею українського народного декоративного мистецтва (далі – НМУНДМ) [12] та деяких інших музеїв), фіксація термінології, відомості про технологію виробництва тощо. Показовим для них є комплексний підхід до опрацювання матеріалу. Внаслідок цих експедицій з'явилась низка публікацій, які містять надзвичайно цінний матеріал, присвячений окремим центрам, зокрема, Бубнівці (роботи Є. Спаської та Л. Шульгіної) [33; 36] й Жерденівці (Н. Геппенер) [2], а також подільському гончарству в цілому (М. Фріде [35] і Ю. Самарін [31]) та народному мистецтву подолян (А. Зарембський [8]).

У другій половині ХХ – початку ХХІ ст. подільську народну кераміку досліджували Ю. Лащук [18; 16; 17, с. 24-31], В. Гудак [5; 3; 4; 6], Т. Романець [28; 29], Л. Мельничук [19; 20; 21; 22; 23; 24], В. Титаренко [34]. Окремі статті присвячено результатам експедиційних обстежень стану гончарного виробництва на Поділлі в другій половині ХХ ст. з екскурсами в попередні періоди розвитку промислу певних осередків [13; 10;], музейним зібранням подільської кераміки [12] й окремим осередкам [3; 6; 7; 25;

15; 14; 11]. Серед цих наукових праць виділяється ґрунтовна монографія Л. Мельничук, яка є першим комплексним дослідженням подільської народної кераміки з позицій етнології [21]. Окремий розділ присвячено художнім особливостям гончарства регіону [21, с. 195-299].

Мета даної публікації – проаналізувати художні особливості гончарства Поділля на прикладі окремих осередків, визначити своєрідність кожного з них в контексті загального розвитку подільської кераміки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У процесі написання статті враховано осмислення гончарства регіону в публікаціях Є. Спаської, Л. Шульгіної, М. Фріде, Ю. Лащука, В. Гудака, Т. Романець, Л. Мельничук, В. Титаренка та інших науковців. Публікацію побудовано насамперед на матеріалах музейних колекцій, опрацьованих авторкою, зокрема НМУНДМ<sup>1</sup>, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Національного музею народної архітектури та побуту України, Вінницького обласного краєзнавчого музею та експедиційних обстежень провідних осередків подільського гончарства, здійснених у 1980-х роках. Головну увагу приділено мальованій кераміці регіону.

Асортимент виробів гончарів Поділля включає усі основні різновиди української народної кераміки. За технологічними характеристиками, за художніми якістьми, за кількістю майстрів осередки подільського гончарства не рівнозначні. У низці центрів виготовляли лише теракотовий посуд, інші відомі мальованими мисками й значна кількість осередків дає матеріал по всіх видах продукції.

Найвідоміші осередки подільської мальованої кераміки – Бубнівська, Гайсин, Кіблич, Жерденівка, Василівка, Горишківка, Кришинці, Майдан-Бобрик, Шура-Бондурівська, Торканівка, Бар, Рахни-Лісові, Берлінці-Лісові (суч. Вінницька обл.), Смотрич, Миньківці (суч. Хмельницька обл.), Бережани, Копичинці, Підгайці, Товсте (суч. Тернопільська обл.). Виробництво простого кухонного посуду (полив'яного, теракотового, димленого) переважало в таких центрах, як Верхівка, Воеводчинці, Ладизин, Павлівка, Тиманівка, Тимар, Тростянець, (суч. Вінницька обл.), Адамівка, Пирогівка, Заміхів, Меджибіж, Ставниця (суч. Хмельницька обл.), Будзанів, Гончарівка, Струсів (суч. Тернопільська обл.) та багатьох інших. Теракотовий посуд на Поділлі, як і повсюдно в Україні, декорували риткуванням та писанням кольоровими ангобами, зрідка – лискуванням по червоному черепку. Димлені вироби – риткуванням і лискуванням.

1 Свого часу (у 1978-1986 роках) авторка даної публікації під час роботи у відділі кераміки Державного музею української народної кераміки (НМУНДМ) займалась атрибуванням й переінвентаризацією колекції кераміки музею, зокрема подільського гончарства [12].

У декорі мальованої кераміки подільські гончарі найчастіше поєднували контурне малювання й фляндрування. У більшості центрів ці техніки застосовувались паралельно. Окремі осередки славились переважно фляндруванням (Рахни-Лісові, Берлінці-Лісові, Миньківці). Лише в окремих центрах у декорі мальованої кераміки зустрічається риткування (Бар та Товсте).

Композиції декору мають багато спільного з керамікою інших регіонів. Щодо мотивів візерунків, то переважають загальноукраїнські із застосуванням рослинної і геометричної орнаментики. Зустрічаються зображення птахів, риб, іноді людей (Кіблич, Бубнівська, сучасна Вінницька обл.) і навіть сюжетні сценки (Бар, сучасна Вінницька обл.). Популярні такі мотиви, як «кривулька», «капанка», «косиці», «сосонки», квіти, «спускавки», «заячі вуха», які в кожному осередку трактуються своєрідно, хоч зустрічаються не лише в межах Поділля, а повсюдно в Україні. Характерними виключно для Поділля є «вилогі», «кіндичі хвости», «каблучки», «карбики» тощо [33 с. 214-215, табл. IV; 2, с. 21-24; 17 с. 24-25].

Особливості мальованої кераміки Східного Поділля яскраво характеризують вироби низки осередків, розміщених навколо Гайсина (Вінницька обл.). Серед них перше місце щодо кількості речей, майстрів, віртуозності й довершеності розписів посідає Бубнівська, в якій мальована кераміка з'явилась під впливом центрів цехового гончарства [2, с. 6; 31, с. 34-35; 20, с. 28]. Найближчі з них – стародавні цехові міста Гайсин та Кіблич.

Перші письмові згадки про Гайсин (нині районний центр Вінницької обл.) відносяться до початку ХVІІ ст., коли містечко входило до Брацлавського воєводства і було фортецею, яка 1629 року налічувала 822 мешканці. 1795 року Гайсин став окружним містом Брацлавського намісництва, 1797 – повітовим містом Подільської губернії [26, с. 241; 9, с. 193; 12, с. 48]. Гончарством у Гайсині займалися здавна, хоча відомості про нього непевні. Гончарний цех існував у містечку, можливо, від ХVІ ст. [20, с. 26]. 1860 року в містечку було 339 ремісників (95 хат). [1, с. 608]. Серед них були й гончарі. Збереглися відомості і про продаж гончарних виробів: *«В г. Гайсине через каждые две недели бывают ярмарки по четвергам, на которых гайсинские ремесленники сбывают свои произведения, как-то: сапоги, колеса, простые возы, глиняную посуду (підкреслення моє. – О. К.) и т. п.»* [26, с. 242].

Серед робіт гайсинських майстрів, що збереглися в музейних колекціях, зокрема в НМУНДМ, переважають миски й полумиски, які датуються першою третиною ХХ ст. і дають часткове уявлення про характер мальованої кераміки містечка другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Хоча атрибування, здійснене завдяки написам, зробленим збирачами у 1920-х роках, приблизне й потребує уточнень [12, с. 48].



Гайсинські миски й полумиски мають профільовані стінки, що й обумовлює розташування декору та його характер: денце і нижню частину стінок оздоблено центричною композицією, верхню їх частину – поодинокими мотивами або орнаментальними смугами, вінця – «кривулькою» чи «карбиками». Серед елементів декору популярні «косиці», «сосонки», квіти. Зустрічаються також мотиви, подібні до «косиць» з характерними видовженими відростками, нерідко доповненими крапками. Манера трактування декору доволі динамічна, навіть «живописна». Їй притаманні якийсь особливий «неспокій», рухлива мінливість контурів, експресивність.

Кіблич (давня назва – Кублич) також у давні часи, ймовірно, мав гончарний цех. Це було містечко Гайсинського повіту Подільської губернії (нині – село Гайсинського району Вінницької обл.), мешканці якого займалися в основному землеробством, деякі гончарством, шевством тощо. [26, с. 362; 12, с. 48].

Кіблич представлений у музейних зібраннях незначною кількістю виробів (в основному це миски й полумиски). Проте збереглися імена майстрів: Сафон Цвігун, Никифор Ямковий, Василь Кіблицький.

В декорі популярна техніка фляндрування. Кіблицькі миски найчастіше мають пружок по середині стінок, який підкреслено концентричними лініями чи рядом великих крапок, що виступають своєрідним обрамленням композиції, утвореної «сосонками», «косицями», фляндрованими квітами, й розміщеної на денці й у нижній частині стінок. На вінцях – «карбики», під ними – «спускавки». Тло біле, зрідка червоно-вохристе. Характерна риса кіблицьких розписів – виконання фігурних зображень технікою фляндрування (наприклад, зображення птаха на невеликому полумиску Сафона Цвігуна з колекції НМУНДМ). Серед виробів майстрів Кіблича виділяється також велика «миска на принос» Никифора Ямкового (кінець XIX – початок XX), оздоблена складною вертикальною композицією, утвореною віялоподібними елементами, виноградними гронами, плямами фляндрівки й хрестами. Із зовнішнього боку стінки миски прикрашено «сосонками» і хрестами (експозиція НМУНДМ). Цікавою є також миска з колекції Національного музею народної архітектури та побуту України також кінця XIX – початку XX ст. Її денце й нижня частина стінок декоровані «косицями» й своєрідними «сосонками», утвореними парами «косиць» і доповненими плямами фляндрівки. Навколо розміщено ряд великих крапок, над ними – «спускавки»; на вінцях – «карбики». Мотиви декору трактовано доволі живописно, вони суцільно заповнюють біле тло посудини, гармонійно поєднуючись між собою (мал. 1).

Найвідомішим осередком сільського гончарства Східного Поділля є Бубнівка Гайсинського пов. (нині – село Гайсинського району Вінницької

обл., мал. 2; 3). Від середини XIX ст. тут, як і в багатьох інших керамічних центрах України, особливого поширення в декоруванні виробів набула техніка підполив'яного малювання. Виникнення її в Бубнівці нерідко пов'язують з впливом Гайсина – найближчого міста, де існував гончарний цех і де три роки в одного з останніх цехових гончарів навчався Андрій Гончар (1823-1926), завдяки якому в Бубнівці і з'явилися підполив'яні розписи. Про це сам майстер розповідав Ю. Самаріну [31, с. 33-34]. Згідно з іншими джерелами, полив'яне виробництво потрапило до Бубнівки з сусіднього села Жерденівки [2, с. 7; 20, с. 28].

У Бубнівці, окрім мальованої кераміки, якій Бубнівка завдячує своєю популярністю, виробляли простий посуд (горщики, глечики, макітри, ринки): адже в селі, як відзначала Є. Спаська, наявні поклади глини «різноманітних гатунків» [33, с. 202]. В ангобному розписі, крім смуг, цяток, рисок, «кривулок», концентричних ліній, рядів крапочок, зустрічаються рослинні мотиви (квіти, «сосонки», гілочки, «косиці») [Див.: 36, с. 146 (мал. 12, 13, 14), 148 (мал. 16), 149 (мал. 21, 22)], появу яких Є. Спаська пов'язує з впливом мальованих виробів [33, с. 206]. Кольоровою поливою – зеленою, жовтою, брунатно-вишневою – вкривали барила, калачі, баклаги тощо. Створювали бубнівські майстри й фігурні посудини у вигляді баранців, каганці, ліхтарі на свічки, «баньки ставити на живіт», сюжетні композиції, іграшку тощо [36, с. 153]. Проте найбільшої слави здобула Бубнівка завдяки своїй мальованій кераміці. Велика колекція творів бубнівських майстрів зберігається в НМУНДМ (понад 200 зразків). Найдавніші миски цього осередку з колекції музею датуються кінцем 1850-х – початком 1860-х рр., тобто вони відносяться до витоків мальованого посуду села.

Аналіз бубнівської орнаментики блискуче зробила Є. Спаська [33], якій пощастило зафіксувати імена низки майстрів, зокрема, першого майстра бубнівської полив'яної кераміки Андрія Гончара [33, с. 215].

Підполивним малюванням гончарі Бубнівки декорували полумиски, тарілки, глечики, сільнички, «вазки на вареники», «поставці на кутю та сир» (мал. 3) і, звичайно ж, миски. Характер їхнього оздоблення залежав від форми й призначення [33, с. 208-209]. «Миска-вазка» й «кругла миска» мають заокруглено розгорнуті стінки, «проста з пружком» – профільовані по середині, що впливає на характер композиції декору: у перших двох різновидів він найчастіше не розподіляється на смуги, а миски зі зламом стінок вгорі майже завжди прикрашаються «спускавками», затікання яких зупиняє пружок. «Миски на принос» (вони, як вважає Є. Спаська, виникли з «миски-вазки» [33, с. 209]) мають переважно заокруглені стінки. Їх оздоблюють не тільки зсередини, а й ззовні, що обумовлено призначенням: за словами бубнівських майстрів, «в них несуть панахиди; кладут 4 калачі, до

*криси свічку приліпит, і так стоїт на столі*» [36, с. 150]. «Поставці на кутю та на сир», призначені для куті на Різдво й освячення сиру (сирної паски) на Великдень, вирішували у вигляді глибокої миски з розгорнутими вінцями або наближеної до широкого циліндра. Їх також пишно розмальовували зовні. Зсередини найчастіше розміщували великий хрест і смугу орнаменту по вінцях (мал. 3). Більшість з них мали покришку [36, с. 152].

Щодо змін у формах і декорі виробів бубнівських майстрів упродовж трьох поколінь, Є. Спаська писала: *«Важкі, прості форми в дідів переходять у різноманітні, вибагливі в синів та онуків, суворо симетрійний, монументальний, стилізовано-рослинний орнамент замінює дрібніший, ближчий до природи, неспокійний»* [33, с. 219], при цьому *«гончарі першого покоління подавали рослину значно стилізованіше й абстрактніше, аніж сучасні гончарі, що підходять до виображення квітки натуралістичніше»* [33, с. 215]. У цілому роботи майстрів Бубнівки демонструють, як від досить лаконічних орнаментальних композицій відбувся поступовий перехід до колористичного багатства й різноманітних комбінацій мотивів, характерних для цього села.

Серед рослинних мотивів бубнівської кераміки найбільш популярні «косиці», «сосонки», ліроподібні «вилogi», «індичі хвости» (нагадують античну пальмету, мал. 2), квіти, виноград тощо. Геометрична орнаментика включає «стовпчики», «спускавки», «карбики» (косі риски), «колосок» (вузька смуга фляндрівки), «кривульки». Нерідко на святково-обрядових предметах зустрічається зображення хреста й риби. На поєднанні й варіюванні цих мотивів і будується декор виробів бубнівських гончарів, виконаний у техніках контурного малювання і фляндрування, найчастіше поєднаними в оздобленні одного виробу. Композиції центричні або вертикальні. В основу центричних композицій найчастіше покладено своєрідну розету, утворену трьома, чотирма, п'ятьма й іноді більшою кількістю елементів. Це можуть бути «вилogi», «індичі хвости», «сосонки», «косиці», виноград, розміщені в різних варіантах і поєднаннях. Нерідко розета складається лише з «індичих хвостів», що відрізняються кольором та розміром, і доповнюється «косицями» й «накапуванням», або з чотирьох-п'яти квітів, які чергуються з «сосонками» та «косицями». Центром розети є менша за розміром розета, фляндрована квітка, пара «косиць» чи просто велика крапка, яка з'єднує стеблини п'ятьох або сімох квітів чи листочків, що утворюють своєрідну «вихрову розету». Часто поєднання мотивів, розміщених на стінках у ритмічному чергуванні, також утворюють своєрідну розетоподібну композицію, навіть, якщо вони не з'єднані між собою. Геометричні елементи (поодинокі крапочки, «накапування», кола з крапками в центрі тощо) доповнюють основні мотиви або ж виступають

обрамленням усієї композиції («кривульки», «колосок», концентричні лінії, «стовпчики», «спускавки»). На вінцях найчастіше розміщено «карбики», іноді (на полумисках) – смугу фляндрівки.

Головна особливість бубнівської мальованої кераміки – рясне заповнення тла, яскравий червоно-вохрисий колір якого активно взаємодіє з насиченими кольорами розписів – білим, нерідко з жовтуватим відтінком, зеленим, темно-брунатним, майже чорним.

Більшість майстрів, які працювали в Бубнівці наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., мали прізвище «Гончар». Найталановитіші з них Степан (один з найстаріших), його племінник Митрофан і онук Григорій, Іван з сином Михайлом, Данило, Лука, Мильон (Омелян), Мойса (Мусій, мал. 3), Семен, Тома (Хома) [33, с. 219-221]. Майже всі вони були учнями відомого бубнівського гончаря, який запровадив в селі підполив'яне малювання, Андрія Гончара (1823-1926) [31, с. 33-34]. Відомим майстром був Агафон Герасименко (1850-1925) – батько провідних гончарів ХХ ст. – Якіма (1888-1970) та Якова (1891-1969), які на початку ХХ ст. розпочинали заняття промислом. Полумисок, виконаний Агафоном Герасименком у 1880-1890-х роках, експонується в НМУНДМ. Поряд в експозиції НМУНДМ представлено дві унікальні миски Якова Гончара, який навчався в Кібличі у Василя Кіблицького [33, с. 215]. Декор мисок виконано під впливом Кіблича: біле тло (що не є характерним для Бубнівки) і зображення людської постаті на одній мисці і двох птахів – на другій, виконані фляндруванням.

Найпопулярніші бубнівські орнаментальні мотиви – «вилogi», «косиці», «сосонки» – були поширені в інших осередках колишнього Гайсинського повіту, проте майстри жодного з них не досягли такої довершеності й творчої варіативності, як гончарі Бубнівки. Зокрема в с. Жерденівці (нині – Гайсинського району) ці мотиви одноманітніші, дрібніші, трактовані доволі сухувато. Водночас жерденівські гончарі створили низку цікавих і нерідко вишуканих зразків. Дослідники 1920-х рр. Н. Геппенер та Ю. Самарін пов'язують виникнення техніки підполив'яного малювання в с. Жерденівці з впливом Кіблича [2, с. 6; 31, с. 35-36]. Розвідка Н. Геппенер вичерпно знайомить з гончарством Жерденівки на прикладі творчості трьох поколінь жерденівських гончарів. Частина речей, які були в розпорядженні дослідниці збереглася в колекції НМУНДМ. Це миски, «салятирки» (місцева назва «миски на принос») і дуже цікавий цидильник роботи Федора Лавренюка – найстаршого з династії гончарів на прізвисько Полив'яний, який, згідно з переказом, запровадив у Жерденівці техніку підполив'яного малювання. Його син і онук – Сила та Прокіп Лавренюки-Полів'яні – продовжували працювати у ХХ ст. Порівняння їхніх творів дозволило Н. Геппенер прослідкувати зміни стилістики розписів у межах однієї родини: перехід від

більш узагальнених мотивів декору та спокійної манери їх трактування у Лавренюка-діда до новіших, рухливіших та вигадливіших – у Лавренюка-онука [2]. Дослідниця, характеризуючи доробок наймолодшого – Прокопа, – відмічала: *«група білих мисок така огрядна, така чепурна, що робить вражіння ніби французьких речей доби рококо»* [2, с. 26].

В селі Берлінці-Лісові (Бирлінці-Лісові, Лісові Бирлінці, нині с. Лісове Барського р-ну Вінницької обл.), крім вишуканих фляндрованих мисок та полумисків виробляли теракотовий, димлений та полив'яний посуд, зооморфні посудини у вигляді баранів і биків [27, с. 66], речі церковного вжитку, побутові предмети, іграшку тощо. Дослідники також зафіксували виготовлення великих покришок для казанів, дахів для вуликів та величезних посудин для зерна, що вміщували до 80 кг [3, с. 305-306]. У 1906-1907 в селі існувала гончарна школа-майстерня [27, с. 98-100; 3, с. 305]. На той час Берлінці-Лісові за кількістю майстрів посідали друге місце в Подільській губ. – 100 дворів із 318 членами родин, зайнятих в промислі) [27, с. 13, 110]. 3 гончарів О. Прусевич згадує І. Гонгара, який розпочав заняття промислом близько 1906 року й мав родину з 4 чоловік [27, с. 116 (додаток, табл. 1-2)].

Головні риси фляндрованих мисок Берлінців-Лісових – спокійна врівноваженість мотивів, організованих у центричні композиції, увага до вільного тла, заповненого дрібними мотивами, розміщеними рядами. Орнаментальні смуги утворено одним або двома елементами, що чергуються (наприклад, крапка і фляндрована квіточка). На дзеркалі – розета або концентричні кола з нанесеними на них рисками чи плямами фляндрівки. На вінцях – «кривулька». Декор місцеві гончарі найчастіше виконували білим, світло-зеленим і брунатним ангобами на червоно-вохристому тлі. Гармонійне поєднання окремих елементів, увага до деталей, спокійна врівноваженість всієї композиції розпису – ось головні риси мисок з Берлінців-Лісових.

Ще один, відомий за межами Поділля гончарний осередок, – Рахни-Лісові (нині – село Шаргородського р-ну Вінницької обл.), продукцію якого на зламі XIX-XX ст. вивозили в сусідні губернії. Щодо цього Є. Сіцинський відзначає: *«Главное занятие жителей – земледелие. Важным подспорьем служит гончарный промысел /.../; «поливанная» посуда Рахнянская расходуется не только в Подольи, но приникает и в соседние губернии.»* [26, с. 869]. У 1912-1913 рр. в селі гончарувало понад 30 майстрів [27, с. 13], серед яких зафіксовано гончаря на прізвище М. Глова, що розпочав працювати наприкінці XIX ст. й мав родину з 6 чоловік [27, с. 116 (додаток, табл. 1-2)]. Особливо славились Рахни-Лісові фляндрованими мисками. Місцеві гончарі, як і майстри з Берлінців-Лісових, також нерідко намічають дзеркало миски чи полумиска розетою або концентричними колами. Проте композиційне вирішення декору та його трактування зовсім

інші. Розміщені на стінках візерунки досить щільно заповнюють тло. Серед популярних мотивів – «спускавки», S-подібні елементи, фляндровані квіти, арочки з крапельками, відрізки фляндрівки та «накапування», нанесені на концентричні лінії. Вінця найчастіше акцентуються «карбиками», доповненими крапками й плямами.

Серед виробів східно-подільських осередків особливе місце посідають миски с. Майдан-Бобрик (нині Літинського р-ну Вінницької обл.), оздоблені поодинокими гілочками з квітами, пуп'янками, виноградом, листочками, виконаними в техніці підполив'яного контурного малювання. Зрідка на гілці розміщено зображення невеликої пташки або ж пташка знаходиться в центрі миски й оточена рослинними мотивами. Іноді кілька гілочок або квітів утворюють центричну композицію. В окремих мисках три або чотири мотиви розміщено на стінках у вигляді широкої смуги. Найчастіше контур малюнка виконано білим ангобом, що якимось особливо яскраво й святково «читається» на червоно-вохристому тлі. Білий контур доповнено зеленим і брунатним ангобами. Верхня частина стінок мисок прикрашена концентричними смугами, вінця – «кривулькою», береги полумисків – рослинними й геометричними мотивами: хвиляста гілочка з завитками та ягідками, фрагменти подібної гілочки, що чергуються з групою арок, смуга «накапування» тощо. Манера розписів лаконічна, навіть сухувато-графічна. Декор займає незначну частину миски, залишаючи багато вільного тла.

Обстеження села, здійснене О. Прусевичем у 1912-1913 роках, дозволило вченому зробити висновок, що в Майдан-Бобрику на той час працювало 32 гончарі, кореспондентське обстеження дало цифру 60 [27, с. 13]. Остання цифра підтверджується даними 1925 року, коли майстрів налічувалося 89, та 1927 – 74 особи [21, с. 238]. Гончарювали і в сусідніх селах – Кам'яногірці, Павлівці, Гушчинцях, Іванові. Проте там робили переважно простий посуд [7, с. 41]. Гончарі Майдан-Бобрика, крім мисок та полумисків, виготовляли глеки, гладушки, макітри, друшляки, вазони для квітів, кухлики для церкви,ринки з ручками і без ручок,ринки для печива тощо [7, с. 42-43].

До західно-подільської зони української народної кераміки Ю. Лашук відносить одне з найстаріших цехових міст Поділля – Бар (нині – районний центр Вінницької обл.) [18, с. 18; 17, с. 27]. У писемних джерелах він вперше згадується 1401 року [21, с. 204], а також у грамоті Свидригайла 1405 року під назвою Ров (Рів) [26, с. 623]. Хоча деякі дослідники вважають, що місто існувало вже в середині XIV ст. [21, с. 204]. Після загарбання Поділля поляками місто входило до складу Подільського воєводства і було власністю окремих шляхтичів [9, с. 114]. Від XVI ст. у Барі існував гончарний цех [20, с. 27]. Згідно з податковими списками, у цей час тут працювали 3 гончарі [27, с. 14], у другій половині XVII ст. – 15 [20, с. 27; 21, с. 204].

Характерні риси кераміки Бару виявляються і у формах виробів, і в характері декору. Миски мають заокруглено розгорнуті стінки. Вінця (нерідко вони досить широкі) відігнуті. Баньки яйцеподібної форми з вузькою шийкою, на якій розташовано характерний виступ. Дзбанки мають кулястий трохи видовжений і звужений у придонній частині тулуб і трохи ширшу від баньки горловину. Баньки та дзбанки декоровані «кривульками», рисочками, концентричними колами та характерними аркоподібними мотивами, заповненими плямами й мазками. Подібні арочки зустрічаються в оздобленні української кераміки XVIII ст. Що ж стосується мисок, то в їхньому декорі популярне зображення птаха в оточенні рослинних мотивів, гілка або центрична композиція з листя, ягід, квітів. Малюнки намічено контуром і заповнено кольоровими плямами. Фігурку пташки розподілено на кілька частин, які заповнено різнокольоровими ангобами.

У виробках Бара другої половини XIX – початку XX ст. панує біле тло. Крім характерних для всієї України брунатної, зеленої і вохристої фарб, барські майстри використовували жовту й вохристу з характерним рожевуватим відтінком. У цьому ж колориті виконував розписи Павло Самойлович (Самолович), який у підполілляччє малювання запровадив ритованний контур і зображення побутових сцен. Він навчався в Коломийській гончарній школі й зазнав впливу гуцульської кераміки [20, с. 27; 21, с. 207]. Однак, твори П. Самойловича позначені низкою специфічних рис і свідчать про творче переосмислення системи розписів Прикарпаття.

Упродовж першої третини XX ст. в стилістиці декору Бара відбулися значні зміни: поступово припиняється виробництво білофонних мисок, полумисків, баньок, дзбанків з рослинною орнаментикою, зображеннями птахів і сюжетними розписами. Речі другої половини 1910-1920-х років відрізняються від «класичного» Бара. У цей час з'являється темно-брунатне (майже чорне) або коричнево-вохристе (без обливання) тло і зникає контурне малювання. Використовується техніка фляндрування з переважанням геометричних мотивів. Асортимент виробів залишається доволі різноманітним: баньки, дзбанки, миски, полумиски, вазони для квітів, макітри, глечики, слоїки, свічники, баклаги, антропоморфні й зооморфні посудини, іграшка. [6, с. 146-147].

Найвідомішим осередком території сучасної Хмельницької області є Смотрич – стародавнє цехове містечко (нині смт Дунаєвського району). [16; 21, с. 212-217; 15; 12, с. 53-54], яке 1448 року отримало Магдебурзьке право [26, с.368]. У першій половині XVI ст. тут, згідно із податковими списками, був зареєстрований один гончар як платник податку в розмірі одного золотого [27, с. 14]. Обряди та звичаї, пов'язані з цеховим гончарством, збереглися у Смотричі до 1980-х рр. [30, с. 304].

У колекції НМУНДМ зберігається кілька унікальних мисок і полумисків смотрицьких цехових гончарів 1860-90-х рр., які свідчать про надзвичайно високий рівень розвитку гончарства в містечку вже в другій половині XIX ст. Кожен з них репрезентує певний стилістичний напрямок місцевої кераміки. Полумисок роботи Якова Родзянського з високими конусоподібними стінками, вкритий зеленою поливою, датується 1860-ми рр. Юхим Грондецький – автор миски 1890-х рр., декорованої фляндрованими квітами й великими крапками, між якими розміщено концентричні кола з нанесеною на них зигзагоподібною «кривулькою», видозміненою фляндруванням. Серед найдавніших зразків смотрицької кераміки – велика миска 1880-х рр. з широкими білими, брунатними й зеленими смугами (мал. 4) і полумисок 1890-х років, прикрашений гілкою із п'ятьма заокругленими листочками, виконаними розтягнутими краплями. Розписи смотрицьких майстрів початку XX ст. нагадують мереживо й відзначаються якоюсь особливою легкістю та делікатністю, що досягається застосуванням незначної кількості елементів орнаменту, вільно розміщених на поверхні миски чи полумиска, або детальною розробкою великих мотивів: тулуб птаха, квітка, листя, трикутник заповнюються рисками, «накапуванням», крапками, плямами фляндрівки. Проте деталізація не заважає цілісності сприйняття речі.

Якщо в другій половині XIX ст. у Смотричі робили полумиски з високими конусоподібними стінками й широкими відігнутими під кутом вінцями та миски з пружком, то на початку XX ст. і у 1920-х рр. миски мають переважно заокруглені, досить розлогі стінки, наближені до півсфери; стінки полумисків невисокі, широко розгорнуті вгорі. У декорі з'являється особлива пишність, яка з часом відточується і поступово спрощується. Переважають асиметричні композиції на білому тлі, утворені гілочками з ягідками, квітами у вигляді великої крапки, оточеної «накапуванням», галузками з мереживним листям, розробленим рисками, плямами фляндрівки, віялоподібними листочками. Один з найпопулярніших елементів смотрицького декору – великі крапки, іноді з маленькою крапочкою в центрі. Назви мотивів – «гребінець», «виноград», «шишка», «смеречка», «когутик» [10, с. 167]. Характерною для Смотрича є композиція із зображенням пташки на гілці з листочками. Вона легка, не перевантажена деталями. Кожен майстер малював пташку та її оточення по-своєму. Іноді тут зустрічаються дві пташки, симетрично розміщені відносно гілки. Серед провідних смотрицьких гончарів кінця XIX – початку XX ст. варто згадати Романа Микитовича Червоняка (1886-1933), Дмитра Івановича Качуровського (1885-1948), батька й сина Тимофія (1855-1933) та Дмитра (1899-1977) Небесних, Карпа Петровича Білоогого (1888-1974), Максима Небесного (мал. 5), полумисок роботи якого 1906 року експонується в НМУНДМ [15; 10, с. 166-168]. З декором

Смотрича багато спільного в мисках, які походять з села Миньківці (нині Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.), де склалася своєрідна школа підполив'яного малювання в техніці фляндрування з використанням великих крапок, фляндрованих розет на денці, рядів арокочок, високих «спускавок», «карбиків», кривульок [Див. детальніше: 14; 11].

Надзвичайно цікава подільська неполив'яна кераміка. Багато осередків відомі чудовим простим тонкостінним посудом – горщики, глечики, баньки, риночки, макітри, двійнята. Конструктивні особливості форм доволі різноманітні. Однак, щодо окремих різновидів посуду можна вивести спільні для всього регіону риси. Мотиви декору майже не відрізняються від загальноукраїнських: «кривульки», концентричні смуги, плями, смужечки, рисочки, що підкреслюють конструктивні особливості форми й розташовані переважно у верхній частині тулуба посудини. Лише в поодиноких центрах використовували рослинні мотиви, наприклад, у Бубнівці в техніці писання (про що вже йшлося) та в містечку Будзанові (нині – село Буданів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.), де гончар Теофіл Земський, створюючи димлену кераміку, наносив технікою лискування рослинні візерунки, які після випалювання в безкисневому середовищі виблискували на тлі матового чорного черепка.

Своєрідний стиль ангобних розписів на теракотовому посуді склався в с. Адамівці (нині Віньковецького р-ну Хмельницької обл.), де за гончарним кругом працювали переважно жінки [10, с. 164-165]. Адамівському або «зінківському» посуду (від назви містечка Зінків, з якого веде родовід адамівський промисел), за влучним висловом Т. Романець, «притаманна певна класичність, що викликає асоціацію з канонічними для європейців формами давньогрецького посуду» [29, с. 76-77]. Адамівка разом з м. Зінковом і с. Пирогівкою на початку ХХ ст. щодо кількості гончарів посідала перше місце в Подільській губернії – 867 майстрів [27, с. 109].

Особливо відомим став адамівський промисел завдяки виробам сім'ї гончаря Якова Йосиповича Бацуци (1854-1932/33?). Горщики, глечики, баньки, макітри розписували доньки майстра – Марія, Катерина, Ганна, Олександра та дружина Одарка Іванівна. На стінках посудин вони відтворювали сцени з повсякденного життя. Зображували селян за повсякденною працею – на полі, біля хаги, в оточенні домашніх тварин тощо. Композиції доповнено рослинними мотивами, зображеннями сонця, зірок. Кращі зразки цих розписів відзначаються гармонійним зв'язком з формами посудин, виразними силуетами. Адамівські розписи позначені низкою своєрідних стилістичних рис, які свідчать про унікальність цього явища [Див. детальніше: 16; 29; 21, с. 217-237].

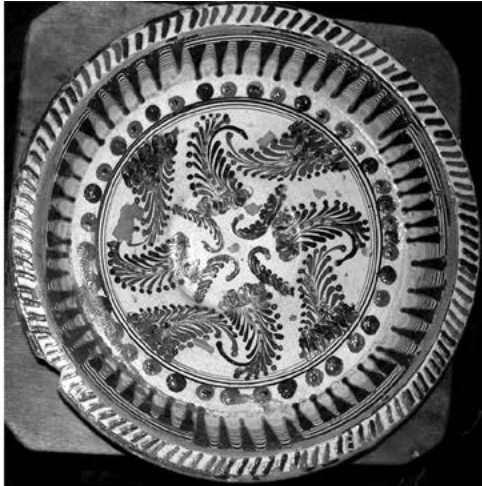
Як слушно свого часу відмітив Ю. Лашук, «жодна із зон української кераміки не має такої різноманітності творчих стилів, як Поділля» [17, с. 24]. У невеликій за обсягом публікації неможливо відтворити цілісну картину розвитку цієї важливої галузі народного мистецтва краю. Особливого розгляду потребує аналіз окремих різновидів подільської кераміки, наприклад, кахлів, систематизація асортименту подільських гончарів, типологія форм тощо. Ми майже не торкнулись характеристики провідних осередків простого посуду, кожен з яких заслуговує на окреме вивчення. Навіть мальовану кераміку довелося розглянути побіжно. Не вдалося проаналізувати такі її осередки як Торканівка, Горишківка, Кришинці, Василівка (суч. Вінницька обл.), Бережани, Підгайці, Товсте (суч. Тернопільська обл.). Потребують додаткового осмислення та атрибування багато виробів Поділля з музейних та приватних зібрань. Досі ще під питанням залишається віднесення значної групи мисок до Шаргорода. Остаточо не розрізнено миски й полумиски з Гайсина та Шури-Бондурівської з колекції НМУНДМ. Не визначено окремі осередки Східного Поділля тощо. Проблем залишається чимало.

### Список використаних джерел та літератури

1. Географическо-статистический словарь Российской империи. Том I. – СПб: Тип. В. Безобразова и комп., 1863. – 727 с.
2. Геппенер Н. Жерденівські ганчарі Лавренюки-Полив'яні / Н. Геппенер. – К.: Видання Київ. красового с.-г. музею та П.П.П. виставки, 1928. – 28 с.; III табл.
3. Гудак В. Гончарство села Лісове на Поділлі / Василь Гудак // Українське гончарство: наук. зб. за минулі літа. – Кн. I. – К.; Опішне: Молодь – Українське народознавство, 1993. – С. 305-310.
4. Гудак В. А. Кераміка / В. А. Гудак // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – С. 413-425.
5. Гудак В. А. Народная керамика Восточно-подольской зоны Украинской ССР (художественные особенности): Автореф. дис... канд. искусствоведения / Гудак Василий Андреевич. – М., 1985. – 24 с.
6. Гудак В. А. Творчість гончарів міста Бара / В. А. Гудак // Українське мистецтвознавство. – К.: Наук. думка, 1974. – Вип. 6. – С. 146-150.
7. Гудак В. А. Художні особливості народної кераміки з села Майдан-Бобрік на Вінниччині / В. А. Гудак // Громадянське покликання митця : зб. матер. – Львів: «Вища школа», 1977. – С. 41-46.
8. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. – Л.: Изд. Гос. рус. музея, 1928. – 48 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Вінницька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – 778 с.

10. Клименко О. Гончарні осередки Черкаської, Чернігівської, Львівської, Хмельницької та Тернопільської областей / Олена Клименко // Українське гончарство: нац. культурол. щоріч. За рік 1995. – Опішне: Українське народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 159-172.
11. Клименко О. Гончарство Поділля: до проблеми атрибуції / Олена Клименко // Українська керамологія: нац. наук. щоріч. За рік 2007. Атрибуція кераміки в Україні. – Опішне: Українське народознавство, 2011. – Кн. III, т. 2. – С. 170-186.
12. Клименко О. Осередки подільської кераміки в колекції Музею українського народного декоративного мистецтва / Олена Клименко // Музеї народного мистецтва та національна культура: зб. наук. пр. – К.: Златограф, 2006. – С. 44-58.
13. Клименко О. Народна кераміка Поділля / Олена Клименко // Образотворче мистецтво. – 1984. – №4. – С. 28-29.
14. Клименко О. Самобутній осередок подільського гончарства / Олена Клименко // Народне мистецтво. – 2009. – №1-2. – С. 38-43.
15. Клименко О. Спогади про Смотрич / Олена Клименко // Народне мистецтво. – 2003. – №3-4. – С. 40-43.
16. Лашук Ю. П. Специфіка гончарства Смотрича й Адамівки / Ю. П. Лашук // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1. – С. 32-36.
17. Лашук Ю. Українські гончарі / Юрій Лашук. – К.: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1968. – 40 с.
18. Лашук Ю. Ф. Украинская народная керамика XIX-XX ст.: автореф. дис. .... докт. искусствоведения. – К., 1971. – 46 с.
19. Мельничук Л. Академічне українознавство та вивчення гончарних промислів Поділля у 20-х роках XX століття / Лідія Мельничук // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К.: Вид-во УНІСЕРВ, 2001. – №9. – С. 126-131.
20. Мельничук Л. Гончарство нашого краю: Минуле і сьогодення / Л. Мельничук // Народне мистецтво. – 2002. – №3-4. – С. 26-30.
21. Мельничук Л. Гончарство Поділля в другій половині XIX – XX століттях: історико-етнографічне дослідження / Лідія Мельничук. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – 349 с.
22. Мельничук Л. С. Гончарні промисли Поділля у науковому доробку Є. Ю. Спаської / Л. С. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 167-171.
23. Мельничук Л. С. Гончарство Поділля в дослідженнях Олександра Прусевича / Л. С. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного

- педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 251-256.
24. Мельничук Л. С. Гончарство Поділля в матеріалах етнографічних експедицій 20-х рр. XX ст. / Л. С. Мельничук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Історія. – 2001. – Вип. 55. – С. 68-71.
25. Мельничук Л. Бубнівська кераміка / Л. Мельничук, І. Мельничук, М. Вдовцов. – Вінниця: Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1999. – 81 с.
26. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. свящ. Е. Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – XII + 996 с.
27. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: типолитография С. В. Кульженко, 1916. – С. 9-116.
28. Романець Т. А. Розписний посуд як художнє явище / Т. А. Романець // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – С. 450-461.
29. Романець Т. А. Художні особливості неполив'яного посуду у виробках майстрів Адамівки / Т. А. Романець // Художні промисли: Теорія і практика: зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 71-91.
30. Савін Ю. Гончарство Поділля. Комплексний збір пам'яток гончарства Смотрича у Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику / Ю. Савін // Українське гончарство: наук. зб. за минулі літа. – К.; Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 301-304.
31. Самарин Ю. А. Подольские гончары / Ю. А. Самарин. – М.: Наука и просвещение, 1929. – 44 с., табл. 1-10.
32. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольской, 1904. – Вип. X. – С. 418-494.
33. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду / Євгенія Спаська // Матеріали до етнології. Видання Музею антропології та етнології ім. Хв. Вовка ВУАН. – К., 1929. – Вип. II. – С. 201-228.
34. Титаренко В. Миски Поділля. Альбом / Володимир Титаренко. – К.: Народні джерела, 2007. – 152 с.
35. Фріде М. Форма і орнамент посуду з Поділля / М. Фріде // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії письменства та мови. – К., 1928. – С. 81-92.
36. Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі / Лідія Шульгіна // Матеріали до етнології. – К.: Вид-во музею Антропології та етнології ім. Хв. Вовка ВУАН, 1929. – Вип. II. – С. 111-187.



**Мал. 1.** Миска. Кінець XIX – початок XX ст., м. Кіблич, Гайсинський повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей народної архітектури та побуту України. Фото О. Клименко.



**Мал. 3.** Мойса Гончар. Поставець. Кінець XIX – початок XX ст., с. Бубнівка, Гайсинський повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.



**Мал. 2.** Миска. Кінець XIX – початок XX ст., с. Бубнівка, Гайсинський повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.



**Мал. 4.** Миска. 1880-і рр., м. Смотрич, Кам'янецький повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.



**Мал. 5.** Максим Небесний. Полумисок. 1906, м. Смотрич, Кам'янецький повіт, Подільська губ. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, підполів'яне малювання ангобами. Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото О. Клименко.

**Ростислав Майор,**  
доктор філософії,  
завідувач науково-експозиційного відділу  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

## САНІТАРНИЙ СТАН І СОЦІАЛЬНА ГІГІЄНА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

*У статті проаналізовано санітарний стан Кам'янца-Подільського та його вплив на життя кам'янчан у ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено заходи влади щодо вирішення проблеми забруднення міста нечистотами, покращення його інфраструктури.*

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, санітарія, стічні канали, туалет.

Проблема дотримання в містах (і не тільки) відповідного санітарного рівня була актуальною не лише в ХІХ ст., але й задовго до цього часу. Залишається актуальною вона й сьогодні. Річ у тім, що від соціальної гігієни та санітарного стану міста залежить не лише ступінь комфорту проживання його мешканців, а й взагалі питання їх здоров'я та життя. Адже при недотриманні необхідних санітарно-гігієнічних вимог можуть виникати (й нерідко виникали) різні епідеміологічні захворювання, що призводять до смерті.

До перших дослідників санітарного стану та гігієни Кам'янца-Подільського в ХІХ ст. належать А. Кремер і Ю. Ролле [10; 13]. На сьогодні порушена проблема висвітлена в їх працях найкраще. Автори проаналізували санітарне впорядкування міста, облаштування бруківки, стічних каналів, туалетів, забрудненість вулиць і площ, річки Смотрич фекаліями та побутовим сміттям. Порівняно санітарну ситуацію в Кам'янці з Лондоном, Парижем, Берліном. Відомий історик Ю. Сіцинський у праці «Кам'янець-Подільський» описав атмосферу на Центральній площі, її забрудненість нечистотами, відсутність на базарі туалетів, нестачу вбиралень у будинках [12, с. 236-237]. Сучасний історик С. Єсюнін у роботі «Міста Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» поверхнево висвітлив питання водопостачання, діяльності асенізаційної служби, прокладання бруківки в Кам'янці [1, с. 190-206]. Сьогодні, у зв'язку з виявленням нових джерел, постає можливість і необхідність ґрунтовнішого вивчення порушеної проблеми.

Мета дослідження – висвітлити санітарний стан і соціальну гігієну в Кам'янці-Подільському в ХІХ – на початку ХХ ст.

Питання побудови каналізації, приватних і громадських вбиралень має важливе значення в розвитку інфраструктури будь-якого міста. В один історичний період йому приділяли більше уваги, в інший – менше, а то й взагалі не ставили на порядок денний. Відмінним було ставлення до його розв'язання і в різних державах, їх окремих містах. Особливо відчутною проблема відведення нечистот, вивезення сміття, облаштування туалетів стала для Кам'янца-Подільського в ХІХ ст., коли кількість населення адміністративного центру Подільської губернії швидко зростала, а міська забудова все більше й більше ущільнювалася. Якщо в кінці ХVІІІ ст. у місті мешкало біля 3300-4000 осіб і нараховувалося близько 560 будинків [12, с. 235; 13, с. 16; 14, с. 122], то через століття – уже 35934 особи [7, с. 1] й близько 2500 будинків [12, с. 239]. Тобто чисельність Кам'янца зросла майже вдесятеро, а будинків – у 4,5 рази.

Проблеми санітарно-гігієнічного стану Кам'янца в ХІХ – на початку ХХ ст. були пов'язані з низкою факторів, до яких, зокрема, належала абсолютна нестача в місті громадських вбиралень, які могли б забезпечити кам'янчан від неприємного запаху аміаку, що виділявся на кожному повороті вулиці [10, с. 4; 13, с. 8]. У той же час у Парижі громадські вбиральні існували майже на кожній вулиці. У Відні та Варшаві ситуація з кількістю вбиралень була дещо гіршою, ніж у французькій столиці, а в Берліні донедавна все було настільки ж погано, як і в Кам'янці [13, с. 9].

Більша частина будинків губерньського центру мала вбиральні, облаштовані дуже недбало: на скринях або бочках, неглибоко закопаних у землю. Під дією пекучого літнього сонця відбувалося випаровування нечистот, що розміщувалися у них [13, с. 9]. Ці нечистоти вивозилися за місто (або просто виливалися на вулиці) на відстань заледве на 1000 кроків далі від в'язниці та останніх фільваровецьких будинків [13, с. 10]. Разом з тим існувало багато будинків, що взагалі не мали й таких вбиралень, а мешканці справляли свої потреби за будинком, на вулиці [13, с. 10].

Доволі поширеною була практика, коли містяни й селяни свої потреби справляли й в найбільш людних місцях, зокрема, базарі. Подільський історик Юхим Сіцинський наприкінці ХІХ ст. так охарактеризував атмосферу, що панувала в самісінькому центрі Старого міста: «Колись тут, на Центральній площі, стояли дерев'яні крамнички з різним дріб'язком, галантерейним, бакалійним та іншим товаром... тут же по рундуках продавалися істівні припаси; продавчині-містянки у великих горщиках, обгорнутих брудними ганчірками, пропонували гарячу «страву», восени на землі тут лежали цілі гори кавунів, яблук, слив і т. п.» [12, с. 236]. При цьому на



площі не було жодного туалету, а жителі міста й передмістя примудрялися справляти свої природні потреби між невеликими дерев'яними крамницями з галантерейними та харчовими припасами [12, с. 236].

Окрім людей, площу загаджували й коні, які привозили на базар різні товари. «Спільними силами» упродовж дня їм вдавалося накопичити чимало нечистот, які міська влада самостійно вивозити не хотіла. Існувала практика накидати сміття і фекалії на вози осіб (головно, селян), які після торгівлі виїжджали з міста [13, с. 6]. Як зазначив у 1860-х рр. мандрівник із псевдонімом І-тов: «У неділю... ринкова площа в декілька квадратних сажнів заставляється возами, крамарі на базарі накидають у порожні вози гній і сміття. Селяни скидають його, оскільки вважають, що місто має очищатися власними силами...» [8, с. 86]. У цілому кам'янецький базар був яскравим прикладом санітарного безладу й антигігієни.

Окрім нестачі й поганого облаштування туалетів, не меншою була й проблема з відсутністю каналізації. Це призводило до накопичення нечистот на вулицях і площах зі всіма подальшими наслідками: антисанітарія, забруднення повітря, поширення епідеміологічних захворювань і т. д. Будинки, розташовані в середині міста, не мали стічних каналів. Їх мешканці зливали помії у ненакриті бочки. За свідченням сучасників, під дією «пекучого подільського сонця у них відбувалося найсмердючіше бродіння» [13, с. 10]. Те це було лише півбіди. Деякі будинки (наприклад, на вул. Різницькій) не мали навіть бочок для поміїв, а їх жителі мали погану звичку виливали помії, а іноді й щось гірше (фекалії – Р. М.), просто на двір, вулицю [8, с. 13-14; 10, с. 4; 13, с. 10]. Яскравою ілюстрацією цього є враження І-това від першої зустрічі з губернським центром. Мандрівник в'їхав до Кам'янця однієї літньої ночі й відмітив у спогадах: «Гострий запах сірчастого водню й газів аміаку неприємно вразив мене при в'їзді зі свіжого, гірського повітря.

– Від чого це? – запитав я когось.

– А от, бачите? – він показав мені на бруківку.

– Бачу, що вулиці політі, ймовірно, від пилюки, хоч тепер і ніч. Дивно... втім, дбайливість начальства... Це дуже похвально.

– І не начальство, і не дбайливість, і не похвально! – сказав перехожий. – Це просто євреї бажаючи заощадити на вивозі нечистот, виливають ввечері з бочок все, що накопичилося за декілька днів...» [8, с. 13-14].

У результаті такої діяльності містян внутрішні двори, вулиці й площі Кам'янця перетворювалися на купи поміїв, лайна та побутового сміття. Коли починав падати дрібний дощ, нечистоти (як з бочок, так і ті, що вже лежали на земній поверхні) витікали по наземних ринвах подвір'я на вулиці. Якщо під час дощу нечистоти були вимиті дощовою водою не пов-

ністю, то нестерпний запах у повітрі відчувався упродовж кількох днів. З двору бруд, дрібне сміття та фекалії стікали вулицями стародавнього міста та іншими природними схилами до краю скелі, а потім, створюючи брудні водоспади, спадали по вертикальним стінам на берег р. Смотрич. Вони настільки забруднювали повітря, що в місцях їх накопичення в каньйоні було неможливого дихати [13, с. 10].

При цьому нечистоти потрапляли в каньйон навіть з тих місць, де існувала елементарні стічні канали. У 1860-х рр. їх мали лише споруди, розташовані в західній частині Старого міста: домініканський жіночий монастир, будинок архієрея, вікаріат, будинок Фаренгольца, будинок Кремера (спільний із двома сусідніми). Ці канали простягалися тільки до краю скелі, а далі нечистоти стікали просто в каньйон, на береги та в саме русло річки [8, с. 14; 10, с. 46; 13, с. 10]. Води в Смотричі було мало, влітку вона майже повністю висихала [10, с. 46], а це не дозволяло річці ефективно виводити весь бруд за околиці міста. Забруднена нечистотами й фекаліями річкова вода ставала непридатною для пиття, приготування їжі, й небезпечною навіть для купання, прання тощо. Та через відсутність у місті водогону, малу кількість криниць, кам'ячани (особливо бідні) волею-неволею були змушені використовували воду з річки [6, с. 141].

Потрапляння нечистот у річку відбувалося не лише у відносно невеликому Кам'янці, але й в інших українських містах [5, с. 49]. Більше того, навіть у столиці Великобританії в XIX ст. нечистоти скидали в р. Темза. До 1815 р. річка ще справлялася з ними, та після надання міською владою дозволу скидати нечистоти в Темзу, ситуація з санітарним станом у Лондоні стала критичною [2].

Якщо кам'ячани чи жителі іншого великого міста в більшій чи меншій мірі звикли до смердючого запаху, то селяни – аж ніяк. У 1860-х рр. І-тов запитав «Що знайде сільський житель у місті? Спека розжареного каміння, облитого нечистотами, діймає його фізично» [8, с. 58]. Дізнаємося також, що для багатьох сільських жителів, Кам'янець складався «із суміші звідників, сищиків, смердючих вулиць, бруду, дорожнечі...» [8, с. 57].

Не зважаючи на певну адаптацію містян до жахливого смороду, вони все ж намагалися знаходити місця, де можна було подихати чистим повітрям. Робили вони це на бульварі, розташованому в західній частині Старого міста та Центральній площі, а точніше, на її тротуарах, «оббігши їх кілька разів, як білки в колесі» [8, с. 11]. Ситуація з поганим повітрям зумовлювалася не лише відсутністю каналізації, нечистотами на вулицях і площах, а й надзвичайно малою кількістю зелених насаджень. У 1860-х рр. І-тов зазначав, що Кам'янець можна назвати «гротом з ледь зростаючим плющем, з напівзасохлими деревами». У Старому місті дерев

було дуже мало: недалеко від губернаторського будинку ріс каштан, біля пожежної команди – липа, в Іванівському монастирі – три дерева. Дещо більше їх було в каньйоні та на бульварі [8, с. 86-87].

Для того, аби покращити гігієну й санітарію в Кам'янці-Подільському, міська дума в 1884-1885 рр.<sup>1</sup> прийняла «Обов'язкові постанови про очищення дворів, облаштування і чистку помийних ям і відхожих місць». Вони містили 13 пунктів:

1. «Подвір'я в садибах приватних власників, громадських, міських та інших закладів, а також вулиці й площі, мають утримуватися в чистоті. У суху погоду очищення вулиць і площ може відбуватися лише з 5 до 7 години ранку, а під час поганої погоди – і з 16 до 18 години.
2. Для побутового сміття у дворі на вимощеному каменем місці встановлюються дерев'яні ящики ємністю до 3-х фур. Зібране у них сміття необхідно вивозити на вказані міською управою місця одразу після наповнення, а гній з гостинних дворів і конюшень – не менше трьох разів на тиждень, по мірі наповнення.
3. Всім жителям Кам'янця і передмістя (за винятком міських Мукш, Біланівки та хуторів) заборонялося виливати помії на вулицю.
4. Зазначені в 3-у пункті жителі зобов'язані вивозити помії за межі Кам'янця у визначені управою місця. У кожному дворі має бути бочка чи інша ємність для зливання помий до їх вивезення.
5. Помії транспортуються за межі міста муніципальним підрядником щоденно чи до появи бродіння. Вимір об'єму вивезених помий для розрахунку з підрядником здійснюється відрами, заклеюваними міським управлінням, з сплатою за кожне вивезене відро помий не більше 2/3 копійки. При цьому домовласникам і мешканцям не забороняється самостійно вивозити помії за місто.
6. Бочки, в які зливаються помії і в яких їх вивозять, не менше одного разу на тиждень мають вимиватися водою, висушуватися і дезінфікуватися, тобто вимиватися розчином залізного купоросу чи карболової кислоти.
7. У бочки для помий забороняється скидати обрізки овочів, залишки їжі та дрібне побутове сміття.
8. Плата за вивіз помий підраховувалася за кількістю їх відер. Підряднику не забороняється укладати договір із жителями про щомісячний розрахунок.
9. При настанні морозів помії виливаються у дворах в одне віддалене місце, а потім у вигляді льоду, при потеплінні, вивозяться за межі Кам'янця у визначені міською управою місця.
10. Відхожі місця мають бути у всіх дворах. Якщо в одному будинку є кілька домовласників, то відхожі місця, де таких нема, облашту-

ються на їх спільний розсуд. При будівництві нових відхожих місць слід використовувати бочкову систему, тобто висувні ящики чи бочки, просякнуті дьогтем чи нафтою, не виринаючи ям в землі та не вставляючи в них невисувну посудину, яка швидко згниває.

11. Очистку відхожих місць проводити якомога частіше. При цьому використовувати дезінфікуючі засоби. Вивіз нечистот здійснювати в герметичних бочках у місця, визначені міською управою.
12. Викидати гній, сміття на береги річки, лід, скелі й т. п. суворо заборонялося.
13. Вивіз помий, брудної води має здійснюватися як вдень, так і вночі виключно в герметичних закритих бочках. Гній, щєбінь, дрібне побутове сміття та інше можна було вивозити упродовж доби. Гній і сміття мали вивозитися у возах, щільно всюди закритих» [11, с. 68-70].

Постанови, прийняті міською думою, містили чимало раціональних рішень, реалізація яких сприяла б суттєвому покращенню санітарно-гігієнічного стану в місті. Однак, вони не дали бажаного результату, оскільки їх виконували погано, або майже не виконували. У 1890-х рр., як зазначив Ю. Сіцинський, у тісних дворах при будинках з десятками та сотнями мешканців не існувало місця для туалетів, а в деяких багатоповерхових будинках вони влаштовані на перших поверхах. Нікуди не зникла практика викидати побутові харчові відходи на вулиці [12, с. 237].

Ті покращення санітарного та гігієнічного стану міста, які відбулися у досліджуваній період, були пов'язані з низкою важливих заходів/подій/факторів. Річ іде, по-перше, про встановлення бруківки. Упродовж усього XIX ст. постійно проводилося її укладання й ремонт. На 1895 рік всі вулиці та площі Старого міста (крім Східного бульвару) були забруковані [3, с. 33]. Завдяки мощенню в місті стало менше багнюки й калюж, ніж раніше. По-друге, після будівництва в 1864-1873 рр. Нового мосту, базар із Центральної площі перенесли на Новий план і в центральній частині Старого міста стало просторіше, чистіше та охайніше [12, с. 236]. По-третє, поступово проводилося озеленення міста. У другій половині XIX ст. за межами Старого міста почали облаштовувати Новий бульвар – відпочинкову зону, що простягалася уздовж скелі від Нового мосту до Польських фільварок. Бульвар по суті був садом із тінистими деревами різних порід [12, с. 236]. Згодом бульвар продовжили і в бік Руських фільварок. При цьому в 1909 р. в місті було вже 13 вулиць, обсаджених деревами [6, с. 141]. По-четверте, на початку XX ст. у місті організували спеціальну службу (міський асенізаційний обоз), що займалася вивезенням нечистот [1, с. 206]. Та не зважаючи на її існування, прибирання нечистот, головню, здійснювали приватні особи у звичайних бочках [6, с. 141].

<sup>1</sup> Деякі доповнення вносилися в 1899 та 1901 роках

Це перелік основних заходів, подій і факторів, що вплинули на покращення санітарно-гігієнічного стану Кам'янця. Звичайно, що це не вичерпний перелік того, що можна було зробити. Ще в 1860-х рр. відомі подільські лікарі А. Кремер і Ю. Ролле пропонували поливати вулиці водою, що освіжало б повітря, прибавало сил у спекотні дні [13, с. 7], робити стічні канали, враховуючи природний нахил вулиць. Останні мали відводити не лише дощову воду й помії, але й фекалії [13, с. 11]. Таким чином йшла мова про будівництво повноцінної системи каналізації. Однак тоді цю ідею так і не реалізували. Проблема будівництва каналізації не була притаманна виключно Кам'янцю. У той час навіть найбільші європейські міста не мали цього важливого елемента інфраструктури. Зокрема, у Лондоні на початку XIX ст. для виведення нечистот існували лише окремі труби [2]. Одними з перших українських міст, де в Новий час спорудили каналізацію, були Одеса (1874 р.), Ялта (1886 р.), Київ (1894 рр.) [4], Харків (1915 рр.) [9, с. 192].

Поліпшенню санітарно-гігієнічних умов життя кам'янчан сприяв би водогін. Однак у місті його не було. На початку XX ст. на Поділлі він функціонував лише в Могилеві-Подільському [1, с. 205]. У Кам'янець воду доставляли водовозами (20 муніципальних і більше 60 приватних) з річки чи криниць, які розташовувалися за Смотричем [13, с. 8]. Також населення користується водою з артезіанських, звичайних міських і приватних криниць [6, с. 141].

Як бачимо, санітарний стан Кам'янця-Подільського в XIX – на початку XX ст. був, м'яко кажучи, жахливий. Відсутність водогону й каналізації, нестача чи погана облаштуваність громадських й приватних вбиралень, проблеми з вивезенням побутових відходів та багато іншого – все це риси притаманні столиці Подільської губернії в той час. Вузкими вуличками міста під час дощу в каньйон збігали брудні ручаї, а містяни були вимушені ходити захаращеними сміттям і фекаліями подвір'ями, вулицями, площами, дихати смердючими випарами повітря. Міська влада, не зважаючи на всі зусилля, не змогла вирішити існуючу проблему, хоч і зробила для цього низку необхідних заходів: прокладання бруківки, озеленення міста, створення асенізаційного обозу та ін.

### Список використаних джерел та літератури

1. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 336 с.
2. История создания лондонской канализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polypipe.info/history/404-istoriyasozdaniyalondonskojkanalizacii>

3. Кам'янець-Подільський: погляд у минуле. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. – 72 с.
4. Кобзар В. Історія водовідведення Києва [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://polypipe.info/history/476-istoriyvodovidvedennya Kievakobzar>
5. Нечеглод Л. Санітарний стан Харкова в XIX – на початку XX століття як визначальний чинник впливу на здоров'я мешканців міста / Л. Нечеглод // Медсестринство. – 2014. – №1. – С. 48-50.
6. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 годъ. Ч. III. Отдель статистическій / сост. В. В. Филимоновъ. – Каменець-Подольськ: Типогр. Под. губ. правл., 1911. – 218 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Подольская губерния / под ред. Н. А. Тройницкаго. – Санкт-Петербург: Иц СК МВД, 1904. – Т. 32. – 285 с.
8. Подоль. Изъ записокъ проезжаго. – Киевъ, 1866. – 118 с.
9. Робак І. Ю. Санітарне впорядження Харкова на початку XX ст. / І. Ю. Робак // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія: «Історія та географія». – 2011. – Вип. 40. – С. 190-196.
10. Ролле І. Гігієнічні очерки Подольской губернии / Юсиф Ролле // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – 64 с.
11. Сборникъ действующихъ въ г. Каменецъ-Подольске обязательныхъ постановленийъ городской думы (изданныхъ за время действия въ Каменецъ-Подольске Городового Положенія 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). – Каменецъ-Подольськ: Типографія Св.-Троицкаго Братства, 1915. – 95 с.
12. Сецинский Е. Город Каменецъ-Подольскій. Историческое описание / Е. Сецинский. – Киевъ: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 248 с.
13. Kremer A. Kamieniec. Place i ulice, kanały i ścieki / Aleksandr Kremer, Józef Rolle // Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola. Część I. – Warszawa, 1865. – S. 1-17.
14. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijów; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. – 130 s.

**Ігор Старенький,**  
кандидат історичних наук,  
провідний науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника,  
співробітник Кам'янець-Подільської  
архітектурно-археологічної експедиції  
НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ,  
асистент кафедри історії України  
та етнокомунікації  
НУ «Львівська політехніка»

**Ярина Зайшлюк,**  
гід-перекладач  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

## ПОБУТ КАМ'ЯНЧАН II ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ. ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПО ВУЛИЦІ ТРОЇЦЬКІЙ, 4А

*У статті побут міщан Кам'янець-Подільського другої половини XIX – початку XX ст. (керамічний та фаянсовий посуд, вироби зі скла, речі побутового характеру та ін.) на основі археологічних знахідок, виявлених у траншеї №1 у ході охоронних археологічних досліджень на території Кам'янець-Подільського по вулиці Троїцькій, 4А у 2016 р.*

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, міщани, побут, вулиця Троїцька, археологічні дослідження, кераміка, фаянс, імпорт.

Наприкінці квітня – на початку травня 2016 року проводилися археологічні дослідження по вулиці Троїцькій, 4А загальною площею 50 м<sup>2</sup>. Початково для з'ясування стратиграфічних нашарувань у південно-західній частині ділянки було закладено траншею розміром 6×2 м (квадрати № 1, 2 та 3), до якої пізніше зроблено дорізку квадратами 1А та 2А. Загальна площа досліджень у траншеї №1 склала 20 м<sup>2</sup>. Дослідження були проведені до глибини 2,2 м. Стратиграфічно нашарування складають сучасну сміттєву засипку (верхніх 0,2-0,3 м) та шар II пол. XIX – поч. XX ст. Культурний шар насичений матеріалами вказаного періоду, які й стали основою для написання статті та репрезентують побут кам'янчан II пол. XIX – поч. XX ст.

Значну частину матеріалу становить кераміка, серед якої: горщики, глечики, дзбан, миски, макітри, ринки, накривки, кухлики, підсвічники, люльки, пляшки. Що стосується горщиків, то вони представлені кількома типами. Найбільш поширеними були горщики з орнаментом-«опискою». Керамічне тісто в них переважно кремового кольору (один зразок має теракотовий колір). Горщики мають заокруглені, прямі або плавно відігнуті назовні вінця. На зовнішній поверхні таких виробів червоною фарбою нанесено орнамент – «описку, яка являє собою горизонтальні, косі та хвилясті лінії, інколи краплеподібних або аморфної форми плям. Діаметр горщиків коливається в межах 12,5-22,0 см. (мал. 1.1, 1.2). Аналогічний посуд знайдений у Хотині [3, с. 235], на Львівщині [3, с. 237], Придніпров'ї [1] та ін. Другий тип горщиків покритий поливою. На одному горщику керамічне тісто білого кольору, з внутрішнього боку покритий поливою зеленого кольору. Посудина розширена до верху, вінця відігнуті назовні, заокруглені. Горщик має ручку, яка прикріплена до верху вінець і за 4 см. від денця; діаметр вінець 22,0 см. (мал. 1.3). Три посудини мають керамічне тісто теракотового кольору, з внутрішнього боку покриті коричневою поливою; вінця різко відігнуті назовні, потовщені, горизонтальні або ж відігнуті назовні під кутом 45°. Діаметр вінець 12,0-14,0 см. Ще один горщик має керамічне тісто білого кольору. З внутрішнього боку повністю, а із зовнішнього у верхній частині покритий поливою жовтого кольору. Вінця відігнуті назовні, горизонтальні. Ручка прикріплена за 3 см. від вінець та 4 см. від денця. Діаметр вінець 19,0 см. (мал. 1.4). Також трапляються горщики, які окрім поливи мають також рифлення по зовнішній поверхні. Вони мають тісто теракотового кольору, поливу світло-коричневого кольору. Вінця плавно відігнуті назовні, заокруглені, дещо потовщені. Рифлення по плічку, інколи по тулубу. Діаметр вінець горщиків коливається в межах 10,5-18,0 см. (мал. 1.5). Кілька знахідок представлені горщиками, які покриті ангобом, а зверху прозорою поливою. Керамічне тісто теракотового кольору, зверху покрите ангобом коричневого кольору та прозорою поливою. Вінця короткі, заокруглені, дещо відігнуті назовні. Діаметр вінець становить 7,0-12,0 см. Один горщик має ангоб жовтого кольору та прозору поливу. Вінця посудини відділені ребром, злегка відігнуті назовні. Верх ручки прикріплений до ребра. Діаметр горщика 18,0 см. (мал. 1.6). Ще один горщик додатково прикрашений поверх ангобу розписом у верхній частині білою фарбою у вигляді прямих та хвилястих ліній; його діаметр 12,0 см. (мал. 1.7). Один фрагмент горщика має керамічне тісто сірого кольору, випал відновлювальний, поверхня димлена. Із зовнішнього боку посудина під вінцем має рифлення з трьох ліній та лискування. Вінця потовщені, заокруглені, відігнуті назовні. Діаметр вінець 19,0 см. Досить цікавим виявився ще один фрагмент. Керамічне тісто кремового кольору. Горщик банковидної форми, з прямими стінками. Вінчик потов-

щений, рельєфний. На горщику збереглося рельєфне виступаюче зображення тварини (найімовірніше оленя) та гілки дерев. Посуд такого типу вироблявся у ХІХ ст. в Городниці (сучасна Житомирська область) (мал. 1.8).

Цікавим також виявилось денце горщика під вазон. У денці є отвір, який використовувався для стікання надлишку води з ґрунту. Отвір зроблений у процесі виробництва, а не пізніше, що свідчить про виготовлення посуду саме для вазонів (мал. 2.1).

Глечики представлені посудом з керамічним тістом сірого кольору, їх поверхня димлена. Вінця заокруглені, дещо відігнуті назовні. Діаметр вінець глечиків 14,0-15,0 см. Деякі посудини окрім димлення мають також лискування на горлі та по плічку. Їх діаметр становить 12,0 см. Такий посуд другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поширений для всієї території України [3, с. 244-245; 4; 1].

Вдалося виявити також у ході досліджень знайдений також дзбан у квадраті №1. Фрагментовану посудину вдалося склеїти повністю. Її висота становить 36 см., діаметр вінець – 10,3, діаметр денця – 11,7 см. керамічне тісто теракотового кольору. Зовнішня поверхня (за винятком 7-8 см. нижньої частини) вкрита поливою коричневого кольору. Горло висотою 7,2 см. Вінця злегка відігнуті назовні, заокруглені, мають лійку. Верх ручки прикріплений за 2,5 см. від вінець. У місці кріплення ручки по горлу підтрикутний рельєфний валик. Над ним орнамент білою фарбою у вигляді хвилястої лінії товщиною 0,2-0,4 см. Одразу нижче горла зеленою фарбою у вигляді хвилястої лінії 0,2-0,3 см. Нижче орнамент білою фарбою у вигляді ряду дуг, всередині яких штриховка білою та чорною фарбами. Нижче 9 горизонтальних ліній білою фарбою товщиною 0,2-0,3 см. Денце має утор 0,2 см. (мал. 2.2).

Окремо виділяються миски. Найбільш широко представлені миски з розписом «фляндрівка». Керамічне тісто теракотового кольору, глина добре відмудлена з домішками піску. У місці переходу в креси зигзаподібний залом. Внутрішня поверхня та верх вінець покриті поливою кремового кольору (основа). По основі нанесено орнамент «фляндрівка» з допомогою гострого предмету фарбами зеленого, світло-коричневого, темно-коричневого та чорного кольорів у вигляді горизонтальних та хвилястих ліній і плям аморфної форми (мал. 2.3). Інший тип становлять миски з керамічним тістом теракотового кольору, потовщеними та заокругленими вінцями. Керамічна поверхня покрита ангобом червоного кольору, поверх якого по кресах горизонтальні білі смуги. Нижче крес з внутрішнього боку описка чорною фарбою, під якою горизонтальні білі смуги. Нижче зроблена опояска, під якою горизонтальні смуги того ж кольору. Діаметр миски – 25,0 см., висота – 10,0 см. (мал. 2.4). Ще три миски мають димлену та лисковану поверхню. Керамічне тісто сі-

рого кольору, поверхня димлена. На внутрішній стороні посудин присутнє лискування у вигляді хвилястих ліній. Вінця мисок плавно відігнуті назовні, заокруглені. На одній з посудин зовні присутнє рифлення. Ще однією посудиною є миска з «опискою». Керамічне тісто теракотового кольору. Вінця прямі, потовщені. По торцю вінець розпис червоною фарбою у вигляді поперечних ліній, нижче вінець зовні лінія шириною 1,0 см. червоною фарбою. Діаметр миски 22,5 см. (мал. 2.5). такі миски характерні для території Поділля ХІХ – ХХ ст. [8]

Широко представлені макітри. Основну частину складають посудини з орнаментом «опискою». Керамічне тісто кремового кольору. Вінця заокруглені, потовщені, злегка відігнуті назовні. З внутрішнього боку в місці відходу вінця підтрикутний валик. По вінцю з внутрішнього боку та тулубу із зовнішнього боку розпис, виконаний червоною фарбою у вигляді горизонтальних, косих та хвилястих ліній, інколи підовальних плям. Діаметр вінець 28,0-33,5 см. (мал. 2.6). Інший тип макітр являє собою виріб з керамічного тіста сірого кольору, поверхня димлена. З внутрішньої поверхні ближче до вінець лискування, зовні нижче лінії вінець рифлення. Вінця масивні, плавно відігнуті назовні, загнуті донизу. Діаметр вінець 27-46 см.

Досить частими є знахідки ринок. Основна їх частина покриті зеленою поливою з внутрішнього боку. Керамічне тісто ринок білого кольору. Краї ручки потовщені. Стінки прямі, вінчик дещо потовщений. Ручка діаметром 2,0-4,0 см. Довжина ручки – 4,2-7,8 см. Діаметр ринок – 12,0-16,0 см. (мал. 2.7, мал. 2.8). Інші ринки мають такі ж параметри, але полива коричневого кольору. Їх діаметр 16,0-22,0 см. та ручка довжиною 7,5 см. (мал. 3.1).

Зафіксовано також дві накривки. Одна з них з керамічного тіста сірого кольору, поверхня димлена. Діаметр накривки 12,5 см., висота – 3,5 см., висота копитця – 1,3 см. Інша накривка теракотового кольору. Зовні поверхня покрита коричневою поливою. Копитце циліндричної форми висотою 1,2 см. Діаметр накривки 5,5 см. (мал. 3.2).

Знайдено 2 кухлика. В обох керамічне тісто теракотового кольору. Полива коричневого кольору. В одного кухлика вінця відігнуті назовні, в іншого – зрізані (мал. 3.3, мал. 3.4).

У процесі досліджень знайдено підсвічник. Діаметр основи – 4,5, діаметр верху – 3,5 см., висота – 6,0 см. Керамічне тісто теракотового кольору. Основа блюдцеподібна з переходом у тримач свічки, глибина отвору – 5,2 см., верх заокруглений (мал. 3.5). Аналогічні підсвічники знаходимо в матеріалах з Косівщини [3, с. 260].

Також було виявлено дві керамічних люльки ХІХ століття. Перша з люльок має довжину фрагменту 5,4 см., довжину тулійки 1,7 см., довжину нижньої частини – 3,7, діаметр тулійки – 2,9, діаметр тулійки – 1,4. Кера-

мічне тісто люльки теракотового кольору, поверхня лощена. По краю тульки рельєфний валик. Тулька відділена від нижньої частини рельєфним валиком. Нижня частина чашечки заокруглена, підовальної форми. На бокових частинах нижньої частини чашечки штампний кириличний напис «САТА[НОВ]», а з іншої сторони – нанесений штампом герб (орнамент) (мал. 3.6). Інша люлька димлена зі штампним орнаментом, під потовщенням штампний орнамент у вигляді двох ліній дрібних рисок-заглиблень. Край тульки потовщений, на ньому штампний орнамент у вигляді підпрямокутних заглиблених рисок. Під потовщенням штампний орнамент у вигляді двох ліній дрібних заглиблень-рисок. Гребінь клиноподібний, з двох сторін від нього штампний орнамент у вигляді заглиблених рисок. Денце люльки дискovidної форми, по торцю має заглиблений орнамент у вигляді заглиблених рисок. У нижній частині шийки штампний орнамент у вигляді двох рядів заглиблень-рисок. Довжина люльки 5,5 см., довжина тульки 2,4 см., діаметр тульки 2,6 см., діаметр отвору тульки 1,2 см., висота чашечки – 3,8, діаметр чашечки – 2,7 см. (мал. 3.7).

Виявлено також фрагменти 7 керамічних пляшок. Всі вони, можливо, з-рід зельтерських мінеральних вод (Niderselter, Oberselter) і виготовлені в Німеччині в герцогстві Нассау. Керамічне тісто пляшок білого кольору, поверхня покрита ангобом від світло-коричневого до темно-коричневого кольору, поверх якого прозора полива. На внутрішній поверхні помітні сліди від пальців, які залишилися в процесі виготовлення. Діаметр денця пляшок становить 7,5 см., висота найкраще збереженого фрагменту – 19,3 см. На двох фрагментах залишилися ручки висотою 4,8-5,4 см. На одній з пляшок знаходимо цифру «2», що являє собою особисте клеймо майстра (мал. 4.1-4).

Досить цікавою знахідкою виявився фрагмент керамічного бутля. Керамічне тісто посудини білого кольору. Вінця мають манжетоподібне потовщення. діаметр вінець 6,3 см., діаметр отвору – 2,7 см. (мал. 3.8).

Окремою потужною групою представлений фаянс: тарілки, блюдця, кружки, масляниця. Фаянсові тарілки, представлені в колекції, виготовлені як в межах Російської імперії, так й закордонний імпорт. Вироби заводів Кузнецова представлені Будами та Твер'ю. Будянські тарілки на піддоні висотою 0,3 см., креса шириною 2,5 см. У місці переходу в креса нанесений орнамент золотистою лінією 0,1 см. Ще одна лінія золотистою фарбою по торцю крес шириною 0,3 см. На зовнішній стороні денця надглазурне печатне клеймо синього кольору і вигляді герба Російської імперії, а під ним у дві строки напис «Т-ВА М. С. КУЗНЕЦОВА В БУДАХЪ» (мал. 4.5-6). Діаметр тарілки 17,0 см. Такі клейма характерні для 1894-1917 рр. [5, с. 195; 6, с. XX-XXII; 2, с. 340]. Іншим заводом М. С. Кузнецова, фаянс якого представлений у Кам'янці-Подільському, був Тверський. Один фрагмент тарілки

має підглазурний орнамент у вигляді лінії золотистого кольору шириною 0,1 см. Із зовнішнього боку підглазурне штампване клеймо зеленого кольору із зображенням герба Російської імперії та написом «М. С. КУЗНЕЦОВ В ТВЕРИ» (4.7) [2, с. 190-193; 5, с. 195; 6, с. XX-XXII; 9]. Ще одна тарілка тверського виробництва має підглазурне зображення коричневою фарбою лева, що відпочиває на березі річки (мал. 4.8). Обидві посудини датуються 1870-1889 рр. Дві тарілки відносяться до заводу Зуссмана в Кам'яному Броді. Тарілки на піддоні 0,2 см. На внутрішній стороні в місці відходу кресів та на їх торці надглазурний орнамент лініями товщиною 0,1 та 0,3 см. На нижній стороні денця клеймо заводу А. Ф. Зуссмана в Кам'яному Броді з двома левими та написами «KAMENNOBROD» верху та «A F SUSSMAN» внизу (мал. 5.1) [2, с. 115-117; 6, с. XIV]. Тарілки датуються 1880-1910 рр. Представлені також тарілки Баранівського заводу, що на території сучасної Житомирщини. Фрагменти денця мають на внутрішній стороні надглазурний розпис у вигляді квітки фіолетового та синього кольорів та зеленого і темно-зеленого кольорів листків і стебел. На зовнішній стороні штампване клеймо чорного кольору у вигляді двоголового орла, а нижче напис «БАРАНОВКА» (мал. 5.2, 5.3) [5, с. 189; 6, с. III]. Досить цікавими є фрагменти тарілок заводу Астерблома і Тейхфельда в с. Пруткове під Варшавою. Тарілка має діаметр 22,0 см., висоту 4,0 см., на піддоні висотою 0,3 см. З внутрішнього боку на кресах надглазурний розпис жовтою та червоною фарбами у вигляді ліній 0,1 см. (червона) та 1,0 см. (жовта). Із зовнішнього боку на денці надглазурне клеймо синього кольору «TEICHFELD» (мал. 5.4). На іншій тарілці згаданого виробника з внутрішнього боку по кресах орнаментация зеленою фарбою у вигляді рослинних та міфологічних мотивів, а також жіночим портретним зображенням, відокремленим колом. На зовнішній частині денця клеймо зеленого кольору «TEICHFELD» (мал. 5.5) [2, с. 19-21]. Тарілки датуються 1872-1917 рр.

Цікавими є фрагменти іноземних фаянсових тарілок. Одна з них англійського походження. Діаметр тарілки 20 см. Тарілка на піддоні 0,2 см. З внутрішнього боку підглазурний штампний орнамент темно-фіолетовою фарбою у вигляді великих квіток на пагонах з листям. Зовні на кресах підглазурне штампване клеймо темно-фіолетового кольору англійського походження: щит підтримує лев та закований у ланцюги єдиноріг, на щиті зображені знаки Об'єднаного королівства Троянда, чортополох та трилисник; навколо девіз Ордену Підв'язки «HONI SOIT QUI MAL Y PENSE» («Ганьба тому, хто зле задумує»). Нижче девіз «DIEU ET MON DROIT» («Бог і моє право»). Над гербом напис «PATENT». Під гербом тільки частково збережений напис «[...]ITE IRONSTONE» (мал. 5.6). Ще одна тарілка, можливо, виготовлена у Відні. Діаметр тарілки 26 см. Кре-

са завширшки 5,0 см. Розпис підглазурний темно-зеленого кольору у вигляді китиць суцвіть з листками. На зовнішній стороні денця підглазурне клеймо синього кольору «W» (мал. 5.7).

Досить широко представлені фаянсові блюдця. Одне з них має клеймо заводу Віллероя і Боха (Меттлах, Саксонія). Блюдце діаметром 14 см. Посудина на невисокому піддоні 0,15 см. З внутрішнього боку нижче вінець рослинний орнаментальний підглазурний мотив темно-синього кольору (мал. 5.8). Датується виріб 1874-1909 рр. [5, с. 144] Одне блюдце нагадує богемський фаянс. Блюдце на піддоні 0,3 см. З внутрішнього боку надглазурний розпис у вигляді червоних ліній: по торцю вінця шириною 0,4 см., за 0,8 см. від нього товщиною 0,1 см.; за 0,3 см. нижче шириною 1,2 см.; за 0,3 см. шириною 0,1 см. У центрі денця смуга шириною 0,1 см. Із зовнішнього боку денця фрагмент клейма коричневого кольору, що нагадує клейма богемського фаянсу. Ще одна посудина виготовлена на одному із заводів Кузнєцова. Блюдце на піддоні висотою 0,2 см. З внутрішнього боку надглазурний орнамент синьою фарбою у вигляді лінії шириною 0,2 см. по торцю вінця, трішки нижче та на денці лінії шириною 0,1 см. Водночас не вдалося встановити місце виготовлення цілого ряду фаянсових блюдець. Одне з них має діаметр 11 см. Блюдце на невисокому піддоні, клеймо відсутнє. На внутрішній поверхні підглазурний розпис фіолетовою фарбою у вигляді фітомотивів: поодинокі квіти та суцвіття, гілки дерев, орнаментальні мотиви. Інше теж має діаметр 11 см. Блюдце на піддоні 0,3 см. З внутрішнього боку підглазурний розпис синьою фарбою у вигляді фітомотивів. Із зовнішнього боку на денці фрагмент печатного підглазурного клейма чорного кольору. Ще одне блюдце має діаметр 13 см. Блюдце на піддоні 0,3 см. З внутрішнього боку на кресах по краях орнамент горизонтальними лініями шириною 0,5 см. золотистою фарбою, між ними червоною фарбою тло, на якому золотистою фарбою орнамент у вигляді фітомотивів.

Фрагменти ще трьох фаянсових виробів належать до одного набору: два блюдця та накривка. Блюдця діаметром по 16 см. Посудини на піддоні 0,2 см. З внутрішнього боку підглазурний розпис зеленою (на другому рожевою) фарбою у вигляді геометричних та фітомотивів, у центрі – зображення архітектурних об'єктів. Клеймо втрачене. Можливо англійського походження (мал. 6.1). Поверхня накривки рельєфна, хвиляста. Край хвилястий. Залишилися місця кріплення пучки довжиною 6,0 см. На зовнішній поверхні підглазурний штампований орнамент фарбою зеленого кольору у вигляді фітомотивів та зображень грецької античної архітектури (мал. 6.2).

Цікавим фаянсовим виробом виявилася маслянка у формі бадейки з накривкою, виготовлена в Баранівці в проміжку 1900-1920 рр. Нижня частина у вигляді тарілки, з центральної частини якої відіймаються стін-

ки висотою 3 см. На кресах нижньої частини в трьох місцях підглазурний печатний орнамент у вигляді букетів квітів зеленого кольору із суцвіттями теракотового кольору. На зовнішній стороні денця клеймо заводу в Баранівці, підглазурне, печатне, синього кольору у вигляді коронованого лева на задніх лапах. Над короною лева напис «BARANOWKA», обабіч від лева монограма «NPG» (Н. П. Гріпарі). Нижче напис «FONDE 1802» [2, с. 227].

Знайдено і кружку, виготовлену в Баранівці в проміжку між 1900 та 1920 рр. Вінця злегка відігнуті назовні. Ручка у верхній частині має виступ. Містить надглазурний розпис синьою та золотистою фарбою у вигляді фітомотивів. На зовнішній стороні денця підглазурне штамповане клеймо синього кольору: лев у геральдичній позі, над ним корона, вище напис «BARANOWKA»; з двох сторін від зображення лева монограма «N G» (Миколай Гріпарі); під левом напис «FONDEE 1802» (мал. 6.4-5) [2, с. 227].

Потужно представлені вироби зі скла. Основну частину складають цілі та фрагментовані пляшки. Так виявлено 4 горла від пляшок. Одна з них, можливо, відноситься до аптечного посуду має діаметр вінця 3 см., а діаметр тулуба – 4,3 см. Скло брудно-зеленого кольору, помітно значну кількість бульбашок повітря, що свідчить про виробництво в техніці видування. Горло пляшки вузьке, у верхній частині має широкі вигнуті назовні краї (мал. 6.6). Інше горло пляшки має діаметр вінця 5 см., а діаметр отвору – 3 см. Скло прозоре вкрите папиною, з бульбашками повітря (мал. 6.7). Ще одне горло належить пляшці з-під пива, висота фрагменту 10,2 см., а діаметр горла – 2 см. Скло брудно-зеленого кольору, вкрите папиною; вершина конусоподібна, під нею виїмка. Ще одне горло теж найімовірніше належить пивній пляшці й має діаметр 3,5 см. при діаметрі самого отвору в 1,7 см. Скло темно-зеленого кольору, з бульбашками повітря; вінця мають конусовидне потовщення. Знахідка ще однієї пляшки складається з двох фрагментів: горла (діаметр 3 см.) та денця (7 см.). Висота посудини 28 см. Скло зеленого кольору, з бульбашками повітря; денце на 4,5 см. увігнуте всередину. Ще одне горло пляшки має діаметр 3,2 см., виготовлене зі скла коричневого кольору з бульбашками повітря. Ще більш презентативно представлені денця скляних пляшок. Цікавим виявилось денце діаметром 9,3 см. зі скла темно-зеленого кольору. На денці напис «CARLSBAD» та монограма «LS». Найімовірніше в таких пляшках імпортували бехерівку, яка вироблялася в Карлсбаді (Карлові Вари) (мал. 6.8). Досить цікавим виявилось денце пляшки діаметром 7,6 см. зі скла зеленого кольору. Поверхня пагінізована. Пляшка має 8-гранну форму. На денці оздоблення (клеймо?) у вигляді 14-пелюсткової квітки (мал. 7.1). Ще цілий ряд денців мали діаметр 5-10 см., були виготовлені зі скла зеленого кольору, мали увігнутість всередину на 2,8-5,6 см. Досить цікавою виявилася невеличка пляшка з прозорого скла та відбитим горлом. На пляшці

напис «ASH'S EXCELLENT ALLOY» (мал. 7.2). Ще два зразки склесних з фрагментів пляшок відносяться до пивних. Пляшки з жовтого та коричневого скла. Форма посудин конусоподібна. Горло теж конусоподібне. Пляшки об'ємом півштофа (1/20 відра = 0,615 л.) та четушка (чверть штофа, сороковка) (1/40 відра = 0,31 л.) (мал. 7.3-4). Досить цікавою виявилася пляшка висотою 16,8 см., діаметром денця 4,5 та вінця 1,8 см з прозорого скла. Пляшка наповнена рідиною коричневого кольору та закрита пробкою з коркового дуба (мал. 7.5). Окрім того знайдено денце штофа, розмірами 9,7×7,8 см. Виготовлений штоф із зеленого скла з бульбашками повітря. Кути посудини заокруглені, на денці підовальне увігнуте всередину заглиблення діаметром 1,3 см.

Три знайдених пляшки можна віднести до парфумерних. Посудини мають довжину 6,5-7 см., ширину – 2,5-3,5 см. та висоту 12-14,5 см. Скло світло-зеленого кольору з бульбашками повітря. Денце овальне, злегка увігнуте всередину. Горла пляшок конусовидні, потовщені (мал. 7.6-8).

Окремо виділимо аптечний посуд, представлений пляшечкою висотою 9 см., діаметром денця 2,9 та вінця 2,3 см. Скло прозорого кольору, шийка висока, вінця відігнуті назовні, мають ліжку (мал. 8.1). Аптечна баночка виготовлена зі скла бордового кольору, діаметром 3,5 см. та висотою 5 см. (мал. 8.2). Ще одна медична посудина банковидної форми з прозорого скла, вінця горизонтальні шириною 0,8 см. Діаметр посудини 5,8, а висота 12 см. (мал. 8.3).

Знайдено також 2 фрагменти скляних келихів, які являють собою стопу лінзовидної форми з прозорого скла, діаметром 4,5-6,8 см. (мал. 8.4). Фрагмент кружки має діаметр 7 см., виготовлена з прозорого скла з бульбашками повітря. У нижній частині посудини зберігся фрагмент наліпної ручки шириною 1,3 см. Знайдено склянку висотою 8 та діаметром 7 см., виготовлену з прозорого скла. У верхній частині поясок з ромбоподібною орнаментациєю шириною 1,2 см. У нижній частині на 2,5 см. від денця гранування з 12 граней (мал. 8.5).

У ході досліджень виявлено 4 накривки до графинів. Всі вони виготовлені з прозорого скла. Одна з них конусоподібна, нижня частина заокруглена. Вушко округлої форми, сплюснуте. Діаметр накривки 2,5 см., висота – 2,0, висота вушка – 2,3 см. (мал. 8.6). Верхня частина другої накривки має форму приплюснутої кулі зі зрізаним верхом; містить оздоблення у форму кругів 0,8 см., що утворені шляхом зрізування поверхні кулі. Нижня частина конусовидна. Між верхньою та нижньою частинами виїмка (шийка). Діаметр верху накривки 3,5 см., діаметр низу 2 см., висота – 6 см. Верхня частина третьої накривки в основі квадратна, напівсферична зі зрізаними краями; містить гравіювання у вигляді фігмотивів. Нижня частина конусоподібна. Між нижньою і верхньою виїмка (шийка)

(мал. 8.8). Остання накривка пустотіла. Верхня частина у вигляді конусоподібного восьмигранника. Нижня частина конусоподібна. Між верхньою і нижньою частиною виїмка (шийка) (мал. 8.7).

Зафіксовано точильний брусок конусовидної форми розмірами 8,9×3,7 см.

Виявлено кілька гудзиків. Один з них виготовлений зі скла, діаметром 1,5 см. Зовнішня сторона гудзика опукла. Скло білого кольору («під перлину»). Внутрішня сторона рівна. У скло вплавлена петля з мідного дроту для кріплення гудзика до тканини (мал. 9.1). Три гудзика виготовлені з кістки. Один має діаметр 1,7 см. Край рівний, центральна частина увігнута, має 4 отвори для кріплення нитками на тканині (мал. 9.2). Інший гудзик має опуклу зовнішню поверхню. Внутрішня сторона рівна. Вушко в центральній частині. Діаметр виробу 2 см., товщина – 0,3 см., вушко висотою 0,7 см. (мал. 9.3). Ще один кістяний гудзик має зрізані краї торців. У центральній частині сітчастий різьблений орнамент та 4 отвори для пришивання гудзика. Навколо центральної частини різьблення у вигляді геометричних орнаментальних мотивів. Зовнішня сторона гудзика пофарбована в чорний колір. Діаметр виробу 2,8 см., товщина 0,5 см. (мал. 9.4). Досить цікавим є кістяний виріб конусовидної форми, звужений донизу. Складається він з двох частин, які вкручуються одна в одну. У верхній частині є різьба для вкручування ще одного елемента (мал. 9.5).

Несподіваною була знахідка зубного протезу у вигляді вставної верхньої щелепи, виготовленої з ебоніту. Предмет являє собою верхню вставну щелепу, яка кріпилася на двох здорових зубах пацієнта – лівому клику та правому кутньому зубі, під які у вставній щелепі зроблені отвори. Кістяні зуби вкладалися в заглиблені пази і закріплювалися металевим дротом. Кількість виїмок під штучні зуби у вставній щелепі – 10 (мал. 9.6).

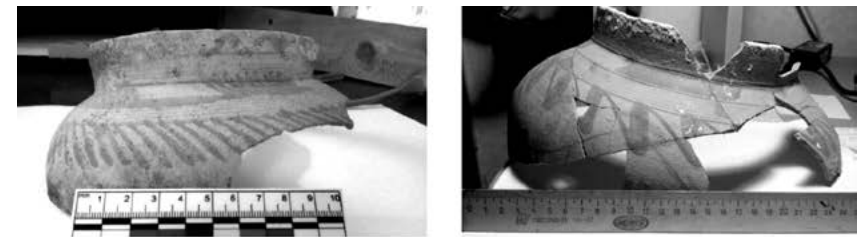
Отже, підсумовуючи вище сказане, приходимо висновку, що у вжитку кам'ячан другої половини XIX – початку XX ст. був широкий асортимент глиняного, фаянсового та скляного посуду, що свідчить про заможність власників будинків у центральній частині Старого міста. Якщо набір глиняного посуду є характерний для всіх регіонів країни, то серед фаянсових виробів поряд з виробами Російської імперії (Буди, Твер, Баранівка) помітна значна частка імпорту (Англія, Богемія, Саксонія, Австрія). Цікавими є знахідки керамічних пляшок з-під зельтерівських мінеральних вод (Нассау). Серед скляного посуду теж присутній імпорт, у тому числі з Цюріху, Карлсбада.

### Список використаних джерел та літератури

1. Данченко Л. С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Л. С. Данченко. – К.: Мистецтво, 1974. – 191 с.

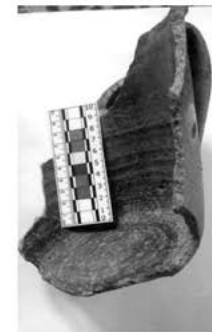


2. Дулькина Т. И. Марки российского фарфора и фаянса. 1750-1960 / Т. И. Дулькина. – М.: Изд. И. Касаткиной, 2003. – 421 с.
3. Івашків Г. Збірка кераміки Петра Лінинського: наук.-мистец. вид. / Галина Івашків. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2010. – 280 с.
4. Крутенко Н. Г. Розповіді про кераміку / Н. Г. Крутенко. – К.: Либідь, 2005. – 240 с.
5. Марки фарфора, фаянса, майолики. Русские и иностранные. Пособие для коллекционеров. – М.: Изд. В. Шевчука, 2001. – 216 с.
6. Петров В. И. Метки русского и иностранного фарфора, фаянса и майолики. Изд. 2-е / В. И. Петров. – М.: Типогр. Ф. Ф. Эбе, 1904. – 210 с.
7. Селиванов А. В. Фарфор и фаянс Российской империи / А. В. Селиванов. – Владимир: Типо-литограф. губ. правл., 1904. – 43+11 с.
8. Титаренко В. Миски Поділля / Володимир Титаренко. – К.: Народні джерела, 2007. – 152 с.
9. Цуренко И. Г. Русский фаянс и фарфор. Империя Кузнецовых и Конакова. Из частного собрания / И. Г. Цуренко, И. С. Насонова, С. М. Насонов. – М.: Изд. «Среди коллекционеров», 2010. – 510 с.
10. Школьна О. В. Українське виробництво фарфору та фаянсу кінця XVIII – початку XX століття: передумови формування галузі / О. В. Школьна // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 9-15.



1

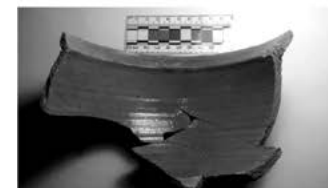
2



3



4



5



6

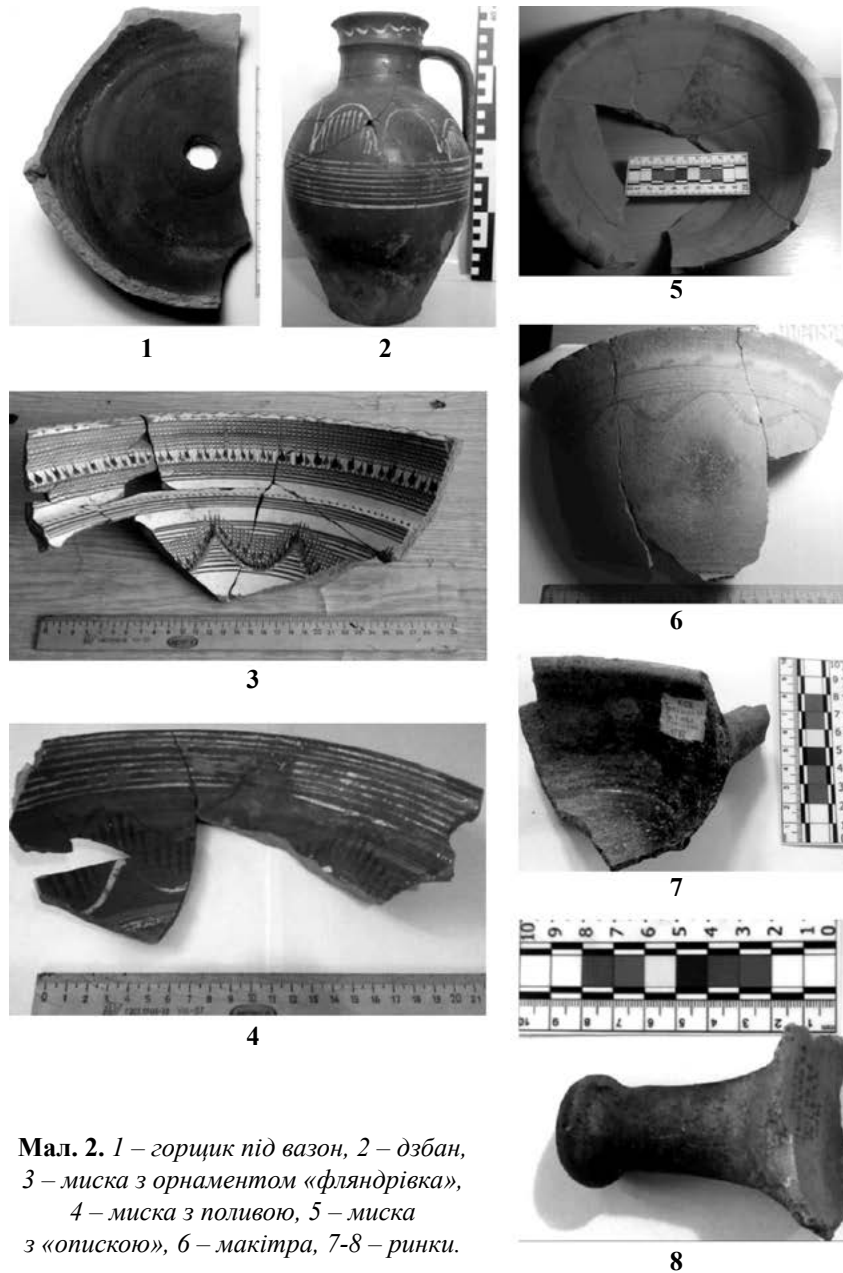


7

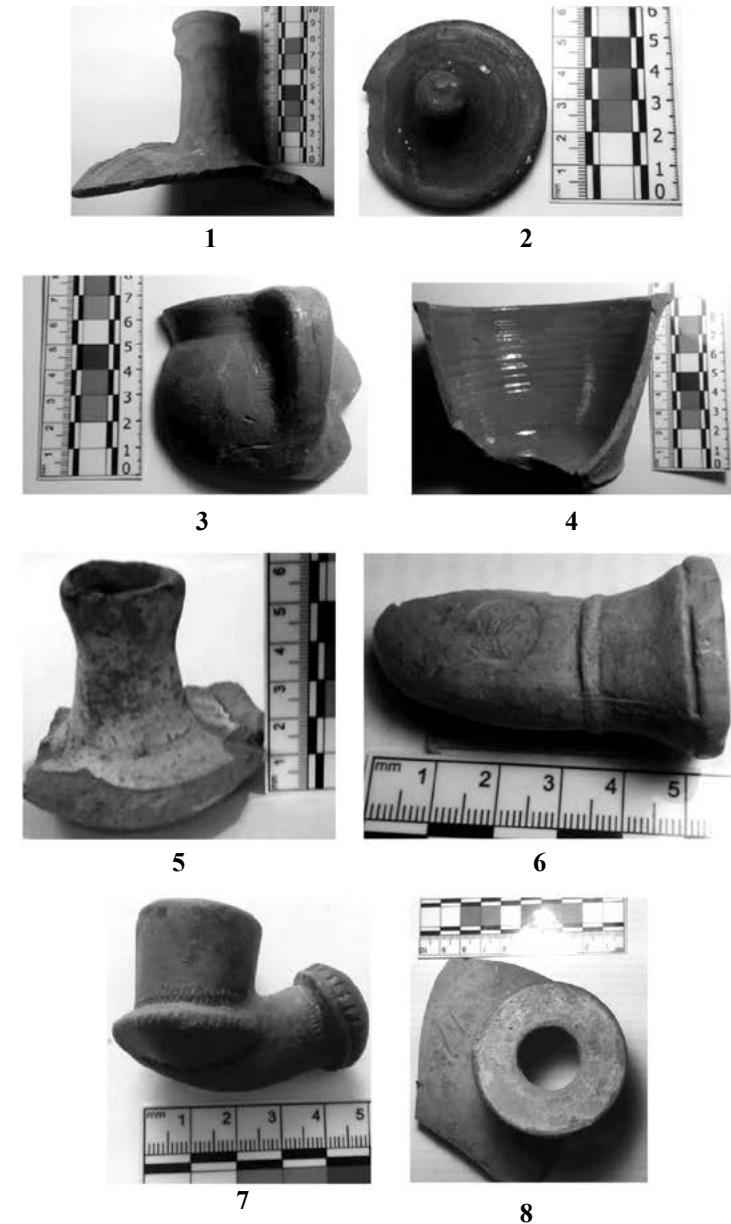


8

Мал. 1. Горцики: 1-2 – з «опискою»,  
3-7 – з ангобами та поливою,  
8 – з Городниці.



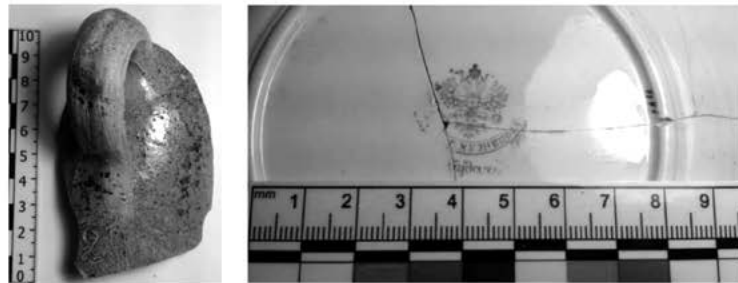
Мал. 2. 1 – горщик під вазон, 2 – дзбан, 3 – миска з орнаментом «фляндрівка», 4 – миска з поливою, 5 – миска з «опискою», 6 – макітра, 7-8 – ринки.



Мал. 3. 1 – фр-т. ринки, 2 – накривка, 3-4 – кухлики, 5 – підсвічник, 6-7 – люльки, 8 – горло бутля.



1 2 3



4 5

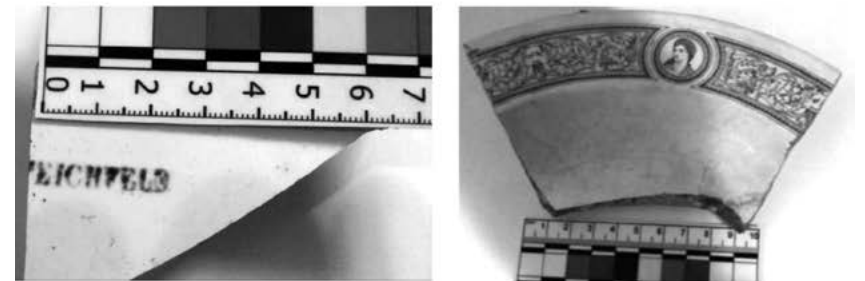


6 7 8

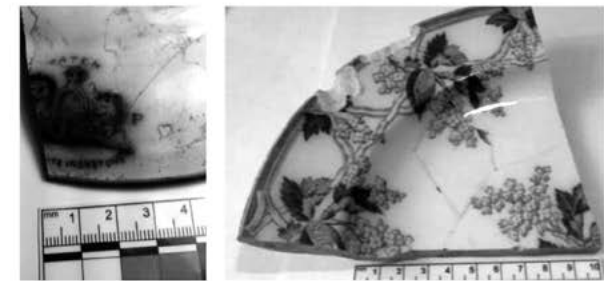
**Мал. 4.** 1-4 – керамічні пляшки з-під зельтерських мінеральних вод, 5-6 – тарілки заводу М.С. Кузнецова в Будах, 7-8 – тарілки заводу М.С.



1 2 3



4 5

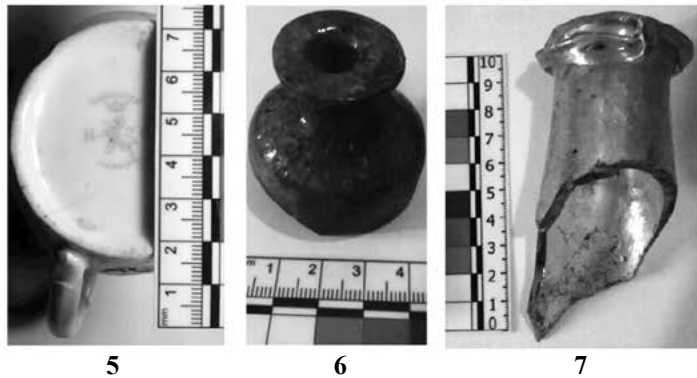
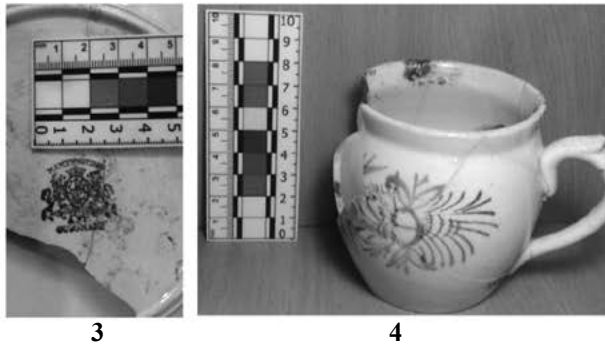


6 7

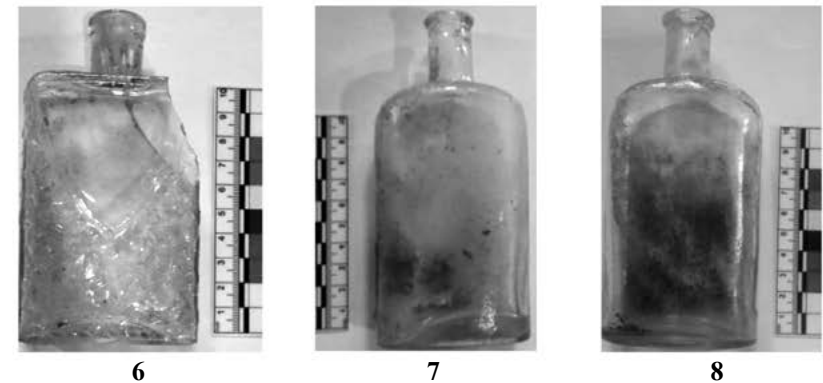


8

**Мал. 5.** 1 – тарілка заводу А.Ф. Зусмана в Кам'яному Броді, 2-3 – клейма заводу в Баранівці, 4-5 – тарілки заводу Астерблума та Тейхфельда, 6-7 – фрагменти англійської та австрійської тарілок, 8 – блюдо заводу Віллероя і Боха (Меттлах, Саксонія).



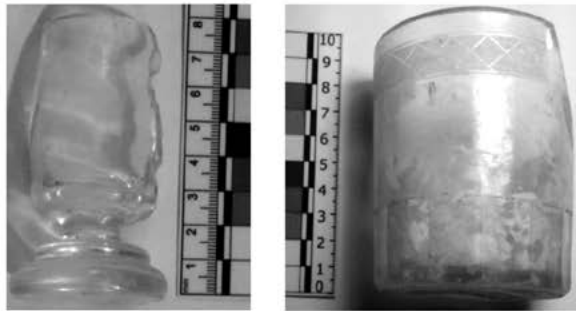
Мал. 6. 1-2 – фрагменти столового фаянсового набору, 3-5 – маслянка і кружка заводу в Баранівці, 6-7 – фр-ти скляних пляшок, 8 – деще пляшки від бехерівки (Карлові Вари).



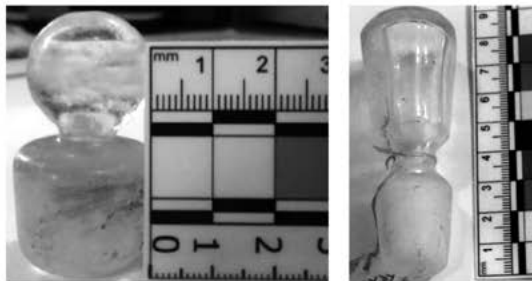
Мал. 7. 1-2 – скляні пляшки, 3-4 – тивні пляшки, 5 – пляшка з рідиною, 6-8 – парфумерні пляшки.



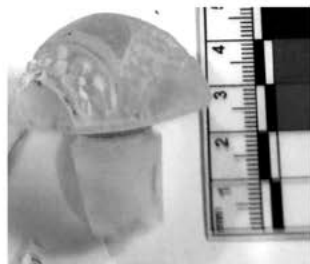
1 2 3



4 5

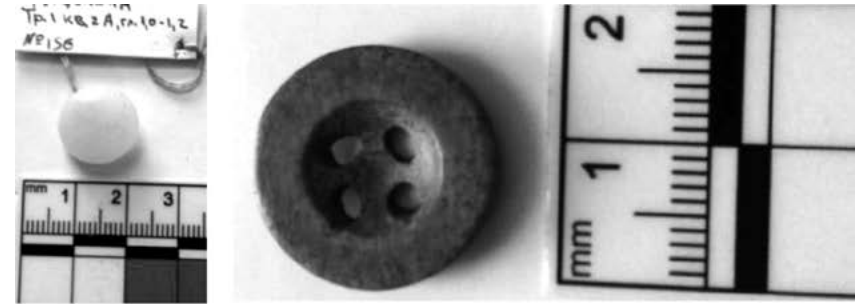


6 7



8

Мал. 8. 1-3 – аптечний посуд,  
4 – стопа келиха, 5 – склянка,  
6-8 – накривки графінів.



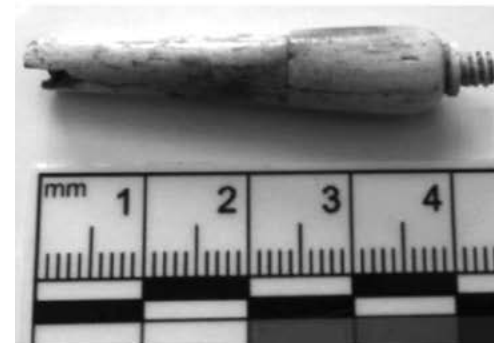
1 2



3



4



5



6

Мал. 9. 1-4 – гудзики, 5 – кістяний  
вирів, 6 – зубний протез.

**Матеріали круглого столу**  
**«Археологи-дослідники Кам'янця-Подільського»**

---

**Ігор Западенко,**  
*заступник директора ДІКЗ «Межибіж»  
з наукової роботи*

**Олег Погорілець,**  
*директор ДІКЗ «Межибіж»*

**АРХЕОЛОГІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО  
ТА АРХЕОЛОГИ-ДОСЛІДНИКИ  
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО  
НА СТОРІНКАХ ВИДАНЬ ДІКЗ «МЕЖИБІЖ».  
АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК**

*До бібліографічного огляду включено статті, тематика яких стосується археології Кам'янця-Подільського та Кам'янець-Подільського археологічного мікрорегіону, а також персоналії дослідників, які присвятили свою діяльність археології Кам'янця-Подільського. Статті, які включено до огляду, опубліковано з 2012 по 2016 рік у виданнях Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та виданнях, здійснених за його участю. Основну частину цих публікацій становлять тексти доповідей учасників науково-краєзнавчих конференцій «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України», які проводяться з 2009 року і щорічних Археологічних читань, які проводяться з 2012 року.*

**Ключові слова:** археологія, археологи, бібліографія, Кам'янець-Подільський, Межибіж

**2012 рік**

Старенький І. Валерій Пилипович Мегей: археолог, людина / Ігор Старенький // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2012. – С. 129-137.

*У статті розглядається життєвий шлях археолога Валерія Пилиповича Мегея, аналізуються його здобутки в галузі археології.*

Старенький І. Євфимій Йосипович Сіцинський – археолог, дослідник трипільської культури / І. Старенький, В. Прокопчук, А. Трембіцький //

Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2012. – С. 138–175.

*У статті розповідається про зацікавлення знаного дослідника Поділля Є. Сіцинського (1859-1937) археологією. Подано хронологію його археологічних досліджень та наукових праць. У вигляді повного тексту у статті подано віднайдену у Державному архіві Хмельницької області роботу Є. Сіцинського «Розшуки трипільської культури на Кам'яниччині», яка становить цінність як історіографічне джерело.*

Стрельбіцька Н. Жінки-археологи та їхній внесок у дослідження минулого Хмельниччини / Н. Стрельбіцька, В. Халайцян // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2012. – С. 176-183.

*У статті подається розгляд внеску жінок, які працювали, або досі працюють в археології та їхні наукові дослідження на території Хмельниччини: К. Антонович-Мельник, Т. Пассек, М. Тиханова, Т. Мовша, Л. Вакулєнко, С. Пачкова, Є. і О. Пламеницькі, Л. Виногородська, Є. Силенюк, І. Зільманович, Н. Козлова, С. Бажєнова, Л. Кучугура.*

Черняк В. Монетні скарби Проскурівського та Летичівського повітів Подільської губернії в описах Михайла Грейма / Василь Черняк // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2012. – С. 209-212.

*Розглядається діяльність кам'янець-подільського фотографа та збирача старожитностей Михайла Грейма (1828–1911) із введення в науковий обіг складу монетних скарбів, знайдених у Проскурівському та Летичівському повітах Подільської губернії на початку 90-х рр. XIX ст.*

**2013 рік**

Климчук А. «Памятники старины в Подолии. Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии» Віктора Гульдмана / Андрій Климчук // Науковий вісник «Межибіж». – 2013. – №1. – Ч. 2. – С. 145-148.

*У статті наводиться біографія Віктора Карловича Гульдмана (1854-1907), автора багатьох праць з археології, історії, культури, статистики, демографії поділля, більшість з яких написано у Кам'янці-Подільському. Наводиться бібліографія його доробку. Детально проаналізовано зміст книги «Памятники старины в Подолии. Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии».*

Гуцал А. Проблеми охорони археологічних пам'яток у Середньому Подністров'ї / Анатолій Гуцал // Науковий вісник «Межибіж». – 2013. – №2. – Ч. 1. – С. 64-68.

*Автор аналізує різноманітні фактори антропогенного характеру та наслідки їх дії на конкретні археологічні пам'ятки Середнього Под-*

ністров'я, у тому числі Кам'янець-Подільського археологічного мікро-регіону.

Візнюк В. Є. Й. Сіцинський – краєзнавець, археолог, мистецтвознавець / Вероніка Візнюк // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 79-85.

У статті розповідається про видатного дослідника Поділля Євфімія Йосиповича Сіцинського (1859-1937).

Завальнюк О. Український археолог Іон Винокур / О. Завальнюк, В. Прокопчук // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 130-144.

Стаття присвячена науково-педагогічній діяльності відомого українського археолога, доктора історичних наук, професора Іона Срулевича Винокура (1930-2006).

Маярчак С. Висвітлення археології Хмельниччини у наукових періодичних виданнях СРСР / Сергій Маярчак // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 181-194.

Дослідження присвячене узагальненню інформації про археологічні старожитності Хмельницької області, яку було опубліковано у центральних часописах Радянського Союзу у галузі археології. Частина матеріалу присвячено археологічним дослідженням на Кам'яничині та науковим форумам, які проводилися у Кам'яниці-Подільському.

Старенький І. Археологічна карта села Баговиця Кам'янець-Подільського району / Ігор Старенький // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 254-270.

У статті розглядається археологічна карта села Баговиця Кам'янець-Подільського району за розвідками попередників (Є. Й. Сіцинський, В. К. Гульдман, М. Я. Рудинський, Є. В. Махно, Л. І. Кучугура, П. А. Болтанюк) та дослідженнями автора, характеризується матеріал, знайдений на поселеннях.

Хоптяр Ю. Анатолій Федорович Гуцал – відомий дослідник археології Поділля / Юрій Хоптяр // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 322-336.

У статті подано біографію дослідника археології Поділля, науковця і педагога Анатолія Федоровича Гуцала. Наведено докладну бібліографію його публікацій за 1972-2013 рр.

Шпаковський С. Пам'яткоохоронна робота щодо збереження нововиявлених археологічних об'єктів (за результатами розвідок 2013 р.) / Сергій Шпаковський // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 339-351.

В публікації розповідається про щойно виявлені археологічні об'єкти Хмельницької області за результатами розвідок автора у 2013 р. Подається їх загальний опис, висвітлюється пам'яткоохоронна робота щодо збереження об'єктів та пам'яток археології згідно чинного законодавства. Зокрема, подано підсумки інвентаризації пам'яток археології Кам'янець-Подільського району, яка здійснювалася 21-26 жовтня 2013 р.

## 2014 рік

Болтанюк П. Археологічне дослідження фундаменту цейхгаузу / П. Болтанюк, Д. Кондратюк // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 54-64.

Подається історичний опис будинку колишнього військового складу (цейхгаузу) на вул. Францисканській, 10 у Кам'яниці-Подільському. Наведено характерні особливості конструкції споруди та етапи його побудови. Дається опис археологічних досліджень, проведених на місці фундаменту цейхгаузу.

Болтанюк П. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'яниці-Подільському / П. Болтанюк, Д. Кондратюк, І. Старенький // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 64-73.

Розглядаються попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1, еволюція забудови в її межах, особливості досліджених фундаментів втраченої історичної забудови, археологічні нашарування.

Єсюнін С. Звіти про виконання археологічних досліджень на території Хмельницької області / Сергій Єсюнін // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 106-112.

Подано відомості про звіти археологічних досліджень, які зберігаються в архіві Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Серед згаданих – звіти І. С. Винокура та Л. І. Кучугури.

Гуцал В. Перший учень відомого подільського археолога / Віталій Гуцал // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 220-228.

У статті йде мова про відносини двох непересічних особистостей – І. С. Винокура та О. М. Приходнюка: спочатку вчителя та учня, а згодом надійних друзів та щирих і доброзичливих колег.

Мельничук К. Петро Анатолійович Болтанюк – дослідник археології та фортифікації Поділля / Катерина Мельничук // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 236-244.

У статті подано біографію та проаналізовано науковий доробок П. А. Болтанюка

### 2015 рік

Старенький І. Охоронні археологічні дослідження по вулиці Успенській, 2 у Кам'янці-Подільському / Ігор Старенький. // Науковий вісник «Межибіж». – 2015. – №2. – С. 194-212.

*Розповідається про попередні результати археологічних досліджень по вулиці Успенській, 2/1-3 в Кам'янці-Подільському, наводиться історія забудови цієї ділянки, характеризується стратиграфія чотирьох траншей та аналізуються знахідки з них.*

Блажевич Ю. Археологічна практика студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту в 1966 році під керівництвом І. С. Винокура / Юрій Блажевич // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 55-59.

*В статті висвітлено видатну роль відомого в Україні і світі вченого, археолога і історика І. С. Винокура. Також подано матеріали щодо археологічної експедиції студентів 2-го курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педінституту під керівництвом І. С. Винокура у 1966 р. біля с. Ружичанка Хмельницького р-ну.*

Хоптяр Ю. Слово про вчителя і наставника / Юрій Хоптяр // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 364-367.

*У статті подано спогади про навчання студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (1978 р.) під керівництвом доктора історичних наук І. С. Винокура.*

Гуцал В. Підготовка і захист І. С. Винокуром докторської дисертації / Віталій Гуцал // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ІРД, 2015. – С. 368-376.

*У статті йде мова про роботу І. С. Винокура над докторською дисертацією та розглядається процес її захисту в Інституті археології НАН України у 1978 р.*

Вакуленко Л. Слово про людину, вчителя і друга / Ліана Вакуленко // «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – С. 3-5.

*Спогади однієї з найперших учениць І. С. Винокура, які розпочинаються із студентської практики 1959 року.*

Пламеницька О. Іон Винокур і архітектурна археологія Кам'янця / Ольга Пламеницька // «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – С. 6-11.

*Розповідається про спільну роботу І. Винокура та Є. Пламеницької у 1960-х рр., підсумком якої було відкриття у Кам'янці-Подільському мурованих фортифікацій давньоруської доби.*

Блажевич Ю. Наша участь в археологічній експедиції залишила глибокий слід і добру пам'ять на все життя / Юрій Блажевич // «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – С. 12-15.

*Спогади про організацію І. С. Винокуром студентських археологічних експедицій у 1964-1966 рр. Автор розповідає про хід археологічних робіт, підсумки експедицій та їх персональний склад.*

Хоптяр Ю. Його щира душа була відкрита для всіх, хто бажав сіяти розумне, добре, вічне / Юрій Хоптяр // «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – С. 16-19.

*Спогади науковця – кандидата історичних наук, професора Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка про вчителя і наставника, І. С. Винокура. Розповідь про науково-педагогічну діяльність І. С. Винокура, яка тривала понад півстоліття.*

Іон Винокур. Memoria Tenere. Учні про вчителя. // «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – С. 20-30.

Надвірняк О. «Легше і простіше робити добро, ніж не робити зла...» / Олександр Надвірняк // «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – С. 31-38.

*Спогади про особисте знайомство у 1977 р., подальше навчання та участь в археологічних експедиціях під керівництвом І. С. Винокура.*

Список наукових праць І. С. Винокура. // «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – С. 39-68.

*Бібліографія публікацій і наукових праць І. С. Винокура, яка охоплює період 1956–2006 рр.*

### 2016 рік

Старенький І. Охоронні археологічні дослідження 2015 року в Кам'янці-Подільському / Ігор Старенький. // Науковий вісник «Межибіж». – 2016. – №1. – С. 193-201.



У статті розповідається про археологічні дослідження на території Старого міста Кам'янець-Подільського в 2015 році, основні результати проведених робіт, археологічний матеріал, який був виявлений на досліджуваних ділянках.

Вакуленко Л. Слово про Людину, Вчителя і Друга / Ліана Вакуленко // ОІУМ 5. Черняхівська культура / Київ; Меджибіж: ІА НАН України; ДІКЗ «Межибіж». – С. 5-6.

Спогади однієї з найперших учениць І. С. Винокура, які розпочинаються із студентської практики 1959 року.

\*\*\*

Окрім наведеного вище переліку публікацій, на час укладання бібліографічного огляду до друку готуються матеріали V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Романовича Михальчишина (відбулися в ДІКЗ «Межибіж» 9 грудня 2016 р.). До їх програми увійшла низка доповідей, які відповідають тематиці цього огляду та незабаром вийдуть до широкого кола читачів:

Хоптяр Ю. *Археологічні розвідки А. С. Хоптяра на початку 1960-х рр.*

Кулішова А., Пагор В. *Трипільське протомісто IV-III тис. до н. е. в межах Кам'янець-Подільського (за матеріалами досліджень краєзнавця С. К. Шкурка)*

Старенький І., Зайшлюк Я. *Матеріали Державного архіву Хмельницької області про археологічні дослідження Кам'янець-Подільського 50-70-х рр. XX ст. Сергія Кириловича Шкурка*

Гуцал А. *Гуцал В. А. – через фотографію в археологію*

Старенький І., Оришук В. *Гончарний горн XV ст. з території Кам'янець-Подільського*

Болтанюк П. *Археологічні дослідження 2013 р. на території верхнього ронделю м. Кам'янець-Подільського*

### Список використаних джерел та літератури

1. «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя» (історико-меморіальний збірник). На пошану І. С. Винокура з нагоди його 85-річчя. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2015. – 70 с.
2. Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2012. – 240 с.
3. Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – 402 с.
4. Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – 251 с.

5. Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015. – Хмельницький: ІРД, 2015. – 423 с.
6. Науковий вісник «Межибіж»: матер. VI наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – 326 с.
7. Науковий вісник «Межибіж»: матер. VI наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 2. – 350 с.
8. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1'2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 2. – 356 с.
9. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 1. – 366 с.
10. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2015). – Хмельницький: ІРД, 2015. – 317 с.
11. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1'2016). – Хмельницький: ІРД, 2016. – 360 с.
12. Програма V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Романовича Михальчишина. – Меджибіж: б. в., 2016. – 12 с.
13. ОІУМ 5. Черняхівська культура – Київ; Меджибіж: ІА НАН України; ДІКЗ «Межибіж», 2016. – 208 с.

Володимир Захар'єв,

Сергій Шпаковський,  
відділ охорони пам'яток історії  
та культури у Хмельницькій області

## ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РОБОТИ НА ПАМ'ЯТКАХ ТА ОБ'ЄКТАХ АРХЕОЛОГІЇ МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

*У публікації йдеться про певні складнощі, які трапилися в попередні роки через неузгодженість діяльності різних служб щодо охорони пам'яток археології в місті Кам'янець-Подільському та шляхи їх подолання в умовах сучасності.*

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, археологія, поселення, пам'яткоохоронна робота.

Територія міста Кам'янець-Подільський і його околиць здавна були привабливими для людей. Тому небайдужими до рідної історії кам'ячанами тут знайдено та передано до місцевих музеїв сотні артефактів минулого, які виявлені під час тих чи інших земляних робіт у Старому місті, на Новому плані та інших мікрорайонах. Вони фігурують у наукових і популярних статтях про «Квітку на камені», як ще образно називають це місто.

Найбільший вклад у цю справу протягом ХІХ-ХХ ст. зробили Євтимій Сіцинський, Володимир Геринович, Григорій Хотюн, Іон Винокур, Тамара Сис, Сергій Шкурко, Лідія Кучугура, Валерій Мегей, Анатолій та Віталій Гуцали, Андрій Задорожнюк. А зараз цю традицію примножують Ігор Старенький, Павло Нечитайло, Петро Болтанюк, Вадим Гудима, Руслан Нагнибіда.

Відтак, вдалося окреслити більше десятка місцезнаходжень, де зібрано характерні для поселень знахідки. Проте довгий час через законодавчі колізії та суб'єктивні обставини їх не брали під охорону держави. Винятком став лише давньоруський вал, який під час розкопок на подвір'ї та периферії кам'янецького замку виявила та дослідила у 1964-1969 рр. архітектор і археолог Євгенія Пламеницька. 25 березня 1971 р. за рішенням Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих № 84 він отримав пам'яткоохоронний статус.

Через ряд об'єктивних обставин до нового пам'яткоохоронного статусу археологічним об'єктам м. Кам'яця-Подільського та околиць довелося чекати ще майже двадцять років. Лише 21 лютого 1990 р. (рішення №34) Рада народних депутатів Хмельницької області розглянула підготовлені фахівцями паспорти, схеми, облікові картки. У Перелік пам'яток археології місцевого значення тоді за номерами 2196-2002 потрапили 2 городища, 5 поселень. А 18 травня 1999 р. за розпорядженням Хмельницької облдержадміністрації № 194/99-р до них додано ще й городище в урочищі Зіньковецьке поле (на правому березі р. Смотрич); 2 поселення біля передмістя Довжок та поселення в урочищі Гунські криниці; парку Танкістів; районі Підзамче; Руських фільварках; урочищі Зіньковецьке поле; південно-західній частині парку Танкістів; за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка (на правому березі р. Смотрич) та в урочищі Татариська на правому березі р. Смотрич. Їх зараховано до щойно виявлених об'єктів археології.

29 грудня 2016 р. згідно наказу управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації №196 до списку щойно виявлених об'єктів за видом археологія внесено руїни Турецької башти на схилі західної сторони Старого міста (вул. Францисканська, 10) та залишки житлово-виробничого приміщення за сувенірним містечком, у центральній частині міського скверу площі Польський ринок.

Таким чином, згідно рішень державних органів виконавчої влади в Кам'янець-Подільському нараховується 8 пам'яток археології місцевого значення та 13 щойно виявлених об'єктів археології. Однак станом на сьогодні у відділі охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області точно розташування їх відоме лише наполовину. У відділі немає жодного паспорта та іншої важливої облікової документації за 1990 р., а також на поселення в передмісті Довжок, мікрорайонах Підзамче (№2) і Руські фільварки, урочищі Гунські криниці, які взяті під охорону 1999 р.

Крім того складається враження, що сталися певні накладки (дублювання об'єктів різними рішеннями тощо). Тому найближчим часом необхідно спільно з представниками Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» вивчити точно місцезнаходження цих археологічних об'єктів, виготовити сучасну пам'яткоохоронну облікову документацію і спільними зусиллями контролювати стан збереження цих важливих для глибшого пізнання історії давнього міста над Смотричем археологічних об'єктів.

*Додаток 1*

**ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ**

**1. Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих  
№ 84 від 25.03.71 р.**

Давньо-руський земляний вал	Кам'янець-Подільський	Старий замок	Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих № 84 від 25.03.71 р	51
-----------------------------	-----------------------	--------------	---	----

*Додаток 2*

**2. Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів  
№34 від 21.02.90 р.**

Городище скіфське	Кам'янець-Подільський	На мису навпроти Підзамче	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів №34 від 21.02.90 р.	2196
Городище	м. Кам'янець-Подільський	Городище XII-XIII ст. (захід. частина Старого замку)	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів №34 від 21.02.90 р.	2197
Поселення	Кам'янець-Подільський	Поселення II-V ст. (Старе Місто – біля друкарні)	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів №34 від 21.02.90 р.	2198
Поселення	Кам'янець-Подільський	Поселення II-V ст. (ботанічний сад)	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів №34 від 21.02.90 р.	2199

Поселення	м. Кам'янець-Подільський	Поселення IV-II тис. до н. е. на розі Р. Люксембург, К.Маркса, Бабеля	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів №34 від 21.02.90 р.	2200
Поселення	Кам'янець-Подільський	Поселення IV-II тис. до н. е. (Польські фільварки)	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів №34 від 21.02.90 р.	2201
Поселення	Кам'янець-Подільський	Поселення XII-XIII ст. (західніше урочища Татарисько) /площа 100×50 м/	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів №34 від 21.02.90 р.	2202

*Додаток 3*

**ЩОЙНО ВИЯВЛЕНІ ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЇ**

**1. Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.**

м. Кам'янець-Подільський			
572.	уроч. Зіньковецьке поле, на правому березі р. Смотрич	Поселення IV-II тис. до н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
573.	уроч. Гунські криниці	Поселення	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
574.	парк Танкістів	Поселення II-V ст. н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.

575.	район Підзамче	Поселення	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
576.	Руські фільварки	Поселення	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
577.	уроч. Зіньковецьке поле	Городище VII-III ст. до н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
578.	південно-західна частина парку Танкістів	Поселення II-V ст. н. е., VI-VII-ст. н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
579.	за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на пр. березі р. Смотрич	Поселення IV-II тис. до н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
580.	уроч. Татариська, на правому березі р. Смотрич	Поселення IV-II тис. до н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
581.	передмістя Довжок	Поселення XI-XIII ст. н. е.	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
582.	передмістя Довжок	Поселення	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
583.	вул. Францисканська, 10, (на схилі західної сторони Старого міста)	Руїни Турецької башти	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА від 29.12.2016 р. № 196
584.	пл. Польський ринок (центр. частина) за сувенірним містечком, у міському сквері	Залишки житлово- виробничого приміщення	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА від 29.12.2016 р. № 196

**Анна Кулішова,**  
завідувач відділу реставрації та реабілітації  
пам'яток архітектури НІАЗ «Кам'янець»

**Валентин Пагор,**  
молодший науковий співробітник  
НІАЗ «Кам'янець»

## АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І КОНСЕРВАЦІЯ ФУНДАМЕНТІВ ІОАННО-ПРЕДТЕЧЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1980-1985 РОКИ)

*У статті йдеться про археологічні дослідження Іоанно-Предтеченської церкви проведені спільно Кам'янець-Подільським історико-архітектурним заповідником та інститутом «Укрпроектреставрація» в першій половині 1980-х років. Увага зосереджена на особливостях археологічних пошуків, які дали важливі результати для проведення консервації фундаментів святині. Вважаємо за необхідне в перспективі включити виявлені фундаменти Іоанно-Предтеченської церкви в перелік пам'яток археології та архітектури.*

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, заповідник, пам'ятки, археологія, розкопки, церква.

Далекі 1930-ті роки вписані трагічною сторінкою в історію релігійних споруд Кам'янця-Подільського. У той час зруйновано визначні споруди сакрального зодчества, які були архітектурними домінантами Старого міста. 1 червня 1932 р. ЦВК УСРР прийняв постанову про закриття в Кам'янці Іоанно-Предтеченської церкви та інших православних святинь. Деякий час церква пустувала. 26 червня 1935 р. міською радою будівля передана місцевому відділу НКВС, який розпорядився розібрати святиню [3, с. 37-38]. Рішення розібрати церкву до основи, було мотивовано нібито аварійним станом дзвіниці, насправді її розібрали на будівельні матеріали для спорудження Кам'янець-Подільської тюрми.

Церква була безпосереднім втіленням національного духу, стійкості та самосвідомості, проте тодішня антирелігійна політика призвела до її знищення. З втраченою кожного цінного об'єкта збіднювалася історія, звичаї, традиції, духовний світ кам'янчан.

Ділянка на якій була зруйнована церква більше як 45 років знаходилася в занедбаному стані. У 1977 р. на території зруйнованого храму

було організовано розбирання завалів та розпочато наукове вивчення пам'ятки. Був розроблений проект консервації з фрагментарною реставрацією руїн церкви Іоанна Предтечі інститутом «Укрпроектреставрація». У 1980 р. Кам'янець-Подільським державним історико-архітектурним заповідником проведені археологічні розкопки під час яких були розкриті руїни фундаментів церкви [1; 5; 8, арк. 1-14; 10, арк. 1-26]. Проводилися вони під керівництвом С. Е. Баженової. Вдалося відкрити фундаменти храму, насамперед, східну частину [2; 9]. У 1981 р. було проведено архітектурно-археологічні дослідження і фіксацію руїн церкви. Розкопки проводилися за участю державного історико-архітектурного заповідника. Розчистку і дослідження фундаментів храму здійснювали археологи інституту «Укрпроектреставрація» О. Г. Полегайлов, М. М. Нікітенко, О. І. Тищенко. Вказані київські археологи були відомі ще дослідженням давньоруського житла в містечку Ізяславі на Хмельниччині [4].

Відкритий лист на проведення розкопок Іоанно-Предтеченської церкви було видано О. Г. Полегайлову. Проведення розвідок фінансувалося Кам'янець-Подільським державним історико-архітектурним заповідником (кошторисна вартість всіх видів робіт склала 1026 крб.). Розкопки фундаментів храму і здійснення обмірів проведено впродовж 12-21 квітня 1981 р. У 1983 р. тією ж групою археологів інституту «Укрпроектреставрація» було здійснено кінцеву стадію архітектурно-археологічні досліджень. Дослідження проводилися вручну, пошарово, з фіксацією всіх знахідок і стратиграфії.

Археологи поставили перед собою завдання виявити наявність підлог і втрачених архітектурних елементів церкви. У свою чергу реставратор В. А. Полегкий отримавши необхідні обміри планував розробити проект консервації зі подальшою музеєфікацією залишків святині.

Розчищення фундаментів було проведено до рівня існуючого раніше розкопу, який був закладений під керівництвом С. Е. Баженової. Після розчищення було встановлено, що вивал каменю в південно-східній частині апсиди (вівтарна частина, яка орієнтована зазвичай на схід) змикається з південним краєм стіни церкви, а зовнішній обвід апсиди не зв'язувався з цією стіною. Але повністю дослідити місце стику не вдалося через розташування над фундаментом церкви пізнього кам'яного муру.

Роботи 1983 р. фактично звелися до розчищення фундаментів церкви від будівельного сміття до рівня дна більш раннього розкопу, а будь-який археологічний матеріал був відсутній [9, арк. 8].

Більш ґрунтовні дослідження були продовжені в 1984 р. Підготовку тексту звіту, фіксацію планів, камеральну обробку матеріалів і фотофік-

сацію здійснював археолог О. Г. Полегайлов. Було закладено 2 розкопи, шурф і траншею. Перший у вівтарній частині храму, а другий біля південно-східної сторони. Загальна площа розкопів склала 23 м<sup>2</sup>, глибина від 0,5 до 1,5 м. [6, арк. 8].

Спершу звернемо увагу на розкоп №1 в північно-західній вівтарній частині церкви. Після проведеної зачистки ґрунту археологи вийшли на рівень мощення підлоги церкви. Плити підлоги виявлені на рівні 1,6 м. були виготовлені з вапняку та не мали чітко вираженої форми (40×28×3 см; 99×20×6 см та ін.). Орієнтовне датування плит підлоги – XVII ст. Під плитами на відмітці 1,6 м було виявлено ще одні, значно масивніші (260×160×15 см та ін.). Всі плити обох ярусів були щільно укладені. У зв'язку з масивністю плит нижнього ярусу мощення розкоп глибше відмітки 1,7 м не досліджувався. Основними знахідками в розкопі №1 було 3 невеликих фрагменти стінок посуду орієнтовно XVI-XVII ст. і 3 фрагменти керамічних плиток підлоги пізнішого періоду [6, арк. 11].

Розкоп №2 був закладений в південно-східній частині храму із зовнішньої сторони пізнього кам'яного муру з метою визначення контурів ризниці (окремого приміщення при зберіганні богослужбового вбрання священнослужителів). Спершу розкоп заклали до відмітки 0,5 м, проте в ході досліджень вирішено було вийти на глибину 2,2 м від нульової поверхні горизонту. Ширина розкопу була обмежена, адже рядом проходив силовий кабель. Було встановлено, що в радянські часи з метою прокладання траншеї для кабелю було зруйновано частину фундаменту стіни, яка примикає до південно-східної стіни апсиди. Також обмежив площу розкопу пізній кам'яний мур, що і сьогодні покриває частину фундаментів храму.

У ході дослідження другого розкопу було отримано позитивні результати. Вдалось зафіксувати відмостку південної конхи (півкупол для перекриття циліндричних частин вівтаря), яка складається з колотого каменю-плитняку. Розкоп також був багатим на знахідки, виявлені на глибині 1,8-2,2 м. Зокрема, виявлено литовську монету (боратинку) 1663 року, яка чеканилася королем Яном Казимиром (1649-1668 рр.). Добре зберігся реверс монети, на якому зображений рицар на коні, у шоломі, накидці, з піднятим мечем в правий руці і щитом у лівій. Знайдено мідний хрест-енколпійон (6,5×4,6×0,4 см). На лицьовій стороні зображений розіп'ятий Христос, а на зворотній зображення архангел Сихаїл. Рельєфні зображення на кінцях хреста, поміщені в круглі медальйони, стерті і відломлене вушко. У медальйонах на поперечнику хреста можна розглянути рельєфи Богородиці, Іоанна Богослова, архангела Михаїла та Гавриїла. На медальйонах у кінцях хреста зображено: вверху – не можливо визначити, внизу – Агапіта, справа – Артемія, зліва – Сисанія. Аналогічний хрест на думку археологів походить із Житомира і датується XII-XIII ст. [6, арк. 11-14].

Результати археологічних досліджень дозволили зробити важливі архітектурні висновки. Археологи О. Г. Полегайло та М. М. Нікітенко звернули увагу на те, що внутрішній обвід апсиди був з гранями. Біля східної частини конхи був виявлений напівзруйнований склеп, викладений з гладкого цеглою темно-червоного кольору, розміром 28×13×4 см. З північної сторони звід, очевидно, спирався на стіну церкви, для чого був вибитий один ряд каменів. У прибудові, яка примикає до північно-східної частини апсиди, знаходилося прямокутне приміщення (2×1,5 м) не зрозумілого призначення. Стратиграфічні дані були отримані при зачистці східної стінки розкопу і частини північної стіни розкопу, але нижній шар перекопаний, а стратиграфія розрізів досягала тільки рівня відкритої частини апсиди [6, арк. 6-7].

У 1984 р. було уточнено стратиграфію інтер'єру храму, конфігурацію входу в дзвіницю. На думку дослідників, деяка асиметричність плану церкви дозволяє припускати, що на цьому місці або рядом з ним знаходилася більш давня споруда. А знахідка хреста-енколпіона XII-XIII ст. вказує на можливість існуванні тут давньоруського культурного шару.

Після проведення археологічних досліджень і здійснення обмірів було вирішено розпочати консервацію фундаментів. У 1985 р. підготовлено проект консервації споруди В. А. Полегким. Проект передбачав здійснити розшивку швів, верх кладки стін захистити від атмосферного впливу. Спершу відкриті фундаменти за розпорядженням дирекції Заповідника були прикриті руберойдом. Проведено необхідну консервацію залишків втраченої сакральної споруди. Відновлено північно-східну частину фундаментів будівлі і проведено благоустрій території [7, арк. 6].

У 1980-х роках проект регенерації Вірменського ринку авторства Є. М. Пламницької, А. Д. Тюпича і В. А. Полегкого передбачав відновлення храму у формах кінця XIX – початку XIX століття. Однак у зв'язку із значними затратами, які були необхідні для відновлення архітектурно-просторових об'ємів забудови Вірменського ринку, проект не було реалізовано. Сьогоднішня ситуація з відновленням втрачених сакральних споруд більш багатообіцяюча. Вже відбудовано втрачені в 1930-х роках храм Олександра Невського і Троїцьку церкву. Ведуться початкові роботи з дослідження і розробки проекту відбудови колишнього Казанського собору. Тому важливі архітектурно-археологічні висновки зроблені в 1980-1985 рр. археологами О. Г. Полегайловим, М. М. Нікітенком, О. І. Тищенком і реставратором В. А. Полегким будуть актуальні в майбутньому при розробці проекту відбудови Іоанно-Предтеченської церкви. На даний час назріло питання включення фундаментів споруди в державний реєстр нерухомих пам'яток України.

## Список використаних джерел та літератури

1. Гарнага І. Руський магістрат / І. Гарнага // Радянське Поділля. – 1980. – 21 листоп.
2. Задорожнюк А. Іоанно-Предтеченська церква / А. Задорожнюк // Прапор Жовтня. – 1990. – 8 черв.
3. Нестеренко В. А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси) / В. А. Нестеренко. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 104 с.
4. Никитенко М. М. Древнерусское жилище в г. Изяслав Хмельницкой области / М. М. Никитенко, Е. И. Осадчий, А. Г. Полегайлов // Советская археология. – 1985. – №1. – С. 270-275.
5. Фенцур В. В. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40-і рр. XX ст. – 2015 р.) / В. В. Фенцур, В. В. Пагор. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – 164 с.
6. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№1333, Руїни ц. Рождества Іоанна Предтечи (на території пам'ятника архітектури XVII-XVIII вв. комплексу Русского магістрата): научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях / [А. Е. Антонюк, О. Ю. Шевченко, А. А. Артемов, Е. И. Осодчий]. – Киев, 1984. – 68 арк.
7. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№1334, Руїни церкви Іоанна Предтечи (на території пам'ятника архітектури XVI-XVIII вв. комплексу спорудження Русского магістрата) / [авт. проекта В. А. Полегкий], 12 арк.
8. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№1551, Комплекс споруджений Русского магістрата: пам'ятник архітектури XVI-XIX вв. г. Каменец-Подольский Хмельницкой области. Восточные корпуса / [В. Лапшов, В. Цяук, Е. Пламницкая]. – К., 1981. – Т. I: Эскизный проект реставрации, 14 арк.
9. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№869, Об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – церкви Іоанна Предтечи в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области в 1983 г. / [А. Е. Антонюк, А. А. Артемов]. – Киев, 1983. – 72 арк.
10. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, шифр.35/4, Материали роботи державної комісії по приємке в експлуатацію пам'ятника архітектури XVI в. дома Кириачинского, Пятницька 9 (1980-1982 гг.), 26 арк.



Мал.1. Іоанно-Предтеченська церква  
(гравюра К. Вайермана, XIX ст.)



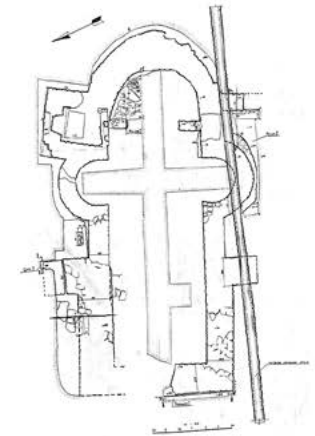
Мал. 2. Фундаменти Іоанно-Предтеченської церкви  
(розкопки 1980 р.)



Мал. 3. Південна стіна церкви



Мал. 4. Хрест-енколпійон, XII-XIII ст.  
(Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв.№А-1)



Мал. 5. План церкви  
з фіксацією розкопок  
(креслення О.Г.Полегайлова)

**Павло Нечитайло,**  
кандидат історичних наук,  
керівник Кам'янець-Подільської  
архітектурно-археологічної експедиції  
ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАНУ

## ДО ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ БУДІВЕЛЬНИХ РОЗЧИНІВ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена проблемі датування будівельних розчинів кам'янецького замку та Старого міста. Зроблена спроба аналізу археологічних даних, які покладені в основу хронології ранньої групи розчинів I-A (за О. А. Пламеницькою).

**Ключові слова:** цеглянка, кераміка, дако-римська концепція, будівельні розчини, петрографія, хронологія, датування, архітектура.

З 1960-х років будівельні розчини замку та Старого міста досліджувались Євгенією Михайлівною та Ольгою Анатоліївною Пламеницькими. Їх хіміко-петрографічне вивчення проводилося під керівництвом директора ДНТЦ «Конрест», дійсного члена Академії будівництва України, члена УНК ICOMOS, заслуженого будівельника України Юлії Миколаївни Стріленко.

На момент публікації Є. М. Пламеницькою ґрунтовної статті «Дослідження Кам'янець-Подільського замку» було виділено 5 типів розчинів, що вкладались у хронологічні рамки кінця XIV-XVII століття [7, с. 28-29]. Результати вивчення цих розчинів ідеально корелювались з даними історичних джерел, епіграфіки, були підкріплені аналізом виявленого археологічного та датуючого будівельного матеріалу (цегла). На першому етапі досліджень в історії замку було виділено 14 будівельних етапів від XI до XIX ст. [11, с. 70].

Ольга Анатоліївна пояснює датування ранніх етапів замку XII-XIII століттям, «зумовленим силою авторитету попередніх дослідників і усталених на той час в науці висновків, щодо появи кам'яних замкових укріплень не раніше XV-XVI століття, що якоюсь мірою загальмувало сміливішу історичну інтерпретацію нового фактографічного матеріалу» [8, с. 28].

Сміливішу історичну інтерпретацію було оприлюднено в журналі «Пам'ятки України» у 1999 році. Було виділено 11 типів розчинів, які хронологічно розподілялись на 10 етапів з кінця II-III ст. н. е. до XIV ст. включно [8, с. 71-72]. Викладена в цій праці типологія та хронологія будівельних розчинів доповнювалась та поширювалась О. А. Пламеницькою в пізніших статтях та монографіях.

Загальна кількість відібраних для аналізу зразків становила 247 одиниць. Було встановлено три основні групи: I – вапняно-карбонатні, II – вапняно-піщані, III – глинисті [10, с. 118].

Найбільшу зацікавленість викликали розчини підгрупи I-A. «Вони відзначалися високою культурою й ретельністю виготовлення й містили домішки товченої кераміки (керамічне тісто відповідало кераміці перших століть нашої ери, знайденої в межах вежі), рослинний клей та товчений корал, що походить з місцевої породи вапнякового кряжу Товтрів» [9, с. 266].

Проведені хіміко-петрографічні дослідження дали інформацію про склад будівельних розчинів та їх функціональні особливості. Але все це не мало прямого стосунку до їх датування.

«Для датування розчинів групи I-A вирішальне значення мають артефакти кінця I – початку III ст. н. е., виявлені в нижніх стратиграфічних шарах у межах вежі Малої Південної №1. На особливий інтерес заслуговує виявлений *in situ* вінець керамічного горщика кін. I – поч. III ст., вдвлений у ще вологу обмазку нижньої похилої (первісної) підлоги. Враховуючи наявність вище обмазки потужних послідовних нашарувань також *in situ* з матеріалом від перших століть нашої ери до IX ст., можна однозначно стверджувати, що вінець потрапив в обмазку в момент її влаштування, а отже, він датує розчин I-A5 як *terminus ante quem*. Аналогічна за тістом кераміка увійшла як складова до наповнювача розчину I-A2 другого будівельного етапу. Виходячи з цього, розчини групи I-A віднесено до будівельного періоду, який датується II – початком III ст. н. е.» [11, с. 81]. З примітки [13] дізнаємось, що датування кераміки було виконане старшим науковим співробітником ІА НАНУ С. Б. Буйських, фахівцем з античної археології. Ми особисто поспілкувалися з Сергієм Борисовичем з приводу кераміки «перших століть нашої ери» з кам'янецького замку. На жаль, на момент розмови (16 січня 2016 року) науковець не міг надати конкретної інформації щодо перебігу подій та подробиць з приводу датування даної кераміки, посилаючись на велику кількість років, що минула з того часу.

Фото та профіль цього артефакту перших століть нашої ери наведено в двох публікаціях: програмній праці 1999 року [8, іл. 45.1] та в монографії 2012-го [10, Іл. 74.1, 15] (мал. 1.1). У монографії датування фрагменту звужено до II-III ст. н. е. У статті 2009-го року той самий фрагмент датовано початком III ст. н. е. [9, с. 258]. У публікації 2015 року авторка називає фрагмент кераміки вже не горщиком, а «пізньоантичним керамічним вінчиком» [12, с. 30]. В одній зі статей О. А. Пламеницька згадує ще одну знахідку фрагмента керамічного вінця «кінця I-го – початку III ст., ідентичного вінцю, виявленому у вежі Малій Південній» [11, с. 83]. Фрагмент було знайдено під фундаментом середньовічного будинку на Польському



ринку, на глибині 3,85 м. На думку авторки, «випадкове попадання знахідки в культурний шар на таку глибину виключається». На жаль, цю непересічну знахідку досі не опубліковано.

До атрибуції опублікованого фрагменту кераміки з Малої Південної вежі є багато запитань. Судячи з фото і прорисовки профіля, це гончарна кераміка (мал. 1.1). Якщо її дійсно було атрибутовано С. Б. Буйських, то для горщика фрагмент має дещо дивний профіль з гострокутним зломом тулуба. Для горщика, які в той час були переважно ліпними, фрагмент надто тонкостінний. Наведене датування надто широке. Археологічно на території Середнього Подністрів'я виділяються комплекси змішаного типу, що передують появі в регіоні черняхівської культури. Хронологічна межа таких пам'яток – II ст. з початку III ст. тут з'являються пам'ятки черняхівської культури. На пам'ятках I-II ст. з Середнього Подністрів'я майже відсутня гончарна кераміка. Масово гончарні вироби представлені вже на черняхівських пам'ятках [2]. Швидше за все, маємо справу з фрагментом біконічної сіроглиняної гончарної миски черняхівської культури, місцевого виробництва (мал. 1.2-3) [4, с. 196, 207, рис. 6; 6, с. 230, рис. 28.12; 13, с. 42, Табл. 15.12], масовим матеріалом, що датується III-IV ст. н. е. Втім, це лише припущення, зроблене на основі ілюстрацій.

Аналогічні розчини групи А-I було виявлено при обстеженні пілонів Замкового мосту, Благовіщенської (Миколаївської церкви) у вірменському кварталі та комплексу споруд Миської брами (зокрема циклопічний південний мур та прямокутний об'єм «вартівні», яка може становити залишки давньої вежі). Більше того, сліди подібної будівельної технології було виявлено в мурованих спорудах замку в с. Жванець [9, с. 262-263].

У одній зі своїх праць Ольга Анатоліївна викладає сутність методики, за якою розчини групи I-A, виявлені в більш ніж 12 об'єктах Старого міста отримали своє датування. «За цією методикою для певного об'єкту (комплексу об'єктів) опрацьовується хронологічна шкала, в якій етапи будівництва, репрезентовані окремими фрагментами споруди (або окремими спорудами комплексу), надійно датовані за епіграфічними, археологічними, джерельними даними, стають хронологічними константами. Відповідно, будівельні розчини цих фрагментів споруди (або споруд комплексу) стають еталонними для чітко окреслених хронологічних етапів. Датування решти фрагментів споруди (або споруд комплексу) ґрунтується на аналізі їх топографічної, стратиграфічної, архітектурно-конструктивної локалізації щодо хронологічно атрибутованих фрагментів (споруд) а, отже, визначаються методом інтер чи екстраполяції в системі визначених хронологічних етапів [9, с. 264].

Як бачимо, хронологія розчинів будується на єдиному фрагменті кераміки з Малої Південної вежі №1. Датування на основі цього фрагменту

навіть чи можна визнати надійним, а тим більше абсолютним. Адже атрибуція цього ключового фрагменту кераміки також є неясною. За таких умов, навіть чи можна екстраполювати отримані результати на інші, подібні за складом розчини з мурованих споруд Кам'янця. Наявність у гіпотетично «римських» розчинах подібного на вищеописаний фрагмент керамічного тіста теж викликає низку запитань, оскільки в різних публікаціях його названо то вінчиком горщика, то просто античним вінчиком. Якщо подрібнена кераміка ідентична знайденому вінчику, було б непогано дізнатися склад керамічного тіста цього важливого фрагмента, уточнити його хронологію та морфологію, провести петрографічний аналіз даного фрагменту.

I. С. Винокур, як виявилось, теж брав на аналіз зразки будівельного матеріалу з нетиповими для XIV-XVII століття розчинами з ранньої кладки західного муру в районі вежі Денної. Дослідження зразків було проведене лабораторією петрографії Київського державного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом С. Нашивченко. Аналіз показав, що розчини є вапняно-цем'яночно-карбонатними, характерними для давньоруських споруд [1, с. 15].

Резюмуючи, зауважу, що в цій ситуації віднесення вапняно-алевро-піщаних розчинів групи I (I-A) до перших століть нашої ери потребує більш надійної аргументації. Подібність будівельних розчинів за складом не може бути підставою для їх синхронізації. У кожному конкретному випадку, бажано, вирішувати питання датування індивідуально, зважаючи на тяглість традиції цем'янових розчинів [5].

Позитивні результати можуть дати порівняльні аналізи розчинів надійно датованих споруд римського часу з Північного Причорномор'я та Подунав'я. Крім того, самі будівельні розчини можуть виступити датуючим матеріалом, за умов проведення радіовуглецевого аналізу.

У 2005 році у Київській радіовуглецевій лабораторії при Науковому центрі геохімічних досліджень НАН України, доктором геолого-мінералогічних наук М. М. Ковалюхом були проведені аналізи будівельного розчину укріпленого порту Сугдеї та мікрофрагментів кераміки з нього. Була отримана дата III – поч.V ст. н. е., що поставило крапку у дискусії про існування в порту м. Судак римського укріплення *castella tumultaria* [3, с. 105].

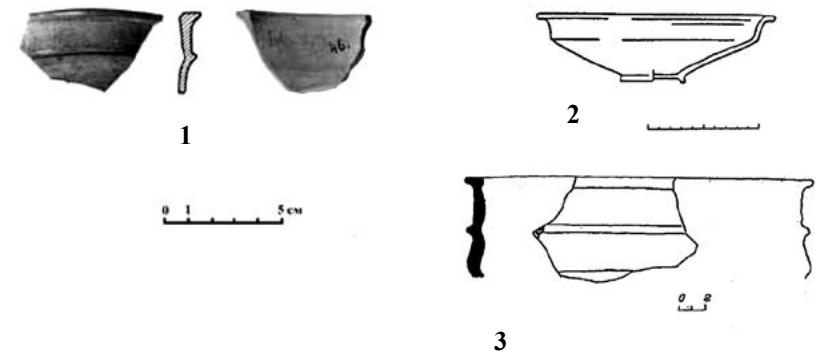
Вирішення питань хронології будівельних розчинів Кам'янця-Подільського справа нелегка. Постановку цієї наукової проблеми, накопичення науково-інформаційної бази даних, окреслення напрямків досліджень, напрацювання методичних та теоретичних засад роботи з подібним матеріалом було здійснено завдяки десятиліттям копіткої праці Євгенії Михайлівни та Ольги Анатоліївни Пламєницьких.

Результати, отримані дослідницями, стали потужною основою для подальших розвідок та наукових студій в цій царині.

### Список використаних джерел та літератури

1. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 10-23
2. Войнаровський В. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини / В. Войнаровський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 174-193.
3. Вус О. В. Приморские castella tumultaria Судака в контексте военно-инженерной практики римлян в Крыму в IV веке / О. В. Вус // Ρωμαϊος: сб. статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Нартекс. Byzantina Ucrainensis. – Харьков: Майдан, 2013. – Т. 2. – С. 102-115.
4. Давня кераміка України: Археологічні джерела та реконструкції / С. М. Рижов, Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, Б. В. Магомедов. – К.: НАН України Ін-т археології. – К., 2001. – Ч. 1. – 238 с.
5. Значко-Яворский И. Л. Очерки истории вяжущих веществ / И. Л. Значко-Яворский. – М., 1963. – 500 с.
6. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.
7. Пلامеницька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. М. Пلامеницька // Археологія. – 1975. – №16. – С. 14-37.
8. Пلامеницька О. А. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації / О. А. Пلامеницька, Є. М. Пلامеницька // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1999. – №4. – С. 1-80.
9. Пلامеницька О. До питання методики дослідження стадіальності розвитку архітектурно-урбаністичних утворень. Архітектурна петрографія як метод верифікації будівельної періодизації об'єктів Кам'янця-Подільського / О. Пلامеницька // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – К., 2009. – Вип.6. – С. 255-268.
10. Пلامеницька О. А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (Пізньюантичний – ранньомодерний час) / О. А. Пلامеницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. – 672 с.
11. Пلامеницька О. Княжа доба як етап модернізації укріплень Кам'янця-Подільського (до проблеми стадіального розвитку міста-фортеці) /

- О. Пلامеницька // Українська академія мистецтва. – 2014. – Вип. 23. – С. 70-90.
12. Пلامеницька О. Крепость Каменец in statu nascendi / О. Пلامеницька // Arta. Seria arta vizuale. Arte plastice. Arhitectura. – Serie noua. Vol. XXIV, nr. 1. – Chişinău, 2015. – С. 26-35.
13. Шаров О. В. Черняховские этюды / О. В. Шаров, И. А. Бажан // Stratum plus. – 1999. – №4. – С. 19-65.



Мал. 1. 1 – Фрагмент кераміки I-III ст. н.е з Малої Південної вежі за О.А. Пلامеницькою; 2 – миска черняхівської культури з Переяслава за Б.В. Магомедовим; 3 – миска черняхівської культури за Шаровим О.В.

**Смірнова Світлана,**  
магістр історії,  
молодший науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

## АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНДАЦІЇ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В 1991-1999 РОКАХ

У статті здійснено спробу узагальнити та систематизувати за тематико-хронологічним принципом археологічні дослідження Кам'янець-Подільської Фундації, проведені на території міста; розкрити основні напрямки робіт та результати даних досліджень.

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільська Фундація, археологічні дослідження, знахідки, церква св. Трійці, Домініканський костел.

З ініціативи Адріана Мадзій<sup>1</sup> та при сприянні Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація», дирекції Кам'янець-Подільського ДІАЗу й інших установ та ентузіастів [1, с. 52] створено міжнародну громадсько-наукову Кам'янець-Подільську Фундацію у вересні 1990 року в Канаді з метою зберегти світову вартість Старого міста [2].

Товариство складалося з вченої ради і п'яти відділів, які досліджували археологію, архітектуру, етнографію, історію та архіви Кам'янця-Подільського [18]. Фундація мала постійне представництво в Кам'янці-Подільському (адреса: вул. Довга, 15А) [19] та канцелярію в Північній Америці. Результати досліджень проведених американськими вченими викладені в щорічних звітах.

Між Фундацією, міською Радою, дирекцією ДІАЗу, інститутом «Укрпроектреставрація», Кам'янець-Подільським педінститутом, малим державним підприємством «Старе місто» та торговельно-комерційним центром при міській раді у квітні 1991 р. укладена угода, мета якої – спільне проведення науково-дослідних робіт на історичних пам'ятках Кам'янця-Подільського [13, с. 7; 18].

Кошти протягом всього періоду діяльності експедиції отримували з різних джерел в Україні, Канаді та США та особисто від Вікторії

<sup>1</sup> Адріан Мадзій – син канадських українців, родом з Тернопільщини (в 40-х роках виїхали з України і у 50-х потрапили до Америки). Адріан закінчив Коледж Сент Джон Фішер у місті Рочестер (штат Нью-Йорк, США). Навчався в магістратурі Мічиганського університету. У 1990-х працював над дисертацією про Кам'янець-Подільський у Йоркському університеті (Канада). Наукові інтереси: духовна еволюція м. Кам'янець-Подільський [20]. У 1998 р. захистив наукову роботу, по історії Кам'янця-Подільського, як торговельного центру [22].

Навотної (Дель Рей Біч, Флорида, США), яка фінансово підтримувала дослідження в 1991-99 роках. Здійснення проекту стало можливим завдяки підтримці та участі міської ради Кам'янця-Подільського, (Михайла Аносова, Володимира Лобашова, Івана Ялового та Анатолія Лучка); директора Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника Василя Фенцура; Центру Петра Яцика Канадського інституту українських студій Університету в Альберті (Едмонтон, Альберта, Канада), редактора журналу «Пам'ятки України» Олександра Серикова (Київ, Україна). Підтримку досліджень протягом всього періоду діяльності археологічної експедиції здійснював Орест Субтельний (Йоркський університет, Канада).

Директором проекту протягом всього періоду археологічних досліджень міста був Адріан Мадзій (Університет Йорк, Торонто, Онтаріо, Канада). В експедиції брали участь спеціалісти різних спеціальностей та шкіл:

- доктор антропології Джон Р. Лі (коледж св. Дж. Фішера, США), брав участь у розкопках 1991, 1992, 1999 рр. У 1991 р. виконував обов'язки керівника польових робіт та особисто провадив II фазу попередніх досліджень (на оборонних спорудах) [14, с. 5]. У 1999 році здійснював польове керівництво при дослідженні Старого замку та церкви св. Трійці [15, с. 5].
- архітектори Володимир Бевз та Микола Гайда з Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» протягом всього періоду досліджень міста надавали консультації. А В. Бевз у 1999 році очолив дослідження на двох об'єктах (Татарська №19 та Польський ринок №4) та здійснював фотофіксацію досліджень [15, с. 5].
- двоє архітекторів, Діана Кларіс Креймер (Прінстонський університет, Нью-Джерсі, США) та Маркус Колб (Тіроль, Австрія) і художник Анатолій Завгородній (Запоріжжя, Україна) в 1991 р. виконували профілі і плани місцевості та замальовки знахідок. [13, с. 6].
- Лілія Свінціцька (Львівський інститут «Укрпроектреставрація», Кам'янець-Подільський) у 1992-1999 рр. виконувала профілі та плани місцевості та замальовки знахідок [12, с. 5; 14, с. 6; 15, с. 5].
- Надія Мочай (Нью Йорк, США) і Велері Гартзер (Мічиганський університет, Ленсінг, Мічиган, США) в 1991-1992 рр. відповідали за роботу іноземних студентів на розкопках та спільно керували польовою лабораторією [14, с. 5].
- доктор антропології Лорейн Сандерс (музей і науковий центр м. Рочестер, Нью-Йорк, США) в 1992 р. працювала в полі як антрополог і проводила дослідження виявлених людських решток [14, с. 5].

- Арнольд Сокульський (Заповідник Хортиця, Запоріжжя, Україна) відповідав за розкопки на окремих ділянках та проводив загальні розвідки і II фазу досліджень 1991 р. [13, с. 5].
  - Максим Коваль (Кам'янець-Подільський педагогічний інститут) у 1996 р. наглядав за практикою студентів на об'єкті [12, с. 5].
  - Андрій Задорожнюк (Кам'янець-Подільський ДІАЗ) брав участь у розкопках Троїцької церкви [3, с. 56].
  - Організаційні питання в 1991-1996 роках вирішував М. Мошак (засновник Подільського братства) [12, с. 5; 14, с. 5-6], а у 1999 р. ці обов'язки були покладені на Н. Северин [15, с. 5].
  - Стефко Кузик (Фламінго і Пантер Комп'ютере, Торонто, Онтаріо, Канада) в 1991-1992 р. виконував обов'язки техника з комп'ютерних робіт, фотографа [15, с. 6]. У 1996 році обов'язки техника комп'ютерних робіт виконував Вадим Фенцур [12, с. 5].
  - Відеофіксація археологічних досліджень здійснювалась Миколою Третяком (Державний театр опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, Київ, Україна) в 1991 р. [13, с. 6] та Олесем Елеївим (Рочестерський технологічний інститут, Рочестер, Нью-Йорк, США) в 1992 р. [14, с. 6].
- Протягом всього періоду діяльності експедиції в дослідженнях приймали участь Каміла Джуліана (Каліфорнія, США), археолог Рената Ціховська (Торонто, Канада), антрополог Наталка Цмоць (Торонто, Канада) [1, с. 52], Ярослав Січинський (Керганксон, Нью-Йорк, США), Данило Даревич (Торонто, Онтаріо, Канада), Наталія Віденко (Київ, Україна), Ігор Алферов (Київ, Україна), Неля Волошин (Кам'янець-Подільський, Україна), Тамара Сис (Кам'янець-Подільський, Україна) [13, с. 6], Пол Кершав (Іст Лансінг, Мічиган, США), Беттіна Гатті (Ван-Наус, Каліфорнія, США) [14, с. 6], а також інші науковці та студенти США, Канади, Кам'янець-Подільського педінституту і Львівської політехніки. [1, с. 52].

Відвідали розкопки або подали свою думку щодо матеріалів такі археологи як: Д. Телегін (Київ), В. Чорновус (Львів), А. Задорожнюк (Кам'янець-Подільський) [13, с. 6], В. Артюх (Львів), А. Чекановський (Київ), Г. Івакін (Київ), О. Колибенко (Переяслав-Хмельницький), Б. Колосок (Київ), Л. Мацкевий (Львів), М. Сохацький (Борщів), В. Стецюк (Львів), М. Відейко (Київ), І. Винокур (Кам'янець-Подільський) [14, с. 6]. До консультацій в 1999 р. долучилася О. Пламницька (НДГПАМ, м.Київ) [15, с. 5].

Для створення загального уявлення про послідовність архітектурно-археологічних досліджень Фундації протягом 1991-99 років нижче подана їх хроніка.

- Дослідження 1991 р. складались з трьох фаз: загальна розвідка території цілого історико-архітектурного заповідника; розвідка і ви-

- біркве шурфування на території Південного двору Старого замку (батарея св. Урсули); інтенсивне шурфування в комплексі Домініканського монастиря [17, с. 93].
- Польового сезону 1992 р. розкопки складались з двох фаз: дослідження укріплень Південного двору Старого замку XVII ст. та дослідження в комплексі Домініканського монастиря.
- 1993 р. Фундацією проведені дослідження фундаментів житлового будинку XIX ст. (вул. Татарська, 19) та церкви св. Трійці (розкрито фундаменти церкви) [17, с. 93].
- У 1994 р. великомасштабні роботи проводилися на території монастиря св. Трійці і будинку по вулиці Татарській 19, пробні дослідження велися біля Руської брами.
- У 1995 р. були завершені дослідження на Татарській 19; пробні дослідження були проведені над трапезною Домініканського монастиря [12, с. 11].
- Розкопки, здійснені протягом польового сезону 1996 р. складались з фіксації та додаткових досліджень на ділянці по вулиці П'ятницька, 5. Результати дослідження становлять частину проекту регенерації Старого міста Кам'яця-Подільського [12, с. 6].
- Дослідження в 1997 році проводилися на території Домініканського монастиря [7].
- У 1998 році проводилися дослідження церкви св. Трійці, котрі стосувались південно-східного кута вівтарної частини дерев'яного храму [15; с. 39].
- Роботи польового сезону 1999 року проводилися на чотирьох об'єктах: церкві св. Трійці, Старому замку, житловому будинку №19 по вул. Татарській, міській Рагуші [15, с. 5].

Стосовно методики археологічних досліджень Фундації, то члени експедиції застосовували комбінацію методів, включно з системою *Locus*<sup>1</sup>. Коли помічали зміну кольору, якості або матеріалу в місці розкопок, визначали новий *Locus*. Розкопки нового *Locus* не розпочинались доки не було усунуто верхній *Locus*. Цей процес, подібний до знімання пластів з торта, найкраще застосовувати до вивчення таких комплексів, які зазнали різного вжитку на протязі свого існування. Цей процес завершується чищенням, замальовуванням і фотографуванням [13].

<sup>1</sup> *Locus* (мн. *loci*) – частина розкопу, яка відрізняється від інших частин за кольором, якістю, та матеріалом. Сума *loci* становить розкоп. Система *locus* – це винахід, який використовується для систематизації матеріалу протягом розкопок. Її використання дозволяє не визначати тип знахідки (наприклад: стіна, яма, підлога, земляний шар, поховання) в полі до її повного аналізу.

Аналізуючи об'єкти дослідження Кам'янець-Подільської Фундації їх умовно можна поділити на кілька груп: 1) археологічна розвідка Старого міста; 2) культові споруди; 3) військово-оборонні об'єкти; 4) житло-господарські споруди. Враховуючи ту обставину, що не завжди дослідження одного об'єкту завершується протягом одного польового сезону, ми вирішили подати опис досліджень Фундації користуючись тематико-хронологічним принципом.

### 1) археологічна розвідка Старого міста

Одна з першочергових цілей 1991 року – це задокументувати всі будівлі на території Старого міста[22].

У липні було обстежено місце приватного будівництва в каньйоні ріки на північний захід від нового мосту, Тут дослідженнями було виявлено невелике скупчення керамічних уламків (12 черепків червоноглиняної кераміки з зеленою поливою, 3 недекорованих черепки сіроглиняної чорної кераміки, 2 черепки посуду з біло-жовтої глини) та 6 фрагментів кахлів, глазурованих зеленою поливою. Так як не було можливості дослідити профілі, стратиграфічна структура не простежувалась.

Друге скупчення артефактів було знайдене недалеко від синагоги (тепер кафе «Сова»). Розмита дощами земля в цьому місці відкрила невелике скупчення артефактів: 2 фрагменти пресованого скла, 3 великі уламки вінчиків керамічного посуду, декорованого графіті, один залізний дверний завіс і одну монету царської Росії 1888 р. вартістю 1 копійка. Після розчищення засипаного профілю виявилось, що частина схилу насичена артефактами. На цій підставі припустили, що цей схил, принаймні частина його, використовувався як смітник у другій половині XIX століття [13, с. 12].

У жовтні біля Вірменської вулиці на південний схід від Вірменської площі були зафіксовані три залишки кам'яних конструкцій: дві кам'яні стіни і кам'яну арку даху підвального приміщення.

Протягом цієї загальної розвідки було зафіксовано 2 артефакти. Першим з них був кремнієвий нуклеус (вживаний до такого ступеня, що з нього вже неможливо одержати нові відщепи), синьо-чорного кольору, мав такі розміри: довжина 17,6 см, ширина 10,0 см, товщина 7,4 см. На думку проф. Д. Телегіна, цей кремнієвий нуклеус датується періодом енеоліту і, правдоподібно, пов'язаний з трипільською культурою.

Другою визначною знахідкою загальної розвідки був ручно-кований масивний залізний ключ. Цей артефакт, знайдений на поверхні ґрунту близько Руської брами, правдоподібно, вживався в обслуговуванні важких технічних засобів. Беручи до уваги місце знахідки, було припущено, що цей ключ був пристосований для вжитку в обслуговуванні оборонних систем, наприклад, гармат [13, с. 13].

Під час розвідки Фундація виявила велике кам'яне ядро в кафе «Під брамою». Цей предмет, сферичний за формою та вирізаний з одного суцільного куска каменю місцевої породи, має приблизно півметра в діаметрі. На цьому предметі не виявлено ніяких специфічних позначок. У цьому ж самому місці було виявлено ще чотири менші кам'яні гарматні ядра, всі розмірами між 15 і 20 см в діаметрі. Великі кам'яні ядра відносяться до раннього періоду виготовлення. Фактично розміри цих предметів наближаються до діаметра мортирних куль, але кам'яні ядра є суцільними. Основуючись на діаметрі великого ядра, дослідники припускали, що це була велика гармата чавунного литва, можливо бомбарда. Враховуючи ту обставину, що ядро не пошкоджене, та, здається, що ним ніколи не вистрілювали, ймовірно, що воно було виготовлене захисниками, але так ніколи і не було використане. Існування великокаліберних кам'яних ядер свідчить про те, що артилерія використовувалась в обороні Кам'янця ще до середини XV ст., якщо й не раніше [11, с. 43].

### 2) Культові споруди

#### Комплекс Домініканського костелу

Дослідження Домініканського монастиря відбувалося протягом 1991-1992, 1995 та 1997 рр. Увагу було зосереджено на каплиці св. Реліквії (знаної як північно-східна каплиця), двох криптах та у внутрішньому дворіку Домініканського костелу (храму св. Миколая).

Каплиця св. Реліквії або приміщення, де зберігалися реліквії, знаходиться в північно-східній частині храму св. Миколая. Початковий архітектурний аналіз каплиці виявив кам'яні п'яти трьох арок при південній стіні і готичний портал. Було проведено детальні дослідження на місці «готичної» деталі. Відкрито фундаменти північної стіни та розкопана західна частина каплиці [8; 9, с. 65; 10]. Результати ідентифікації фрагментів двох окремих кам'яних стін та залишків кам'яної підлоги підвели до висновку, що готичний портал у свій час поєднував наву храму з каплицею св. Реліквії [16, с. 27; 6, с. 9].

Продовження розкопів виявили серію підлог, раніше невідому поховальну крипту та залишки оригінальної Захристії<sup>1</sup>. Незважаючи на те, що більшість підлоги було знищено при будові поховальної крипти в XVII ст., декілька оригінальних каменів збереглися в східній частині каплиці. Про те, що каплиця св. Реліквії не могла бути збудованою раніше кінця XV ст., свідчить знайдена під оригінальною кам'яною підлогою монета динар, що була карбована між 1492 і 1501 роками [16, с.27].

1 Південна частина вівтаря, призначена для зберігання церковного посуду, богослужбних книг та одягу; дияконик; сосудохранильниця; захристія; паламарня.

Розкопки були продовжені в поховальній крипті роду Долінських, під капицею Діви Марії. При першому огляді виявилось, що велика кількість сміття XIX-XX ст. потрапила до крипти через віконце, яке виходило на вулицю за межами монастиря. Під цим шаром сміття збереглися залишки дерев'яних трун XVIII ст. Під трунами, на жовтій глині знайдено темно-бронзову пляму. Розкопки плями виявили людські і тваринні кістки, уламки прозорого скла, шматки спаленого дерева, дві керамічні посудини (миска з фляндрівкою, подібна до виявлених в Ярославі та малий горщик XVI ст.), польську монету боратинку, «карбовану в 1661-1669 рр.», срібну сережку з скляними намистинами і золотий перстень. Різноманітність знахідок дозволяє зробити припущення, що матеріал був закопаний після загальної почитки крипти, яка проводилася по відході турків з Кам'янця-Подільського [16, с.28].

Обмежені розкопки проводилися у внутрішньому дворіку монастиря. Тут досліджено кам'яне мощення а також кам'яні жолоби для збору води [7]. Протягом цих розкопок було виявлено велику кількість людських кісток та декілька первинних поховань, що склали поховальну яму. Такі поховальні ями знаходять на латинських пам'ятках пізнього Середньовіччя і ранньої Нової доби на всій території Західної і Центральної Європи. Ці поховання, кістки в більшості яких були перемішані, знайдені з великою кількістю речей XVII ст. Серед знахідок були чорні і темно-сині скляні намистини (можливо, чотки), залізні речі (частина ножики та пряжка від пояса), обвуглена зернина ячменю (*Hordeum vulgare*), недекорований мідний круглий перстень (типу обручки), уламки кераміки (димлені і голландські форми XVII ст.) та частина розірваного жерла мідної гармати. Виявлення такої ями не є незвичайним, бо спільні поховання, що знаходилися при костелах, були головним способом поховань міської бідноти від часів Чорної смерті до XVIII століття [16, с. 28].

Підсумком археологічних досліджень на пам'ятці у 1991 та 1992 рр. є підтвердження гіпотези дослідників, що поховання в каплиці св. Валентина (котра мала б входити до «первісної» тринавної частини) датуються не раніше XVIII ст., тобто спростовано твердження про спорудження кам'яного тринавного костелу після пожежі 1420 року, коли згоріла первісна дерев'яна споруда [4, с. 58]. Також, в інтер'єрі Домініканського костелу, виокремлено найдавніші частини храму: пресвітерія, первісна дзвіниця та каплиця св. Реліквій [4, с. 58; 18, с. 8]. При вивченні комплексу Домініканського костелу було з'ясовано, що первісним ядром пам'ятки є сьгоднішня пресвітерія. Археологічні дослідження Домініканського костелу не були завершені. У 1997 році, за вказівкою ксьондза кафедрального костьолу Алоїзія, розкоп Кам'янець-Подільської Фундації у внутрішньому дворіку монастиря було засипано. Така дія завдала величезних збитків експедиції з США, оскільки

не дала змоги завершити роботи і підвести підсумки. Звіт за період польових досліджень 1997 року не був написаний [7].

### Церква св. Трійці

У ході аналізу досліджень церкви серед членів експедиції постали дискусійні питання з приводу датування фундаментів відкритого раннього дерев'яного храму. В. Бевз подає інформацію, що «..кам'янецька церква св. Трійці існувала у XII-XIII ст. і мала на той час підлогу з керамічних рельєфних поливаних плиток» [3, с. 77]. А. Мандзій подає таку інформацію: «Реконструкція плану першої дерев'яної церкви показує, що храм був подібний до православної архітектури, яка була популярна в XV-XVI ст. у Західній Україні» [16, с.28].

Дослідження КПФ церкви св. Трійці було розпочато у 1993 році й продовжено у 1994, коли й було виконано найбільший обсяг планових археологічних розкриттів. У 1995 році робітниками господарів пам'ятки (орден отців василіан) було розкопано частину контрольних бровок, тому КПФ призупинила свої дослідження. З 1995 до 1997 року архітектурно-археологічні дослідження локальними шурфами виконувались В. Бевзом (інститут «Укрзахідпроектреставрація»), вони мали за мету виявлення чи уточнення окремих архітектурних або стратиграфічних елементів як мурованого храму, так і первісного – дерев'яного. Внаслідок цих досліджень було виявлено і частково досліджено елементи фундаментів та згорілих залишків зрубу вівтарної апсиди дерев'яного храму. У 1998 році КПФ знову підключилася до досліджень, котрі стосувались південно-східного кута вівтарної частини дерев'яного храму [15, с. 39].

У ході археологічних досліджень в середній частині храму та поблизу фундаменту мурованої вівтарної перегородки було виявлено «in situ» фрагменти підлоги з цегли формату 205×205×35 мм. Над цегляним покриттям зафіксовано зотлілі рештки дощатої підлоги на лагах (1845 р.). Цегляне покриття нижньої підлоги було вкладено на щільну глиняну основу. Під глиняною основою в середній частині церкви, поблизу південної її стіни, виявлено шар зі слідами пожежі й скупчення згорілого дерева. Паралельно до фундаменту південної стіни храму 1616 року йде кам'яна кладка з колотого пісковику. Аналогічні фрагменти кладки були виявлені також поблизу фундаменту вівтарної перегородки та в західній частині церкви. Як конструкція цих фрагментів кладки, так і сліди сильної пожежі, прив'язані до них, дозволяють твердити, що це підмурки згадуваної дослідниками дерев'яної церкви [3, с. 74].

На північ від першого з описуваних фрагментів кладки, у нижній частині згадуваного скупчення згорілого дерева було виявлено фрагмент

керамічної поливаної плитки з рельєфним зображенням орла. З цієї ділянки походять і багато інших зразків плиток [3, с. 74-75]. Такі плитки рідко знаходять на теренах України, вони раніше були зафіксовані лише в церквах Галичини і Буковини XIII ст. Як і в Галичі, на плитках з церкви св. Трійці є геометричні та рослинні орнаменти. Знайдені також плитки із зображенням св. Юрія Змієборця, зображенням лева, а також грифонів та орлів. Незважаючи на те, що стиль знайдених плиток відрізняється від виявлених у Галичі, використання плиток в ужитку говорить про продовження архітектурної традиції з періоду Галицько-Волинського князівства до початку українського ренесансу XVI ст. [16, с. 28].

Продовження досліджень у 1995 році також дало перше конкретне підтвердження існування раннього храму на цьому місці. При північній і східній частинах фундаменту було знайдено людські поховання, ймовірно, з раннього храму, що були перерізані пізнішим кам'яним фундаментом. Також розкопки при південній частині церкви відкрили сліди сильної пожежі, яка знищила первісний храм. Під слідами пожежі знайдено кам'яний саркофаг. Недоторкана спалена глина свідчить, що саркофаг був закопаний до знищення раннього храму пожежею. Всередині знаходився недоторканий скелет трирічної дитини, який залишили «in situ». Архітектурних елементів оригінального храму збереглося мало. Додаткові розкопки на місці сильної пожежі розкрили частину первісного храму – спалену дубову колоду, що лежала на кам'яному фундаменті [16, с. 28].

Цікавими знахідками з церкви св. Трійці є дві мідні поховальні іконки. На одній іконі не зберігся образ, а на іншій видно Богородицю з малим Ісусом на руках. Чищення і стабілізація знахідок проводилася у Львівському Інституті реставрації мистецтва [16, с. 28].

За результатами археологічних досліджень церкви св. Трійці, на замовлення о. василіан, В. Бевзом було складено архітектурний план відбудови церкви. До 2010 р. церква була відбудована [23].

### 3) Військово-оборонні об'єкти

Іншим напрямком досліджень експедиції були оборонні споруди XVII століття Кам'янець-Подільського [16, с. 27]. У 1991 р. були проведені обмежені розвідки території замку. Перша частина розвідки була здійснена А. Сокульським в південному напрямку від Замкового мосту на місці розкопок шукачів скарбів 1990 р. (де змінено русло ріки Смотрич) [13, с. 15].

Друга частина досліджень – вибіркоче шурфування внутрішніх оборонних стін замку. Під керівництвом проф. Д. Р. Лі протягом 2 тижнів досліджень були відкриті 3 шурфи розміром 1×1 м. Перший шурф було закладено під схід-

ною стіною, що виходить на оборонний рів, на відстані 40 м від внутрішньої північної стіни замку. Другий шурф було закладено на маленькій терасі, що має форму півмісяця, яка знаходиться на ½ висоти східного схилу і виходить на маленький струмок. Третій шурф знаходився безпосередньо під стіною, недалеко від другого, під великим, зараз напівзакритим камінням вікном у верхній частині зовнішньої стіни Нової Західної вежі замку.

Артефакти, виявлені в цих шурфах, включали кістки тварин, один гончарний черепок з біло-бежевої глини, ніжку залізного цвяха і залізний самородок розміром із вишню, який знайдено просто на материку. Дослідники припускали, що тут відбулася сучасна розчистка. У всіх шурфах материк виявлено на глибині не більше 1,5 м від поверхні [13, с. 16-17].

З метою складення плану реставрації Ласької башти у 1992 р. (потрібно було виконати численні виміри як всередині, так і зовні башти, розкрити частково приховану архітектурну будову із західного боку башти, щоб врахувати її в плані реставрації), Львівським інститутом реставрації було запропоновано закласти один шурф у місці сполучення зовнішньої стіни замку та башти. Серед виявлених речових знахідок були: царська монета XIX ст., три гільзи (дві пістолетні, одна від гвинтівки), кераміка, залізні цвяхи, край бляшаної банки, фрагменти кісток, уламки пляшкового і віконного скла, будівельні матеріали, включно з вапном, тиньком і цеглою в деревному вугіллі, піску і землі. Материк розташовувався на глибині 1,10 м. від денної поверхні [14, с. 14]. Консультації учасників експедиції з Є. Пламеницькою підтвердили їхнє припущення, що в цьому місці був розкоп 1960-х років. Внаслідок цих досліджень було розкрито невизначену повністю раніше архітектурну структуру, яка знаходилась із зовнішньої сторони башти, що дозволило включити її до плану реставрації башти [14, с. 15].

У 1994 р. дослідження проводились на міських оборонних спорудах близько Руської брами. При цих дослідженнях виявлено олов'яні кулі для мушкетів, кремінь від ударних замків мушкетів, залізний наконечник спису та залізний ключ до оборонної системи (можливо вживаний при артилерії), які розповідають про військові дії при фортеці [16, с. 27-28].

У 1999 році Фундацією проводились розкопки на Старому замку на таких об'єктах: вежа Мала Південна (дослідження цієї вежі були заплановані на спільне прохання адміністрації НІАЗу та історичного музею-заповідника, а також представника НДІПІАМ О. Пламеницької і представника інституту «Укрзахідпроектреставрація» М. Гайди; причиною такої одностайності стали публікації останніх років, котрі твердили, що ця вежа, як і ряд інших елементів замку, була заснована в II-III століттях нашої ери давніми римлянами); Підземна галерея (каземат) на східній терасі між замком та замковим мостом.; Мала Західна вежа (досліджувались на прохання дирекції ДІАЗу).

Розкопки вежі Мала Південна завершилися на початковій стадії. Оскільки, з'ясувалося, що розкопки попередніх років законсервовано велетенськими кам'яними брилами, які можливо зрушити лише за допомогою спеціальної техніки, яка зацікавленими сторонами не була надана [15, с. 7-8].

Під час досліджень Підземної галереї (каземату) було розкопано долівку каземату на глибину 0,9 м. Було знайдено фрагменти кісток, шматок олов'яної фольги, шматок алюмінію, очевидно з місцевої фабрики, де виробляють ложки та вилки, а також сучасний варіант жіночого дерматинного ремня, проте всі знахідки відносяться до ХХ ст. Члени експедиції дійшли висновку, що весь каземат було позбавлено матеріалів історичної цінності. Можливо, що приміщення було розчищено для якихось потреб, а потім ним користувались безпритульні, або ж його використовували, як місце для розпиття міцних напоїв, включаючи 1990-ті роки [15, с. 8-13].

Досліджуючи Малу Західну вежу було закладено два шурфи в різних частинах приміщення з метою визначення датування башти, виявлення ключових архітектурних конструкцій та функціонального використання даної споруди протягом історії.

Перший квадрат було розташовано в північно-східній секції приміщення, другий – у південно-західній. Наприкінці розкопок, невелика тестова траншея була викопана під частково засипаною аркою невідомого призначення, розташованою приблизно посередині дальньої південної стіни.

Розміри шарів у квадраті 1 замірялись від точки відліку, яка знаходилась на висоті 0,17 м від поверхні. На глибині 0,31 м від точки відліку було знайдено три фрагменти кераміки, можливо ХVІІ ст., а також скло, кістки, деревину та залізо. Серед металевих знахідок були пряжка від ремня та декілька металевих дисків невідомого походження. На рівні 0,51 м від денної поверхні було знайдено кераміку, скло, кістки та фрагменти деревини та знову було знайдено диски, подібні до знайдених у попередньому шарі, а також декілька цвяхів [15, с. 15-16].

Вглиб на 0,81 м від точки відліку, ґрунт був переважно земляний, темно-коричневого кольору. Відкриття цього шару виявило невелику концентрацію згнилого дерева в південно-західному куті, а також вугілля та обпалене каміння. Фрагменти кераміки знайдені в цьому місці не були датовані. Тут також було знайдено кістки, деревину та фрагменти металу. На цьому рівні також відкрито споруду, яка розташована переважно під стінами північно-східного кута приміщення. Це напівкругла секція з цегляного облицювання, відхиленої назовні стінки та дна. Споруда збереглась довжиною 0,86 м і шириною 0,27 м. Деякі з цеглин споруди мали гладкі поверхні, а деякі мали борозни, зроблені руками під час їх виготовлення (цегла-пальцівка виготовлялася в ХVІ-ХVІІ ст.) [15, с. 16-17].

На глибині 0,85 м від точки відліку ґрунт переважно складався з попелу та вугілля, з невеликою часткою землі. Земля була дуже волога і слизька. Знахідки з цього шару мають різний стан пошкодження через вплив вогню. Серед знахідок з цього місця – фрагмент люльки датований ХVІІ, ХVІІІ чи ХІХ ст. Кераміка з цього шару не була датована. Було також знайдено кістки та фрагменти металу.

На глибині 1,10 м від точки відліку було виявлено великий камінь у південно-західному куті квадрату, можна припустити, що це залишки колишньої конструкції підлоги. Серед знахідок цього шару – ще один фрагмент люльки та кераміка датована ХVІ-ХVІІ століттями. Також тут було знайдено кістки та металеві цвяхи. Далі йшла материкова порода [15, с. 17].

Точкою відліку для квадрату 2 була середина підвіконного наріжника на висоті 0,45 м від поверхні долівки. Другий квадрат розкопано на глибину 2,20 м. (до материкової породи). Серед знахідок виявлено: фрагменти кераміки ХVІІІ-ХІХ ст., метал, кістки, скло. Велику частину ґрунту складала штукатурка. Три камені на глибині 0,90 м у другому квадраті, можливо, були свого часу частиною підлоги, що розташовувалась нижче точки відліку першого квадрату. Наявність вікна і виступу із західного боку квадрату не допускає значної глибини для підлоги в цій секції. Таким чином, це є свідченням пізнішої архітектурної конструкції на даній ділянці. Присутність розчину та каміння в західному міні-профілі дає підставу вважати, що підлоги в цій секції могли бути накладені одна на одну для відповідності з природнім схилом материкової породи. Наявність цегли подібної, якщо не ідентичної, форми в обидвох квадратах додає ваги думці про те, що тут могла існувати цегляна підлога [15, с. 22-24].

Два квадрати досліджені експедицією КПФ стали єдиними місцями з п'яти приміщень нижнього ярусу каземату, де були обстежені й зафіксовані верхні шари, знищені в процесі будівельних робіт. Окрім того, саме завдяки цим дослідженням, архітекторами-реставраторами було визначено, що покриття підлог в приміщеннях казематів повинно бути цегляним [15, с. 24].

#### 4) Житлово-господарські споруди

Розкопки пивниці на вулиці Татарській 19, проводились в 1993-1995 та 1999 роках. Внаслідок виконаних робіт 1999 року було досліджено такі архітектурні елементи: верхню та середню частини кам'яних сходин (нижню вирішено було не розкривати, бо це могло спричинити обвал фрагменту кладки північної стіни сходів); східну лицеву поверхню поперечної стіни будинку початку ХХ століття, котра перерізала підвали старого будинку; лицеву поверхню та коронку кладки північної зовнішньої стіни сходів старого будинку з п'ятою повзучого склепіння; північну



лицеву поверхню частини поздовжньої внутрішньої перегородки пізнього будинку та її основу; лицеві поверхні та коронку кладки південної зовнішньої стіни сходів старого будинку, включаючи місце повороту цієї стіни на південь [15, с. 54-55].

При зачистці коронки в середній частині північної зовнішньої стіни сходів старого будинку впритул до її північного краю було виявлено і зафіксовано шар попелу й сажі на спеченій глиняній поверхні, що може свідчити про рівень підлоги старого будинку. Одночасно тут же, серед каменів у кладці, було знайдено мідний солід, що допоможе датувати цю кладку [15, с. 55].

Серед знахідок також зустрічається багато типів кераміки: поливана і неполивана, з витисненим орнаментом, розмальована, а також специфічні голландські форми, німецька кам'янка і окремі фрагменти китайської порцеляни та майоліки, що вказує на різноманітність форм, якими користувалися мешканці найближчих кварталів. При розкопках було знайдено невелику кількість скла: столові скляні речі, такі як фужери і циліндричної форми кухлі (деколи з квадратною ручкою). Доказом використання пляшок у місті до XVIII ст. може бути знайдений унікальний фрагмент прозорого скла з витисненою на ньому пломбою [16, с. 29-30].

Отже, внаслідок проведених археологічних досліджень за адресою Татарська, 19 з'ясовано, що кладка сходів виконана на ґрунтовій основі з великих та середніх, добре притесаних та підігнаних блоків пісковіку. Кладка зовнішніх стін виконана з середніх та дрібних добре притесаних та щільно підігнаних каменів пісковіку на глиняному розчині. При цьому в південній стіні витримані обидві лицеві поверхні кладки, а в північній – тільки внутрішня. У нижніх частинах обидвох зовнішніх стін сходів, у північній – з внутрішнього боку, а в південній – із зовнішнього, були влаштовані ніші, котрі традиційно влаштовувались поблизу дверей, аби мати можливість поставивши туди свічку, звільненими руками відкрити чи закрити двері. Сходи були перекриті повзучим лучковим кам'яним склепінням, котре піднімалось в східному напрямку. П'ята цього склепіння влаштована з пісковіку на глиняно-вапняному розчині. З західного боку сходи були перерізані траншеєю викопаною на початку XX ст. для влаштування фундаменту внутрішньої поперечної стіни. Вхід на сходи зверху був влаштований в південній зовнішній стіні [15, с. 58-59].

На площі Польський ринок, перед зруйнованим будинком №4, були проведені рятувчі розкопки. Археологи працювали поруч з екскаваторами. Було виявлено залишки кам'яного підсіння для будинку №4 і серію слідів дерев'яних стовпів з періоду трипільського поселення міста. Дослідження підсіння показали, що знесенню будинку передувало декілька фаз будови.

Також було знайдено черепки голландської кераміки, в основному горщики і кухлі, та невеликий керамічний предмет у формі пісочного годинника з трьома ручками. Подібні аптечні форми були знайдені в Європі. Цілком можливо, що ця кераміка була інвентарем цирульника Габрієля Неждановського, що мешкав на цій вулиці в другій половині XVII ст. [16, с. 30].

Обмежені розкопки проходили також на великій віллі у вірменському кварталі, по вулиці Довгій, 17. При проведенні земляних робіт виявлено незначну кількість скляних і керамічних форм. Знаючи, що протягом XVI-XVII ст. власником садиби був один з найбагатших вірменських купців, знайдення імпортованих мисок з Дельфу та поліхромних синьо-білих кахлів не було дивним. Але більшість кухонного посуду була така ж, як на Татарській 19. Голландські тарілки, кухлі та неполивані горщики свідчать, що і найбільш багаті господарі вживали на щоденні потреби таку ж кераміку, як і більшість.

Були проведені розкопки на задньому дворі великої кам'яниці на площі Польський ринок, 6. Знайдено серію кам'яних бруківок і залишків офіцини. Первісний аналіз кераміки, скла та кісток свідчить, що люди, які жили в будинку, добре харчувалися і використовували дорогий посуд. Були не тільки фрагменти голландських мисок і тарелів, але й богемського скла та китайської порцеляни [16, с. 30].

За адресою вул. П'ятницька, 5 виконані розкопки влітку 1996 року. На прохання директора ДІАЗ В. Фенцура та головного архітектора інституту «Укрзахідпроектреставрація», була проведена фіксація культурних шарів у ямі газопроводу. При зачистці стін було виявлено, що біля шарів, які умовно датувалися XV ст., знаходилися рештки кам'яного фундаменту. Враховуючи ту обставину, що кам'яні фундаменти були рідкісними в той час, і вони використовувались, здебільшого, на великих вуличних забудовах, члени експедиції припустили, що це можуть бути фундаменти П'ятницької церкви. Було виявлено залишки кам'яного тротуару, складеного з плиток 30×30 см., товщиною 2,5 до 4,5 см., та залишки дороги: ширина мощення становила 87-102 см, а довжина – 4 м. Вздовж західної балки були знайдені кам'яні фундаменти, з'єднані вапняковим розчином. Довжина шару 360 см., ширина – 83-102 см. Середній розмір каменів – 40×20 см. У західній балці виявлено шар глиняної опаленої черепиці площею 55×23 см. Серед речових знахідок: монета денар Казимира Ягеллончика, яка карбована у 1447-1492 рр., рештки керамічного посуду з лошенням і без нього, невеликі шматки скла, кістки тварин. Культурний шар не був розкопаний до материка, через необхідність засипати газову трубу роботи були припинені. Враховуючи ту обставину, що основна частка ґрунту перекопана в пізніший час, тому неможливо пов'язати виявлену кам'яну кладку з старовинною церковною забудовою. Проведені дослідження не

дали підтвердження, що рештки кам'яного фундаменту належать П'ятницькій церкві [12, с. 12-14].

При розкопках Ратуші, дирекція Кам'янець-Подільського НІАЗу в 1999 році поставила конкретну мету, а саме: визначення відміток, характеру та стану мощень поблизу будівлі, щоб вивчити можливість пониження сучасного рівня денної поверхні для впорядкування території біля Ратуші.

У ході досліджень на глибині 56 см. виявлено дуже погано збережене та стихійно і нерівномірно викладене плитками мощення; на глибині 105 см виявлено сильно потерту поверхню другого мощення. Воно була виконане викладкою більших плит плазом, а фрагментами дрібні плитки викладались «на ребро». Серед знахідок: дві монети східного походження. Нижче знайдених монет було виділено два рівні, знову ж таки дуже неякісних мощень, котрі лежали безпосередньо один на одному. На цьому розкриття квадрату на вимогу дирекції ДІАЗ було припинено й шурф засипали [15, с. 35-36].

До результатів розкриття можна віднести виявлення характеру ліцевої поверхні кладки цієї частини будівлі та загального характеру заповнення в межах розкриття. Окремо слід виділити фрагмент нашарувань зафіксованих у західній частині південної стінки розкриття, де знахідка двох монет східного походження на такій малій площі може свідчити, що цей шар міг бути сформованим під час перебування міста в руках турків 1672-1669 рр. [15, с. 36]

Підсумовуючи археологічні дослідження Фундації в м. Кам'янець-Подільському, варто відзначити, що основний інтерес для досліджень становили культові споруди. Підтвердженням цього є той факт, що наймасштабніші роботи були проведені в комплексі Домініканського костелу та на руїнах церкви св. Трійці. Доказом цього є те, що по завершенню археологічних досліджень в м. Кам'янець-Подільському, Адріаном Мандзієм була написана наукова робота про розвиток духовного життя містян.

Однозначно оцінювати археологічні дослідження Фундації Кам'янець-Подільського не варто. Все в житті має свої позитивні та негативні моменти. Зі здобуттям Україною незалежності, активізувались культурні, наукові, національні поривання українців, які виявлялись в прагненні творити, популяризувати, досліджувати історію та культуру нашого народу. У Кам'янець-Подільському М. Мошак створює громадську організацію – Подільське братство, яке займалось етнографічною, дослідницькою та видавничою справою. Археологічними дослідженнями на початок 1990-х років продовжували займатися викладачі місцевого університету І. С. Винокур, М. Б. Петров. Розпочинав займатися археологією А. Б. Задорожнюк. Як і будь-які роботи, археологічні дослідження потребують коштів та людського ресурсу. У

1987 р. І. Винокур проводив археологічні розвідки в придністровському регіоні, в яких взяв участь і українець з Канади – Адріан Мандзій. Побувавши в Кам'янці-Подільському у 1989 р., у нього з'явилася ідея відродити з попелу перлину Поділля – м. Кам'янець-Подільський. У 1990 році створюється в Канаді громадська організація – Фундація Кам'янця-Подільського. У 1991 році підписується угода про співпрацю. Головним директором Фундації виступає А. Мандзій, а адміністративні функції виконує М. Мошак. Міській владі вигідно було, щоб археологічними дослідженнями міста займалися не місцеві, знані науковці, а іноземці. Це, по-перше, безкоштовна робоча сила, по-друге, популяризація міста за кордоном, по-третє, можливе залучення іноземних інвестицій.

Аналізуючи звіти Фундації, то варто відзначити, що звіти перших років є детальними, а пізніших років вони, скоріш за все, є схематичними (поверхневими?). Можливо, це пов'язано з тим, що американські науковці не бажали ділитися з українськими дослідниками інформацією, отриманою внаслідок археологічних робіт. У звітах подається інформація про знахідки, але без їхнього аналізу або із записом «недатована». Досить часто у звітах є записи, що на основі знахідок керамічних виробів «буде створено хронологію посуду, який був у вжитку» в Кам'янці-Подільському. На даний час ця інформація мені не траплялася. Правда, є також записи, про те, що по завершенні всіх археологічних розкопок у місті буде написаний підсумковий звіт, де буде остаточно проаналізовано знайдені матеріали. Чи була написана ця праця? – можливо, за кордоном? – це питання відкрите. Але у 1999 році А. Мандзієм була написана брошура трьома мовами (англійська, польська, українська) загальним обсягом 35 сторінок, де на чотирьох сторінках українською мовою описано археологічні дослідження Фундації.

Слід відзначити і той факт, що для масштабного дослідження великих об'єктів, які тривалий час були у вжитку, шурфування буває недостатньо. Проте, не варто забувати, що в 90-х роках наша країна перебувала в кризовому стані, не виплачували заробітних плат працівникам, відбулася зміна грошової одиниці, а це не могло не вплинути на стан та якість археологічних досліджень. У цей час занепадає Подільське братство, яке підтримувало Фундацію. Досить часто місцевими активістами чиниться опір археологічним дослідженням – руйнація бровок та засипання розкопів, викрадення інструментів. Ці моменти були присутні під час діяльності Фундації. Серед членів експедиції були також внутрішні непорозуміння (датування дерев'яної церкви св. Трійці) – ці та інші чинники сприяли тому, що 1999 рік став останнім роком археологічних досліджень Фундації.

Серед позитивних моментів варто відзначити, що це був наочний приклад взаємодії під час археологічних досліджень спеціалістів різних

напрямок: археологів, антропологів, архітекторів, етнографів та інших спеціалістів. Важливим позитивним моментом є той факт, що внаслідок досліджень було виявлено фундаменти Троїцької церкви, у межах яких і відбудована сучасна церква св. Трійці.

### Список використаних джерел та літератури

1. Баженов Л. В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х рр. XX ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: «Оіом», 1997. – Т. 1. – С. 44-52.
2. Базилюк В. Задля майбутнього / В. Базилюк // Кам'янець-Подільський вісник. – 1991. – 13 лип.
3. Бевз В. Попередні результати досліджень церкви св. Трійці в місті Кам'янці на Поділлі / В. Бевз // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 1995. – № 4. – С. 73-78.
4. Бевз В. Про первісне ядро та основні етапи розбудови архітектури костюлу св. Миколая Міренського монастиря домінікан в місті Кам'янці на Поділлі / В. Бевз // Подільське братство. – 1993. – № 3. – С. 56-58.
5. Бевз Г. Церква св. Трійці в Кам'янці на Поділлі / Г. Бевз, В. Бевз // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 1996. – Т. 5. – С. 126-127.
6. Долінська І. О. Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського, починаючи з 50-х років XX століття / І. О. Долінська // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матер. IV міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. – С. 7-10.
7. Задорожнюк А. Дослідження Домініканського костелу / А. Задорожнюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dominikansky\\_kostel.html](http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dominikansky_kostel.html).
8. Мандзій А. Архітектурно-археологічні дослідження КПФ 1991-1994 років у Старому місті Кам'янця-Подільського / А. Мандзій // Матеріали ІХ Подільської історико-красознавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.151-154.
9. Мандзій А. Розкопки фундації Кам'янця-Подільського / А. Мандзій // Пам'ятки України. – 1993. – №1-6. – С. 63-65.
10. Мандзій А. Розкопки Фундації Кам'янця-Подільського / А. Мандзій, О. Коцик // Подільське братство. – 1992. – № 2. – С. 32.
11. Мандзій А. О. Дещо про раннє використання артилерії в фортифікаційних спорудах Кам'янця-Подільського / А. О. Мандзій //

- Фортифікація України: матер. всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 43.
12. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1996 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 38 с.
  13. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1991 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1991. – 70 с.
  14. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1992 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1992. – 56 с.
  15. Мандзій А. О. Кам'янець-Подільська фундація: перехідний звіт розкопок 1999 р. / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 60 с.
  16. Мандзій А. О. Сліди в минуле: археологічні розкопки в середньовічному місті Кам'янці-Подільському / А. О. Мандзій. – Кам'янець-Подільський, 1999. – 35 с.
  17. Мічіган-Кам'янець // Кам'янець-Подільський вісник. – 1991. – 19 черв.
  18. Мошак М. Діяльність Кам'янець-Подільської Фундації / М. Мошак // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України: матер. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 93.
  19. Подобна Т. Американці у Кам'янці. Та ще дещо про Старе місто / Т. Подобна // Корчагінець. – 1991. – 13 лип. – С. 8.
  20. Романенко І. Як знову «вийти у світ» / І. Романенко // Кам'янець-Подільський вісник. – 1992. – 29 серп.
  21. Фонд Кам'янець-Подільська Фундація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://b2btoday.com.ua/id/2682522>.
  22. Хом'як Р. Л. Американський знавець української давнини / Р. Л. Хом'як // Свобода. – 2004. – №35. – С. 16.
  23. Церква св. Трійці в Кам'янці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

**Ігор Старенький,**  
кандидат історичних наук,  
провідний науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника,  
співробітник Кам'янець-Подільської  
архітектурно-археологічної експедиції  
НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

## ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

*У статті висвітлюються спроби творення археологічної карти міста Кам'янець-Подільського протягом 60-90-х рр. ХХ ст., подається спроба створення такої мапи за результатами виявленого на сьогодні матеріалу.*

**Ключові слова:** археологічна карта, Кам'янець-Подільський, археологічні дослідження, С. К. Шкурко, Л. І. Кучугура.

На сьогодні існує потреба створення археологічної карти Кам'янець-Подільського, культурні нашарування на території якого представлені періодом від палеоліту й до сучасності. У зв'язку з активним проведенням відбудови втраченої історичної забудови та охоронних археологічних досліджень, пов'язаних з нею, накопиченням значного археологічного матеріалу в ході робіт Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (до 1 червня 2016 року – постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» ДП «ОАСУ» «Подільська археологія»), на сьогодні виокремилася потреба створення археологічної карти міста на основі досвіду попередників з внесенням доповнень та коректив відповідно до новоявлених даних з археології міста.

Зауважимо, що робота над археологічною картою Кам'янець-Подільського не є чимось новим. Цей процес ще у 60-70-х рр. ХХ ст. був запущений Сергієм Кириловичем Шкурком, який протягом довгого часу проводив археологічні дослідження на території Старого міста та наглядав за земляними роботами. Йому вдалося створити археологічну карту міста, яка, на жаль, так і не побачила світ за життя автора і залишалася до 2017 року в машинописному варіанті [36]. Значно пізніше піднімала проблему створення археологічної карти Кам'янець-Подільського Л. І. Кучугура [19].

Одразу зазначимо, що автор дослідження не претендує на вичерпність і повноту, адже виявляються нові документи, що стосуються археологіч-

ного вивчення Кам'янець-Подільського, а також постійно накопичується все новий і новий матеріал. У цій статті автор обмежується короткою хронологією фіксації різночасових нашарувань різними дослідниками тих чи інших археологічних періодів. Враховуючи обмеженість за обсягом публікації, береться період від палеоліту до XII-XIII ст. Для доби Пізнього Середньовіччя та Раннього Нового часу необхідні окремі карти з точністю до 25 років. Археологічні періоди наносяться на окремі сучасні карти міста.

На сьогодні найдавніші археологічні знахідки виявлені в Кам'янці-Подільському відносяться до періоду пізнього палеоліту (мал. 1). На території дендропарку над каньйоном на лівому березі Смотрича 1970 року Стефанія Едуардівна Баженова обстежила кістки мамонта, які виявили в яру навпроти колишнього кінотеатру ім. Войкова. Поруч було зафіксовано пізньопалеолітичні крем'яні знаряддя [18, с. 20]. 2015 року в ході охоронних археологічних досліджень по вулиці Зарванській, 7/1 автором при зачистці стовпової ями, яка заходила в материкову породу, виявлено крем'яний скребок, який відноситься до вказаного періоду [30]. Цього ж року П. О. Нечитайлом у ході охоронних археологічних досліджень по вулиці Довгій, 2/11 знайдено крем'яну папиновану пластину, яка може бути віднесена до пізнього палеоліту [33, арк. 17, 52]. Маємо також інформацію про знайдення О. П. Чернишом у 1947 р. в ур. Татариски «уламка пластини верхне-палеолітичного віку і одного трьохкутного відщербя, можливо – мустьєрської доби» [34, с. 345]. У С. К. Шкурка знаходимо інформацію про знайдення ним у 1966 р. «крем'яних розробок» в ур. Татариски та біля струмка за банком біля сходів (території сучасного Лебединого озера) [38, с. 46]. Також на археологічній карті Л. І. Кучугури позначено палеоліт в ур. Зіньковецьке поле, на Новому плані приблизно в районі сучасної вулиці Пушкінської та північній частині Кам'янець-Подільського (можливо район вулиці Чехова) [19, с. 278]. Однак у публікації не вказано де, коли і ким матеріал зафіксований, тому інформація потребує перевірки.

Що стосується мезоліту та неоліту, то на сьогодні немає знахідок, які б підтверджували наявність археологічних нашарувань цих періодів на території Кам'янець-Подільського. Єдиною інформацією про мезолітичні знахідки є свідчення С. К. Шкурка, що він «на Руському ринку біля нещодавно збудованих будинків знайшов тонко оброблений крем'яний різець епохи мезоліту» [38, с. 5].

Водночас надзвичайно потужно представлено трипільську культуру. До теми ареалу поширення згаданої культури на території Кам'янець-Подільського ми вже зверталися [31], тому подаємо інформацію в скороченому вигляді.

Вперше нашарування трипільської культури на території міста зафіксовані О. П. Чернишем у 1947 р. Ним встановлено, що «увесь лівий схил

Підзамчиського яру зайнятий трипільським поселенням... Поселення тягнеться вздовж цієї балки на 1 ½ км.». Друге поселення трипільської культури дослідником виявлено «на правому боці Підзамчиської балки недалеко від с. Козачок (сьогодні північно-західна околиця с. Довжок, яке по суті є передмістям. – Авт.)». Ще два поселення зафіксовані в ур. Татариски навпроти Старого замку та біля села Кубачівка (сучасне с. Смотрич, передмістя Кам'янця-Подільського) [34, с. 345].

1955 року краєзнавцем М. С. Борковським в ур. Татариски повторно обстежено трипільське поселення [38, с. 47]. Цього ж року М. С. Борковським зібрано матеріали трипільської культури біля Кубачівки та в центрі Старого міста на площі Польський ринок [1, арк. 2; 38, с. 46; 23, с. 41].

1958 року Сергієм Шкурком у ході нагляду за земляними роботами відкрито багаточарове поселення в Парку танкістів, де зафіксовано матеріали трипільської культури без зазначення періоду [1, арк. 8; 2, арк. 16]. Наступного року цим же дослідником зафіксовано трипільську культуру в передмісті Цибулівка біля млина [38, с. 46]. Того ж 1959 року на замковому подвір'ї біля башти Папської директором Кам'янець-Подільського музею-заповідника Григорієм Хотюном та Сергієм Шкурком виявлено трипільські старожитності [35, с. 138-139].

1960 року С. К. Шкурком повторно обстежено виявлене О. П. Чернишом трипільське поселення в передмісті на хуторі Козак [38, с. 46]. 1961 року цим же дослідником виявлено трипільські старожитності по вулиці Татарській, 17. На сьогодні це найпівнічніша точка Старого міста, де знайдено трипільську культуру [38, с. 9; 23, с. 41]. 29 жовтня 1961 року Сергій Кирилович Шкурко разом з інженерами М. С. Борковським, О. Романовим та працівником бавовняної фабрики В. І. Кареловим провели огляд траншеї по провулку Кузнечному (нині без назви, з'єднує площу Польський ринок з вулицями Францисканською та Кузнечною) за 24 м від фасаду друкарні в напрямку бавовняної фабрики, де на глибині 1,4-2,0 м залягав бурий лесовидний суглинок з фрагментами «неорнаментованої кераміки раннього етапу трипільської культури» [1, арк. 1]. Кілька днів раніше С. К. Шкурко зафіксував трипільські матеріали на глибині 2,0 м у траншеї навпроти друкарні [1, арк. 2].

1963 року Сергій Кирилович у східній частині подвір'я швейної фабрики (площа Вірменський ринок) в 6-7 м від стіни будівлі на глибині 1,5 м зафіксував трипільську піч та велику кількість керамічного матеріалу [38, с. 37], знахідки трипільської культури зафіксовані також на північно-західному куті будинку по площі Вірменській, 8 та у дворі будинку, біля південно-східного та південно-західних кутів швейної фабрики, північно-західного кута пожежної частини (площа Вірменський ринок, 10), на куті Вірменського ринку та вулиці Домініканської, по вулиці Іоанно-Предтеченській біля галереї мистецтв

музею-заповідника та на куті вулиць Довгої та Іоанно-Предтеченської [36, с. 42-45, 47]. Того ж року трипільські старожитності виявлені на території Руських фільварок поблизу місця розташування неіснуючого Воскресенського монастиря поруч з тогочасним володінням Ганни Сингалевич [38, с. 46]. 1966 року матеріали пізнього етапу трипільської культури виявлено на вулиці Іоанно-Предтеченській. Вздовж східної стіни будинку за адресою Іоанно-Предтеченська, 4 вдалося зафіксувати пізньотрипільське житло. Тут же в котловані на глибині 0,8 м знайдений матеріал, який відповідає трипільлю [38, с. 14, 42]. Того ж року трипільську культуру (ранній етап) виявлено біля Іоанно-Предтеченської церкви, на вулиці Довгій біля колонки навпроти згаданого вже храму [38, с. 40-42]. 1968 року трипільські старожитності виявлено Сергієм Шкурком по вулиці П'ятницькій, 11 [36, с. 51]. Крім того в 60-х роках С. К. Шкурком виявлено трипільський матеріал біля міської друкарні на глибині 0,7 м, де зафіксовано ями однакового діаметру та глибини з трипільським заповненням [38, с. 12], біля Вірменського колодязя, де зібрано велику кількість трипільських крем'яних скребків [38, с. 12], на площі Вірменський ринок біля будинку канцелярії губернатора, між приміщенням швейної фабрики та будинком площа Вірменський ринок, 7 [38, с. 39], вздовж будівлі швейної фабрики на Вірменському ринку, при чому місцями виявлено скупчення кераміки [38, с. 40]. Також у 60-х роках трипільську культуру виявлено Тамарою Сис в ур. Зіньковецьке поле [38, с. 46].

Трипільські нашарування виявлені в ході архітектурно-археологічних досліджень 1961-1969 рр. на території подвір'я Старого замку під керівництвом Є. М. Пламеницької та І. С. Винокура [28, арк. 8, 26; 29, арк. 14, 17, 23; 35, с. 138; 37, с. 83].

У 2008 та 2010 рр. на території Північного двору Старого замку було проведено масштабні археологічні дослідження під керівництвом Л. І. Виногородської. У ході робіт виявлено матеріал Трипільської культури етапів початку середнього ВІ (борисівський тип), заключна фаза ВІ/ВІІ (заліщицька група) та фінал СІІ (гординештський тип) [22, с. 16]. При цьому зафіксовано штучно вибиті в скелі рови, що йшли по периметру схилу півострова, на якому розміщується фортеця, які відігравали роль укріплення і відносяться до трипільського часу [11, с. 126; 21, с. 55-56].

2012 року трипільські матеріали виявлено біля Вірменського бастіону, по вулиці Францисканській [4, с. 303]. Наступного, 2013 року, знайдено пізньотрипільське житло на площі Польський ринок, 3/2А. Було відкрито лише його північно-східний кут, який знаходився на території власника ділянки, який замовив проведення археологічних досліджень, а вся інша його частина залягала під проїжджою частиною історичного провулку Ламаного. Знайдений об'єкт було законсервовано і досліджено 2015 року.

Крім того трипільську культуру зафіксовано на площі Вірменський ринок поруч з фундаменти будівлі Вірменського магістрату та ін.

2014 рік знову позначився фіксацією трипільських старожитностей у кількох місцях Старого міста. На початку польового сезону культурний шар виявлений за адресою вулиця Францисканська, 10. Пізніше у двох шурфах та траншеї трипільську культуру знайдено на площі Польський ринок, 3/1. Стратиграфічний зріз показав, що нульовою (нівелюючою) відміткою для середньовічного міста постав верхній шар трипільської культури [5, с. 67-69].

2015 року в ході розкопок за адресою вулиця Зарванська, 7/1 зафіксовано нашарування трипільської культури етапу СІ. Також трипільські старожитності простежені під час археологічних досліджень по вулиці Татарській, 17/1. Цього ж року експедицією Інституту археології під керівництвом Д. К. Черновола проведено дослідження трипільського житла, виявленого 2013 року В. П. Мегеєм та П. А. Болтанюком. Встановлено, що матеріал відноситься до етапу СІ. Тоді ж під час археологічного нагляду за земляними роботами трипільські житла зафіксовані по вулиці Татарській та на площі Вірменський ринок.

Унікальним став сезон 2016 року, коли в розкопі №2 на Польському ринку вдалося виявити єдину на сьогодні ливарню трипільської культури на теренах України. Серед знахідок представлені численні фрагменти мідних виробів та металевого шлаку, ливарні тигелі, вироби з кістки, кременю та кераміку. На сьогодні керівником розкопу Д. К. Черноволом завершується підготовка фундаментальної роботи, присвяченої ливарні та нашаруванням трипільської культури на площі Польський ринок. Трипільський культурний шар виявлений і в розкопі №3 того ж року та по вулиці П'ятницькій і у сквері по вулиці Князів Коріатовичів дещо вище Лебединого озера (див. мал. 2-4).

Що стосується доби бронзи, то на сьогодні немає знахідок, які б точно вказали на наявність нашарувань цієї епохи на території міста. Ми володіємо інформацією про знахідки «доби пізньої бронзи та раннього залізного віку» в ур. Татариски та біля міської друкарні (сучасна адреса площа Польський ринок, 18) [12, с. 7-8.]. Проте точно невідомо до якої ж саме епохи можна віднести ці знахідки. У книзі «Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список» (1966), у роздільнику присвяченому добі бронзи, знаходимо інформацію, що з Кам'янця-Подільського походить скарб бронзових кельтів [2а, с. 370]. У вересні 1964 року Сергій Кирилович Шкурко в ур. Татариски зібрав матеріал, який він відніс до культури шнурової кераміки [1, арк. 8]. Але тут необхідно відзначити, що в згаданому урочищі присутній трипільський матеріал, який має заглиблену орнаментацию, яка нагадує орнаментування шнуровиків. Теж саме стосується і кераміки з Ю-

анно-Предтеченської, 4 та нашарувань у північній частині Старого замку. Л. І. Кучугура подає у своїй археологічній карті міста 7 місцезнаходжень доби бронзи в Старому місті, на Новому плані, Руських фільварках, Підзамче, у Старому замку та ур. Татариски [19, с. 278]. Однак немає згадок про те ким і коли були знайдені матеріали, використовуючи, очевидно, вищенаведену інформацію С. К. Шкурка. Отже, питання наявності культур доби бронзи на території Кам'янця-Подільського залишається відкритим.

Не виникає запитань стосовно наявності на території Кам'янця-Подільського нашарувань раннього залізного віку, а саме пам'яток пізньочорнолісько-жаботинського типу. Так, 1958 року Сергій Шкурко в Парку танкістів біля самого пам'ятника проводив нагляд за земляними роботами. Ним було зафіксовано нашарування, які він відніс до скіфського часу [1, арк. 8; 2, арк. 16]. У листопаді 1961 року С. К. Шкурко біля південно-західного кута швейної фабрики (площа Вірменський ринок) знайшов бронзову сокиру-кельт, яку І. С. Винокур датував VIII ст. до н. е. [1, арк. 4; 2, арк. 4]. Потужні археологічні нашарування пізньочорноліського часу зафіксовано на території Північного двору Старого замку під час археологічних досліджень 2007 року під керівництвом А. Ф. Гуцала та 2008 і 2010 рр. під керівництвом Л. І. Виногородської [6; 9; 15, с. 206, 208]. Матеріали пізньочорнолісько-жаботинського типу виявлені і в ході досліджень біля Вірменської ратуші на площі Вірменський ринок у 2013 р., по вулиці Францисканській, 10 у 2014 р., Зарванській, 7/1 [30] та вулиці Довгій, 2/11 у 2015 р. [20]. 2016 року обстеження поселення Зіньківці провели О. Д. Могилів та П. О. Нечитайло, яке вів до наукового обігу М. Б. Петров, атрибутувавши його як скіфське городище VII-IV ст. до н. е. із залишками валів [23, с. 42]. Олександр Могилів та Павло Нечитайло встановили, що найбільш насичена знахідками південно-східна частина мису на площі 160×130 м. Зібраний матеріал відноситься до передскіфського часу і представлений фрагментами горщиків, прикрашеними по корпусу валиком із зачіпами, з кінцями, що заходять один за інший [20, с. 57]. Старожитності раннього залізного віку виявлені в ур. Татариски. М. Б. Петровим поселення скіфського часу зафіксовано на Біланівці [23]. 2017 року П. О. Нечитайло зафіксував поселення раннього залізного віку на північ від села Зіньківці. Наразі матеріал проходить етап датування та атрибутування. Також знахідки матеріалів раннього залізного віку показані на археологічній карті Кам'янця-Подільського Л. І. Кучугури в південній частині Нового плану [19, с. 278].

Надалі до періоду черняхівської культури II-V ст. н. е. ми не маємо на сьогодні жодних знахідок. Черняхівська культура ж знайдена в багатьох місцях Кам'янця-Подільського. Так, 1958 року Сергій Шкурко в Парку танкістів зафіксував знахідки черняхівської культури [2, арк. 16]. 27 квітня 1967 року на садибі М. Є. Артемова по вулиці Ленінградській, 55 (сучасна вулиця Лесі

Українки) С. К. Шкурком виявлено нашарування черняхівської культури. 12 травня Сергій Кирилович по вулиці Князів Коріатовичів неподалік від сільськогосподарського магазину зібрав фрагменти черняхівської кераміки [1, арк. 8; 38, с. 2]. 13 квітня 1968 року ним також знайдено кераміку цієї культури за 100 м від центрального корпусу Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка [38, с. 47-48]. Наявність шару черняхівського часу в районі Парку танкістів підтверджується розвідками 2016 року. Окрім того, 2016 року автором зібрано черняхівську кераміку в зрізі ґрунту на схилі північніше Лебединого озера. 1973 року С. К. Шкурком черняхівську кераміку зібрано в ботанічному саду, а 27 лютого 1975 року – в парку навпроти вулиці Годованця [36, с. 31]. М. Б. Петровим черняхівські поселення обстежене в південно-західній частині ботанічного саду, зафіксовано в ур. Татариски та на землях хутора Козак у передмісті [23, с. 42]. 1969 року бронзову черняхівську фібулу знайдено Є. М. Пламеницькою в ході архітектурно-археологічних досліджень Старого замку [29, с. 26]. Відкритим залишається питання наявності черняхівського культурного шару на території Старого міста. У листопаді 1961 року у дворі сільськогосподарського технікуму поруч з міською друкарнею на глибині 1 метра С. К. Шкурком знайдено поліровану кістяну ручку довжиною 9 см з гостро заточеним конусовидним краєм. Працівники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Т. А. Сис та Н. К. Козлова віднесли знахідку до II ст. н. е. й атрибутували її як знаряддя, яке використовували римляни як писальну паличку для писання на глиняних та дерев'яних воскованих табличках [1, арк. 4]. Там же було знайдено денарій Траяна (98-117 рр. н. е.) [2, арк. 6]. Найімовірніше, знахідка денарія й послужила за датуючий матеріал Тамарі Сис та Ніні Козловій. Окрім того поселення черняхівської культури показані на археологічній карті Л. І. Кучугури на Підзамче та Новому плані в районі вулиці Пушкінської [19, с. 279].

Окремо варто звернути увагу на знахідки римських монет. С. К. Шкурко у своїх записках залишив інформацію, що протягом 200 років (на 1968 р.) на території міста знайдено «170 монет римлян і греків», а протягом 1958-1968 рр. – 12 [2, арк. 6]. Стосовно знахідок 50-60-х рр. запитань не виникає, оскільки Сергієм Кириловичем чітко розписані роки і місця знахідок. А от стосовно загальної кількості, до того ж з 1760-х рр., коли така інформація в місті практично не фіксувалася, то є певні сумніви. За свідченням Юхима Сіцінського, на 1909 р. у Давньосховищі серед 455 римських монет був тільки один срібний денарій Марка Аврелія 176 р. н. е., який знайдений у передмісті Кам'янця с. Довжок 1884 року і переданий 1892 року Володимиром Антоновичем [32, с. 61]. У рукописі Ю. Й. Сіцінського «Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави», який готується до друку, підготовленому в середині 20-х рр.

XX ст., згадано два римських денарія з території Кам'янця-Подільського: Марка Аврелія, про який йшла мова вище, та Антоніна Пія. І до 1952 року, коли М. Ю. Брайчевський придбав у місті мідну римську монету Філіппа Араба [7, с. 187], у нас немає свідчень про знахідки римських монет на території Кам'янця-Подільського. Звідси й постає логічне запитання: звідки взята цифра в 170 одиниць? 1958 року по вулиці Уральській неподалік скверу Гунські криниці знайдено римський денарій [2, арк. 16]. Того ж року майстер тютюнової фабрики, колекціонер М. І. Задорожний біля бастиону Руської брами знайшов 2 дрібні монети Агріппи (I ст. до н. е.), Марка Аврелія (161-180 рр.) та денарії Антоніна Пія (138-161 рр.) і Гордіана III (238-244 рр.) [1, арк. 5]; М. С. Борковський у викиді ґрунту з будівельного котловану по вулиці Шпитальній знайшов ще одну римську монету [2, арк. 14]. У жовтні 1961 року учень Олександр Клейн біля міської друкарні знайшов срібний денарій Траяна (98-117 рр.). У листопаді того ж року біля друкарні знайдено ще один денарій Траяна. 1962 року колекціонер В. П. Руцький на березі Смотрича на Польських фільварках навпроти Замкового мосту знайшов срібний денарій Траяна [1, арк. 5]. У червні 1964 року В. П. Руцький біля Францисканського костелу зафіксував срібний денарій Антоніна Пія, ще один срібний денарій знайшов В. Пасічник [2, арк. 14].

Представлені також на території міста старожитності ранніх слов'ян VI-VIII ст. Старожитності празько-корчацької культури та раннього періоду культури Лука-Райковецька зафіксовані 1967 року С. К. Шкурком у Парку танкістів [38, с. 2], пізніше поселення обстежив М. Б. Петров. Окрім того Миколою Борисовичем зафіксовано празько-корчацьку культуру на території ботанічного саду [23, с. 43].

Зафіксовано також велику кількість пам'яток давньоруського часу.

Протягом 1963-1969 рр. на території Старого замку проводилися археологічні та археолого-архітектурні дослідження, що дали можливість виявити потужний давньоруський культурний шар. Археологічні дослідження зокрема проводив слов'янський загін Подільської комплексної археологічної експедиції. У ході досліджень було виявлено не лише культурний шар, але й фортифікаційні та житлові об'єкти XII-XIII ст. Давньоруський шар було знайдено на території, яка прилягає до башти Денної. Під західною стіною згаданої башти, на глибині 1,2-1,25 м також було виявлено нашарування XII-XIII ст., кераміка з якого належала до I та IV типів за класифікацією М. В. Малевської [21, с. 54; 14, с. 14; 25, с. 140; 23, с. 53].

У ході археолого-архітектурних досліджень башти Денної було встановлено, що в її основі лежить невелика прямокутна вежа початку XIII ст. Між баштами Денною та Малою розчищено мур, довжиною 20 м. Він мав зубці-мерлони, висота яких становила 0,9 м, ширина – 0,8 м, а відстань

між ними – 0,8 м. Хімічний аналіз розчину зі стін, проведений лабораторією петрографії Київського державного (нині – національного) університету ім. Т. Г. Шевченка 1967 року, дав підставу С. Нашивенку датувати будівництво періодом Київської Русі [26, с. 139; 14, с. 14; 13, с. 54; 23, с. 54].

Первісне ядро замку закінчувалася біля башти Малої, на що вказує закінчення культурного шару. Зі східного боку перед цією баштою виявлено залишки невідомої раніше круглої вежі. Її діаметр сягав 2,6 м, а товщина стін – 1,3-1,6 м. У східному напрямку від неї тягнувся кам'яний мур, товщиною близько 2 м. Це дозволило Є. М. Пламеницькій висловити думку, що башта була кутовою і датувати її початком XIII ст. [27, с. 135; 21, с. 56; 14, с. 15; 23, с. 55].

Значні відомості було отримано в ході розкопок за 6 м від башти Ласької та 20 м від західного муру. У процесі розчистки вдалося виявити рештки овальної вежі, діаметром 7,2 м при товщині стін 1,6 м. Датували її серединою XIII ст. З північного боку від башти зафіксовано кам'яний мур, товщина і напрямок якого співпадали з напрямком і товщиною стіни, яка тягнулася від башти Малої. Євгенія Пламеницька датувала цю стіну серединою XIII ст. Ця стіна захищала дитинець з півночі. Рештки кам'яного муру було виявлено і між баштами Лаською та Денною, що, найімовірніше, обмежував дитинець з півдня [14, с. 15; 23, с. 56].

Цінний матеріал виявлено 1966 року в західній частині замкового подвір'я в 50-метровій траншеї. Знайдено потужний культурний шар з типовою керамікою XII-XIII ст., а також на протязі 18 м суцільний 1,5-метровий горілий шар, який пов'язують з внутрішньовальними конструкціями [25, с. 140-141; 14, с. 15].

Культурний шар XII-XIII ст. зафіксовано і в 26-метровій траншеї, закладеній від башти Денної в північно-східному напрямку. У ній знайдено керамічний матеріал XII-XIII ст., дві намистини і уламок скляного браслета світло-зеленого кольору. 1979 року на місці Пільної брами виявлено рів, який оточував давньоруський дитинець з напільного боку [14, с. 15; 23, с. 56].

Археологічні дослідження Старого замку були продовжені лише в 2007-2008 (район фундаментів башти Чорної) та 2010 рр. (західна половина Північного бастиону). У ході досліджень було виявлено давньоруський культурний шар XII-XIII ст. потужністю 0,2 м. Крім того в стратиграфії траншеї №2 чітко простежувався насип валу з потужним культурним шаром, товщиною 0,25-0,3 м [11, с. 126]. Нові дослідження дали змогу встановити, що давньоруський дитинець займав значно більшу територію, ніж вважали досі дослідники.

Потужний культурний шар періоду Київської Русі знайдено і на території Старого міста. Його було виявлено в північній частині Старого міста, каньйо-

ні річки Смотрич, Польському і Вірменському ринках, на вулиці П'ятницькій, східних схилах півострова, в південних кварталах, неподалік Руської брами [14, с. 15; 13, с. 58; 23, с. 59]. Так, у північній частині Старого міста вздовж правого берега Смотрича на глибині 0,2-0,35 м знайдено горіле дерево та кераміку XII-XIII ст. [23, с. 59]. 1962 року Сергій Шкурко біля Домініканського костелу виявив «кераміку XI-XII ст.». наступного року ним же та розі вулиць Довгої та Іоанно-Предтеченської знайдено матеріали XII ст., а біля південно-західного кута швейної фабрики на Вірменському ринку – XI ст. 1964 року дослідник навпроти костелу під кам'яною огорожею поруч з Триумфальною аркою зібрав кераміку XI-XII ст. [36, с. 45, 57, 53, 55]. 1966 року С. К. Шкурко у південній частині сучасної вулиці Зарванської зафіксував обпалені кам'яні плитки, сліди червоної фарби, кераміку, які співробітник Інституту археології В. К. Гончаров датував VIII-IX ст. [38, с. 13]. Того ж року давньоруський матеріал зібрано у дворі друкарні (площа Польський ринок, 18) [36, с. 53]. Цим же дослідником за 37 м від огорожі ЗОШ №1 у напрямку Гончарської башти на глибині 1,8 м виявлено керамічний матеріал, який Б. О. Тимошук та І. С. Винокур датували IX-X ст. [38, с. 14; 37, с. 83-84]. Маємо також згадку І. С. Винокура про розчистку під час земляних робіт напівземлянки (лінзоподібне заглиблення) з ліпною керамікою IX-X ст. 1967 року Сергієм Шкурком знайдено матеріал IX-X ст. (потужність 0,08-0,1 м) у котловані будинку по вулиці Іоанно-Предтеченській, 4 [38, с. 42]. Кераміку IX-X ст. (за його ж інформацією в іншому джерелі – VIII ст. [36, с. 68]) також виявлено в траншеї поблизу Новопланівського мосту біля газетного кіоску [38, с. 47]. Дещо пізніше в траншеї вздовж приміщення швейної фабрики на Вірменському ринку дослідник зафіксував матеріал XII-XIII ст., представлений розплавленим сріблом, склом, кістками та керамічними виробами. Його потужність становила до 0,7 м [38, с. 14]. 1968 року С. К. Шкурко зібрав кераміку XII-XIII ст. біля будинку по вулиці П'ятницькій, 11 [36, с. 51]. Також за інформацією дослідника ним біля будинку по Іоанно-Предтеченській та школярем Дмитром Боярським знайдено ромбичні стріли, які він датував VIII-IX ст. [36, с. 64].

Особливо цінні пам'ятки виявленні на Польському ринку. 1979 року при прокладанні траншеї під газ, орієнтованої по лінії південь-північ, вздовж будинків №12, 10, 8 та ЗОШ №1 на глибині 0,9-1,6 м було знайдено чотири житла XII-XIII ст. Перше знаходилося навпроти будинку №8, інші – на північ від нього в напрямку вулиці Зарванської. Всі будівлі знищені пожежею [23, с. 60]. 1981 року на площі Польський ринок, 4а на глибині 2,75 м виявлено рештки двоповерхового деревоглинобитного житла кінця XII – початку XIII ст. Орієнтоване воно було за сторонами світу. Низ житла заглиблений у материк на 0,37-0,45 м. Його заповнення складалося з обуглених та зіглілих брусів і стовпів. Дослідження встановили, що будівля становила зруб з



дубових колод «в обло» (їх діаметр 0,19-0,24 м). Довжина будинку 5,25 м, ширина – 3,2 м (частину будівлі перерізали кам'яні фундаменти XIV-XV ст.). У нижньому поверсі споруда була двокамерною з перегородкою з дошок, які кріпилися до стовпа. У північно-західному куті південної камери знайдено на півовальну глинобитну піч з черинню (0,95×0,7 м). Дослідники констатували, що в центральній частині Старого міста (вулиці Зарванська, П'ятницька, площа Польський ринок) локалізація давньоруських житл дещо співпадала з розміщенням пізньосередньовічних кам'яних будинків. На основі цього вони дійшли висновку, що окремі вулиці Старого міста існують ще з XII-XIII ст., а остаточно сформувалися вони в XV-XVI ст. [14, с. 16; 23, с. 61-62; 13, с. 58].

Під час досліджень у 1983-1984 рр. Іоанно-Предтеченської церкви «Укрпроектреставрацією», у східній частині південної апсиди на глибині 2,7 м було знайдено хрест-енколпійон XIII ст. [23, с. 64].

Стосовно значної кількості різночасових поселень періоду Київської Русі на території Старого міста, то доктор історичних наук Іон Винокур дійшов висновку, що в IX-X ст. виникає гніздо поселень на території півострова, які в XI-XIII ст. зрослися і стали ранньофеодальним містом.

Неочікувані результати для дослідників історії Кам'янця-Подільського принесли археологічні розкопки 2012 року біля Вірменського бастиону. На прилеглій до нього з півночі території виявлено давньоруський шар потужністю 0,5 м. На північ від культурного шару було розкопано давньоруський вал та рів перед ним. Глибина рову становить 1-1,3 м, ширина – близько 6 м. Він перетинає терасу зі сходу на захід. Вал являє собою земляний насип, висотою 0,8 м і шириною 6,5 м, від рову він відділявся бермою. Для укріплення зовні вал скріплювався дерев'яними прокольнихими та поперечними балками, які кріпилися «в обло» [3, с. 153]. Таким чином ми можемо констатувати наявність укріплень кінця XII-XIII ст. і на території посаду, що ставить чимало запитань, до того ж незрозумілим на сьогодні видається трасування валу і рову – не паралельно до кромки каньйону, а перпендикулярно. Відповіді на ці запитання можуть дати тільки подальші археологічні дослідження прилеглої до Вірменського бастиону території.

Численні поселення давньоруського періоду розташовані і в передмістях. Ще 1876 року на Руських фільварках було знайдено фундаменти, які краєзнавець Мойсей Доронович атрибутував як залишки Воскресенського монастиря і датував їх періодом Київської Русі [24, с. 55]. Тамара Будянська датувала монастир XII ст. [2, с. 10]. 1925 року тут було знайдено лицеву створку хреста-енколпійона XII – I половини XIII ст. Виготовлений він литтям з мідного сплаву, мав різьблення та чернь. Розміри енколпійона становлять 4,6×3,8×0,2 см. На сьогодні хрест-енколпійон зберігається в

Києві в Національному музеї історії України [17, с. 119]. 1979 року було проведено розкопки згаданих фундаментів: зі сходу було виявлено рештки стіни, яка йшла півколом (можливо апсида), її висота становила 2,14 м, ширина – 1,43 м. За 6,5 м на північ виявлено рештки іншої будівлі. Дослідники припускають, що це могли бути монастирські келії [23, с. 65]. С. К. Шкурко подає інформацію, що ним зафіксовано нашарування XI-XII ст. біля водопадку (сучасне Лебедине озеро) та у північній частині парку біля будинку культури по вулиці Пушкінській [36, с. 57].

Поселення XII-XIII ст. також відкриті в передмістях Довжок, Татариски (знайдено наконечник стріли XII-XIII ст.), Цибулівка (виявлено поховання з бронзовим браслетом, кільцем та двома срібними скроневими підвісками XII-XIII ст.) [23, с. 65; 13, с. 56; 14, с. 16].

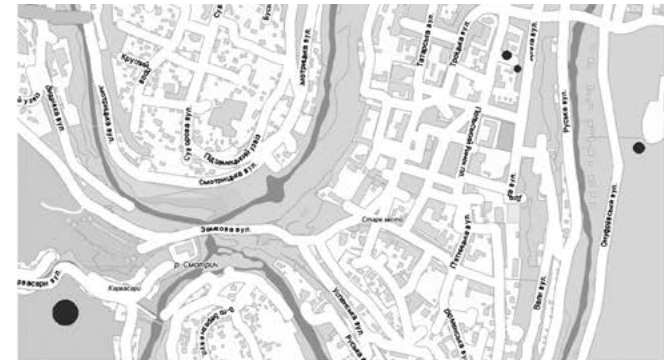
### Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Хмельницької області, ф. р-4804, оп. 1, спр. 17, 28 арк.
2. Держархів Хмельницької області, ф. р-4804, оп. 1, спр. 18, 20 арк.
- 2а. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. – К.: Наукова думка, 1966. – 460 с.
3. Болтанюк П. А. Історія розвитку Вірменського бастиону / П. Болтанюк, А. Кулішова, В. Мегей // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 152-157.
4. Болтанюк П. А. Міське укріплення – Верхній (Високий) рондель / П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація України: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 300-305.
5. Болтанюк П. А. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'янці-Подільському / П. А. Болтанюк, Д. І. Кондратюк, І. О. Старенький // Археологічні студії «Межибіж»: наук. щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 64-73.
6. Болтанюк П. А. Способи орнаментативної посуду чорноліської культури (за матеріалами досліджень з Кам'янець-Подільського замку) / П. А. Болтанюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4. – С. 442-453.
7. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 244 с.
8. Будянська Т. М. Замок у Кам'янці-Подільському / Т. М. Будянська. – К., 1961. – 32 с.

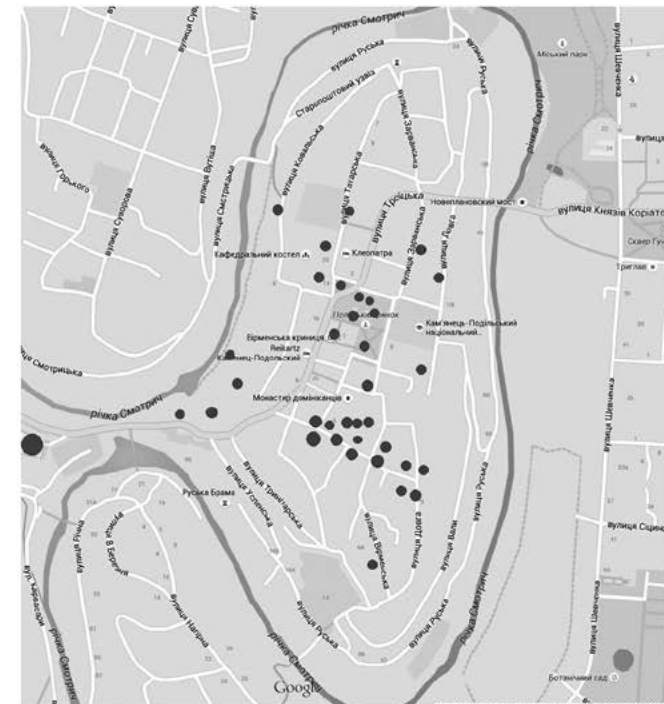
9. Виногородська Л. І. Археологічні дослідження Північного бастиону замку в Кам'янці-Подільському в 2008-2010 рр. / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Актуальні проблеми археології: тези доп. міжнар. наук. конф. на пошану І. С. Винокура. — Тернопіль: Астон, 2010. — С. 102-104.
10. Виногородська Л. І. Дослідження Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологічні дослідження в Україні. — Київ; Полтава, 2011. — С. 62-63.
11. Виногородська Л. І. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янця-Подільського / Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. — С. 126-130.
12. Винокур І. С. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник / І. С. Винокур, Г. М. Хотюн. — Львів: Каменяр, 1981. — 95 с.
13. Винокур І. С. Про час виникнення Кам'янця-Подільського: погляди дослідників / І. С. Винокур, М. Б. Петров // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1. — С. 53-61.
14. Винокур І. С. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. С. Винокур, М. Б. Петров // Краєзнавство. — 1999. — №1-4. — С. 10-23.
15. Гуцал А. Ф. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці 2007 р. / А. Ф. Гуцал, П. А. Болтанюк // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. — С.205-209.
16. Гуцал А. Ф. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. — Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. — 176 с.; 32 іл.
17. Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI-XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. — СПб: Петербургское востоковедение, 2003. — 432 с.
18. Кучугура Л. И. Археологические изучения Хмельницкой области в годы советской власти (Лекция) / Л. И. Кучугура. — Каменец-Подольский, 1989. — 54 с.
19. Кучугура Л. И. До питання створення археологічної карти Кам'янця-Подільського та його околиць / Л. І. Кучугура // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). — Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2000. — С. 276-279.

20. Могилев О. Д. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї / О. Д. Могилев, П. О. Нечитайло // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. — С. 55-66.
21. Овчинников Е. В. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля / Е. В. Овчинников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація України: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. — С. 54-61.
22. Овчинников Е. В. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион) м. Кам'янець-Подільський / Е. В. Овчинников, Л. І. Виногородська, П. А. Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. — С. 10-17.
23. Петров Н. Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв.: дис. ... на соиск. степ. канд. ист. наук / Н. Б. Петров. — Киев: ИА НАНУ, 1987. — 246 с.
24. Петров М. Б. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника — важливе джерело для вивчення історичної топографії феодального Кам'янця / М. Б. Петров // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 55-58.
25. Пламеницька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільської фортеці / Є. М. Пламеницька // Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів: Каменяр, 1968. — С. 139-142.
26. Пламеницька Є. М. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку / Є. М. Пламеницька // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів: Каменяр, 1970. — С. 139-143.
27. Пламеницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є. М. Пламеницька // Слов'яно-руські старожитності. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 124-144.
28. Пламеницкая Е. М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XII-XVIII вв. — замка в г. Каменец-Подольском (по материалам 1961-1967 гг.) Е. М. Пламеницкая. — Киев, 1978. — 47 л.
29. Пламеницкая Е. М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника XII-XVIII вв. — замка в г. Каменец-Подольском (по материалам 1968-1969 гг.) / Е. М. Пламеницкая. — Киев, 1978. — 29 л.

30. Старенький І. О. Археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського в 2015 році / І. О. Старенький // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – Київ: Центр пам'яткознавства, 2016. – Вип. 29. – С. 101-115.
31. Старенький І. О. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського / І. О. Старенький // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 47-52.
32. Старенький І. О. Формування нумізматичної колекції Подільського єпархіального Давньосховища / І. О. Старенький // Літопис Хмельниччини-2015: краєзн. зб. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. – С. 61-67.
33. Строєць Б. С. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» по вулиці Довгій, 2/11 м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області у 2015 році / Б. С. Строєць, П. О. Нечитайло, О. А. Пашковський, Д. М. Пефтіць, А. О. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 259 арк.
34. Трембіцький А. М. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.) / А. М. Трембіцький // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 344-348.
35. Хотюн Г. М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці / Г. М. Хотюн // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 138-139.
36. Шкурко С. К. Археологическая карта к. Каменец-Подольский
37. Шкурко С. К. Археологические наблюдения за земляными работами в г. Каменец-Подольском / С. К. Шкурко // Матеріали I Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменяр, 1965. – С. 83-84.
38. Шкурко С. К. Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте гор. Каменца-Подольского (Старый город) / С. К. Шкурко. – Каменец-Подольский, 1967. – 62 с. // Архів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.



Мал. 1.



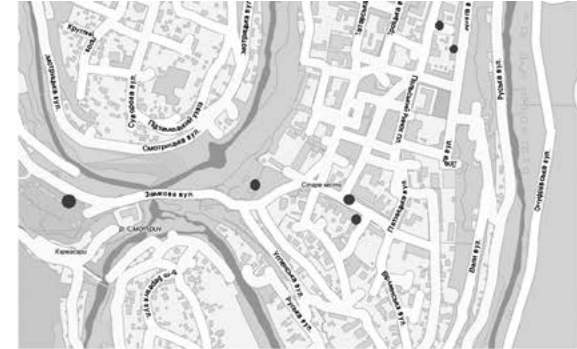
Мал. 2.



Мал. 3.



Мал. 4.



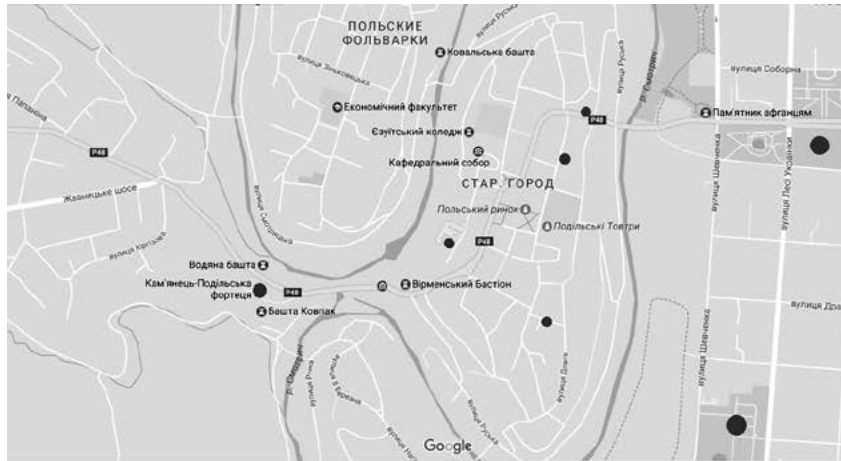
Мал. 5.



Мал. 6.



Мал. 7.



Мал. 8.



Мал. 9.

**Сергій Щур,**  
кандидат історичних наук,  
науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»

## КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ В ПРАЦЯХ МИКОЛИ БОРИСОВИЧА ПЕТРОВА (1952 – 2008)

*Матеріал присвячений видатному досліднику історії Кам'яння-Подільського – Миколі Борисовичу Петрову.*

Життя і творчість науковця-історика знайшли своє відображення у декількох газетних публікаціях [1], у численних збірках наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету [2]. У них неодноразово йшлося про великий внесок ученого в розробку проблем з історії Кам'яння-Подільського.

Критично до його наукової діяльності поставилась київська дослідниця О. Пламеницька [3]. Між ними розгорнулася масштабна наукова дискусія. В той час, як О. Пламеницька «дорікала» М. Петрову надмірно критичну і зверхню оцінку праць історіографів XIX – початку XX ст., і звинувачувала його у «самолюбстві» та переоцінці власного внеску в дослідження історії Кам'яння [4], М. Петров, у свою чергу, визначав її недостатню ознайомленість з джерелами XV-XVII ст. при дослідженні кам'янецьких старожитностей [5]. Вважаємо, що такі оцінки є наслідком серйозних розбіжностей не лише в світогляді вчених, але й у підході до джерел і методологічних засад при вивченні історії.

Оцінюючи наукову спадщину М. Петрова як історіографічне джерело, слід зазначити, що свої праці він писав на основі великої кількості джерел. Це видно як з приміток до його робіт, так і з самого їх змісту. До джерел він ставився критично, аналізуючи і порівнюючи різні за походженням документи, які потрапляли йому до рук. Учений ввів у науковий обіг значну кількість раніше невідомих архівних документів. При написанні наукових статей використовував чималий масив опублікованих документів і робіт відомих дослідників. У основі методології його досліджень покладений принцип позитивізму. Для об'єктивного подання матеріалу він дотримувався канонів історизму, висвітлення фактів в їх хронологічній послідовності.

У цілому, тематика досліджень М. Петрова поділяється на три провідних напрямки наукового пошуку. Перший з них пов'язаний з дослідженням історії Кам'яння-Подільського XII-XVIII ст.; другий – з історією міст і містечок Поділля та Волині епохи середньовіччя і раннього модерного

часу; третій – з історіографічною спадщиною дослідників, які досліджували подільські та волинські старожитності.

Микола Борисович ще наприкінці 1970-х рр. окреслив свою основну тему наукового дослідження – «Історична топографія Кам'янець-Подільського XII-XVIII ст.». З того ж часу почали з'являтися статті, присвячені її окремим аспектам, перші праці в збірниках матеріалів і тез наукових конференцій [6], окремі брошури [7]. Кандидатська дисертація Миколи Борисовича присвячена історії Кам'янець-Подільського [8]. Дану роботу він писав на базі Інституту археології АН УРСР під керівництвом П. Толочка. Захистив її 24 грудня 1987 р. на спеціалізованій Раді Інституту археології АН УРСР [9].

Досліджуючи ранні етапи історії Кам'янець-Подільського, учений дійшов висновку про існування міста ще починаючи з часів Галицько-Волинського князівства, а датою його виникнення вважав рубіж XII-XIII століть [10]. Вивчаючи початкові етапи історії міста, М. Петров провів археологічні обстеження міста та його околиць в радіусі 8 км. Ним зафіксовані трипільські поселення, городище скіфського часу (VII-IV ст. до н. е.), пам'ятки черняхівської культури II-V ст. н. е., антські пам'ятки VI-VII ст., 6 поселень XII-XIII ст. [11] Таким чином, слідом за Ю. Сіцінським довів, що в Кам'янці-Подільському немає культурних нашарувань I-III ст. н. е. [12], а знахідки окремих монет і речей римських часів не дають підстав стверджувати про існування тут міста у вищезгаданій час. Праці, присвячені середньовічній історії Кам'янець, складають вагомий частину бібліографії вченого. Він вивчав соціотопографію та націотопографію міста, його економічну історію та інші аспекти. Одним із основних аспектів дослідження історії Кам'янець у роботах історика являється націотопографія міста [13]. Микола Борисович ніколи не залишав поза увагою своїх досліджень той факт, що в пізньому середньовіччі та в нові часи в Кам'янці проживали різні етнічні громади (русини (українці), вірмени, поляки та інші етноси) [14], кожна з яких залишила певну культурну спадщину. Особливу цінність становить дослідження, присвячені руській громаді [15], оскільки подібного роду праць в історіографії обмаль. Вивчаючи руську громаду, він звернув свою увагу на історико-топографічний розвиток її кварталів упродовж XVI-XVIII ст. Учений дійшов висновку, що воно було корінним і найдавнішим в Кам'янці, а його історична спадщина є не меншою, аніж інших громад. Відзначав неприязнь до української громади з боку польської адміністрації та простежив експансію польського магістрату на квартали української громади. Загалом, при висвітленні історико-топографічного розвитку кожної з

громад, автор подавав опис та локалізацію їх ринків, головних храмів, вулиць, оборонних укріплень, вивчив особливості містобудівних норм, соціальну топографію. Дійшов висновку, що на формування їх кварталів впливали не лише містобудівні норми та географічний фактор, а й політичні умови в Речі Посполитій [16]. Він висвітлив окремі факти взаємовідносин між мешканцями руської, польської та вірменської юрисдикцій, кожна з яких мала свої ділянки в межах півострова. Своєрідним науковим підсумком у дослідженні топографії міста стала поява у 2002 р. його монографії під назвою «Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела)» [17]. У ній Микола Борисович висвітлив особливості соціально-економічного, культурного та містобудівного розвитку Кам'янець-Подільського кінця XVII – XVIII ст., простежив їхній вплив на історичну топографію міста, а також проаналізував стан вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Науковець визначив особливості соціальної топографії, планувальну структуру фортеці і багато інших топографічних даних про Старе місто й передмістя, культові та адміністративні споруди, оборонні укріплення, ринки. Досліджуючи торговельні відносини Кам'янець, автор підкреслював високий рівень економічного життя в XV-XVII ст. На основі знайдених писемних джерел XV-XVIII ст. він охарактеризував операції купівлі-продажу в місті, багатогранність ринкових відносин, чималий асортимент товарів, які заповнювали кам'янецький ринок, грошові одиниці та багато аспектів торговельного спрямування. Вони, з одного боку, були характерні для багатьох тогочасних міст, а з іншого – робили Кам'янець неповторним [18]. Разом із тим, автор зазначає, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. торгівля перебувала в занепаді, а впродовж XVIII ст. вона відроджувалася і досягла чималих успіхів [19]. Поряд з вивченням особливостей внутрішньої та зовнішньої торгівлі, він звертався до дослідження стану ремесл і промислів [20], сільськогосподарських занять передмість, замку та старостинських сіл [21].

Для повного відтворення картини економічного життя середньовічного Кам'янець автор приділив увагу проблемі міських землеволодільців та сільськогосподарських занять мешканців міста. Він довів, що цей аспект був притаманний багатьом великим містам. Водночас, сільськогосподарське виробництво не було значною складовою економіки міста. Воно серйозно поступалось ремеслам і торгівлі.

Кам'янець, як важливий оборонний форпост, центр ремесл і торгівлі, культури і релігії України, неодноразово привертая до себе увагу іноземців, котрі залишили про нього цінні і багатогранні свідчення. Досліджу-

ючи різні аспекти історії Кам'янця-Подільського, М. Петров не оминув писемні свідчення іноземців [22], які дійшли до нашого часу. Особливо учений відзначив опис Кам'янця, який здійснив Ульріх фон Вердум. Він подав відомості не лише про географічне розташування та опис укріплення, а й висвітлив етнічний склад населення і його націотопографію. Науковець зазначав, що у відомих нам записках іноземних мандрівників, політичних, військових, релігійних і культурних діячів, яким судилося відвідати місто, про нього залишено багато позитивних спогадів. Більшість з них стверджували, що Кам'янець був великим транзитним торговельним осередком між Заходом і Сходом, неприступною фортецею, а польський хроніст Ян Длугош відносив його до числа найважливіших економіко-релігійних осередків і оборонних форпостів Польщі.

Підсумовуючи слід сказати, що М. Петров є таким же феноменом для Кам'янця-Подільського, як Кам'янець-Подільський – феноменом в історії України і Європи вцілому. Його наукова спадщина – це помітний слід у дослідженні історії Кам'янця-Подільського та Поділля.

### Список використаної літератури

1. Будзей О. Микола Петров: «Кам'янець – це феномен» / Олег Будзей // Подолянин. – 2002. – 20 груд. – С. 5; Будзей О. Ювілейний подарунок місту / Олег Будзей // Подолянин. – 2003. – 31 січ.; Гавришук А. Історик древнього Кам'янця / А. Гавришук // Студентський меридіан. – 2002. – 30 груд. – С. 2.
2. Степанков В. С. Микола Борисович Петров / В. С. Степанков // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 2. – С. 346-364.
3. Пламєницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. Пламєницька. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.
4. Там само. – С. 12.
5. Петров М. Б. Історико-топографічний розвиток кварталів української громади Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. / М. Б. Петров // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 7. – С. 218.
6. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського (до історіографії питання) / М. Б. Петров // Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 152-153.
7. Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Методична розробка / М. Петров, І. Винокур. – Хмельницький, 1983.

8. Петров Н. Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв.: дис. на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Николай Борисович Петров. – К., 1987. – 243 с.
9. Степанков В. С. Микола Борисович Петров / В. С. Степанков // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11. – С. 466.
10. Петров Н. Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв. – С. 52-66; Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського / М. Петров, І. Винокур // *Mapra Mundi*: зб. наук. пр. на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 113-135.
11. Баженов Л. В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-і роки XIX – середина 90-х XX ст.) / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 50-51.
12. Степанков В. С. Вказана праця. – С. 468.
13. Петров М. Б. До питання про соціальну топографію Кам'янця-Подільського в другій половині XV – 60-х роках XVI ст. / М. Б. Петров // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 74-75; Петров М. Б. Польський ринок Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5(7). – С. 76-90; Петров М. Б. Вірменські квартали Кам'янця-Подільського другої половини XVII – XVIII ст. в історико-територіальній структурі міста / М. Б. Петров // Наукові праці К-ПДУ: зб. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 2, т. 1. – С. 86-89.
14. Петров М. Б. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII – у XVIII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 93-104.
15. Петров М. Б. Українська громада Кам'янця-Подільського кінця XIV – XVIII ст. / М. Б. Петров // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 148-155.
16. Петров М. Б. Польська громада Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. (адміністративно-правовий та соціальні аспекти) / М. Б. Петров // Освіта, наука, культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 10. – С. 89-106.

17. Петров М. Б. Історична топографія Кам'яця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.
18. Петров М. Б. Внутрішня торгівля Кам'яця-Подільського крізь призму простору і часу (XV-XVIII ст.) / М. Б. Петров // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 20-24.
19. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV-XVIII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8(10). – С. 179-190.
20. Петров М. Б. Соціально-економічний розвиток Кам'яця-Подільського в другій половині XVII – у XVIII ст. / М. Б. Петров // Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1. – С. 225-245.
21. Петров М. Б. Сільськогосподарські заняття мешканців кам'янецького замку та сіл його староства у XV – XVII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 191-205.
22. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський очима іноземців XV-XVII ст. / М. Б. Петров // Кам'янець-Подільський у конспекті українсько-європейських зв'язків: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 18-22.



**НАУКОВІ ПРАЦІ  
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО  
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО  
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

**Том 1**

Підписано до друку \_\_.\_\_.2017.  
Формат 60x84<sup>1/16</sup>. Гарнітура Times.  
Умов. друк. арк. 20,46. Друк офсетний. Папір офсетний.  
Наклад \_\_ прим.

Видано та віддруковано в ТОВ «Друкарня «Рута»  
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011р.)  
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1  
тел. о 38 494 22 50, [drukruta@ukr.net](mailto:drukruta@ukr.net)